

Politiek, Taal, Onderwijs en Samenleving in Beweging

Brusselse Thema's
Thèmes Bruxellois
Brussels Themes

*Roel De Groof, Rudi Janssens,
Jan Degadt en Els Witte (red.)*

Politiek, Taal, Onderwijs en Samenleving in Beweging

Brusselse Thema's
Thèmes Bruxellois
Brussels Themes

14

Deze publicatie wordt uitgegeven in het kader van het opstartproject
Steunpunt Brussel en de uitbouw van het Brussels Informatie-,
Documentatie- en Onderzoekscentrum (BRIO)

Met de steun van:

De Vlaamse Regering

De Vlaamse minister van Cultuur, Jeugd, Sport en Brussel

VLAAMSE
GEMEENS
CHAPSCO
MMISSIE

De Vlaamse Gemeenschapscommissie

Prospective Research for Brussels

Huis van het Nederlands-Brussel

Omslagillustratie: Gal
Omslagontwerp: Danny Somers
Boekverzorging: Boudewijn Bardyn
Druk: Schaubroeck, Nazareth

© 2005 VUBPRESS
Waversesteenweg 1077, 1160 Brussel
Fax ++32 2 6292694
e-mail: vubpress@vub.ac.be
www.vubpress.be

ISBN 90 5487 402 3 NUR 697
D / 2005 / 1885 / 026

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere
wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudstafel

Voorwoord

Van BRUT naar BRIO	9
De BRUT à BRIO	15
From BRUT to BRIO	21
<i>Els Witte</i>	

Inleiding	27
<i>De redactie</i>	

Politieke aspecten 37

Vlamingen denken over Brussel (1995-2005)	39
<i>Els Witte & Roel De Groof</i>	

De promotie van Brussel als internationale hoofdstad	63
De campagne van Louis Frank voor de constructie van Brussel als federaal werelddistrict (1905-1914)	
<i>Roel De Groof</i>	

Cultuur en stedelijke heropleving: een evaluatie van de beleidspraktijk van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (1995-2005)	145
<i>Jan Franssen</i>	

De bouwheer en de aannemers. Enkele institutionele aspecten van de Brusselse stadsvernieuwing, 1994-2004.	185
<i>Joost Vaesen</i>	

Taal en Onderwijs	217
Taalonderwijs Nederlands bij volwassenen in Brussel	219
Een onderzoek naar het profiel, de motivatie en het taalgebruik van de cursisten Nederlands in het volwassenenonderwijs.	
<i>Rudi Janssens</i>	
Nederlandse taalvaardigheid van Franstalige leerlingen in het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel: een longitudinaal onderzoek	277
<i>Luk Van Mensel</i>	
Een kwaliteitslabel voor het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs. Ten koste waarvan?	293
<i>Karen François</i>	
De impact van het onderwijs op de grenzen tussen taalgemeenschappen: een vergelijking tussen Québec en België	311
<i>Rudi Janssens</i>	
L'éducation et les relations entre les Francophones et les Anglophones au Québec: les perceptions des directions d'écoles	335
<i>Marie Mc Andrew, Francine Lemire & William J. Smith</i>	
Migratie	361
Immigraties in Brussel. Historische perspectieven 1815-1975	363
<i>Els Witte</i>	
Het Brusselse vakbondswezen en de migranten/allochtonen: discours en syndicale structuren sinds de jaren 1970-80	383
<i>Eva Schandevyl</i>	
Kroniek	443
Etnische relaties en onderwijs in verdeelde samenlevingen: een vergelijking tussen België en Canada	445
<i>Rudi Janssens</i>	
De Brusselse draaideur werkt onvoldoende	451
<i>Jan Degadt</i>	

Inhoud

Het internationaal colloquium over Brussel en Europa (december 2006) <i>Roel De Groof</i>	455

Abstracts	461

De auteurs	491

Els Witte

Van BRUT naar BRIO

De historiek van het BRUT – het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel van de Vrije Universiteit Brussel – gaat terug tot 1977. Het startte met de indiening van een onderzoeksproject bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek over de Brusselse taalproblematiek. Het initiatief daartoe werd ingegeven door de verwondering over het feit dat Brussel een bijzonder interessant studiegebied vormde, maar waarover weinig of geen onderzoek bestond. Mythes, misverstanden en vertekeningen tierden welig in de discours. Het ging onder meer over volgende onderwerpen: een indringend taalverschuivingsproces gestuurd door processen van sociale mobiliteit en integratie; de totstandkoming van taalwetten vanuit strategieën van de politieke klasse, ondersteund door massamobilisatie, partijvorming, electorale verschuivingen en compromisvorming; de conflictgeladen toepassingsproblematiek van deze wetten; Brussel en de relatie tot de rand van Vlaams-Brabant; de rol van onderwijs en andere culturele structuren in het proces, etcetera. De migratiegolven uit Zuid-Europa en het mediterrane gebied verhoogden vervolgens de Brusselse complexiteit. Nieuwe studiegebieden dienden zich aan. Taal en migratie werden nu ook vanuit die invalshoek belangrijk. Het migrantenonderzoek werd vanaf de jaren 1980 dan ook een vaste waarde. De laatste vijftien jaar kwamen er weer andere thema's bij. Het statuut van Brussel (1989) gaf aanleiding tot analyses van de verhouding tussen de verschillende onderdelen (waaronder de gemeenten), de concrete werking van het model, de financiële aspecten ervan, en de identiteitsvorming die eruit voortvloeide. Taal en arbeidsmarkt werden een relatie die aan belang won en dus ook in het onderzoek. Brussel ontwikkelde zich ondertussen tot één van de belangrijkste politieke wereldsteden en tot de belangrijkste Europese hoofdstad. De impact van dit internationaliseringsproces op het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd een wezenlijk onderdeel van het onderzoek van BRUT. Dat al deze topics op wetenschappelijk vlak hoogst interessant zijn, hoeft niet onderstreept. De resultaten kregen belangstel-

ling in brede kring. Parallel daarmee ontwikkelde zich ook de belangstelling van de beleidsmensen. De maatschappelijke functie van het onderzoek werd dan ook gaandeweg meer gewaardeerd. Het initiatief van Vlaams minister Bert Anciaux, bevoegd voor Brussel, tot het opzetten van het Opstartproject Steunpunt Brussel met het oog op de uitbouw van een interuniversitair 'Brussels Informatie-, Documentatie- en Onderzoekscentrum' (BRIO) is daar een heel overtuigend bewijs van, te meer daar de Vlaamse leden van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering en Collegeleden van de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) zich bij het BRIO-initiatief hebben aangesloten.

Wegens de complexiteit van de problematiek – tussen economische, sociale, politieke, demografische en linguïstische factoren heeft er immers een intens samenspel plaats – lag het van bij het begin van het BRUT voor de hand dat multidisciplinair teamwork nodig was. Tussen contemporanisten, taalsociologen, linguïsten, demografen, juristen, politologen, juristen en communicatiewetenschappers ontstond een duurzaam netwerk. Binnen een zelfde raamwerk groeide een veelheid van complementaire aanpakken.

Zich opsluiten binnen één universiteit was al evenmin aangewezen. Van bij het begin werden bruggen geslagen naar andere Brusselse universiteiten (ULB, Saint Louis, KUBrussel), Belgische universiteiten (Gent, Leuven) en instellingen zoals de CRISP. Het Brusselse model is echter ook interessant in een comparatief perspectief. Met andere meertalige steden zoals Quebec, Basel en Jerusalem werden internationale contacten uitgebouwd en in juli 2005 werd de eerste stap gezet tot het opzetten van een samenwerkingsverband met de SS Cyril and Methodius University in Skopje (VJR Macedonië). Dank zij BRIO zullen al deze contacten geconsolideerd, versterkt en ook meer geofficialiseerd kunnen worden. Met de KUBrussel en EHSAL is de samenwerking voortaan geïnstitutionaliseerd, wat de universitaire samenwerking in de Brusselse regio ten goede komt.

Het enthousiasme voor het boeiende Brusselse studiegebied leidde tot het ontstaan en de groei van een dynamische ploeg van gedreven onderzoekers, die ondertussen als senior vorsers veel expertise opgebouwd hebben. Dank zij de financieringsbronnen van de universiteit, het FWO, Prospective Research for Brussels en de bij de materie betrokken ministers hebben deze onderzoekers nuttige bijdragen kunnen leveren tot het Brussel-project. Gemakkelijk is dat werken met kortlopende contracten echter niet. Ook in dat opzicht zal de uitbouw van BRIO voor meer continuïteit kunnen zorgen.

Dat geldt eveneens voor de verspreiding van de onderzoeksresultaten. Voorheen gebeurde dat via de reeks *Taal en Sociale Integratie*, die in 1993 werd omgedoopt tot *Brusselse Thema's*. In 2004 werd de studie van Joost Vaesen *Tussen interactie en autonomie. De financieel-politieke verhouding*

tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten, 1994-2001 gepubliceerd. Die studie vormt een goed voorbeeld van beleidsondersteunend onderzoek, dat in dit geval door Brussels minister Vanhengel werd gefinancierd. Joost Vaesen bracht essentiële en nieuwe gegevens aan het licht over de financiële stromen tussen het Gewest en de Brusselse gemeenten (1994-2001). Hij bracht een inventaris tot stand van de fondsen en de toelagen, evenals van de problemen en de conflicten die met dit omvangrijke overdrachtenbeleid gepaard gaan. Informatie die uitermate nuttig is voor al wie zich met gewestelijk en gemeentelijk beleid bezig houdt. Vorig jaar werd ook het 25ste deel van de reeks gerealiseerd over *Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Onlangs verscheen de monografie van Jan Fransen over de Brusselse identiteiten. Met dit nummer komt de reeks *Brusselse Thema's* aan zijn 27ste volume. Vanaf dit nummer zal Brusselse Thema's voortaan fungeren als publicatiereeks van BRIO.

BRIO geeft de productie van wetenschappelijke publicaties over Brussel een nieuwe stimulans. Binnenkort volgt een studie over de socialistische partij en/in het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde. De Acta van de interuniversitaire colloquia ("bijbels" van de Brusselstudie worden ze zelfs in Franstalige media genoemd) over *Het Statuut van Brussel* (1999) en *Het Brussels model en de negentien Brusselse gemeenten* (2003) zullen worden aangevuld, nadat het colloquium over Brussel en Europa in december 2006 zal hebben plaatsgegrepen. Op dat colloquium zal de samenwerking tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Europese hoofdstedelijke functies worden geanalyseerd.

BRIO beoogt ook schaalvergroting, meer continuïteit, meer complementariteit met de onderzoeksploegen van KUBrussel/EHSAL, meer expertise, meer betrokkenheid van deskundigen via stuurgroepen, meer samenwerking met de administratie. Aan de lopende projecten zal in betere omstandigheden kunnen verder gewerkt worden, terwijl nieuwe projecten opgestart zullen worden. Dankzij BRIO zijn per 1 mei 2005 vier belangrijke projecten van start gegaan. De globale wetenschappelijke leiding berust bij vier hoofdpromotoren: ondergetekende en Roel De Groof vertegenwoordigen het BRUT/VUB; Jan Degadt en Johan Lambrecht verzekeren de inbreng van het Studiecentrum voor Ondernemerschap van de KUBrussel/EHSAL. In de eerste plaats is er het deelproject dat de uitbouw van een virtueel 'Brussels Informatie-, Documentatie- en Onderzoekscentrum' voorbereidt. Onder de vorm van een gespecialiseerde interuniversitaire website zullen wetenschappelijke literatuur, politiek-administratieve bronnen en data over Brussel ontsloten worden. Zo zal Ann Mares een multithematische en multidisciplinaire Brusselbibliografie opstellen, met klemtoon op de recente periode en op beleidsrelevante domeinen en sectoren. Literatuur en bronnen over en van politieke instellingen, overheden, verkiezingen en partijen, middenveld, sociaal-culturele sector, onderwijs,

gezondheid en welzijn, sociaal-economische evolutie, mobiliteit, veiligheid, openbare structuur zullen worden ontsloten evenals gegevens van politiek-juridische, taalsociologische, financiële en sociaal-demografische aard. Wetenschappelijke publicaties en onderzoeksrapporten zullen elektronisch toegankelijk gemaakt worden, terwijl het ook in de bedoeling ligt om in overleg en samenwerking met de administratie Planning en Statistiek van de Vlaamse Gemeenschap en de meet- en weetcel van de VGC relevante statistische informatie en databanken te ontsluiten. In een eerste fase is dit een virtueel centrum, maar in de toekomst moet BRIO een reëel toegankelijk centrum worden.

Dank zij BRIO zal Rudi Janssens het onderzoek naar het taalgebruik en de taalverschuivingen in Brussel kunnen verder zetten en uitdiepen, zich ook kunnen buigen over verschillende doelgroepen in de Brusselse samenleving en naar de beleidseffecten kunnen peilen. De driehoek taal/meertaligheid, culturele identificatie en politieke identificatie staat in zijn onderzoek centraal. Het onderdeel "taalbarometer" wordt mee door BRIO gefinancierd, in samenwerking trouwens met de derde pijler van het Huis van het Nederlands/Brussel. Dit onderzoek staat of valt met de representativiteit van de enquêtes en is daarom duur. Er is ook vraag naar recurrente opvolgingsenquêtes en analyses. Ook het werkveld, in casu het Huis van het Nederlands/Brussel heeft daar nood aan. Dat geldt overigens ook voor andere thema's. Bij het uitwerken van de definitieve steunpuntstructuur van BRIO en het toekennen van een financiële werkingsenveloppe dient daar dus ten volle mee rekening te worden gehouden.

Het deelproject dat de band naar de beleidsondersteuning ten behoeve van de VGC legt, betreft het publieksonderzoek van de Gemeenschapscentra en is een initiatief van Brussels minister en VGC-Collegelid Smet. Er wordt getracht inzicht te krijgen in het bereik van de verschillende gemeenschapscentra in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, na te gaan welke groepen al dan niet uit de boot vallen en welke leemten er in het aanbod zitten en waarvoor wel een potentieel maar geen aanbod bestaat. De VGC heeft uiteraard nog andere dringende beleidsvragen. Mits BRIO daarvoor de nodige middelen krijgt, zullen die kunnen worden onderzocht en zullen nog andere onderzoeksprojecten ten dienste van de VGC kunnen worden opgezet en uitgevoerd.

Het vierde deelproject van BRIO is eveneens sterk beleidsgericht. Vooral de Cel Coördinatie Brussel is erg geïnteresseerd in de ontwikkeling van een budgettair meetinstrument en beleidseffectenevaluatiesysteem in functie van de 300.000-norm en de Brusseltoets. Deze norm staat al sinds 1999 in het Vlaamse Regeerakkoord ingeschreven. Een derde van de Brusselse bevolking beschouwt Vlaanderen als zijn doelpubliek. Het gaat daarbij niet enkel om Brusselse Vlamingen maar Vlaanderen en de VGC zetten zijn diensten in de culturele en de welzijnssector en het onderwijs

ook open voor andere Brusselaars. Momenteel ontbreekt er echter een wetenschappelijk onderbouwd en operationeel budgettair meetinstrument en een evaluatiesysteem om de praktische toepassing van deze norm na te gaan. Langs de zijde van de KUBrussel/EHSAL hebben het *Centrum voor Modelleren en Simulatie* (directeur Jan Colpaert) en het *Centrum voor Openbare Financiën en Sociale Economie* (directeur Tom Van Puyenbroeck, Johan Eyckmans) die in die materie expertise hebben, zich geëngageerd om dit belangrijke beleidsondersteunend onderzoek te coördineren en tot een goed einde te brengen. Dit onderzoek wordt onder hun leiding uitgevoerd door Wim Naudts en Jeroen Goffings.

De oprichting van BRIO is een belangrijke mijlpaal in het onderzoek naar Brussel. Niet enkel omdat er nieuw onderzoek kan worden uitgevoerd, maar vooral omdat de perspectieven die geboden worden vérstrekend zijn. Het Opstartproject Steunpunt Brussel heeft immers als missie om de uitbouw van een definitieve steunpuntstructuur te realiseren tegen 2007, opdat BRIO ook een reëel en voor het publiek toegankelijk informatie-, documentatie- en onderzoekscentrum zou worden. Met de steun van al de promotoren, de onderzoekers en de uitstekende samenwerking met de Cel Coördinatie Brussel onder leiding van Ann Steenwinckel en de betrokken kabinetten en diensten én de coördinerende rol van Roel De Groof, zal dit zeker lukken. Om de definitieve steunpuntstructuur op te zetten en om van BRIO in 2007 een reëel toegankelijk informatie-, documentatie- en onderzoekscentrum over Brussel te maken rekenen de hoofdpromotoren op de verdere steun van de Vlaamse minister van Brussel – en zijn collega's van de Vlaamse Regering –, van de Vlaamse ministers van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering en de leden van het College van de VGC. Een dergelijk informatie-, documentatie- en onderzoekscentrum kan het wetenschappelijk onderzoek over Brussel en de interuniversitaire samenwerking enkel maar ten goede komen.

Els Witte

De BRUT à BRIO

L'historique du BRUT – le Centre d'Etude interdisciplinaire de Bruxelles de la Vrije Universiteit Brussel – remonte à 1977. Tout a commencé par l'introduction d'un projet de recherche auprès du Fonds de la Recherche scientifique sur le problème linguistique bruxellois. L'initiative est partie du constat surprenant selon lequel Bruxelles constituait un domaine de recherche particulièrement intéressant, mais où celle-ci était rare ou inexistante. Les discours étaient pétris de mythes, malentendus et idées fausses. Parmi les sujets évoqués figuraient notamment: un phénomène de glissement linguistique profond guidé par des phénomènes de mobilité sociale et d'intégration; la mise en place de lois linguistiques inspirées par les stratégies des classes politiques, soutenues par une vaste mobilisation, la formation de partis, des glissements électoraux et la conclusion de compromis; le problème de l'application conflictuelle de ces lois; Bruxelles et ses relations avec la périphérie s'étendant jusqu'au Brabant flamand; le rôle de l'enseignement et d'autres structures culturelles dans ce processus, etc. Les vagues migratoires en provenance du sud de l'Europe et de la zone méditerranéenne ont encore aggravé la complexité bruxelloise. De nouveaux domaines de recherche se profilaient. De ce point de vue, langue et migration devenaient des thèmes importants. A partir des années 1980, l'étude des migrants est devenue par conséquent une valeur sûre. D'autres thèmes sont venus se greffer sur celle-ci au cours des quinze dernières années. Le statut de Bruxelles (1989) a été l'occasion d'analyses des relations entre les différentes composantes (parmi lesquelles les communes), du fonctionnement concret du modèle, de ses aspects financiers et de la constitution d'une identité qui en découlait. Le lien entre langue et emploi s'est renforcé et l'étude de cet aspect s'est également développée. Entre-temps, Bruxelles est devenue l'une des plus grandes villes politiques du monde et la première capitale européenne. Les retombées de cette internationalisation sur la Région de Bruxelles Capitale sont devenues partie intégrante de la recherche menée par le BRUT. Il est superflu

de souligner l'extrême intérêt scientifique de l'ensemble de ces sujets. De nombreux milieux ont manifesté leur intérêt à l'égard des résultats. L'intérêt des hommes politiques a grandi parallèlement. La fonction sociale de la recherche a été de plus en plus appréciée. L'initiative du ministre flamand Bert Anciaux, compétent pour Bruxelles, de mettre en place l'Opstartproject Steunpunt Brussel destiné à développer un Centre de Recherche, de Documentation et d'Information bruxellois interuniversitaire (BRIO) en témoigne de manière éloquente, d'autant plus que l'initiative BRIO a pu compter sur l'adhésion des membres flamands du gouvernement de la Région de Bruxelles Capitale et des membres du Collège de la Commission communautaire flamande (VGC).

Au vu de la complexité du problème – les liens entre les facteurs économique, social, politique, démographique et linguistique sont intenses – BRUT a perçu d'emblée la nécessité d'un travail d'équipe interdisciplinaire. Un réseau durable réunissant contemporanistes, sociologues linguistiques, linguistes, démographes, juristes, politologues et experts en sciences de la communication a été tissé. Une multitude d'approches complémentaires s'est développée au sein d'un cadre unique.

Il était tout aussi vain de s'enfermer au sein d'une seule université. Dès le départ, des passerelles ont été installées avec d'autres universités bruxelloises (ULB, Saint Louis, KUBrussel), belges (Gand, Louvain) et des institutions comme le CRISP. Le modèle bruxellois présente également un intérêt d'un point de vue comparatif. Des contacts internationaux ont été noués avec d'autres villes multilingues comme Québec, Bâle et Jérusalem et les premières bases d'un accord de coopération avec la SS Cyril and Methodius University de Skopje (Macédoine) ont été jetées. Grâce à BRIO, ces contacts pourront être consolidés, renforcés et davantage officialisés. La coopération est désormais institutionnalisée avec la KUBrussel et l'EHSAL pour le plus grand profit de la coopération universitaire de la région bruxelloise.

L'enthousiasme suscité par le captivant domaine de recherche que constitue Bruxelles a débouché sur la création et le développement d'une équipe dynamique de chercheurs motivés ayant accumulé une énorme expertise en tant que chercheurs seniors. Grâce aux contributions financières des universités, du FWO, de Prospective Research for Brussels et des ministres concernés par la matière, ces chercheurs ont pu participer utilement au projet bruxellois. Travailler sur la base de contrats de courte durée n'est cependant pas une sinécure. De ce point de vue, le développement de BRIO assurera davantage de continuité.

Ce constat vaut également pour la diffusion des résultats de la recherche. Autrefois, ceux-ci paraissaient dans la série *Taal en Sociale Integratie*, rebaptisée *Brusselse Thema's* en 1993. L'étude de Joost Vaesen *Tussen interactie en autonomie. De financieel-politieke verhouding tussen het*

Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten, 1994-2001 (Entre interaction et autonomie. Les relations politico-financières entre la Région de Bruxelles capitale et les communes, 1994-2001) a été publiée en 2004. Cette étude est un excellent exemple de recherche d'appui politique, financée en l'occurrence par le ministre bruxellois Vanhengel. Joost Vaesen y apporte des données essentielles et nouvelles sur les flux financiers entre la Région et les communes bruxelloises (1994-2001). Il dresse l'inventaire des fonds et subventions, ainsi que des problèmes et conflits associés à cette politique de transfert d'envergure. Informations particulièrement précieuses pour ceux en charge des politiques régionale et communale. L'année dernière, la 25ème partie de la série *Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel* (Langue, Attitude et Enseignement à Bruxelles) a également été réalisée. La monographie de Jan Fransen consacrée aux identités bruxelloises a été récemment publiée. Avec ce numéro, la série *Brusselse Thema's* (Thèmes bruxellois) entame son 27ème volume. A dater de ce numéro, *Brusselse Thema's* deviendra une publication de BRIO.

BRIO insufflé un nouvel élan à la production de publications scientifiques consacrées à Bruxelles. Une étude sur le parti socialiste et/dans l'arrondissement de Bruxelles-Halle-Vilvorde va bientôt suivre. A l'issue du colloque sur Bruxelles et l'Europe de décembre 2006, les Actes des colloques interuniversitaires ("bibles" de l'étude bruxelloise citées dans les médias francophones) sur le *Statut de Bruxelles* (1999) et *Le modèle bruxellois et les dix-neuf communes* (2003) seront complétés. À l'occasion de ce colloque, les interactions entre la Région de Bruxelles capitale et les fonctions de capitale européenne seront analysées.

BRIO veut également s'étendre, assurer davantage de continuité, de complémentarité avec les équipes de recherche des KUBrussel/EHSAL, davantage d'expertise, d'implication d'experts par l'entremise de groupes pilotes, davantage de coopération avec l'administration. Les projets en cours pourront être poursuivis dans de meilleures conditions, tandis que de nouveaux projets seront lancés. Grâce à BRIO, quatre projets majeurs ont démarré le 1er mai 2005. Quatre promoteurs principaux en assurent la conduite scientifique globale: le soussigné et Roel De Groof représentent BRUT/VUB; Jan Degadt et Johan Lambrecht assurent la contribution du Centre d'Etude des Entreprises des KUBrussel/EHSAL. Il y a tout d'abord le sous-projet préparant la création d'un 'Centre d'Information, de Documentation et d'Etude bruxellois' virtuel. Des sources scientifiques, littéraires, politico-administratives et des informations sur Bruxelles seront accessibles sous la forme d'un site Internet interuniversitaire spécialisé. Ann Mares constituera ainsi une bibliographie sur Bruxelles plurithématique et pluridisciplinaire, insistant sur la période récente et sur les domaines et secteurs politiques pertinents. La littérature et les sources consacrées ou provenant des institutions politiques, pouvoirs publics,

élections et partis, milieux associatifs, secteur socio-culturel, enseignement, santé et bien-être, évolution socio-économique, mobilité, sécurité, structure publique seront diffusées de même que des données à caractère politico-juridique, socio-linguistique, financier et socio-démographique. Publications scientifiques et rapports d'étude seront accessibles par voie électronique et le but est également, en concertation et coopération avec l'administration Planification et Statistiques de la Communauté flamande et la cellule de mesure et de connaissance de la VGC de donner accès à des informations statistiques et bases de données pertinentes. Dans un premier stade, il s'agira d'un centre virtuel, mais à l'avenir, BRIO devrait devenir un centre véritablement accessible.

Grâce à BRIO, Rudi Janssens pourra poursuivre et approfondir l'étude sur l'emploi des langues et les glissements linguistiques à Bruxelles, se pencher sur différents groupes cibles de la société bruxelloise et sonder l'impact politique. Le triangle langue/multilinguisme, identification culturelle et identification politique est la pierre angulaire de son étude. Le volet « baromètre linguistique » est cofinancé par le BRIO, en coopération avec le troisième pilier de la Huis van het Nederlands/Brussel. La réussite ou l'échec de l'étude dépend de la représentativité des enquêtes et s'avère par conséquent onéreuse. Il y a aussi une demande d'enquêtes récurrentes de suivi et d'analyses. Le terrain, en l'occurrence het Huis van het Nederlands/Brussel en a besoin. D'autres thèmes n'échappent pas à cette exigence. Ces facteurs devront dûment être pris en compte lors de l'élaboration de la structure définitive du point d'appui BRIO et de l'octroi de l'enveloppe de fonctionnement financière.

Le sous-projet établissant le lien avec le soutien politique au profit de la VGC porte sur l'étude du public des Centres communautaires et est une initiative de Smet, ministre bruxellois et membre du Collège. Il tente d'appréhender l'accessibilité des différents centres communautaires de la Région de Bruxelles capitale, de voir quels sont les groupes qui restent sur la touche ou non, les lacunes de l'offre et le potentiel existant pour lequel l'offre manque. La VGC a bien entendu d'autres interrogations politiques urgentes. Ces dernières, moyennant mise à disposition de BRIO des moyens financiers nécessaires, pourront être étudiées et d'autres projets de recherche en faveur de la VGC pourront être concoctés et exécutés.

Le quatrième sous-projet de BRIO affiche également une forte orientation politique. La Cellule Coordination Bruxelles est particulièrement intéressée par la mise au point d'un instrument de mesure budgétaire et un système d'évaluation des effets politiques en fonction de la norme des 300.000 et de la marque bruxelloise. Cette norme est inscrite depuis 1999 dans l'Accord du Gouvernement flamand. Un tiers de la population bruxelloise considère la Flandre comme son public cible. Il ne s'agit pas exclusivement des Bruxellois flamands, puisque la Flandre et la VGC

ouvrent leurs services dans les secteurs culturel et du bien-être aux autres Bruxellois. Malheureusement, il manque encore un instrument de mesure budgétaire scientifiquement fondé et opérationnel ainsi qu'un système d'évaluation pour vérifier l'application pratique de cette norme. Du côté KUBrussel/EHSAL le *Centrum voor Modelleren en Simulatie* (Centre de Modélisation et de Simulation) (directeur Jan Colpaert) et le *Centrum voor Openbare Financiën en Sociale Economie* (Centre des Finances publiques et d'Economie sociale) (directeur Tom Van Puyenbroeck, Johan Eyckmans) experts en cette matière, ont pris l'engagement d'assurer la coordination de cette recherche d'appui politique cruciale et de la mener à son terme. Wim Naudts et Jeroen Goffings la réalisent actuellement sous leur direction.

La mise en place de BRIO est une étape cruciale dans la recherche consacrée à Bruxelles. Non seulement parce qu'elle ouvre la voie à la réalisation de nouvelles études, mais parce qu'elle offre en outre de vastes perspectives. L'Opstartproject Steunpunt Brussel a par ailleurs pour mission la création, d'ici 2007, d'une structure d'appui définitive, afin que BRIO puisse se transformer en un réel centre d'information, de documentation et d'étude accessible au public. Cette entreprise ne peut que réussir, grâce au soutien de tous les promoteurs, chercheurs, l'excellente coopération avec la Cellule Coordination Bruxelles dirigée par Ann Steenwinkel, les cabinets et services concernés et la coordination assurée par Roel De Groof. Pour que cette structure d'appui puisse voir le jour sous sa forme définitive et que BRIO devienne réellement en 2007 un centre d'information, de documentation et d'étude accessible, les promoteurs principaux espèrent pouvoir continuer à bénéficier du soutien du ministre flamand bruxellois et de celui de ses collègues de l'Exécutif flamand, des ministres flamands de l'Exécutif de la Région de Bruxelles capitale et des membres du Collège de la VGC. Un centre d'information, de documentation et d'étude de ce type ne pourra qu'être bénéfique pour la recherche scientifique sur Bruxelles et la coopération interuniversitaire.

Els Witte

From BRUT to BRIO

The history of BRUT – the VUB’s Centre for Inter-disciplinary Brussels Studies – goes back to 1977. It began with a proposal from the Scientific Research Fund for a research project into the Brussels language question. This initiative was inspired by surprise at the fact that little or no research had been undertaken into such topics, despite Brussels offering a particularly interesting subject for study. Myths, misunderstandings and misrepresentation abounded. The topics concerned included the following: an intensive process of language shift due to social mobility and integration; the development of language laws from the strategies of the political class, and supported by mass movements; the formation of parties; electoral shifts and compromises; the highly conflictual question of the application of these laws; Brussels and its relations with the Flemish-Brabant periphery; the role of education and other cultural structures in the process, etc. The waves of immigration from southern Europe and the Mediterranean area further increased the complexity of Brussels. New topics for study were emerging. Language and migration were now also important from this point of view. Research into immigrants has also been a regular interest from the 1980s onwards. Over the last fifteen years yet more topics emerged. The status of Brussels (1989) led to analyses of the relationships between the various components, including the municipalities, the practical application of the model, its financial aspects, and the resultant shaping of identity. The relationship between language and the labour market increased in importance, and thus also came under investigation. Since then, Brussels has developed into one of the most important political cities in the world, and the most important European capital. The impact of this internationalisation on the Brussels Capital Region formed an essential element in BRUT’s research. It goes without saying that all these topics are of great interest in academic terms. The results were of widespread interest. The interest of policy makers also grew. Appreciation of the social value of the research thus gradually increased.

The initiative of Flemish minister for Brussels Bert Anciaux to launch the *Opstartproject Steunpunt Brussel* with a view to developing an inter-university Brussels Information, Documentation and Research Centre (BRIO) is clear evidence of this, the more so since the Flemish members of the Brussels Capital government and members of the Flemish Community Council (VGC) also supported the BRIO initiative.

Because of the complexity of the issues – there is a complex interplay between economic, social, political, demographic and linguistic factors – it was clear from the inception of BRUT that multi-disciplinary teamwork would be required. A permanent network of contemporary historians, social linguists, demographers, jurists, political scientists and communications scientists was developed. A multiplicity of complementary approaches flourished within a single framework.

Restricting the scope to a single university was clearly not an option. From the very beginning, bridges were built with other universities in Brussels (ULB, Saint Louis, KU Brussel), Belgium (Ghent, Leuven) and institutions such as CRISP. The Brussels model is also very interesting from a comparative point of view. Links were established with other multi-lingual cities such as Quebec, Basel and Jerusalem, and in July 2005 the first step was taken towards collaboration with the SS Cyril and Methodius University in Skopje (VJR Macedonia). Thanks to BRIO all these contacts were consolidated, strengthened and also given a more official status. Cooperation with the KU Brussel and EHLAS has been formalised, which contributes to university collaboration in the Brussels region.

Enthusiasm for the fascinating area of Brussels studies led to the emergence and growth of a dynamic team of committed researchers, senior academics who have by now developed a good deal of expertise. Thanks to the financial resources of the university, the FWO, Prospective Research for Brussels and the ministers concerned these researchers are able to make valuable contributions to the Brussels project. However, it is not easy to work with short term contracts. Here again, the development of BRIO can provide more continuity.

This also applies to the dissemination of research results. Originally this was done via *Taal en Sociale Integratie*, which was renamed *Brusselse Thema's* in 1993. In 2004 Joost Vaesen's study *Tussen interactie en autonomie. De financieel-politieke verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten, 1994-2001* was published. This study is a good example of research that supports the policy-making process, and which was funded in this instance by the Brussels minister Vanhengel. Joost Vaesen brings new and essential information to light regarding the financial flows between the Region and the Brussels municipalities (1994-2001). He produces an inventory of funds and contributions, as well as the problems and conflicts which come with this extensive policy of financial trans-

fers. This is exceptionally useful information for everyone involved in regional and municipal policy. Last year also saw the publication of the 25th volume in the series on *Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Jan Fransen's study of Brussels identities appeared recently. This is the 27th volume in the series entitled *Brusselse Thema's*. From this number onwards, *Brussels Thema's* will publish BRIO's own output.

BRIO is giving a new stimulus to academic publications regarding Brussels. A study of the socialist party and/in the Brussels-Halle-Vilvoorde district will shortly be published. The Proceedings of the inter-university symposiums (known as the 'bibles' of Brussels studies even in the French speaking media) regarding *The Status of Brussels* (1999) and *The Brussels model and the nineteen Brussels municipalities* (2003) will be supplemented after the symposium on Brussels and Europe which will take place in December 2006. This symposium will examine the interaction between the Brussels capita region and its roles as European capital.

BRIO is also aiming for expansion, greater continuity, more complementarity with the research teams at KUBrussel/the European University College (EHSAL), more expertise, more expert involvement via steering groups, and more cooperation with the administration. Existing projects will continue under improved circumstances, while new projects will be launched. 1 May 2005 saw the start of four important projects under the auspices of BRIO. The overall academic leadership is provided by four main supervisors, the present writer and Roel De Groof representing BRUT/VUB; Jan Degadt and Johan Lambrecht oversee the contribution of the Study centre for Entrepreneurship of the KUB/EHSAL. Firstly there is the part project for the development of a virtual Brussels Information, Documentation and Research Centre. The specialised inter-university web site will provide access to academic literature, political and administrative sources and data regarding Brussels. Ann Mares will set up a multi-topic multi-disciplinary bibliography of Brussels, with the accent on the recent period and domains and sectors relevant to policy making. Literature and sources about and from political institutions, public authorities, elections and parties, the centre field, social and cultural matters, education, health and welfare, social and economic developments, mobility, safety, and public structures will be available, as well as information of a political/legal, sociolinguistic, financial and social/demographic nature. Academic publications and research reports will be made available electronically, and, in consultation and cooperation with the Flemish Community's planning and statistics departments and the VGC's statistics unit, access will be provided to relevant statistical information and data banks. In the first stage this will be a virtual centre, but in the future BRIO will become an actual centre with real access.

Thanks to BRIO Rudi Janssens will continue to extend his work on language use and language shifts in Brussels, and will also be able to inves-

tigate various target groups in Brussels society and assess the impact of policy. The interactions of multilingualism, cultural identification and political identification will hold a central place in this research. The 'language barometer' section will be funded by BRIO, in collaboration with the third pillar of the Brussels Dutch language organisation, the *Huis van het Nederlands/Brussel*. This research stands or falls with the representativeness of the surveys, and is therefore expensive. There is also a need for recurrent follow-up surveys and analyses. The field of work, in this case the *Huis van het Nederlands/Brussel* also needs such studies. This also holds good for other topics. Account must therefore be taken of this in the development of BRIO's definitive support structure, and in the allocation of a working budget.

The subproject that links up with the VGC's policy support activities concerns the Community Centres' public research, and is an initiative promoted by the Brussels minister Smet, who is also member of the Executive Council of the Flemisch Community Commission. An attempt had been made to obtain some insight into the scope of the various municipal centres in the Brussels Capital Region, to investigate which groups fall by the wayside, and what gaps there are in the provision, and where there is potential but no provision. Of course the VGC also has other urgent policy questions. Provided that BRIO is awarded the necessary resources, these can be investigated and yet more research projects for the VGC can be set up and carried out.

The third BRIO subprojects is also heavily policy-oriented. The Brussels Coordination Unit in particular is very interested in the development of a budgetary measuring tool and a policy impact evaluation system in relation to the so-called 'Brussels coefficient'. This principle has been incorporated in the Flemish coalition agreement since 1999. Flanders assumes its target population to be one third of Brussels residents. This number includes some who are not Brussels Flemings, but Flanders and the VGC are opening up their cultural, welfare and education services to other Brussels residents. At present, however, there is no scientifically designed and operational budgetary measuring device, nor an evaluation system for investigating the practical application of this standard. Alongside KUBrussel/EHSAL, the Modelling and Simulation Centre (director Jan Colpaert) and the Centre for Public Finance and Social Economy (*directors Tom Van Puyenbroeck, Johan Eyckmans*), who have expertise in this area, have undertaken to coordinate this important research in support of policy making, and to ensure a successful outcome. The research is carried out by Wim Naudts and Jeroen Goffings under their supervision.

The establishment of BRIO marks an import turning point in Brussels studies, not only because new research can be carried out, but, in particular, because the prospects it offers are far-reaching. The *Opstartproject*

Steunpunt Brussel (Take-off project Support Brussels) also hopes to develop a definitive support structure by 2007, so that BRIO is able to become a genuine, publicly accessible information, documentation and research centre. With the support of all the promoters and researchers, the exceptional cooperation existing with the Brussels Coordination Unit under Ann Steenwinckel and the offices and services concerned, plus the coordinating role of Roel De Groof, the project is sure to succeed. In order to establish a definitive support structure and to make BRIO into a genuine, publicly accessible information, documentation and research centre by 2007, the chief promoters are relying on the continued support of the Flemish minister for Brussels and his colleagues in the Flemish Government, the Flemish ministers in the Brussels Capital government and the members of the VGC council. An information, documentation and research centre of this nature can only benefit academic research into Brussels and inter-university cooperation.

Inleiding

Politieke aspecten

Politiek voeren en plannen is in Brussel omwille van de complexe verhouding tussen de overheden die bevoegd zijn voor gewestelijke, gemeenschaps- en gemeentelijke materies zeker geen sinecure. De Brusselse instellingen staan op alle niveaus onder een constante druk om de maatschappelijke problemen en uitdagingen op performante wijze op te lossen en aan te gaan. Daarbij worden ze niet alleen geconfronteerd met de noodzaak om op actuele beleidsvraagstukken een antwoord te geven maar dienen ze ook een toekomstgerichte visie te ontwikkelen. Dit nummer bevat vier bijdragen die weliswaar over afzonderlijke thema's gaan maar toch verbonden zijn. Twee bijdragen handelen over het denken over de toekomstige structuur en missie van Brussel, maar wel vanuit een andere invalshoek en vooral een ander tijds kader. Els Witte en Roel De Groof geven eerst een overzicht van het Vlaamse beleid inzake Brussel sinds 1995 en analyseren de dynamiek van het 'Vlaamse' denken over Brussel. Sedert de staatshervorming van 1988-89 is er zeker een intense synergie ontstaan tussen de Vlaamse regering en de Vlaamse Gemeenschapscommissie. Vanuit de Vlaamse regering werd een beleidsstrategie opgezet die de profilering van Brussel als hoofdstad van Vlaanderen beoogt te optimaliseren. Vlaanderen en de VGC zijn bovendien vooral als partners op elkaar aangewezen in het ontwikkelen van een beleid dat de Vlaamse gemeenschap in Brussel ten goede komt. Zo heeft de Vlaamse regering bijvoorbeeld vooropgesteld dat er bij de budgettaire middelenallocatie moet worden rekening gehouden met de 5%-regel en de 300.000-norm: ze gaat er immers van uit dat een derde van de Brusselse bevolking ofwel 300.000 personen het doelpubliek vormen van de brede sector van Vlaamse gemeenschapsvoorzieningen. Vanuit Vlaanderen wordt echter ook gedacht aan mogelijke scenario's voor de verdere institutionele positie- en rolbepaling van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Scenario's die sinds

1995 werden geformuleerd en die in de richting gaan van de uitbouw van een confederale, tweeledige staat, waarin de positie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt in vraag gesteld, hebben begin 2003 mee geleid tot de publicatie van het “Brussels Manifest”. Die tweetalige platformtekst houdt daarentegen een pleidooi in voor de oprichting van een Brusselse Gemeenschap en wordt uitgedragen door een haast professionele vertooggemeenschap van hooggeschoolde Brusselaars, die zich boven de bicommunautaire taalkloof opstellen. De vzw Manifesto promoot het model van een multiculturele en meertalige regio. De vertooggemeenschap zet zich dan ook vrij frontaal af tegen het Vlaamse beleid dat te zeer zou geaxeerd zijn op de instandhouding van de positie van het Nederlands en de Vlaamse cultuur in Brussel. Uitgaande van een bewust provocatieve en negatieve evaluatie van de huidige staatsstructuur en de plaats van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest komt Manifesto concreet op voor een hervorming van de Brusselse instellingen, een meertalig onderwijssysteem en een multiculturele cultuurpolitiek in Brussel. In dit artikel wordt niet alleen het Manifest geanalyseerd maar ook de resultaten van een enquête onder de Brusselse politici over de Manifestvoorstellen. Die analyse wijst uit dat de reacties van Vlaamse beleidsactoren doorgaans kritisch zijn, maar dat het Brussels manifest het debat wel aanzwengelt. Deze bijdrage toont alvast ook het belang en de nood aan van een nog meer doorgedreven wetenschappelijke analyse van het Vlaamse beleid inzake Brussel sedert 1989 tot nu.

Één van de alternatieve voorstellen, die werden geformuleerd in het kader van het debat rond het Brussels Manifest, betreft de idee van de oprichting van een Europees District Brussel in geval België bijvoorbeeld naar een confederatie zou evolueren of op een separatie zou afstevenen. Het is een idee die de laatste twee decennia af en toe is opgedoken. Ze drukt op exponentiële wijze uit welk samenspel er is ontstaan tussen de geledingen van de Belgische samenleving, haar politieke structuren en de Europese en internationale functies van Brussel. Het denken over welke structuur, missie en instellingen Brussel in de toekomst en mede in relatie tot haar internationale functies zou moeten krijgen, is veel minder uniek voor de huidige tijd dan men wel zou denken. In december 2006 zal er een internationaal en interuniversitair colloquium plaatsgrijpen over ‘Brussel en Europa’. In dat kader zal onder meer de actuele positie van Brussel in het ‘wereldstedennetwerk’ worden onderzocht. Het proces van internationale, politieke metropolisering of centrumvorming van Brussel dient echter ook in het licht van een historisch groeiproces te worden beschouwd. In zijn bijdrage over de promotie van Brussel als internationale hoofdstad levert Roel De Groof een eerste bijdrage ter voorbereiding van dat colloquium en ter reconstructie van een ‘vergeten’ periode uit de geschiedenis van het denken over de multi-pele hoofdstedelijke en interna-

tionale functies van Brussel. Dat tal van Belgische politici en opiniemakers zich in hun carrière na 1945 ook hebben moeten toeleggen op de problematiek van uitbouw van de internationale hoofdstedelijke functies van Brussel als zetel van de Europese instellingen en van de NATO is bekend. Dat gelijkaardige inspanningen ook al tijdens het interbellum werden geleverd om bijvoorbeeld de zetel van de Volkenbond in België te krijgen, kan men ook in de literatuur lezen. De interstedelijke competitie, die zich vóór 1914 doorzette tussen vooral Brussel en Den Haag, vormt echter een blinde vlek. Brussel groeide echter tegen het begin van de 20ste eeuw al uit tot de hoofdstad van het ‘associatieve’ internationalisme en zowel de overheid als de opiniemakers wensten de positie van Brussel als dusdanig te versterken. In 1907 werd zelfs in de marge van de Tweede Haagse Vredesconferentie de vraag gesteld over de opportuniteit en noodzaak van de oprichting van een wereldhoofdstad. Het is precies in die context dat de campagne van de Brusselse en internationaal bekende advocaat-publicist Louis Frank ten gunste van de erkenning van Brussel als federaal wereld-district in de periode 1905-1914 moet worden beschouwd. Dankzij het feit dat de Papieren Frank als een consistent geheel bewaard bleven en een unieke bron vormen voor de analyse van een dergelijke opiniëringscampagne kon Franks publicatieproject precies worden gereconstrueerd, geanalyseerd en geduid. Daaruit kan worden opgemaakt dat het groeiproses van Brussel als politieke wereldhoofdstad niet alleen werd bewerkt door regeringsinitiatieven maar ook door het recurrente opiniëringswerk van dergelijke publicisten en opinieagenten. Hoewel Franks pleidooi voor een uniek politiek-administratief werelddistrict niet haalbaar is gebleken en de discussie bovendien door het uitbreken van de eerste Wereldoorlog werd afgebroken, valt één element wel sterk op: de Belgische financiële en zakelijke pers deed Franks voorstel niet zomaar af als pure utopie maar zag er een constructief en toekomstgericht project in, dat de mondiale expansie van België zou kunnen ten goede komen. Een ander relevant element is dat Frank ervan overtuigd was dat een kleine, gecentraliseerde staat als België meer kans had om te worden uitverkozen tot federaal werelddistrict dan een sterk gedecentraliseerde staat als Zwitserland. Dat Genève echter later werd uitgeroepen tot zetel van de ‘Volkenbond’ heeft echter precies te maken met de oude, federale traditie van Zwitserland. Deze bijdrage toont dan ook de relevantie aan van een vervolgstudie over het interbellum en de uiteindelijke vestiging van de Europese instellingen in Brussel.

Politiek voeren en plannen is in Brussel dus zoals gezegd geen sinecure. De complexiteit van het Brussels model blijkt ook uit de artikels van Jan Fransen en Joost Vaesen. Hun beleidsanalyses slaan op de periode 1994-2004 en spelen dus zeer kort op de bal. Beide bijdragen leveren de analytische bouwstenen aan voor het evalueren van het gevoerde beleid

in beleidssectoren die raakvlakken vertonen tussen, enerzijds, gewest- en gemeenschapsmateries (cultureel beleid – stedelijk heroplevingsbeleid) en, anderzijds, het Gewest, de gemeenten maar ook de Gemeenschappen (de problematiek van de Brusselse stadsvernieuwing). Jan Fransen, die dit onderzoek uitvoerde in het kader van een project van Research for Brussels (2003-2004), gaat in op de relatie tussen de culturele beleidspraktijken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en zijn politiek van stedelijke heropleving. Op basis van de internationale literatuur onderscheidt hij inzake stedelijke heropleving drie ‘cultuurbeleidsmodellen’: het ‘promotional model’, het ‘cultural industries model’ en het ‘social model’. Hij toont aan dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het laatste decennium op eigen houtje een embryo van cultuurbeleid heeft ontwikkeld, waarin hij een combinatie van elementen uit de drie voornoemde modellen detecteert. Concrete voorbeelden zijn de culturele subsidies binnen de imagopolitiek, het (cultuur)toerisme, de culturele industrieën, de culturele initiatieven binnen de wijkherwaardering en monumenten en landschappen. Hij legt de vinger op het weinig transparante beleidskader op vlak van cultuur en stedelijke heropleving, terwijl de beleidsplanning ook veeleer vaag blijft. Dit is te wijten aan het politiek-institutionele onderscheid tussen gewest- en gemeenschapsmateries. Het Gewest is strikt gezien immers niet bevoegd voor cultuur, maar het overleg met de Gemeenschappen blijft uit. Fransen pleit voor het voeren van een toekomstgericht debat over de relatie tussen cultuur en gewestmateries, wars van een stugge communautaire opstelling, teneinde cultuur succesvol te kunnen aanwenden in processen van stedelijke heropleving. Bij wijze van besluit bespreekt hij een aantal suggesties om dat debat aan te zwengelen en richting te geven.

Joost Vaesen analyseert de institutionele aspecten van de Brusselse stadsvernieuwing in de periode 1994-2004. De stadsvernieuwing in Brussel verkeerde gedurende vele jaren in een crisis, ondanks de grote noden die er op dit vlak bestonden. Via de zogenaamde “wijkcontracten” trachtte de nieuwe Brusselse Gewestelijke Executieve vanaf 1989 hieraan een nieuw elan te geven. Centraal in dit stadsvernieuwingprogramma stond niet alleen een “stenen” aanpak waarbij geïnvesteerd zou worden in de productie of renovatie van woningen: er dienden ook projecten op het vlak van openbare ruimten en initiatieven in de sociaal-culturele sfeer gerealiseerd te worden. Bewonersparticipatie bij deze projecten vormde eveneens een belangrijk aspect van dit nieuwe programma. Vaesen toont aan dat de inbreng van bewoners zich echter beperkte tot adviesverstrekking en in het begin ook stroef verliep. De wijkcontracten dienden eveneens privé-firma’s te overtuigen om te investeren in zogenaamde “achtergestelde buurten”. Wat blijkt? Die publiek-private samenwerking bleef grotendeels uit voor wat betreft de eerste wijkcontracten. Dat impliceerde dat

de meeste investeringen in deze achtergestelde buurten door de betrokken overheden gedragen dienden te worden en dat de oorspronkelijke doelstellingen op het vlak van woningproductie dan ook niet gehaald werden. Dat de samenwerking tussen de publieke actoren niet zonder problemen verliep, is precies te wijten aan de verschillen in beleidsvisie tussen de betrokken overheden (Gewest, gemeenten maar ook de Gemeenschappen), terwijl de verschillende programma's ook onderhevig zijn aan verschillende reglementeringen. In de loop der jaren werden echter diverse aanpassingen aan het programma doorgevoerd om allerhande problemen weg te werken of op zijn minst te beperken. De wijkcontracten illustreren treffend de verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Brusselse gemeenten. Via dergelijke voorwaardelijke toelagen trachtte het Gewest zijn beleidsconcepten ingang te doen vinden op het lokale niveau, waarbij bovendien een controle op de gemeentelijke uitgaven werd behouden. Vaesens analyse dringt diep door in de institutionele organisatie en werking van het Brussel model en reveleert zeer concreet hoe complex het opzetten en implementeren van stadsvernieuwingsprogramma's in Brussel is.

Taal en onderwijs

Bij de federale grondwetsherziening van 1970 werden beide traditionele taalgemeenschappen verantwoordelijk voor de eigen onderwijsstructuur. In Brussel werd in het zog van deze staatshervorming en onder impuls van het FDF de *'liberté du père de famille'* heringevoerd waardoor de ouders, in tegenstelling tot de rest van het land, voor hun kinderen de vrije keuze hadden tussen Franstalig of Nederlandstalig onderwijs. Met de realiteit van het verfransingsproces in het achterhoofd lag het in de lijn der verwachtingen dat het Nederlandstalig onderwijs, en inherent hieraan ook het Nederlands als taal, aan invloed zou inboeten in Brussel. Maar de economische logica en de stijgende migratie beslisten er anders over. In Brussel evolueerde het Nederlandstalig onderwijs van 'het onderwijs gericht op de Vlaamse minderheid' naar 'het onderwijs in het Nederlands in Brussel'. De discrepantie tussen het doelpubliek waarop gans het pedagogische concept was afgestemd en de feitelijke leerlingenpopulatie werd steeds groter. Dit stelde het onderwijs voor een enorme uitdaging. In de vijf bijdragen over taal en onderwijs in dit nummer worden een aantal minder vaak belichte aspecten van de hierboven geschetste ontwikkelingen behandeld: het taalonderwijs bij volwassenen, het Nederlandstalig secundair onderwijs en een reflectie over de duale onderwijsstructuur op basis van een vergelijking met de situatie in het Canadese Quebec.

Dat niet-Nederlandstaligen wel degelijk geïnteresseerd zijn deze taal aan te leren wordt geïllustreerd door het feit dat zich jaarlijks ruim 10000 Brusselaars aanmelden bij een onderwijs- of vormingsinstelling om Nederlands te leren. In een eerste bijdrage gaat Rudi Janssens op zoek naar het profiel van deze cursisten en zoekt een antwoord op de vraag waarom ze een taal willen leren die slechts door een minderheid van de Brusselaars wordt gesproken. Franstaligen benadrukken nogal eenzijdig de economische voordelen van het de kennis van het Nederlands, tweetaligheid is een must op de huidige arbeidsmarkt. Anderstalige cursisten beperken het gebruik van het Nederlands evenwel niet tot de werkvloer en zien het eerder als een tweede fase in hun integratie in de Brusselse samenleving. De populariteit van het volwassenenonderwijs onderstreept het potentieel van dit instrument als hefboom binnen het taalbeleid van de Vlaamse overheid. In ieder geval zijn de uitdagingen voor het volwassenenonderwijs groot en de middelen beperkt.

De noodzaak die deze volwassenen ervaren om Nederlands te leren ligt aan de basis van het feit dat steeds meer onder hen hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen. De diversiteit die de leerlingpopulatie kenmerkt is geen nieuw gegeven. De stijgende populariteit van het Nederlandstalig onderwijs bij Franstaligen in de hoop de arbeidskansen van hun kinderen als tweetaligen te verhogen is een feit. De meeste studies concentreren zich op de problematiek in het kleuter- en lager onderwijs, maar in dit deel gaan twee auteurs dieper in op het secundair onderwijs. Luk Van Mensel gaat in zijn bijdrage na of dit beoogde doel ook wordt gehaald en Franstaligen in het Nederlandstalig algemeen secundair onderwijs het Nederlands in dezelfde mate beheersen dan hun Nederlandstalige klasgenoten. Hij gaat hierbij na hoe hun vaardigheden over de tijd variëren. Alhoewel de lesmethodologie van het Nederlands en de rest van het curriculum gericht is op homogeen Nederlandstalige klassen bereiken de Franstalige leerlingen toch een hoge mate van tweetaligheid en slagen in die zin dus wel in hun opzet. Maar elke school op zich worstelt met de contradictie van de gegeven diversiteit enerzijds en het gemeenschapsdenken als basis voor de onderwijsstructuur. In een tweede bijdrage over het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel kaart Karen François het selectiemechanisme aan dat het Nederlandstalig secundair onderwijs hanteert om haar Vlaamse karakter en goede reputatie te vrijwaren. Door een rekrutering in de Vlaamse periferie, het stellen van impliciete taaleisen gekoppeld aan een strategische ontradingspolitiek en een preferentie voor het aanbieden van prestigieuze studierichtingen dreigt het gevaar voor een sociale en culturele dualisering. Deze keuzes die het Nederlandstalig secundair onderwijs maakt bieden niet onmiddellijk een oplossing voor de multiculturele en meertalige Brusselse leerlingpopulatie waardoor, ondanks het succes,

het onderwijs op termijn zichzelf ondergraaft. De gegevens uit dit onderzoek bieden ongetwijfeld de nodige stof tot reflectie.

Maar de Brusselse onderwijssituatie en de problemen waarmee zij worstelt zijn niet uniek. De laatste twee bijdragen plaatsen de Brusselse problematiek in een internationale context. Brussel is inderdaad niet de enige stad waar twee traditionele taalgroepen een maximale controle over de eigen culturele aangelegenheden nastreven en een tweeledige onderwijsstructuur op basis van de taaleigenheid hebben uitgebouwd. In de bijdrage van Rudi Janssens wordt getracht op basis van een vergelijking met de onderwijssituatie in Quebec de uitgangspunten van de Brusselse taalpolitiek te verduidelijken. In beide situaties tracht men een vraag naar tweetaligheid te verzoenen met een duale onderwijsstructuur en een meertalige populatie die de traditionele dualiteit overstijgt en voor een gedeeltelijke loskoppeling tussen taal en cultuur zorgt. Geconcipieerd vanuit een verschillend uitgangspunt ontsnappen beide regio's niet aan dezelfde problemen en zoeken ze elk binnen hun eigen tradities en structuren naar een antwoord. In een laatste bijdrage voedt Marie Mc Andrew bovenstaande discussie met de resultaten uit een onderzoek bij schooldirecties in Quebec. Ze benadrukt het feit dat de keuze voor het onderwijsmodel dat in Canada, en ook in België, is gemaakt, generaties jongeren gescheiden opvoedt waarbij zowel binnen als buiten de scholen weinig contactmogelijkheden worden gecreëerd en de integratie van migranten in beide taalgroepen wel als een cruciaal probleem wordt ervaren maar de gescheiden leefwerelden van deze taalgroepen zelf niet.

De uitdagingen waarvoor een dual onderwijsstelsel in een meertalige samenleving worden gesteld zijn veelvuldig en zal meer dan één logica moeten verzoenen. Toch wijzen de verschillende bijdragen op een aantal hefboomen die het toekomstige taalbeleid vorm kunnen geven. Alhoewel fragmentair van karakter kunnen ze samen met andere bijdragen die in eerdere nummers van deze uitgavereeks verschenen het onvermijdelijke debat rond de toekomst van het Nederlandstalig onderwijs en het taalbeleid van de Vlaamse Gemeenschap in Brussel mee helpen voeren.

Migraties

Dank zij immigraties evolueerde Brussel van een middelgrote stad tot een grootstad, waarin het migratiefenomeen veel sterker aanwezig is dan elders in België. Het onderzoek naar migraties kreeg in deze reeks dan ook steeds heel wat aandacht. Zowel naar de evolutie van het proces ging de belangstelling uit als naar het recente beleid. In meerdere bijdragen over het historische verloop kwam duidelijk tot uiting dat het proces geprangd zit tussen de kapitalistische ontwikkeling die de migratiegolven

aanzwengelt en de belangen van de natiestaat die de eigen bevolkingsgroepen tegen buitenlandse concurrentie afschermt. Vooral vanaf de jaren 1980 werd het migrantenprobleem ook een zaak van nationale identiteit, ontstonden er grote spanningen en afwijzende reacties vanuit de samenleving. Hoe Brussel erop reageerde werd in weer andere bijdragen van deze reeks ontleed.

Ook in dit *Brusselse Thema*-nummer zijn verleden en heden van de Brusselse migrantenkwestie aanwezig. Els Witte stelt een overzicht op van de historische literatuur over Brusselse migraties. Ze neemt het begin van de hoofdstedelijke functie (1815) tot uitgangspunt en trekt de lijn door tot het midden van de jaren 1970. Van dan af wordt het probleem immers vooral het studiedomein van de andere menswetenschappen. Door de inhoud van de belangrijkste studies de revue te laten passeren, krijgen we zicht op de aantrekkingsfactoren van Brussel als gaststad, op de migreerende groepen zelf en op hun integratie. Rond twee assen wordt de historiek geschetst: de economische immigratie richt de schijnwerper op de burgerlijke op de middengroepen en vooral op de arbeidersmigraties; in de politieke migraties komen de 19de eeuwse vluchtelingen voor de absolutistische regimes aan bod, gevolgd door diegenen die in de 20ste eeuw op de vlucht zijn voor racisme, fascisme en dictatuur. Hoewel dit overzicht goed laat zien dat er nog tal van blinde vlekken zijn en cruciale periodes nog onbestudeerd blijven, geeft het toch ook het belang van het historisch perspectief aan. De nauwe wisselwerking tussen de sociaal-economische conjunctuur en de migraties komt heel duidelijk aan het oppervlak, evenals het feit dat bepaalde groepen meer autochtoon verzet opwekken dan andere. Een bepaalde vorm van integratie is echter steeds het eindpunt van het proces.

Maar voor het zover is, hebben er zich doorgaans veel conflicten in de samenleving afgespeeld. Zo ook in de decennia die achter ons liggen. Eva Schandevyl neemt de twee belangrijkste Brusselse vakbonden omstandig onder de loep. Ze doet dit niet enkel omdat het een onderbelicht thema is, maar omdat vakbonden belangrijke actoren zijn bij de uitbouw van het migrantenbeleid. En omdat migranten in Brussel meer dan elders op de arbeidsmarkt aanwezig zijn, staat de problematiek er ook hoger op de agenda. Hoe gaan de vakbonden om met het integratiebeleid? Hoe bevorderen ze de processen? Welke initiatieven nemen ze? En hoe specifiek is Brussel in dit alles? Dat zijn de hoofdvragen die ze stelt, waarbij haar aandacht niet enkel naar het vakbondsdiscours gaat, maar evenzeer naar de structuren en de acties. Tussen beide bonden zijn er zeker verschillen. De socialistische bond legt de nadruk op de eenheid en schenkt minder aandacht aan de sociaal-culturele aspecten van het migrantenbestaan dan de christelijke vakbond. Omdat in jaren 1980 en 1990 de vakbonden geconfronteerd worden met de regionalisering en de communautarisering van

Inleiding

de Belgische staat, overstemmen deze conflicten niet zelden de migrantenkwestie. Vooral in Brussel doen ze zich scherp voelen. In het ABVV enten er zich bovendien een aantal links-rechts-tegenstellingen en fraudezaken op. De migrantenwerking wordt er allesbehalve door versterkt. Maar Schandevyls eindconclusies zijn voor geen van beide vakbonden erg lovend. Door op de regionale context te focussen komt de kloof tussen het verheffende antiracistische discours van het overkoepelende niveau en de praktijk op het terrein goed tot uitdrukking. Tussen de voornemens en de resultaten is er een grote discrepantie. Allochtonen krijgen wel eigen structuren maar vinden uiteindelijk weinig of geen gehoor. Pragmatisme, onverschilligheid en desinteresse overheersen in beide vakbonden.

Politieke aspecten

Vlamingen denken over Brussel (1995-2005)

Het voorbije decennium werd er door de Vlamingen, en door de Brusselse Vlamingen in het bijzonder, veel nagedacht over de toekomstige staatsstructuur en over de plaats die Brussel daarin moet innemen. In 1999 kwamen in het Vlaamse Parlement ten tijde van de regering Van den Brande verreikende Resoluties tot stand, de paarsgroene federale regering zette in 2001 nieuwe stappen in het staatsvormingsproces en in 2003-2004 poogde het Brussels Manifest, ondersteund door een groep Brusselse Vlamingen, het debat te heroriënteren. Een gecontextualiseerd overzicht van deze debatten ontbreekt vooralsnog. Dit artikel wil daartoe een bijdrage leveren.

Laat ons vooraf nog even in herinnering brengen dat de Vlaamse beweging er steeds van uitgegaan is dat Brussel in de allereerste plaats als hoofdstad moet functioneren en een brug moet vormen tussen Vlamingen en Franstaligen¹. Omdat Brussel die rol in het unitaire België niet speelde en zich als een Franstalige stad profileerde waar weinig rekening werd gehouden met de Vlaamse component, fixeerden de Vlaamsgezinden zich vooral op de strijd tegen de verfanging en wilden ze in Brussel een volwaardige plaats veroveren. Toen Vlaanderen in de jaren 1960 op alle vlakken een heropleving kende, stond dit streven dan ook centraal. In Vlaams-nationalistische kringen werd toen een cultureel-etnisch ingevuld tweeledig federalisme naar voor geschoven waarin Brussel de hoofdstad van beide deelstaten is. Aanvankelijk stapten de traditionele partijen niet in dit federale denkschema, maar ze pleitten ook wel voor meer culturele autonomie. Brussel moest ook voor hen in een tweeledig cultureel model passen. De staatshervorming van 1970 confronteerde hen echter met het economisch georiënteerde gewestdenken, dat vooral de Waalse belangen

¹ Voor dit overzicht steunen we op E. Witte, De tweede helft van de 20ste eeuw, in *Geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. A-F. Tielt, 1998, 72-86.

en die van francofoon Brussel dient. De Vlaamse traditionele partijen schoven nu ook op in federale richting en samen met de Vlaams-nationalisten volgden ze een dubbele strategie: meer culturele autonomie koppelden ze aan economische decentralisatie/autonomie en brachten beide onder in één structuur, terwijl ze het been stijf hielden inzake het Brussels gewest, een entiteit die immers haaks staat op de Vlaamse hoofdstadsbenadering in een tweeledig federaal België. Culturele autonomie voor de Vlamingen in een tweetalig Brussel en een zo sterk mogelijke band met Vlaanderen bleef hun doelstelling. In elke fase van de staatshervorming zullen ze aan deze tweedeling dan ook vasthouden. Pas in 1989-99 aanvaardden ze het zo goed als volwaardige Brusselse gewest, in ruil voor de quasi-pariteit op het gewestelijke beleidsniveau en de verdere uitbouw van de tweeledigheid op het gemeenschapsniveau, waarbij Vlaams-Brussel een onderdeel van de Vlaamse Gemeenschap werd².

1. De totstandkoming van de Resoluties van het Vlaams Parlement

In het midden van de jaren 1990 is de gemeenschaps- en gewestvorming zonder meer een feit geworden en zorgde ze, zeker in Vlaanderen, voor een eigen dynamiek, voor een eigen beleid en voor een eigen politieke klasse die zich voortaan voor de eigen regionale achterban moet legitimeren³. Een beeld van grotere gemeenschappelijkheid ontwikkelde zich onder invloed van de voortschrijdende autonomie. Omdat het economisch verschil in welvaart tussen Vlaanderen en Wallonië zich duidelijk aftekent – Vlaamse regio's gaan tot de meest welvarende van Europa behoren – groeide in Vlaanderen het gevoel van eigenwaarde en zelfzekerheid, dat bij sommigen zelfs in zelfgenoegzaamheid en triomfalisme uitmondde. Men wist bovendien dat Franstalig België op financieel vlak vragende partij was. Het ogenblik om met nieuwe eisen in de richting van het tweeledige (con)federale model te gaan, diende zich dus aan. In het licht van de samenhang tussen solidariteit met het zwakkere Franstalige België en financiële verantwoordelijkheid binnen de federale staat eiste Vlaanderen dan ook dat de herverdelende geldstromen minstens volgens strikt objectieve criteria zouden verlopen. Ook Brussel stond op de agenda. De geringe Vlaamse inwijking, de uittocht naar de groene rand en de sterke positie van het Frans als *lingua franca* voor tal van ingeweken Brusse-

² E. Witte, A. Alen, H. Dumont, R. Ergec, *Het statuut van Brussel. Bruxelles et son statut*. Brussel, 1999.

³ E. Witte, De tweede helft van de 20ste eeuw, 81-84.

laars van buitenlandse origine, verbeterde geenszins de Vlaamse minderheidspositie in de hoofdstad. Die moest dus beter beschermd worden.

De doorbraak van het Vlaams Blok in het Vlaams Parlement werkte ongetwijfeld op deze offensieve opstelling in. Op een autoritair-populistische, etnisch-integristische en racistische wijze vulde deze partij immers het Vlaams-nationalistische gedachtengoed in. Ze verkondigde separatisme en Vlaamse heroveringsstrategieën voor Brussel. Een onafhankelijke Vlaamse staat diende het licht te zien, met Brussel als hoofdstad. In buitenparlementaire Vlaamse drukkingsgroepen zoals het Davidsfonds en de Vlaamse Volksbeweging boekte dit gedachtengoed vooruitgang en ook het kiezerskorps van de VU en de traditionele partijen werd door het Blok aangewreten. De democratische partijen trachtten het Blok te isoleren maar tegelijkertijd een beleid te voeren dat het ongenoegen waarop het Blok teerde, wegnam.

Ook in het Vlaamse staathervormingsdebat speelde deze strategie ongetwijfeld een rol. Vooral de CVP, met haar connecties in de Vlaamse bewuste VEV-kringen, nam met minister-president Van den Brande het voortouw om de Vlaamse machtspositie meer gestalte te geven. Maar ook socialisten en liberalen volgden. Zo kwam N. De Batselier op voor een autonoom rood-groen Vlaanderen in een confederaal België⁴ en onder leiding van Verhofstadt en Dewael lanceerden de Vlaamse liberalen eveneens een radicaler eisenprogramma. De VU, die haar Vlaams-nationalistische positie aan verschillende zijden electoraal belaagd wist, trachtte het tij te keren door een radicaal Vlaams programma met Brussel als een deel van Vlaanderen. Enkel Agalev, voor wie solidarisme centraal staat en het partnership met de Franstalige zusterpartij van belang is, speelde deze radicale Vlaamse kaart niet uit.

Het was in deze context dat minister-president Van den Brande vanaf 1996 ging ijvereen voor meer Vlaamse autonomie. Een Franstalige gesprekspartner vond hij niet direct. In 1989 was afgesproken dat het financieringsdebat pas in 1999 zou plaats vinden. Daarop probeerde Van den Brande overleg en consensus over de Vlaamse eisen te bereiken in het Vlaams Parlement. Hij werkte een discussienota uit voor de verdere staatshervorming, die als de Schrikkelnota van 29 februari de geschiedenis zou ingaan⁵. Ze ging naar de Commissie Staatshervorming van het Parlement en werd er drie jaar lang het onderwerp van intensieve discussies: 33 hoorzittingen werden gehouden en 155 deskundigen uit verschillende beleidsdomeinen aan het woord gelaten. Er resulteerde een Voorstel

⁴. N. De Batselier, *In goede staat*. Brussel, 1998.

⁵. J. Craeghs, Het Vlaamse politieke gebeuren in 1996, in *Res Publica*, 1997,4,598-601.

tot Resolutie uit, bestemd voor het plenaire debat. In maart 1999 had dat debat plaats⁶.

Wat hield dit Voorstel tot Resolutie nu precies in? De opstellers beklemtoonden in de loop van de discussies dat het om een toekomstvisie ging, op basis waarvan de dialoog met de Franstaligen voortgezet diende te worden. Er werd resoluut gekozen voor een confederaal model, dat uit twee deelstaten bestaat, Vlaanderen en Franstalig België, en uit twee deelgebieden met een geringere autonomie (Brussel en Duitstalig België). De deelstaat Vlaanderen valt samen met het Nederlandse taalgebied en het tweetalige gebied Brussel Hoofdstad. Brusselse Vlamingen maken dus integraal deel uit van de deelstaat Vlaanderen. De twee deelstaten participeren gelijkwaardig in hun gezamenlijke hoofdstad in het beleid waarvan de belangen het stedelijke niveau overstijgt. De stedelijke belangen blijven de bevoegdheid van Brussel zelf. De bevoegdheidsafbakening van de Vlaamse Gemeenschapscommissie is gebaseerd op het subsidiariteitsprincipe. Om de institutionele band tussen Vlaanderen en Brussel te versterken, dienen de Brusselse leden van het Vlaamse Parlement rechtstreeks verkozen te worden. Een vertegenwoordiging van beide taalgroepen moet op alle beleidsniveaus gewaarborgd worden. De gemeenten, die in aantal beperkt moeten worden, zullen de Vlamingen dus meer participatiemogelijkheden moeten geven. De bi-communautaire sector, die vooral in de ziekenzorg voor taalproblemen zorgt, dient een co-communautair karakter te krijgen. Wat er in Brussel aan bi-culturele instellingen overblijft, moet worden overgedragen aan de gemeenschappen (deelstaten). Kortom, het Voorstel tot Resolutie concretiseert op een duidelijke wijze de Vlaamse hoofdstadslogica in een tweeledig confederaal model. Maar in Brussel ontmoeten de twee deelstaten elkaar ook. Brussel moet dus tevens een specifieke coördinerende rol spelen. Goed werkende samenwerkingsverbanden voor naar de deelstaten overgehevelde materies als handel, wetenschap, spoorwegen moeten er dus komen. Huisvesting en tewerkstelling vallen in Brussel best onder zowel de deelstaten als onder het Brussels gewest.

Daar waar er over al deze punten een vrije grote eensgezindsheid onder de traditionele partijen bestaat, zorgde het onderdeel inzake de gezondheidszorg voor onenigheid. Het Voorstel tot Resolutie wil deze bevoegdheid zonder meer en in haar geheel overhevelen naar de gemeenschappen/deelstaten. De SP, daarin gesteund door Agalev, is het erover eens dat solidariteit met Franstalig België niet tot verspilling mag leiden en er op basis van objectieve criteria dient gesubsidieerd, maar inzake financiering blij-

⁶ Vlaams Parlement. *Handelingen. Resolutie Krachtlijnen Vlaanderen inzake volgende staatshervorming*. Zitting 1998-1999, 3 maart 1999.

ven beide partijen vasthouden aan dotaties verstrekt door de (con)federale overheid. De overheveling van deze materie naar de gemeenschappen betekende voor Brussel bovendien dat de gemeenschapskeuze diende ingevoerd en de opsplitsing in subnationaliteiten zich dus stelde. Defederaliseert men de financiering van de gezondheidszorg niet, dan stelt men de Brusselaars ook niet voor een verplichte keuze. Tot artificiële subnationaliteiten in het multiculturele Brussel hoeft het dan niet te komen. De Batselier stelde dan ook voor om de Resolutie op te splitsen in vijf onderdelen, waarover afzonderlijk kan gestemd worden. De kwestie van de gezondheidszorg kon zo ontweken worden en de rest van de Resolutie kon wel gesteund worden. Aldus geschiedde⁷. Een paar afzwakkingen hadden nog plaats – zo werd de term confederatie niet gebruikt – maar uiteindelijk stemden, CVP, VLD en Vlaams Blok voor alle Resoluties, waren socialisten en groenen het niet eens met de splitsing van de financiering van de gezondheidszorg en kregen de andere Resoluties een heel ruime meerderheid achter zich.

2. De Resoluties van 1999 en de politieke praktijk

Laat ons dit Resolutie-denken vervolgens toetsen aan de concrete politieke praktijk en meer bepaald aan die van het Brusselbeleid zoals zich dat ondertussen had ontwikkeld, aan de inhoud van de Staatshervorming die de paarsgroene regering van premier Verhofstadt tot stand bracht in 2001 en aan de oppositie die de CVP tijdens de legislatuur 2000-2004 voerde.

Het hoofdstadsmodel had de Vlaamse regering ondertussen al flink uitgewerkt in haar Brusselbeleid. Al in 1984 had ze Brussel bij decreet uitgeroepen tot de hoofdstad van de Vlaamse Gemeenschap, terwijl sinds 1988 een uit Brussel afkomstige volwaardige minister van Brusselse Aangelegenheden in de regering was opgenomen⁸. Het Brusselbeleid van deze minister moest de aanwezigheid van Vlaanderen in Brussel in hoge mate versterken. Zowel de Beleidsbrief (1995-96) als het Beleidsplan (1997) van de socialistische minister Van Asbroeck tekende de krijtlijnen duidelijk uit⁹. Opvolgingsrapporten legden de concrete uitwerking vast. Het waren

⁷ Vlaams Parlement. *Handelingen*. Plenaire vergadering van 3 maart 1999.

⁸ H. Weckx (CVP) nam deze functie het eerst waar (1988-1995). Hij werd opgevolgd door A. Van Asbroeck (SP) (1995-1997). In september 1997 werd zij vervangen door B. Grouwels (CVP) (1997-1999).

⁹ *Vlaanderen en zijn hoofdstad. Bouwen aan een leefbaar Brussel waar iedereen zich thuis voelt. Beleidsbrief minister A. Van Asbroeck, 30 oktober 1995. Beleidsplan Brussel ingediend door de Vlaamse regering, 22 april 1997.*

alle officiële bevestigingen van de strategische eenheid die Vlaanderen wilde tot stand brengen en die door de volgende christen-democratische minister Grouwels verder uitgewerkt werd¹⁰.

Verschillende punten uit het Voorstel tot Resolutie vinden we dan ook in dit Brusselbeleid terug: de Brusselse Vlamingen die een integraal deel uitmaken van de Vlaamse Gemeenschap; de VGC als een soort zesde provincie van Vlaanderen en dus functionerend volgens het subsidiariteitsprincipe; het tweetalige Brussel waarin beide gemeenschappen elkaar ontmoeten; de verdere uitbouw van een kwalitatief hoogstaand net aan Nederlandstalige voorzieningen. Over de toepasbaarheid van de Vlaamse decreten in Brussel werd eveneens nagedacht. De overlegstructuren tussen de Vlaamse Gemeenschap en de VGC kregen de nodige aandacht: een beleidsondersteunende Cel Coördinatie Brussel moest voortaan fungeren als het secretariaat van de Gemengde Ambtelijke Commissie en haar werkgroepen. In het Vlaams Parlement bood een Advies- en Overlegcomité voor Brussel en Vlaams-Brabant een forum voor discussie en besluitvorming. Dat Brussel een multiculturele stad was, kwam in het Beleidsplan eveneens aan de orde. De Vlamingen opteerden resoluut voor een open houding tegenover andere culturen.

Welke kans maakten de Resoluties nu om in de onderhandelingsronde voor de staathervorming van 2000-01 de agenda te bepalen? Eigenlijk weinig. Er heerste teleurstelling in de Commissie voor de Staatshervorming van het Vlaams Parlement toen de christen-democratische/socialistische federale regering Dehaene in haar verklaring tot grondwetsherziening van mei 1999 geen enkel communautair artikel vastlegde¹¹. De liberaal Denys noemde het zelfs een kaakslag voor het Vlaams parlement. De regering werd dan ook verweten gecapituleerd te hebben voor een eensgezind Franstalig blok dat van geen verdere staatshervorming wilde weten.

De paarsgroene federale regering onder leiding van premier Verhofstadt en voor het eerst sinds 1954 met de christen-democraten in de oppositie, ging in dezelfde zin verder. De premier hechtte veel belang aan een verbeterde verhouding tussen Vlamingen en Walen. In de compromissen van Lambermont en Lombard (2001) vonden de Vlaamse parlementsleden hun Resoluties slechts in beperkte mate terug¹². De gewestvorming kreeg versterking. Zo werden de gemeente- en provinciewet geregionaliseerd, ook in Brussel. De vrees dat het Vlaams Blok de Brusselse instellingen

¹⁰. *Brussel, in het oog, in het hart. Beleidsprioriteiten 1998. Beleidsbrief minister B. Grouwels*, 10 november 1997.

¹¹. *Vlaams Parlement. Gedachtenwisseling over de opvolging van de door het Vlaamse Parlement aangenomen resoluties betreffende een verdere staatshervorming en over artikelen opgenomen in de federale verklaring tot herziening van de Grondwet*. Zitting 1998-1999, 6 mei 1999.

zou kunnen blokkeren, leidde tot een consensus om de Vlamingen in het Brusselse gewestparlement beter aan hun trekken te laten komen. De Brusselse gemeenten werden financieel gecompenseerd als ze een schepenzetel of het voorzitterschap van het OCMW voor een Vlaming opstelden. In de ondertussen tot stand gekomen politiezones werd ook voor een (beperkte) Vlaamse aanwezigheid gezorgd. In de versterking van de band met Brussel werd eveneens voorzien: de Brusselse Vlamingen werden in het Vlaamse Parlement voortaan rechtstreeks verkozen.

Die band werd door de achtereenvolgende ministers voor Brusselse Aangelegenheden (Anciaux, Vanhengel, Somers) tijdens de paarsgroene-VU legislatuur van 2000-2004 onvermoeid versterkt via hun respectievelijk Brusselbeleid¹³. Het hoofdstadsdenken bleef daarin domineren. Dat uitte zich niet enkel in een naamsverandering – Brusselse Aangelegenheden werden Hoofdstedelijke Aangelegenheden – maar ook de overlegstructuren met het parlement kregen meer aandacht. Het reeds vermelde Advies- en Overlegcomité kreeg nu het statuut van een Commissie. De Brusselnorm kwam tot stand: een derde van de Brusselse bevolking werd de doelgroep van het open Brusselbeleid dat in de verschillende beleidsdomeinen ruim investeerde. Niet zonder succes overigens. De Vlaamse onderwijs- en cultuursector waren duidelijke voorbeelden van dit succes.

Van een oppositiepartij als de CVP kon weinig anders verwacht worden dan dat ze het van de aanvaarde Resoluties afwijkende regeringsbeleid flink op de korrel nam. Dat gebeurde dan ook, soms op een polemische wijze. De Brusselse mandataris Grouwels noemde Lambermont-Lombard ronduit een schaamteloze capitulatie¹⁴. Zijzelf, Van den Brande en de oud-VU'er Sauwens werden de spil van de Boetfortgroep die in maart 2003 naar buiten kwam met een uitgewerkte nota over de structuren van Brussel in het confederale België, die uiteraard geheel in de lijn van het Voorstel tot Resolutie lagen¹⁵. Op bepaalde onderdelen van het Voorstel gingen men dieper in en/of actualiseerde deze. Zo vermeldde men expliciet de bevoegheden die door Brussel zelf uitgeoefend blijven: stedenbouw, ruimte-

¹². M. Deweerdt, Kroniek van de vijfde staatshervorming, in *Res Publica*, 2002, 2-3, 363-395; J. Naussaux, Le groupe de travail sur le fonctionnement des institutions bruxelloises. Deuxième phase et accord dit du Lombard, *Courrier Hebdomadaire CRISP*, 2001, 1716-1717.

¹³. *Beleidsnota Brusselse Aangelegenheden van minister B.Anciaux, 2000-2004. Beleidsbrief Brusselse Aangelegenheden; Beleidsprioriteiten 2002-2003 van minister G.Vanhengel, 30 oktober 2002: Beleidsbrief Hoofdstedelijke Aangelegenheden. Beleidsprioriteiten 2003-2004 van minister-president B.Somers, 27 oktober 2003.*

¹⁴. B. Grouwels, *Lambermont: een schaamteloze Vlaamse capitulatie* (<http://www.brigittegrouwels.com>)

¹⁵. B. Grouwels, J. Sauwens, L. Van den Brande (namens de Boetfortgroep), *Confederale bouwstenen voor Brussel*. (6 maart 2003).

lijke ordening, monumenten en landschappen, leefmilieu, openbare werken en vervoer, natuurbescherming, brandbestrijding en huisvuil. Lokale politie, mobiliteit en parkeerbeleid worden van het lokale naar het gewestelijke niveau overgeheveld. De deelstaten krijgen mee zeggenschap over huisvesting en tewerkstelling. Het toezicht op de gemeentewet moet aan het gewest onttrokken worden en opnieuw onder de bevoegdheid van de (con)federale overheid vallen. De bi-culturele instellingen kunnen hetzij overgeheveld worden naar de deelstaten hetzij beheerd worden door de Hoofdstedelijke Commissie, waarover zo verder meer. Door de bi-communautaire sector over te dragen aan de deelstaten maakt men de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie overbodig. De gemeenschapscommissies zijn naar Vlaams model louter gedecentraliseerde besturen van de deelstaten. De Boetfortgroep gaat ook in op de gemeenschapskeuze. De voorgestelde structuren maken het immers nodig dat alle inwoners op basis van een vrijwillige, individuele en periodiek herroepbare gemeenschapskeuze deel uitmaken van één van beide deelstaten. De keuze geldt voor alle individuele tegemoetkomingen en contributies in het kader van het deelstaatbeleid. De keuze beperkt echter niet de toegang tot de openbare voorzieningen die door de deelstaten worden ingericht of erkend.

De Boetfortgroep heeft ook veel aandacht voor de samenwerkingsverbanden. In de Resoluties kwamen die ook al aan bod, maar het is toch vooral het Brussels VEV-Comité dat daar ondertussen sterk de aandacht op gevestigd had. In juni 2001 verscheen de nota *Het kapitale netwerk*.¹⁶ Het gewest snijdt Brussel af van het hinterland en leidt tot verwaarlozing van de hoofdstedelijke en internationale functies, luidde de analyse. Het Brussels, Waals en Vlaams sociaal-economisch beleid moeten integendeel meer op elkaar afgestemd worden. Een paritair samengestelde Brusselse Hoofdstedelijke Commissie moet geïnstalleerd worden en sterk gerelateerd zijn aan de hoofdstedelijke, Europese en internationale functies. Daarnaast moet de Brusselse samenwerkingscommissie de band naar de andere gewesten en gemeenschappen leggen.

De Boetfortgroep legt al deze overkoepelende samenwerkingsverbanden bij één nieuw te creëren orgaan: de Hoofdstedelijke Commissie. Op permanente basis en op constructieve wijze (via consensus) ontwikkelt die een gezamenlijk beleid ten bate van alle partners (de deelstaten en de confederale overheid). Ze oefent de coöperatieve bevoegheden uit, overlegt inzake de hoofdstedelijke en gewestelijke bevoegheden en zet projecten van gemengd belang op. Als er geen consensus is dan beslist de confederale overheid. Wetgevende initiatieven hebben de instemming van de Brusselse raad en van de deelstaatarlamenten nodig. Vertegenwoordigers van de

¹⁶. *Brussel-Vlaanderen. Het kapitale netwerk*. VEV-Comité Brussel, juni 2001, 35 p.

Europese instellingen kunnen met raadgevende stem in de Commissie zetelen. Kortom het is tevens een structuur waarmee de Boetfortgroep de Europese toekomst van Brussel veilig wil stellen en de evolutie naar een Europees district met een laag Vlaams gehalte wil afremmen.

3. Het Brussels gemeenschapsdenken

Op 4 februari 2003 werd het “Brussels Manifest” gepubliceerd, zowel in het Frans als in het Nederlands. Dit manifest was bedoeld als een platformtekst die ertoe moest strekken de publieke opinie in Brussel en daarbuiten te sensibiliseren voor een sociaal-cultureel en politiek-institutioneel hervormingsprogramma, dat in essentie neerkomt op een pleidooi voor de oprichting van een Brusselse Gemeenschap. Om die sensibiliseringsactie een permanente basis te geven werd een tweetalige asbl Manifesto vzw¹⁷ opgericht, die zich sedertdien als een haast professionele vertooggemeenschap heeft geprofileerd en het maatschappelijke debat over de toekomst van de Brusselse politieke instellingen trachtte aan te zwengelen en te heroriënteren. De doelstellingen en de missie van Manifesto werden formeel vastgelegd in de statuten. Manifesto stelt zichzelf voor als “een vereniging van Brusselaars die de gedachtewisseling wil aanmoedigen over de plaats van Brussel in het Belgische federale en het Europese kader. Haar leden willen het model bevorderen van een multiculturele regio, waar de intellingen in de eerste plaats beantwoorden aan de behoeften van de burgers.”¹⁸ Het doel van de vereniging betreft het bevorderen en verdedigen van de ideeën die in het Brussels Manifest zijn vervat via de verspreiding van drukwerk, de opbouw van een website, het contact opnemen met pers en politici, het verzamelen van handtekeningen en het uitvoeren van andere opiniërings- en sensibiliseringsacties. De vereniging stelt zich dan ook expliciet tot doel een publiek debat aan te moedigen, gewijd aan de toekomst van het Brussels Hoofdstedelijk gewest en van, “in voorkomend geval”, de Brusselse gemeenschap.¹⁹ Daartoe zal de vereniging “alle bijkomende handelingen kunnen uitvoeren die betrekking hebben op deze doelstellingen.” De bestaansmiddelen van de vereniging worden hoofdzakelijk gerekruteerd uit lidgelden van effectieve en aangesloten leden en uit giften. De jaarlijkse lidgelden bedragen voor de twee

¹⁷. De statutaire zetel van de vzw Manifesto bevindt zich in de Drukpersstraat, 4 te 1000 Brussel.

¹⁸. Zie de homepage van de tweetalige website van asbl “Manifesto” vzw: www.manifestobru.be/asbl.asp, laatst geconsulteerd op 11 maart 2005.

¹⁹. Zie artikel 3 van de statuten van Manifesto, geconsulteerd op de website van de vereniging.

categorieën van leden respectievelijk maximum 100 en 50 euro. Via de stichtingsakte duidde de algemene stichtingsvergadering een raad van bestuur aan, waarvan het kernbestuur uit vier personen bestaat. Als voorzitter werd Alain Maskens (oncoloog, politiek essayist²⁰ en ‘agitateur d’idées’) aangesteld, terwijl Dieter Lesage (filosoof, docent RITS/Erasmushogeschool), Philippe Catoir (economist) en Bruno Eugène (economist, Banque nationale de Belgique/Département d’Etudes) respectievelijk als ondervoorzitter, secretaris en penningmeester fungeren.

Afgezien van het publiceren van vrije tribunes, artikels en boeken, van het geven van interviews en het participeren aan debatten door individuele leden van de vertooggemeenschap trad Manifesto als collectieve vertooggemeenschap publiek naar voor via de organisatie van een persconferentie (8 april 2003) en een colloquium *Welke Gemeenschap(en) voor de Brusselaars? Quelle(s) Communauté(s) pour les Bruxellois?* (20 maart 2004). Manifesto presenteerde zichzelf en de opstelling van het Brussels Manifest als een Brussels burgerproject, dat was gegroeid uit informele gesprekken, de totstandkoming van een ‘reflectiegroep’, de organisatie van thematische werkvergaderingen en uiteindelijk de samenstelling van een redactiegroep.²¹

Alvorens het aandeel van de ‘Vlaamse’ of ‘Nederlandstalige’ leden van Manifesto in de werking, acties en resonantie van de vertooggemeenschap te analyseren gaan we even dieper in op het argumentarium en het corpus van desiderata die in het Brussels Manifest werden uitgewerkt.²² Gelet op het feit dat de meeste, zoniet alle bestuursleden van Manifesto een hogere of universitaire opleiding genoten en ofwel professioneel of in hun vrije tijd actief zijn als publicist, wekt het geen verwondering dat de tekst van het manifest logisch opgebouwd is en zich kenmerkt door een sterk synthetisch en probleemstellend gehalte. De opstellers hebben er duidelijk naar gestreefd hun argumenten te condenseren en een tekst te produceren die toch onderbouwd is met argumenten, maar leesbaar blijft en vooral een paar provocatieve prikkels bevat, die tot nadenken én discussie stemmen. Hoewel ze in hun analyse op tijd en stond de nodige nuanceringen aanbrengen en zo proactief inspelen op mogelijke tegenkritiek, houdt hun vertoog een aantal simplificaties in, die op het eerste zicht apodictisch

20. A. Maskens, *Monoflamands et Monowallons? Errances et dangers des idéologies monoidentitaires. Essai*. Paris/Bruxelles, Editions La Longue Vue, 2000; A. Maskens, *Bruxelles et les faux-semblants du fédéralisme belge*. Editions Le Roseau Vert, 2004.

21. Op de website van Manifesto kan men de tweetalige powerpointpresentatie *Brussel manifesteert zich. Bruxelles se manifeste* ten behoeve van de persconferentie van 8 april 2003 consulteren, alsook het verslag van het colloquium-debat van 20 maart 2004.

22. Het Brussels manifest kan uiteraard worden geconsulteerd op de website van Manifesto.

klinken maar ongetwijfeld bedoeld zijn om reacties uit te lokken en het bewust beoogde debat over de toekomst van Brussel op gang te brengen.

De uitgangsstelling van het manifest luidt dat er een enorme discrepantie is ontstaan tussen de realiteit van het Brussel van vandaag – “een groot meertalig en multicultureel gewest” en de huidige Belgische instellingen. Die discrepantie vloeit voort uit het feit dat die instellingen in de periode 1950-1980 werden geconstrueerd op basis van de hoofdzakelijk bicommunautaire taalkloof. Die taalkloof is volgens Manifesto door de feiten achterhaald maar blijft voortbestaan, hetgeen voor de Brusselse bevolking een aantal ongunstige gevolgen meebrengt. Het eerste deel van het manifest bestaat uit een analytisch-diagnostisch argumentarium, dat uiteraard fungeert als grondslag en legitimatie van het daaropvolgende corpus van desiderata.

Hoe percipiëren de opstellers van het manifest de toestand in Brussel? Ze belichten zes grote thema's om de nefaste gevolgen van de communautaire opdeling van Brussel aan te tonen. De eerste drie thema's betreffen onderwijs, cultuur en taalgebruik in de openbare diensten. Het op communautaire en eentalige basis beheerde onderwijs noopt 'de Brusselaars' te kiezen tussen scholen van de Franse of Vlaamse gemeenschap met als gevolgen: geen dialoog tussen de jongere generaties, verkokering van het onderwijs, nijpend tekort aan twee- of meertalige werknemers en toename van het aantal eentalige werkzoekenden. “Men kan dan ook niet anders dan de mislukking van dit onderwijsmodel vaststellen bij de vorming van een voldoende aantal behoorlijk twee- of meertaligen”, luidt de conclusie. Volgens Manifesto is de toestand op het vlak van cultuur niet bepaald rooskleuriger. De subsidiëring van culturele activiteiten is zo gereguleerd dat initiatieven op het vlak van cultuur, sport, verenigingsleven, buurtwerking en burgerschapsvorming ‘taalkleur’ moeten bekennen. Culturele initiatieven die de taalkloof overstijgen en een brug tussen de taalgemeenschappen zouden kunnen vormen, worden daardoor juist tegengewerkt. Daar meer dan 30% van de Brusselse bevolking noch van Franstalige noch Nederlandstalige oorsprong is, betreurt het manifest deze situatie des te meer. Conclusie: “De structuur van de instellingen belemmert het ontstaan van een cultuurpolitiek die aan de behoeften van de Brusselse bevolking is aangepast.” Na onderwijs en cultuur wordt de toestand in de openbare diensten ten gevolge van de strikte tweetaligheidsregeling geduid. Die striktheid ligt volgens het manifest aan de basis van de problemen in het Brusselse gerecht en de politie. Zo zou de tweetaligheidsvereiste in de magistratuur tot enorme rekruteringsproblemen en dus tot een aanzienlijke juridische achterstand hebben geleid. Volgens het manifest heeft de strikte tweetaligheidseis in dienstverlenende sectoren als politie en ziekenhuizen evenmin geleid tot voldoende twee- of meertalig personeel. Reden: het onderwijs is in gebreke gebleven. Effectieve

twee- of meertaligheid kan alleen door een aangepast onderwijs worden bekomen.

Vervolgens gaat het manifest in op de negatieve gevolgen van de te krappe territoriale begrenzing en de ontoereikende financiering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, die de gewestelijke overheid dikwijls niet in staat stellen een efficiënt beleid te voeren in sectoren als mobiliteit, openbaar vervoer, infrastructuur, afval, milieu en veiligheid. Daar de grenzen van het BHG berusten op de in 1963 vastgelegde taalgrenzen, bedraagt het territorium van het BHG slechts 0,5 van het nationale territorium. Die sectoren vereisen echter precies een beleid dat de huidige grenzen van het BHG overschrijdt. Hoewel het manifest niet expliciet pleit voor een aanpassing van de grenzen of de territoriale uitbreiding van het BHG, wordt wel duidelijk gewezen op de verschillende finaliteit van taal- en gewestgrenzen: door de gewestgrenzen te calqueren op de taalgrenzen zijn de gewestelijke instellingen niet in staat om in gewestmateries een efficiënt, grensoverschrijdend beleid te voeren. Het 'losmaken' van het BHG van de omliggende gemeenten heeft ook fiscale implicaties en dus financiële nadelen voor het BHG. De financiering van de gewesten is nadelig voor Brussel, stelt het manifest. Daar die financiering vooral geschiedt op basis van de belastingheffingen op het inkomen van natuurlijke personen, die op het grondgebied van de gewesten verblijven, en daar 50% van de actieve Brusselse bevolking buiten het BHG woont en dus elders belastingen betaalt, krijgt het BHG niet wat het toekomt. Het BHG draagt wel de kosten van het pendelverkeer maar de andere gewesten innen de fiscale inkomsten uit de arbeidsinkomsten van de pendelaars. De hoofdstedelijke en internationale functies van Brussel maken ook een 'gepaste herziening' van de financieringsmechanismen van het BHG noodzakelijk.

Ten slotte klaagt het manifest het feit aan dat het politieke systeem en de instellingen van België de Brusselse realiteit grotendeels negeren. Die zijn immers gebaseerd op het taalonderscheid en werken de communautaire tweedeling van België in de hand. Die communautaire tweedeling laat zich moeilijk verenigen met de behoeften van Brussel en zijn inwoners. Brussel wordt door het manifest immers eenduidig als een 'meertalige en multiculturele stad' gerepresenteerd, terwijl de behoeften van zijn inwoners in het verlengde van die specificiteit worden geduid. De tweeledige structuur van de Belgische staat en de federale instellingen impliceren dat de Brusselaars politiek slecht vertegenwoordigd zijn. De pariteit in de regering, het Arbitragehof, de Hoge Raad van justitie en de herziene Senaat heeft wel betrekking op de twee taalgemeenschappen maar sluit de vertegenwoordiging van het BHG als zodanig uit. Terwijl de Vlaamse en de Franse Gemeenschap wel door de verplichte dubbele meerderheid voor de goedkeuring van bijzondere wetten worden beschermd, geniet het

BHG deze bescherming niet. De vertegenwoordigers van Vlaanderen en Wallonië domineren de op taalbasis georganiseerde politieke partijen. Omdat de Brusselse politici daarin geminoriseerd worden, kunnen ze “de specifieke belangen van de Brusselaars en een meer tolerante en moderne benadering van de verhoudingen tussen de gemeenschappen” maar met de grootste moeite verdedigen.

Globaal beschouwd duidt het manifest de impact van de Belgische staatsstructuur op Brussel en zijn inwoners eenduidig negatief en nefast. Die structuur is fundamenteel niet aangepast aan de meertalige en multicultureel geduide eigenheid van Brussel en aan de behoeften van zijn inwoners: het vigerende onderwijsmodel mislukt in termen van de vorming van twee- en meertaligen; de duale communautaire structuur van de culturele sector belemmert een aan de Brusselaars aangepaste cultuurpolitiek; de formele tweetaligheidsvereiste in de openbare diensten leidt tot problemen, die opnieuw aan het gebrekkig onderwijs worden geweten; de krapte van het territorium en de financiering van het BHG belemmeren een efficiënt beleid; Brussel is onvoldoende politiek vertegenwoordigd, geminoriseerd en geniet niet dezelfde bescherming als de Franse en Vlaamse Gemeenschap.

De initiatiefnemers en ondertekenaars van het manifest vragen bijgevolg aan “alle politieke verantwoordelijken van het land” om meer rekening te houden met het “specifieke karakter van Brussel en de behoeften van de Brusselaars”. Ze roepen de Brusselse politici op om de bicommunautaire taalkloof op te geven en “zich te organiseren te midden van de Brusselse bewegingen, die werkelijk representatief zijn voor de Brusselse gemeenschap”. Ze willen daarom het model van “een multicultureel, open en federatief gewest” bevorderen, “dat voor al zijn burgers, zonder onderscheid, gunstig is”. Ten slotte wensen de initiatiefnemers en ondertekenaars een breed democratisch debat over Brussel en zijn instellingen te openen. Na het eerste, analytisch-diagnostische deel van het manifest leggen ze zes stellingen voor, teneinde dat debat te openen.

Die zes stellingen sluiten aan bij zes inleidende, thematische probleemstellingen en houden voorstellen in van remedies aan de nefaste gevolgen van de huidige organisatie van het BHG en de communautaire dualisering. Ten eerste moet de ontwikkeling van een meertalig onderwijsstelsel in een kosmopolitische maatschappij als Brussel een prioriteit zijn. Zich beroepend op een enquête van de VUB²³ wordt gesteld dat bijna driekwart van de Brusselaars, zowel Frans- als Nederlandstaligen, vóór de organisatie van geïntegreerd tweetalig onderwijs zou zijn. Ten tweede moet de

²³. R. Janssens, *Taalgebruik in Brussel. Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad*. Brussel, VUBPRESS, 2001 (*Brusselse Thema's*, 8).

Brusselse cultuurpolitiek afgestemd worden op de gediversifieerde en “hybride” bevolking van Brussel, hetgeen niet alleen de erkenning van andere dan alleen maar de Franstalige en Nederlandstalige culturen maar ook het ondersteunen van multiculturele projecten impliceert. In het onderwijs, de media en gesubsidieerde culturele programma’s moeten zowel “traditionele als zich hybridiserende cultuurexpressies van personen en groepen van diverse origine” erkend worden. Op korte termijn kan men volgens het manifest geen meervoudige talenkennis verwachten van ambtenaren van openbare of semi-openbare diensten. Kwaliteitsvol meertalig onderwijs houdt ook voor deze sector de oplossing voor de toekomst in. In afwachting dienen de bestaande taalvaardigheden van het personeel aangewend te worden en dient het aanleren van andere talen te worden gestimuleerd om de effectieve tweetaligheid in die sectoren te realiseren. Wat de gewestgebonden materies en politiek betreft, dringt een reorganisatie van de beleidsinstanties zich op: hun missie dient te worden gedefinieerd in termen van tegemoetkoming aan noden in plaats van in termen van taaloverwegingen. Gespecialiseerde instanties voor mobiliteit, openbaar vervoer, stedenbouw, milieu en afval moeten hun taken kunnen uitvoeren “op een gebied dat aangepast is aan de aard van de bedoelde dienst.” Concreet wordt de oprichting van een “hoofdstedelijk vervoersdistrict” voorgesteld voor het beheer van het openbaar vervoer tussen Brussel en zijn periferie. Naast de verdere studie van de herziening van de financiering van het BHG dienen de instellingen van het BHG te worden aangepast aan het kosmopolitische karakter van Brussel met zijn cultureel en taalkundig gediversifieerde bevolking, zijn grootstedelijke problemen, zijn internationale instellingen en ondernemingen. De bestaande instellingen van het BHG voldoen niet. Hoewel het manifest benadrukt dat er ongetwijfeld meerdere institutionele oplossingen zouden kunnen worden uitgewerkt en dat de precieze vorm van de toekomstige instellingen “slechts van ondergeschikt belang” is, lanceerden de initiatiefnemers uiteindelijk het voorstel tot oprichting van een “Brusselse Gemeenschap”. De voordelen van dit voorstel worden kort maar krachtig toegelicht, zodat het voorstel toch overkomt als een *deus ex machina* die alle gestelde problemen zal oplossen: “Zo’n instelling zou namelijk toelaten om meertalig onderwijs, interculturele activiteiten, meertalige Brusselse openbare diensten en media te ondersteunen. Ze zou het mogelijk maken het Brusselse institutionele landschap te vereenvoudigen door het geheel van communautaire bevoegdheden in Brussel in één instelling te verenigen.” Die hervorming zou daarenboven weldadige effecten hebben voor het héle land en zijn door communautair dualisme geconditioneerde instellingen. Laat ons nu even nagaan welke rol de ‘Vlaamse Brusselaars’ of ‘Nederlandstaligen’ totnutoe in de verspreiding van de ideeën van het manifest hebben gespeeld.

Dienaangaande moet echter een preliminaire bemerking worden gemaakt. Gelet op het feit dat Manifesto zich nadrukkelijk profileert als een ‘vereniging van Brusselaars’ moet bij een analyse van het aandeel van de ‘Vlamingen’ of ‘Nederlandstaligen’ in de rol en werking van de vertoog-gemeenschap rekening worden gehouden met het feit dat noch de stichtende leden en bestuurders, noch de ondertekenaars zich qua culturele identiteit in ‘monocommunautaire’ zin hebben willen affirmeren of zouden willen laten ‘reduceren’ tot lid van één van beide cultuur- en taalgemeenschappen. Het Brussels Manifest is immers een transcommunautair en – cultureel statement. Voorts is het niet eenvoudig om uit te maken hoeveel ‘Nederlandstaligen’ zich onder de 1377 ondertekenaars van het Brussels Manifest bevinden. De omvang van die groep kan moeilijk exact worden bepaald omdat de petitielijst behalve de persoonsnaam enkel het postnummer en de naam van de gemeente bevat. In een aantal gevallen zou men uit de Franstalige of Nederlandstalige versie van de gemeentenaam de primaire taalvoorkeur of taalaanhorigheid van de betrokkene kunnen afleiden, maar van sommige gemeenten zoals Jette is de naam taalneutraal. Globaal moet overigens worden opgemerkt dat van die 1377 ondertekenaars er niet minder dan 388 buiten het BHG wonen en er dus minder dan 1.000 Brusselaars het manifest hebben ondertekend. Van een massabeweging kan dus zeker niet worden gesproken.

Eerst nog even een globaal beeld van Manifesto schetsen. De actieve leden van de vertooggemeenschap kunnen in zekere zin haast professionele vertoogproducenten worden genoemd. In het geval van de academici die aan Manifesto participeren, kadert hun bijdrage tot het vertoog en de werking van Manifesto immers in hun professionele academische onderzoeks- en maatschappelijke dienstverleningsactiviteiten. De grote betrokkenheid van academici en universitair en kan ook uit de samenstelling van het bestuur worden opgemaakt. Het vierledige kernbestuur (A. Maskens, D. Lesage²⁴, Ph. Catoir, B. Eugène) heeft een universitaire opleiding genoten. Voor zover we konden nagaan genoten alle andere stichtende bestuursleden van Manifesto ook een hogere of universitaire opleiding. Ze zijn werkzaam in het openbaar ambt (Nationale Bank, stedelijke veiligheidssector), zijn verbonden aan hogescholen en universiteiten in of bui-

²⁴. D. Lesage, die in 1996 zijn essay *Onzuivere Gedachten. Over het Vlaanderen van de Minister-President* (Antwerpen, Dedalus) publiceerde, fungeerde als Nederlandstalige woordvoerder van Manifesto. Zie bijvoorbeeld het interview van D. Lesage door K. Boes in *De Morgen* van 21 maart 2003, p. 6, ‘Wij pleiten voor een Brusselse Gemeenschap, een eigen multiculturele regio. Dieter Lesage heeft al 500 handtekeningen onder Brussels manifest’. Zowel op de persconferentie van 8 april 2003 als op het colloquium-debat van 20 maart 2004 traden A. Maskens en D. Lesage samen op als woordvoerders van Manifesto.

ten Brussel of oefenen een vrij beroep uit. Sommigen zijn beroepshalve actief als publicist of zijn essayist in hun vrije tijd.²⁵

Qua leeftijdsgroepen treffen we slechts vier personen aan die geboren zijn in de jaren 1938-1944. Dit betekent dat enkel vier bestuursleden²⁶ de taalpolitieke strijd van de eerste helft van de jaren zestig als twintigers en de grondwetsherziening van 1970 als (aankomende) dertigers hebben meegemaakt. De overige stichtende leden zijn geboren tussen 1960 en 1970.²⁷ De anderen zagen het levenslicht tussen 1966 en 1970 (één in 1966, één in 1967, twee in 1968 en vier in 1970). Acht stichtende leden werden in één van de negentien Brusselse gemeenten geboren, terwijl de geboorteplaats van de anderen – op twee²⁸ na – zich in één van de Vlaamse provincies situeert (Antwerpen, Roeselaere, Kortrijk, Brugge).

4. De bijdrage van de Brusselse Vlamingen aan het Manifest

Om de inbreng van de 'Vlamingen' of 'Nederlandstaligen' in Manifesto te kunnen inschatten, is het nodig de vrije tribune *Naar een onafhankelijke en meertalige stadsstaat Brussel?* in herinnering te brengen. Die werd respectievelijk op 2 en 14 februari 2001 in *De Morgen* en *Brussel Deze Week* gepubliceerd, dus precies twee jaar vóór de publicatie van het Brussels Manifest. Deze tribune werd opgesteld door S. Gutwirth.²⁹ De tribune werd mede ondertekend door D. Lesage en N. Vandevannet, die samen met Gutwirth twee jaar later tot initiatiefnemers/ondertekenaars van het

²⁵. De overige bestuursleden zijn Thomas Blondel (economist), Stéphan Bussing (?), Jean-Philippe Guisset (ingenieur), Serge Gutwirth (docent VUB/Faculteit Rechtsgeleerdheid), Thérèse Mangot (assistente sociale; présidente du Mouvement contre le Racisme, l'Antisémitisme et la Xénophobie (MRAX); administratrice du Centre Bruxellois d'Action Interculturelle, CBAI), Albert Martens (gewoon hoogleraar KULeuven), Johanne Poirier (constitutionnaliste, chercheur au Centre de Droit Public de l'ULB et au Institute of Intergovernmental Relations/ Queen's University, Canada), Hugues Staes (?), Henry Tulkens (professeur émérité de l'UCL et des FUSL en finances publiques) en Nel Vandevannet (preventieambtenaar in Brussel, administrateur délégué de l'asbl "Bravvo". De vzw Bravvo werd opgericht in september 2004 door de de stad Brussel om alle veiligheidsprojecten in de grootstad te coördineren. Bravvo staat voor 'Bruxelles Avance-Brussel Vooruit' en wil de levenskwaliteit en het veiligheidsgevoel in de stad verhogen.

²⁶. Namelijk: Th. Mangot (°1942), Albert Martens (°1940), Alain Maskens (°1944) en Henry Tulkens (°1938).

²⁷. In deze leeftijdsgroep zijn S. Gutwirth (°1960) en J. Poirier (°1962) de oudsten.

²⁸. Namelijk: Th. Blondel (Binche) en J. Poirier (Montréal).

²⁹. In de databank van het departement R&D vonden we de tribune terug onder de 'core publications' van S. Gutwirth, zie: <http://rd-ir.vub.ac.be/vademecum/publication/person/21537.html> (laatst geconsulteerd op 12 maart 2004).

Brussels Manifest en de stichters en bestuursleden van Manifesto zullen behoren. Onder de leden van de collectieve auteursgroep of onderteekenaars van de vrije tribune bevinden zich nog andere professoren en onderzoekers.³⁰ Die groep presenteerde zich als ‘Een aantal Brusselaars die (ook) Nederlands spreken’, waarmee ze wilden aangeven zich niet te willen laten reduceren tot louter Nederlandstaligen, Vlaamse Brusselaars of Brusselse Vlamingen. De “zoveelste golf federalisering” – het aankomende Lombardakkoord (april 2001) – vormde de aanleiding tot hun stellingname. Ten behoeve van de politici uit Vlaanderen, die pretendeerden op te komen voor de belangen van de ‘Brusselse Vlamingen’, stelden de auteurs dat het tijd werd dat men zich in Vlaanderen moest realiseren hoe ‘Brusselaars die (ook) Nederlands spreken’ over het leven en de noden van Brussel dachten. Politici uit Izegem en Kortrijk (dus G. Bourgeois, S. Declerck) toonden zich immers erg bekommerd over de Vlaamse eigenheid van Brussel, maar de auteurs hadden daar geen boodschap aan: “Weet iemand waarover ze het hebben?” De analyse van deze groep over de politieke toestand in Brussel was zeer streng maar ook populistisch: Brussel is onbestuurbaar, er is geen toekomstvisie en dat is het gevolg van “het totaal onoverzichtelijke politieke en administratieve beleidskluwen, achtergelaten door de voorbije federaliseringsgolven”. Een accuraat grootstedelijk beleid was gewoon onmogelijk ten gevolge van de “stugge, ingewikkelde en onder hoogspanning staande beleidsstructuur”: “Het aantal vertegenwoordigende, uitvoerende en bemiddelende organen met bevoegdheden over Brussel is te lang om hier op te sommen.” De oplossing voor die onbestuurbaarheid en voor de financiële problemen “ligt nochtans binnen handbereik: naast de Franstalige en Vlaamse gemeenschap dient ook de Meertalige Brusselse gemeenschap te worden ingericht.” Eén Brussels parlement en één Brusselse regering dienden alle gewest- en gemeenschapsbevoegdheden samen uit te oefenen. De auteurs meenden daarenboven dat de grenzen van het BHG niet overeen stemden met de reële omvang van het grootstedelijk gebied. Het BHG zou meer financiële middelen kunnen krijgen door bijvoorbeeld de grenzen zodanig te hertekenen dat een groot deel van de pendelaars uit alle randgebieden ook effectief in Brussel zouden belasting betalen. In het geval van een verder doorgedreven federalisering of separatisme willen de auteurs zich bevrijden van hun “politieke en institutionele gijzelnemers”. Middels een financieel zelfbedruipend en volwaardig politiek-institutioneel statuut zien ze voor een ‘meertalig Brussels Gewest’ een grootse toekomst weggelegd als

³⁰. Zoals J.-C. Burgelman, S. De Corte, E. Corijn, A. De Nauw, H. Eisendrath, P. Van de Craen, A. Housen en anderen, zie:
www.manifestobru.be/docu/Gutwirth%20De%20Morgen.pdf

“een bloeiende onafhankelijke meertalige stadsstaat of, wie weet, ... een *European Capital Territory* waar het goed is om te leven.”

Dat Manifesto ook langs Vlaamse zijde steun vond in de Brusselse universitaire ruimte, werd op de persconferentie van 8 april 2003 benadrukt. Onder de 640 ondertekenaars, die het manifest op dat moment hadden ondertekend, bevonden zich al dertig academici, waarvan er 16 aan Vlaamse universiteiten en hogescholen (VUB, KUBrussel, KUL, UG, Hogeschool Sint-Lukas, Erasmushogeschool) waren verbonden. Dat de oproep van het manifest om een debat over de toekomst van Brussel en het voorstel tot oprichting van een Brusselse Gemeenschap in universitaire middens enig gehoor vond, is uiteraard niet verwonderlijk. Hoewel vooraanstaande hoogleraren, zoals Kris Deschouwer (VUB) en Philippe Van Parijs (UCL), het manifest ondertekenden, bleef de groep van academici al bij al zeer klein.

Nadat de kaap van de 1.000 ondertekenaars was overschreden, werd het Brussels Manifest op 10 juni 2003 in de Vlaamse media opnieuw onder de aandacht gebracht door de publicatie van een samenvatting met de voornaamste argumenten en desiderata in een vrije tribune in *De Standaard* onder de titel *Het Brussels Manifest*. De tribune werd ondertekend door een groep die uit de ondertekenaars was geselecteerd. Naast de intussen al bekende namen treft men onder de ‘Nederlandstaligen’ nog een aantal prominente ‘Vlamingen’ uit de wereld van cultuur³¹ maar vooral universitaire middens³² aan. Aan het eerder genoemde colloquium en debat van 20 maart 2004 namen ook een aantal ‘Brusselaars die (ook) Nederlands spreken’ actief deel.³³

5. De reactie van de politieke wereld

Zoals we al zagen, ging het Brussels Manifest niet onopgemerkt voorbij. Vlaanderen en Brussel werden er vooral via de geschreven pers mee geconfronteerd. Een would-be revolutie, noemde S.Gatz wat schamper het

^{31.} Onder meer: Sven Augustijnen, kunstenaar; Jan Hautekiet, Radio 1; Stefan Hertmans, schrijver; Piet Joostens, schrijver; Ivo Kuyl, KVS; Guido Minne, directeur Beursschouwburg; Koen Peeters, schrijver; Lieven Struye, Vlaamse Opera.

^{32.} Bert Beyens (RITS/EHB), Eva Brems (UG/KUL), Hugo Bousset (KUB), Jean-Claude Burgelman (VUB), Jenneke Christiaens (VUB), Eric Corijn (VUB/UA), Jan Cornelis (vice-rector onderzoek VUB), Ortwin De Graef (KUL), Kris Deschouwer (VUB), Bart De Schutter (ere-rector VUB), Frans De Wachter (KUL), Lieven De Winter (UCL/KUB), Serge Gutwirth (VUB), Dieter Lesage (RITS/EHB), Albert Martens (KUL), Piet Van de Craen (VUB), Joannes Van Heddegem (Hogeschool Sint-Lukas Brussel) en Bart Verschaffel (UG).

^{33.} Het verslag bevat onder meer het openingswoord van D. Lesage en de uiteenzetting van P. Van de Craen. Voorts kwamen een aantal Brusselse politici aan het woord.

effect dat het Manifest tweege bracht³⁴. De Vlaamse politici lieten echter niet na te reageren. Verscheidene Vlaamse-Brusselse mandatarissen schreven opiniestukken, lezersbrieven en teksten bestemd voor lezingen in Vlaanderen en Brussel en ook ministers reageerden via lezingen of op hun site. Politiek-culturele verenigingen en partijen lieten evenmin na om in hun bladen of op hun sites standpunten openbaar te maken. In april 2004 liet Manifesto al de Brusselse ministers aan het woord tijdens het colloquium dat de groep organiseerde en waarvan de teksten ook openbaar gemaakt werden³⁵. Om het overzicht van deze reacties te verbreden, bevroegen we daarnaast en met het oog op deze bijdrage de betrokken ministers, mandatarissen, partijen en drukkingsgroepen. De hiernavolgende analyse won op die manier zeker aan representativiteit³⁶.

Wat logischerwijs opvalt, is dat de reacties rechtstreeks in het verlengde liggen van de politieke standpunten die de politici voorheen al ingenomen hadden. Zo zijn er vanzelfsprekend helemaal geen aanknopingspunten tussen het Manifesto-denken en de voorstellen van het Vlaams Blok en de erbij aanleunende Vlaamse Volksbeweging. Voor een Brusselse gemeenschap is in de hoofdstad van een onafhankelijke Vlaamse staat immers geen plaats. Maar ook het confederale model van de Boetfortgroep sluit niet aan bij de logica van het Manifest. Totale eensgezindheid heerst er in de Brusselse CVP/CD&V-groep overigens niet. Minister Chabert – de enige die in Brussel een portefeuille beheerde tijdens de periode dat zijn partij elders in de oppositie zat – houdt er op sommige punten afwijkende meningen op na. Bij de VLD komen de reacties ook vanuit een ander uitgangspunt: in hun federale logica bestaat er een evenwicht tussen een lokaal-Brusselse autonomie en Brussel als onderdeel van de Belgische federatie van Gemeenschappen en Gewesten. De Vlaams-Brusselse liberalen verwoorden trouwens op een scherpe manier de afstand tussen hun denken en dat van de Manifesto-groep. S.Gatz, die bij het uiteenvallen van de Volkunie naar de Brusselse VLD overstapte, nam in het debat een prominente plaats in, evenals minister Vanhengel trouwens. Dichter bij een aantal elementen uit het Manifesto-discours stonden SP.A, Spirit en

³⁴. S.Gatz, Meertaligheid als ideologie? Brussel, 18 maart 2003,1 (<http://www.gatz.be>)

³⁵. *Quelle(s) communauté(s) pour les Bruxellois? Welke gemeenschap(pen) voor de Brusselaars? Verslag van het colloquium-debat. Minutes du colloque-débat van / du 23 / 3 / 2004.* Manifesto, Brussel, 2004.

³⁶. Op die wijze brachten we de standpunten en reacties samen van de volgende politici, partijen, en verenigingen: B.Anciaux (Spirit), J. Béghin (SPA-Spirit), A. Byttebier (Groen!), J. Chabert, (CD&V), S. Gatz VLD), E. Glorieux (Groen!), B. Grouwels CD&V), Y. Idrissi, (SPA) B. Somers VLD), G. Vanhengel VLD), A. Vermeylen, (Groen!) T. Verstraeten (Groen!); van VLD-Brussel, Vlaams Belang, SPA, Groen; de Vlaamse Volksbeweging, het VEV-Comité Brussel en de August Vermeylenkring. De auteurs danken de verschillende respondenten voor hun bereidwillige medewerking aan deze bevraging.

de groenen. Tussen deze partijen waren er ondertussen een aantal bruggen geslagen. Socialisten en groenen waren eerst een programmatorisch akkoord aangegaan en daarna had de sociaal-progressieve vleugel van de oude VU onder leiding van Anciaux een kartel met de socialisten afgesloten. Oud-CVP'er J.Béghin sloot zich in 2004 bij dit kartel aan.

Hoe analyseerden al deze politici nu de Manifesto-groep zelf? Liberalen en christen-democraten gebruikten de meest afwijzende taal. Dat Manifesto zich presenteerde als representatief voor de Brusselse bewegingen anno 2003 stoorde hen ten zeerste. In een democratisch bestel zijn immers enkel de verkozenen representatief. Gatz heeft het ook over een polariserende sfeerschepping: de "redelijke" vernieuwers worden tegenover de kortzichtige "onredelijken" gepaatst. Voor de dialoog is dat contra-productief. Enzijdige visies, weinig onderbouwde betogen, geen doorstroming van wetenschappelijke literatuur en een enge invulling van begrippen als taal en multiculturaliteit: de VLD formuleert deze kritiek heel expliciet, maar ze klinkt ook in andere reacties door. Dat is zeker ook het geval voor het gebrek aan realiteitszin die men Manifesto verwijt. De groep formuleert de wensen en verwachtingen van een beperkt segment van de Brusselse bevolking en houdt geen rekening met de heel complexe Brusselse realiteit. Het discours van het Manifest is voor Gatz en Grouwels op een aantal punten zelfs intellectueel oneerlijk. Verzwijgen de opstellers in hun kritiek op het taalonderwijs immers niet de positieve inspanningen die aan Nederlandstalige zijde worden geleverd?

Op Béghin na, zetten alle (democratische) partijen, verenigingen en politici zich af tegen het basisconcept: de Brusselse gemeenschap. Er is geen aparte Brusselse identiteit en ook geen Brusselse gemeenschap. Een Brusselaar is Brusselaar in de mate dat het stedelijk weefsel een bindmiddel is, maar daarnaast heeft hij/zij ook andere identiteiten, waarvan de dosering individueel zeer verschillend kan zijn. Vanuit Vlaams perspectief kan men van het concept geenszins uitgaan. De binding met Vlaanderen is er en die moet zo sterk mogelijk blijven. Aan die band danken de Vlaams-Brusselse instellingen immers hun sterkte. De historische verwevenheid tussen Vlaanderen en Brussel mag niet op de helling gezet, noch geridiculiseerd. De navelstreng tussen beide zorgt voor wederzijdse ont-plooiing, stelt minister Anciaux. Grouwels beklemtoont ook dat een hoofdstad er niet voor zichzelf is, maar voor heel het land. Vanuit Belgisch perspectief moet Brussel de stad van alle Vlamingen en alle Franstaligen zijn. Een stadstaat uitbouwen los van Vlaanderen en Wallonië kan niet. Dat gaat regelrecht in tegen de bestaande realiteit van het (con)federale België. De twee gemeenschappen moeten in Brussel maximaal hun eigen beleid kunnen ontwikkelen. Maar ook het multiculturele Brussel heeft niets te winnen bij een Brusselse gemeenschap. De multiculturaliteit moet toegevoegd worden aan het bestaande evenwicht tussen Frans- en

Nederlandstaligen. Ze heft de tweeledigheid niet op, maar vult ze aan. Door zich af te zetten tegen de twee gemeenschappen bemoeilijkt het Manifest bovendien het zoeken naar maximale samenwerking met Vlaanderen en Wallonië inzake milieu, mobiliteit en vooral tewerkstelling. Kortom, dat Brussel zich niet mag opsluiten in één gemeenschap, maar de rijkdom van verschillende identiteiten moet beklemtonen en zich als “een geslachtsloze enclave”³⁷ niet van de twee grote gemeenschappen mag afsluiten, dat vinden alle commentatoren. Verkrampde navelstaanderij, noemt Anciaux deze gemeenschapsvisie zelfs ³⁸. En de institutionalisering van deze artificieële Brusselse gemeenschap is al helemaal niet nodig. Ook Béghin is het daar mee eens. Vanhangel reageert als minister bovendien nog eens vanuit de praktijk. Hij staat sceptisch tegenover de bi-communautaire sector. Had een initiatief als dat van het KunstenFestival des Arts niet af te rekenen met Franse tegenstand? Laten de Brusselse ziekenhuizen niet zien hoe de “francophonie de fait” werkt? En stellen diezelfde problemen zich niet in de OCMW’s en de gemeenschapsinitiatieven van de gemeenten? Binnen de Franse gemeenschap neemt de spanning tussen Franstalig Brussel en Franstalig Wallonië bovendien niet af en ook dat is niet bevorderlijk voor de taaloverschrijdende samenwerking.

Een Brusselse gemeenschap die het taalonderwijs inricht, ziet niemand zitten. De VLD-fractie heeft het over een “jeu de dupes”. Er zal immers een heel grote druk in die scholen ontstaan om alles in het Frans te doen. Maar ook minister Byttebier (Agalev) verkondigt op het colloquium expliciet de stelling dat vanuit taalkundig oogpunt onderwijs door de eigen gemeenschap moet georganiseerd worden. Het Franstalig onderwijs is mentaal niet klaar voor echte tweetaligheid, luidt het ook. De meeste jongeren leren er geen Nederlands, ook al zijn er evoluties in gunstige zin te ontwaren. Het Vlaams onderwijsproject is veel te waardevol om los te laten. Kan het op het vlak van meertaligheid immers niet als voorbeeld dienen? Het is bovendien Nederlandstalig onderwijs, open voor iedereen en geen Vlaams onderwijs voor Vlamingen.

Betekenen deze negatieve reacties op het Manifest nu dat er geen dialoog op gang kwam? Geenszins. Op bepaalde onderdelen wordt er door ongeveer iedereen genaunceerd positief gereageerd. Het gaat daarbij uiteraard om onderdelen die inpasbaar zijn in het bestaande model. Zo wordt samen met Manifesto gepleit voor meer en beter twee- en meertalig onderwijs. Vooral omwille van het Brusselse werkloosheidsprobleem is dit een noodzaak. De arbeidsmarkt vraagt immers twee- en drietaligen. Immersie of gesystematiseerd tweetalig onderwijs met vakken die in één

³⁷. A. Vermeylen gebruikt deze term (*Brussel Deze Week*, 3 april 2003).

³⁸. Site B. Anciaux, maandag 29 november 2004.

van beide talen gegeven worden, is voor de meesten een brug te ver, maar tegen beperkte experimenten is men doorgaans niet. De voorstanders van pilootprogramma's maar ook diegenen die tegen immersie als methode zijn, bepleiten allen maatregelen die meertaligheid stimuleren. Zo zijn de groenen te vinden voor de mogelijkheid die de wederzijdse erkenning van het onderwijs van de twee gemeenschappen opent. Gatz is voor herhalingslessen in het Frans door *native speakers* en voor Frans vanaf het eerste leerjaar. Anderen vinden ook dat *native speakers* een grotere rol zouden moeten spelen. Er is echter eensgezindheid over het feit dat de bestaande problemen bij voorrang opgelost moeten worden. Nederlandstalige ouders willen meer Frans op school maar ook het Vlaamse karakter van de school versterkt zien, daar waar de instroom van kinderen uit anderstalige gezinnen meer inhaallessen nodig maken. Niemand wil zo ver gaan als het Vlaams Blok en in twee soorten klassen voorzien, maar dat het Nederlandstalig onderwijs adequater moet kunnen inspelen op de situatie, klinkt in de meeste commentaren door.

De analyse van de deficiënties van de culturele samenwerking die het Manifest aangeeft, onderschrijven de Vlaams-Brusselse politici eveneens. Het gewijzigde klimaat en de naar elkaar toegroeiende mentaliteit aan de basis strookt niet met de opstelling van de politieke instanties, vinden ook zij. De ontwikkelingen in de stad wijzen de weg naar meer samenwerking, maar de politiek volgt niet. Dat de politieke wil ontbreekt en de geesten kennelijk onvoldoende rijp zijn, is te betreuren. Het bi-communautaire karakter van Brussel moet dan ook meer gekoesterd worden, stelt men, de ene echter al met meer overtuiging dan de andere. De Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie heeft tot hiertoe gefaald, is het harde oordeel van allen, terwijl men het ook een anomalie vindt dat de Gemeenschappen wel met andere landen culturele akkoorden afsluiten, maar niet met elkaar. Als een Brussels gemeenschapsbeleid maar geen alternatief wordt voor het Vlaamse Brusselbeleid en dus complementair blijft, dan hebben alle (democratische) partijen er dus geen bezwaar tegen dat de rol van de GGC uitgebreid wordt en er tussen de VGC en de Cocof meer samengewerkt wordt. Meer zelfs, Spaga is er een fervent voorstander van. Een superschepen van cultuur ziet niemand dan weer zitten. De bestaande instellingen bezitten immers voldoende samenwerkingspotentialiteit.

Tot slot van dit overzicht moet er ook op gewezen worden dat een meerderheid het Manifest aangrijpt om de subnationaliteit aan te kaarten. Helemaal onverwacht is dit niet. Het Manifest veegt dit concept immers volledig weg en zorgt voor een alternatief. Maar er is ook de politieke realiteit en die laat zien dat het beleid van Vlaanderen voor Brussel consequenties heeft. Een open beleid, waarbij de Vlaamse Gemeenschap zich ook voor welzijn openstelt voor iedereen en zijn aanbod optimaliseert zoals dat ook voor onderwijs en cultuur gebeurt, heeft zware financiële implica-

ties. De gemeenschapskeuze die de Boestfortgroep voorstelt, maakt het mogelijk de kost te beperken. Deze piste stuit echter op verzet. Ook Chabert verkondigt op het Colloquium dat men nooit mag toegeven aan de subnationaliteit omdat de sociale werkelijkheid in Brussel veel te complex is om de inwoners in subgroepen te kunnen indelen. Gatz en met hem de VLD, vindt ook dat men de Brusselaars vrij moet laten. Socialisten en groenen verwerpen de optie van de subnationaliteit eveneens met klem.

Laat ons afronden. Welk is op dit ogenblik – medio 2005 – de impact van dit interactief denken over Brussel? Leidde het Manifest tot nieuwe perspectieven? Het is altijd gevaarlijk om bij de totstandkoming van nieuwe denkpistes in één richting te kijken. Een groep als Manifesto kon maar gehoord worden, omdat hij uiting gaf aan wat elders in één of andere vorm ook leefde. Een aantal ideeën bracht hij gecoördineerd naar buiten en uit de interactie met de politici groeiden inderdaad een paar nieuwe voorstellen. We vinden die alleszins terug in het beleid van de Vlaamse regering onder leiding van de christen-democraat Leterme en in het Beleidsplan van minister Anciaux van eind 2004³⁹. Het voorheen tot stand gebrachte Brusselbeleid wordt daarin versterkt en uitgediept, maar er worden ook een paar nieuwe accenten gelegd. Het interculturele samenleven in Brussel overstijgt de klassieke tegenstelling tussen Vlamingen en Franstaligen en tussen autochtonen en allochtonen in Brussel, heet het nu heel expliciet. Het Nederlands moet ook gepositioneerd worden als hefboom die anderstalige bevolkingsgroepen meer kansen biedt. Op uitwisselingsprojecten met Franstalige scholen die een taalbad in de andere taal aanbieden, kan ingegaan worden, evenals op pilootprojecten die meertalig onderwijs stimuleren. Immersie wordt daarbij niet uit de weg gegaan. Beleid in partnership met de Franstalige gemeenschap, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, de federale overheid en Europa, is eveneens een optie van het Beleidsplan. Dat VGC en Cocof ondertussen plannen tot samenwerking hebben⁴⁰, is terzake een belangrijk signaal. Gastvrijheid en openheid blijft tevens het Vlaamse Brusselsbeleid kenmerken. Het impliceert indirect de verwerping van de subnationaliteit. Het debat is daarmee echter niet gestopt. Het Vlaamse fiscale en sociale beleid neigt ernaar om de Vlaamse Brusselaars uit de boot te laten vallen. Het Vlaams Brusselfonds werd door minister Vanhengel in 2003 opgericht om in compensaties te voorzien, maar is dit een methodiek die kan aangehouden worden? Het is één van de vele kwesties die aangeven dat het Vlaamse denken over Brussel zich nog lang niet in een eindfase bevindt.

³⁹. *Meer Brussel in Vlaanderen en de wereld, meer Vlaanderen en de wereld in Brussel. Beleidsnota Brussel 2004-2009 van minister Anciaux*, 23p.

⁴⁰. Vlamingen en Franstalige Brusselaars gaan samenwerken. Gemeenschapscommissie en Franstalig parlement gaan in tegen verdeling, in *De Standaard*, 25 februari 2005.

De promotie van Brussel als internationale hoofdstad

De campagne van Louis Frank voor de constructie van Brussel als federaal werelddistrict (1905-1914)

1. Inleiding

Brussel is een politieke wereldstad geworden.¹ Brussel wordt vandaag beschouwd als één van de voornaamste politieke wereldsteden omwille van zijn cruciale positie als hoofdstad van de Europese Unie in het ‘wereldstedennetwerk’. Die positie is het gevolg van een langdurig proces van politieke centrumvorming en metropolisering, dat verder in de tijd reikt dan de periode na de Tweede Wereldoorlog. Reeds in de loop van de 19de eeuw profileerde Brussel zich op het ‘kruispunt van culturen’ in Europa en werd zijn rol als internationaal centrum actief gepromoot door Belgische en Brusselse intellectuelen, opinievormers, publicisten en politici. Vóór de Eerste Wereldoorlog onderscheidden vooraanstaande Belgische intellectuelen en politici, zoals Paul Otlet², Henri La Fontaine³, August Beernaert⁴ en Edouard Descamps⁵ zich al in de internationale vredesbeweging. Vandaag herinnert men zich Beernaert (1909) en La Fontaine (1913) als laureaten van de Nobelprijs voor de Vrede⁶, terwijl men Otlet niet alleen als grondlegger van de moderne informatiewetenschap en voorloper van het Internet beschouwd maar ook zijn sensibilise-

¹ C. Elmhorn, *Brussels: a Reflexive World City*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 2001, 369p.; C. Vandermotten, Bruxelles dans la compétition métropolitaine internationale, In: *Revue belge de Géographie*, 123, 1999, pp. 17-29; B. Derudder, P.J. Taylor, The Global Capacity of Belgium's Major Cities: Antwerp and Brussels Compared. In: *Belgeo*, (4), (2003), p. 459-476; B. Derudder, P. Taylor, “Brussels. in the World City Network. In: *Belgeo*, (4), (2004), p. 259-76.

² Paul Otlet (1868-1944) zoon van een industrieel; advocaat, hoogleraar, grondlegger van de moderne informatiewetenschap, internationalist en pacifist; gaf de balie en het familiebedrijf op om zich ten volle te wijden aan zijn werk als onder meer secretaris-generaal van het *Institut International de Bibliographie* (1895-) en de *Union des Associations Internationales* (UAI, 1910-); stichter van het Mundaneum. Zie: G. Lorphèvre, Otlet (Paul). In: *Biographie nationale*, XXXII, col. 545-558; H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*. Westport/London, Greenwood Press, 1985, p.715-717.

ringsacties om Brussel te promoten als internationaal centrum en, na 1918, als zetel van de Volkenbond niet vergeten is. Wie wel ietwat in de vergeethoek is terechtgekomen, is de Brusselse joodse, liberale advocaat

3. Henri La Fontaine (1854-1943): advocaat, hoogleraar, socialistisch politicus en senator (1895-1898, 1900-1932, 1935-1936), ondervoorzitter van de Senaat (1919-1932), stichter van de Belgische afdeling van de *International Arbitration and Peace Association* (1889-1914); organisator van de Universele Vredesconferentie van Antwerpen (1894) en de eerste nationale Belgische vredesconferentie (1913); lid van de *Union Interparlementaire* en voorzitter van het *Bureau International de la Paix* (1907-1943); medestichter van de UAI (1910). N. Lubelski-Bernard, Un partisan inconditionnel de la paix. In: *Tracé(s) d'une vie. Henri La Fontaine, un prix nobel de la paix 1854-1943*. p.71-87; R. Abs, (Henri Marie La) Fontaine. In: *Biographie nationale*, XXXVIII, col. 213-221; H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary*, p. 538-539.
4. August Beernaert (1829-1912): doctor in de rechten, befaamd advocaat en katholiek staatsman; was aan de balie verbonden tot zijn 40ste, toen Jules Malou in 1873 insisterde dat hij de ministerportefeuille van openbare werken zou aanvaarden; volksvertegenwoordiger voor Tielt (1874-1912); minister van openbare werken (1873-1878) en van landbouw, nijverheid en openbare werken (1884) tot hij na de crisis van september 1884 (ontslag van Woeste, Jacobs en Malou) regeringsleider en minister van financiën werd (tot 1894); voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers (1895-1899). Beernaert legde zich na zijn ministerschap toe op activiteiten die verband hielden met kwesties van internationaal recht en vertegenwoordigde België op de Eerste en de Tweede Vredesconferentie van Den Haag, hield zich bezig met de *Union Interparlementaire*, was voorzitter van de *Conseil interparlementaire*. Hij ijverde rusteloos voor de eenmaling van het internationaal recht en was een groot voorstander van verplichte internationale arbitrage, van de beperking van de wapeniging en het verbod van oorlog in de lucht, waarvoor hem in 1909 de Nobelprijs voor de Vrede werd toegekend. Zie: H. Carton de Wiart, *Beernaert et son temps*. Brussel, La Renaissance du Livre, 1945, 148 p., vooral het hoofdstuk over de internationale actie van Beernaert, p. 135-143; H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary*, p. 68-69.
5. Baron Edouard Descamps (1847-1933): katholiek politicus, magistraat, doctor in de rechten en de politieke en sociale wetenschappen; hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven (1874), specialist in het internationaal recht; senator voor Leuven (1892-1932); raadsheer (1889) en voorzitter (1919) van de Hoge Raad van Kongo; speelde een belangrijke rol in de *Société Antiesclavagiste belge*; vertegenwoordigde België in 1899 op de Eerste Vredesconferentie van Den Haag, die de oprichting van het Permanent Hof van Arbitrage voorbereidde; lid van het Permanent Hof van Internationale Arbitrage; minister van kunsten en wetenschappen (1907-1910); lid van de Koninklijke Academie van België: H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary*, p.209-210.
6. De Nobelprijs voor de Vrede werd voor het eerst uitgereikt in 1901 aan Jean Henry Dunant (1828-1910), grondlegger van het Internationale Rode Kruis, en aan Frédéric Passy (1822-1912), stichter van de eerste Franse *Ligue internationale et permanente de la paix* (°1867), eerst opgevolgd door de *Société française des amis de la paix* en later door de op de promotie van internationale arbitrage gerichte *Société française pour l'arbitrage entre nations* (1889). Het *Institut de droit international*, opgericht te Gent in 1873 op initiatief van de Belgische jurist Gustave Rolin-Jacquemyns, uitgever van de *Revue de droit international et de législation comparée*, was de vierde laureaat (1904). Deze internationale wetenschappelijke vereniging kan weliswaar niet als een pure Belgische laureaat worden beschouwd maar de eer straalde toch ook mee af op België. Beernaert was de eerste Belgische laureaat en werd dus snel gevolgd door La Fontaine, de laatste laureaat vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

en rusteloze publicist, Louis Frank, die wel omwille van zijn vooraanstaande rol in de Belgische vrouwenbeweging in de literatuur aan bod komt, maar bijna niet omwille van zijn ambitieuze visie op Brussel als ‘federaal district van de wereld’ en zijn inspanningen op het vlak van de politieke ‘marketing’ en beeldvorming van de Belgische hoofdstad als ideale kandidaat voor de oprichting van een internationale en zelfs mondiale hoofdstad.⁷

In dit artikel gaan we, na een beknopte biografische schets van Louis Frank, in op de context waarin zijn publicatieproject over *Les Belges et la Paix* (1905) en *La Paix et le District Fédéral du Monde* (1910-1911) moet worden beschouwd. Brussel groeide immers tegen het begin van de 20ste eeuw uit tot de hoofdstad van het ‘associatieve’ internationalisme en zowel de overheid als de opiniemakers wensten de positie van Brussel als dusdanig te versterken. Maar Brussel ondervond ook de concurrentie van steden zoals Bern en vooral Den Haag⁸, waar de Vredesconferenties van 1899 en 1907 plaatsgrepen. In 1907 werd de vraag gesteld over de opportuniteit en noodzaak van de oprichting van een wereldhoofdstad. Louis Frank plande zijn publicatieproject in het vooruitzicht van de nationale jubileumfeesten van 1905 en de werelddtentoonstelling van Brussel van 1910 maar ondervond, ondanks de morele steun van het Hof, medestanders en politici, problemen om zijn publicaties te financieren. Dankzij zijn internationale reputatie als veelzijdig publicist ging de Parijse uitgeverij Larousse evenwel akkoord om zijn brochure over het federale wereld-district afzonderlijk en als conclusie van de prestigieuze publicatie *La Bel-*

7. D. Rochat belichtte de evolutie van Brussel van provinciaal tot internationaal centrum in de periode tot 1914 en wees daarbij op de rol van zowel het financieel als het artistiek cosmopolitisme, de internationale socialistische congressen, de politiek geëngageerde kunst. In haar bijdrage belicht G. Duchenne wel de rol van Otlet tijdens het interbellum maar in beide syntheseartikels wordt met geen woord gerept over de interstedelijke competitie (Brussel-Den Haag) noch over de campagne van Frank, zie: D. Rochat, Brussel 1900. Van “provinciaal” bestaan tot internationaal centrum. En G. Duchenne, Brussel 14-39: een Europese stad tussen twee... In: M. Dumoulin, (Ed.). *Bruxelles, l'euro péenne. Regards croisés sur une région capitale. – Brussel, hart van Europa. Een verkennende blik op een kapitale regio*. Institut d'études européennes (UCL)/Tempora, Louvain-la-Neuve/Brussel, 2001, respectievelijk p. 17-30 en p.32-42. C. Hein (*The Capital of Europe. Architecture and Urban Planning for the European Union*. Westport/London, Praeger, 2004, p.17-31) gaat uitgebreid in op de *world city- en international centre* -debatten en -plannen vóór 1914 en tijdens het interbellum, maar Frank is voor haar ook nog een onbekende. Dit artikel wil die leemtes in de literatuur wegwerken.

8. Over de historische groei en recente ontwikkeling van Den Haag als internationaal volkenrechtelijk centrum en zetel van het Permant Arbitragehof en het Internationaal Gerechtshof, zie H. van der Wusten, ‘Legal Capital of the World’: Political Center-formation in The Hague, Netherlands. In: *GaWC Research Bulletin* 160, 15 december 2004, gepubliceerd op het web, zie: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb160.html> (laatst geconsulteerd op 20 september 2005).

gique Illustrée te publiceren. Via de analyse van de campagne van Louis Frank voor de promotie van Brussel als federaal werelddistrict in de jaren 1905-1914 willen we aantonen dat de constructie en groei van Brussel als internationale, Europese en politieke wereldhoofdstad niet alleen aan regeringsinitiatieven is te danken maar ook aan het opiniëeringswerk van een publicist-ondernemer als Frank. Daarmee weze duidelijk gemaakt dat de inspanningen van tal van Belgische politici om Brussel te doen erkennen als zetel van de Europese instellingen en hoofdstad van de Europese Unie nog verder in de tijd teruggaan dan het interbellum en de pogingen na 1918 om de gewelddadige schending van België's neutraliteit en territoriale integriteit in 1914 te compenseren door de vestiging van de hoofdzetel van de Volkenbond in Brussel. Uit de reacties in brieven aan Frank en in de pers blijkt tenslotte dat de tijdgenoten Franks idealistische visie niet als puur utopisch afdeden maar er een constructief en toekomstgericht 'wereldmaatschappij'-project in zagen. Over zijn voorstel tot oprichting van het federaal werelddistrict kon uiteraard geen internationale unanimiteit ontstaan: de interstedelijke competitie tussen Brussel en Den Haag was daarvoor te sterk, terwijl er in ieder geval geen consensus bestond over de opportuniteit van een unieke wereldhoofdstad en het nu bestaande polycentrische systeem reeds in opbouw was. Tenslotte vormt Franks campagne een treffend voorbeeld van de combinatie van pacifisme en patriottisme én van de constructie van de identiteit van de Belgische natie als *terre d'internationalisme*, bestemd om een missie in de wereld te vervullen.

2. Louis Frank: een advocaat-publicist, feminist en pacifist die de Nobelprijs ambieert

Louis Frank kreeg van de historici vooral aandacht omwille van zijn rol in de vrouwenbeweging⁹ hoewel N. Lubelski-Bernard¹⁰, J.-Ph. Schreiber¹¹ en S.E. Cooper¹² ook al op zijn rol als pacifist hebben gewezen.¹³ Dat hij werd opgenomen in de *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders* wijst op zich al op het belang van zijn originele bijdrage tot de pacifistische

⁹ F. De Bueger-Van Lierde, Louis Frank, pionnier du Mouvement féministe belge. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1973, IV, 3-4, p.377-392; idem, Frank, Louis. In: *Biographie Nationale*, XXXIX, 1976, col. 372-378.

¹⁰ N. Lubelski-Bernard, Frank, Louis. In: H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*. Westport/London, Greenwood Press, 1985, p.300.

¹¹ J.-Ph. Schreiber, Judaïsme et Pacifisme. In: *Le Pacifisme est-il une valeur universelle? Actes du colloque des 25 et 26 novembre 1999 – Mons. Organisé par le Mundaneum, le Ceges et Infodoc*. Mons, Editions Mundaneum, 2001, p. 11-28.

beweging en het internationalistische denken. In tegenstelling tot Beernaert, Descamps en La Fontaine ageerde Frank echter los van een politieke partij. Zijn rol was veeleer deze van een bijzonder gedreven publicist-ondernemer en opinievormer, die zich boven de partijpolitieke scheidslijnen wilde opstellen. Naast zijn feministische publicaties, die het gros van zijn werk uitmaken, dienen Franks pacifistische en internationalistische publicaties te worden beschouwd als heuse publicatieprojecten, die planmatig werden opgezet en soms jaren voorbereiding vergden. Dat zijn pacifistische publicaties, waarin hij onder meer een pleidooi hield om België en zijn hoofdstad te promoten als federaal werelddistrict en politiek-administratief centrum, totnutoe al bij al slechts zeer summier werden behandeld, kan mede te wijten zijn aan het feit dat zijn archief – op enkele steekkaarten na – niet werd geïnventariseerd.¹⁴ Voor de studie van de actie en netwerking van een maatschappelijk geëngageerde intellectu-

^{12.} S. E. Cooper, *Patriotic Pacifism. Waging War on War in Europe 1815-1914*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1991, p. 71, p. 73, p. 243 (voetnoten 112-113). Cooper schrijft steevast 'Franck' i.p.v. 'Frank', zodat er verwarring kan ontstaan met de Antwerpse liberale politicus en latere minister Louis Franck. Daar die ook een uitgesproken internationale activiteit ontplooipte, onder meer als specialist in het zeerecht, vergisten tijdgenoten zich ook wel eens van persoon of adres.

^{13.} Gelet op het feit dat Louis Frank in de vergeethoek is geraakt, is het niet verwonderlijk dat hij als pacifist in een algemeen synthesesewerk zoals R. Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek 1830-2000*. Leuven, Van Halewijck, 2001 (3) niet ter sprake komt. Het feit dat enkel Beernaert maar Descamps, Otlet, La Fontaine (voor wat de periode vóór 1890-1914 betreft) ook niet ter sprake komen, wijst er toch op dat de rol van Belgische intellectuelen en academici-politici in de internationale en pacifistische beweging meer aandacht zou moeten krijgen.

^{14.} Frank besteedde zelf veel aandacht aan het bewaren van zijn manuscripten en klasseerde zijn briefwisseling alsook de persreacties en besprekingen van zijn publicaties thematisch en per publicatie. Hij deed dat bewust opdat men zijn rol en publicaties later zou kunnen bestuderen. Uit verschillende opschriften en commentaren van zijn zuster, Louise Frank, die zijn papieren in 1924 aan de Koninklijke Bibliotheek schonk, kan men afleiden dat zijn medestanders actief wensten dat de geschiedenis recht zou doen aan Franks actie en geschriften. Volgens F. De Bueger-Van Lierde (Louis Frank, pionier, p. 377, voetnoot 1) omvatten de Papieren Frank, die in de afdeling Handschriften van de KB worden bewaard, slechts 23 dossiers (nummers II, 7771 tot 7793). In de steekkaartencatalogus vindt men die referenties niet terug, hoewel ze wel degelijk via die referenties kunnen worden opgevraagd. Dezelfde steekkaartencatalogus bevat echter nog meer referenties, zodat de Papieren Frank omvangrijker zijn dan F. De Bueger-Van Lierde meende. In haar lemma over Frank in de *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders* verwees N. Lubelski-Bernard slechts globaal naar de 'Louis Frank Papers' van de KB. De Papieren Louis Frank verdienen echt de moeite om een inventaris op te maken, die tevens zou verwijzen naar de collectie brochures en publicaties die eveneens door Louise Frank werden geschonken en in het algemeen magazijn van de KB worden bewaard. De collectie brochures ("Louis Frank. Varia") vindt men met de referentie III 71.393 B.

eel biedt dit fonds nochtans de mogelijkheid van een biografische case-study.¹⁵

Louis-Théophile Frank¹⁶ werd geboren op 22 januari 1864 te Brussel en overleed aldaar, 53 jaar oud, op 25 juli 1917, met de pen in de hand en ten gevolge van een hartaanval, in zijn schrijfkabinet.¹⁷ Na studies in de rechten en wijsbegeerte aan de ULB (1886) stelde hij in Bologna een thesis voor over *Les Enfants illégitimes* (1887). Hij werd in 1891 laureaat van het *concours Rossi* aan de *Ecole de Droit* van Parijs met een werk over de politieke conditie van de vrouw en behaalde ook het speciaal doctoraat in publiek recht (ULB, 1892). In 1889-1890 was hij werkzaam als advocaat-raadsman op de bank Rothschild te Parijs maar dat werk beviel hem niet.

¹⁵. Hetgeen wij in dit bestek niet beogen. We spitsten ons toe op het depouilleren van volgende nummers van de Papieren Louis Frank, die verband houden met zijn (gelijknamige) pacifistische en internationalistische acties, publicaties en manuscripten: KB, MS, II 6039, 1-3, *Les Femmes et la Paix*, 1894; II, 6050, *Quirinal et le Vatican*, 1914; II 6051, *La Question des Balkans*; II 6053, *Plan d'un avant-projet de constitution terrestre*; II 6054, *Plan des Emplacements des Bureaux Internationaux*; II 6055, *Le district fédéral mondial (capitale internationale; capitale mondiale)*; II 6056, *La Paix et le District fédéral du monde (centre administratif mondial)*; II 6057, *Les Belges et la Paix*; II, 6062, *La Belgique Illustrée*.

¹⁶. FRANK Louis. In: Y.-W. Delzenne, J. Houyoux (Eds.), *Le nouveau Dictionnaire des Belges*. Brussel, Le Cri/La Libre Belgique/RTBF Editions, 1998, deel 1, p. 240. Behalve op de reeds geciteerde lemma's over Frank baseren we ons ook op de gedactylografeerde biografische notitie *Quelques notes Biographiques sur Louis Frank 1867-1917*, 29p.: KB, MS, II 7787. Deze anonieme notitie werd wellicht opgesteld door Louise Coens, doctor in de wijsbegeerte (ULB) en gemeenteraadslid van Elsene. F. De Bueger-Van Lierde (Louis Frank, pionnier, p. 377, voetnoot 1) veronderstelde dat Louise Coens dezelfde persoon was als Franks zuster, Louise Frank, maar dat is niet juist. Louise Frank verwees immers in een handgeschreven nota (*Résultat des Initiatives de Louis Frank*, 1p.: KB, MS, II 7787) naar het artikel van Louise Coens in *Le Soir* (zie verder). Mogelijkerwijze hebben beide vrouwen wel samengewerkt aan de notitie en Louise Coens heeft zeker inzage gehad van (een aantal documenten) van Franks papieren. Zij publiceerde zelf in 1921 een artikel om Louis Frank in herinnering te brengen: Louise Coens, Louis Frank. In: *Le Soir*, 21 oktober 1921, p. 1. De auteur van *Quelques notes Biographiques* (p.26) meende alleszins: "il faut qu'on rende justice à la mémoire de Louis Frank." De notitie is expliciet bedoeld als aanzet om zijn leven en werk te bestuderen.

¹⁷. In 1913 werd de bibliografie van LF (=Louis Frank) uitgegeven. We troffen meerdere exemplaren aan die voorzien zijn van hetzelfde korte opschrift van Louise Frank: "Bibliographie publiée en 1913 et depuis il avait beaucoup travaillé et produit; foudroyé par une crise cardiaque le 25 juillet 1917 à 53 ans dans son cabinet de travail, la plume à la main." Ondertekend: Louise Frank. Zie: *Ouvrages de M. Louis Frank*. Brussel, O. Lamberty, 1913, 4 p. (Exemplaren in de algemene catalogus van de KB met referentienummer III 71393 B 1 en in verschillende dossiers van de Papieren Louis Frank).

Daar het nagelaten fortuin van zijn al jong overleden vader, een Brusselse wisselagent, verminderde, solliciteerde Frank in 1892 voor de positie van adjunct-secretaris van de Koninklijke Academie van België. Ondanks een reeks aanbevelingen van onder meer Frère-Orban haalde Frank die functie niet binnen.¹⁸ Deze ervaring en het feit dat de katholieke regering, die het land van 1884-1914 domineerde, hem voor verschillende publicatieprojecten vrij beperkte of geen subsidies toekende, maakte dat Frank zich als jood gediscrimineerd voelde.¹⁹ Hoewel Frank er prat op ging boven alle partijen te staan, wordt hij tot de liberale intellectuelen van zijn tijd gerekend.²⁰

Frank bouwde een uitgebreid Belgisch en internationaal netwerk uit. Hij behoorde tot de universitaire generatie van Paul Hymans en Emile Vandervelde.²¹ Samen met Henri La Fontaine, diens zuster Leonie, Isala Van Diest en Marie Popelin²² richtte hij de *Ligue Belge du Droit des Femmes* (1892) op, waarvan hij in 1892-1893 secretaris-generaal was, en militteerde hij actief voor de feministische zaak, zich daarbij onder meer toespitsend op de politieke rechten van de vrouw en de opleiding van meisjes en jonge vrouwen. Frank onderscheidde zich in het bijzonder door zijn strijd voor de toegang van vrouwen tot het beroep van advocaat en tot de balie. Frank was tevens ondervoorzitter van de *Fédération féministe universelle*. Zijn feministische publicaties, waarvan het gehele corpus wel eens een *encyclopédie du féminisme*²³ werd genoemd, hadden ook impact op de besluitvorming inzake vrouwenrechten in het buitenland, zoals in

^{18.} Frère-Orban zou een grote waardering en affectie voor de jonge Frank hebben gehad, zie: *Quelques notes Biographiques*, p. 3.

^{19.} In persoonlijke notities die hij over zijn publicatieprojecten aanlegde, kan men enkele malen vaststellen dat Frank het niet toekennen van een subsidie aan antisemitisme weet. De auteur van *Quelques notes Biographiques* (p.25) stelde na zijn dood dat Frank 'par esprit de parti' en als jood door de katholieke regering onheus was bejegend.

^{20.} Zie de geactualiseerde, elektronische versie van de *Beknopte Bio-bibliografie van liberale prominenten 1830-1990*: http://www.liberaalarchief.be/E_G.html (laatst geconsulteerd op 20 oktober 2005)

^{21.} A., La Mort de Louis Frank. In: *L'Indépendance Belge*, 10 augustus 1917.

^{22.} Zie de artikels van F. De Bueger-Van Lierde, Marie Popelin. In: *Biographie Nationale*, 39, 1976, col. 733-742; A l'origine du mouvement féministe en Belgique: 'L'Affaire Popelin'. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 50, 1972, 1, p. 128-137; Marie Popelin et les débuts du mouvement féministe belge (1892-1914). In: L. Courtois, F. Rosart & J. Pirotte (Eds.), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique, 1889-1989*. Louvain-la-Neuve/Brussel, Academia-Crédit Communal de Belgique 1989, p. 197-202.

^{23.} Zie onder meer: *Quelques notes Biographiques*, p.3.

Noorwegen en Frankrijk.²⁴ Met *La femme-avocat* engageerde Frank zich ten volle als publicist en advocaat van Jeanne Chauvin in het aanschijn van de Franse publieke opinie.²⁵

Frank was overigens niet de enige publicist-militant die feminisme aan pacifisme paarde.²⁶ De internationale netwerken van feministen, pacifisten, internationalisten en municipalisten waren immers via interpersoonlijke banden met elkaar geconnecteerd.²⁷ Op het *Congrès international de la Paix*, dat in 1894 door La Fontaine te Antwerpen werd georganiseerd, toonde Frank aan welke rol de vrouw in het bevorderen van de vrede kon spelen.²⁸ Hij liet als publicist echter een zeer verscheiden oeuvre na, waaruit kan opgemaakt worden dat hij zich in tal van kwesties en debatten engageerde. Frank beoogde met zijn publicaties doelgericht de besluitvorming te beïnvloeden en wetgevende initiatieven te initiëren en te inspireren. Zijn feministische publicaties bevatten meermaals ontwerpen of voorstellen van wet, terwijl zijn studie over de crematiekwestie ook een draft van wetsontwerp bevatte.²⁹ Frank engageerde zich ook in de zaak-Dreyfus en was één van de twee Belgische experts die gemandateerd werden om

^{24.} Het is merkwaardig dat noch de publicaties en de rol van Frank, noch zijn engagement in de zaak-Popelin in het hoofdstuk 'Het historisch perspectief: vrouwen en burgerschap sinds 1830' van L. Van Molle, E. Gubin, *Vrouw en politiek in België*. Tielt, Lannoo, 1998, p.30-62, worden vermeld. De artikels van F. De Bueger-Van Lierde werden ook niet in de bibliografie van dit werk opgenomen. De invloed van Franks oeuvre op Frankrijk en Noorwegen blijkt alleszins uit zijn correspondentie met F. Hagerup (zie verder). Dat zijn Franstalige publicaties in Frankrijk weerklank vonden is evident. Frank bepleitte er voor het Hof van Beroep van Parijs een analoge zaak als die van Popelin ter verdediging van Jeanne Chauvin, die alle vereiste diploma's bezat maar na het behalen van haar diploma van doctor in de rechten in 1897 niet toegelaten werd om de eed af te leggen voor het Hof van Beroep van Parijs. Hij won de ophefmakende zaak niet maar de wet-Poincaré (1 december 1900) regelde wel de toegang van vrouwen tot de balie. Chauvin werd in 1901 de eerste vrouwelijke advocaat van Frankrijk. Zie: *Quelques notes Biographiques*, p. 3.; J.C. Albisetti, Portia Ante Portas: Women and the Legal Profession in Europe, ca. 1870-1925. In: *Journal of Social History*, Volume 33, Nr. 4, Summer 2000, p.825-857.

^{25.} L. Frank, *La femme-avocat. Exposé historique et critique de la question*. Parijs, Giard & Brière, IV-XVIII-313p. (*Publié à l'occasion de la demande à l'admission au serment de Mlle Jeanne Chauvin*). In 1888 had hij onder dezelfde titel een korter werk gepubliceerd ter introductie van de zaak-Popelin (Brussel, Larcier, 1888, 96p.)

^{26.} Ik verwijs hier globaal naar de correspondentie in de Papieren Frank, meer bepaald met een reeks figuren uit de internationale pacifistische beweging. Men consulere ook H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders* om zich te vergewissen van dat parallelle engagement van vele feministen-pacifisten.

^{27.} P.-Y. Saunier, Les voyages municipaux américains en Europe 1900-1940. Une piste d'histoire transnationale. In: *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte*, Vol. 15, 2003, p.5.

^{28.} F. De Bueger-Van Lierde, Frank, Louis. In: *Biographie Nationale*, col. 377.

^{29.} L. Frank, *La crémation des morts. Essai de droit administratif privé*. Brussel, F. Larcier, 1889 (2), 40p.

de oorsprong van het borderel van Esterhazy vast te stellen. Met zijn expertiserapport³⁰ voor het Franse Hof van Cassatie wilde hij mee de onschuld van Dreyfus bewijzen en maakte hij naam.³¹ In de ophefmakende en nooit opgeloste zaak van de verkrachting en kindermoord van het 8-jarig meisje Jeanne Van Calck aarzelde Frank evenmin om het *pro deo* voor de allerzwaksten op te nemen en de gebreken van de Belgische gerechtelijke politie aan de kaak te stellen.³²

Met zijn tweeluik over het Belgische pacifisme en het federale wereld-district trachtte Frank niet alleen de nationale maar ook de internationale besluitvormers en opiniemakers te beïnvloeden. Net zoals andere personaliteiten uit de pacifistische beweging dit deden, poogde Louis Frank via publicaties, het voeren van correspondentie en een hele resem van andere publieke en informele actiemiddelen die beweging voort te stuwten. Zijn internationaal netwerk bleef niet beperkt tot het veld van de feministische strijd, want in 1889-1890 was hij al lid van de Belgische afdeling van de *Fédération internationale de l'arbitrage et de la paix*. Naast altruïstische en idealistische motieven hoopte Frank tenslotte ook op een passende materiële en morele erkenning van zijn werk als publicist en voorvechter van de universele zaak. De oprichting van de Carnegie Trust en de Nobelinstituten en -prijzen hebben hem zonder twijfel gesterkt in zijn engagement én hoop op erkenning en beloning voor zijn inzet. Alfred Nobel had in zijn testament immers bepaald dat de Vredesprijs bestemd was om een persoon of werk te belonen die zich het meest onderscheidden door hun inzet voor de broederlijkheid tussen naties, voor de afschaffing of vermindering van de bewapening en voor het organiseren van vredescongressen. Daar de Nobelprijzen voor de Vrede in de beginperiode 1901-1913 steevast werden uitgereikt om de georganiseerde vredesbeweging en toonaangevende activisten te bekronen³³, is het begrijpelijk dat Frank hierdoor gesterkt werd in zijn ambitie en inzet.

³⁰. L. Frank, *Le bordereau est d'Esterhazy. Rapport d'expertise présenté devant le jury de la Seine et la Cour de Cassation de France, 1898-1899*. Brussel, H. Lamertin, 1898, IV-95p.

³¹. Frank vergeleek in 1897 de handschriften van Dreyfus en Esterhazy en stuurde zijn memorandum op naar *L'Aurore* nadat de vervolging van Emile Zola was gestart. Hoewel hij de anonimiteit had willen bewaren, werd hij toch als getuige opgeroepen en verscheen hij in februari 1898 in het proces Zola. Zie: J.-Ph. Schreiber, *Judaïsme et Pacifisme*, p. 26.

³². Frank stelde zelf een onderzoek in en hekelde het Belgische klerikale regime op gerechtelijk vlak, dat ongetrouwde volkswomen en hun 'onwettige' kinderen onvoldoende in bescherming nam. Zie: L. Frank, *Le Crime de la Rue des Hirondelles (L'Affaire Van Calck à Bruxelles). Etude de Police Criminelle*. Parijs, L.-Th. Frank, Editeur, 1909, 501p. We vermoeden dat Frank, die voluit Louis-Théophile heette, dit boek zelf in Parijs uitgaf.

³³. G. Lundestad, *The Nobel Peace Prize*. In: A. W. Levinovitz, N. Ringertz (Eds.), *The Nobel Prize: The First 100 Years*. London/Singapore, Imperial College Press/ World Scientific Publishing, 2001, p.163-196.

3. Associatief internationalisme en openbare werken: bouwen aan een internationale hoofdstad

De campagne van Louis Frank greep plaats in een periode dat internationalisme, cosmopolitisme en mondialisme zich doorzetten als opgaande trends in politieke, sociale, culturele en intellectuele middens in België, Europa en de rest van de wereld. Franks tijdgenoot en collega Louis Dumont-Wilden typeerde de evolutie van *l'esprit européen* in de jaren 1900-1914 als *cosmopolis*.³⁴ Brussel was toen al een grote Europese stad in wording, waar het geloof in vrede en onbeperkte vooruitgang alsnog ongeschonden was.³⁵ Brussel groeide in de 19de eeuw inderdaad uit tot een kruispunt van culturen en een centrum van internationale activiteiten, congressen, instellingen en verenigingen, kortom, een stad met kosmopolitische allures.³⁶ In het domein van de wetenschappen speelde België tegen het einde van de 19de eeuw de universalistische rol, die traditioneel door Frankrijk op cultureel vlak werd gespeeld. België poogde actief om uit te groeien tot een *nation-laboratoire* in de internationale intellectuele uitwisseling en het internationale wetenschappelijke leven. A. Rasmussen beschreef hoe de wetenschappelijke communicatie in de jaren 1890-1914 haar louter functionele rol ontgroeide om een heus intellectueel-maatschappelijk project te worden.³⁷ Dat voluntaristisch project vertolkte het ideaal van een internationale kennisruimte en -uitwisseling, georganiseerd rond en in een Europees centrum. Het project betrachtte een rationele organisatie van de wetenschappelijke productie en kennis maar

³⁴. Toen in 1937 de gloed van de tweede wereldbrand al voelbaar werd, evoceerde Dumont-Wilden melancholisch het 'utopisch' droombeeld van internationalistisch cosmopolitisme, dat in de jaren vóór 1914 opgang maakte. Voor een cultuurhistorisch sfeerbeeld van de hand van deze tijdgenoot, zie: L. Dumont-Wilden, *L'évolution de l'esprit européen*. Parijs, Flammarion, 1937, 235p., hoofdstuk 'Cosmopolis (1900-1914)' p. 167-182. In het voorjaar van 1914 publiceerde Dumont-Wilden al een bundel essays (*L'Esprit Européen*. Parijs/Brussel/ Berlijn/London, E. Figuière, 1914, p. 253p.). Hij benadrukte de universaliteit van de Franse cultuur en meende dat een toekomstige eenmaking van Europa kon bereikt worden door de internationalisering van de Franse geest, die het culturele potentieel van alle Europese landen zou kunnen verenigen zonder hun particulariteit te niet te doen.

³⁵. Men leze ook het voorwoord van L. Dumont-Wilden in: G. Garnir, *Souvenirs d'un journaliste*. Brussel, Presses de l'A.S.A.R., 1959, p. 12.

³⁶. Zie de bijdragen van C. Billen in: R. Hoozee (Ed.), *Brussel, kruispunt van culturen*. Antwerpen, Mercatorfonds, 2000, p.19-25, p. 87-94.

³⁷. A. Rasmussen, *L'Internationalisme belge au miroir de la France*. In: M. Quaghebeur, N. Savy (Eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-Ambiguïtés. Actes du colloque des 7, 8 et 9 mai 1996*. Brussel, Editions Labor, 1997, p.105-122.

werd ook gestuwd door een progressieve visie op een door de wetenschap geharmoniseerde samenleving en betere toekomst.

Zowel in de Interparlementaire Unie³⁸ als in het Europese municipalisme³⁹ en de 'Internationale van de Steden'⁴⁰ speelden Brussel en Belgen een opgemerkte rol. In 1895 stichtten Paul Otlet en Henri La Fontaine het *Institut international de bibliographie*, waarvan Otlet de gedreven en visionaire secretaris-generaal werd.⁴¹ Samen met La Fontaine werd hij de spil van wat we het associatieve internationalisme kunnen noemen. Het aantal internationale congressen was sedert 1890 spectaculair toegenomen en bereikte globaal in 1901-1910 met 790 congressen een hoogtepunt.⁴² Tegen 1905 en vooral na de eeuwwisseling was het aantal internationale verenigingen sterk toegenomen en besloeg hun werking uiteenlopende terreinen. Er tekende zich een sterke beweging af in de richting van de organisatie van de universele belangen der volkeren. Langs de ene kant bestonden er heel wat officiële internationale organisaties die hun zetel in het bijzonder in kleine landen in het centrum van Europa hadden gevestigd. In Zwitserland waren de internationale burelen van de post, de telegraaf, de industriële, literaire en artistieke eigendom, van het internationaal transport, de spoorwegen alsook het *Office international pour la protection ouvrière* gevestigd. In België waren de zetels gevestigd van het *Bureau international pour la publication des tarifs douaniers* (1890), het *Bureau internatio-*

38. N. Lubelski-Bernard, *Les débuts de l'Union interparlementaire et la Belgique* (1888-1914). In: J. Bariety, A. Fleury (Eds.), *Mouvements et initiatives de paix dans la politique internationale 1867-1928. Actes du colloque tenu à Stuttgart août 1985*. Bern, Peter Lang/ Association internationale d'Histoire contemporaine de l'Europe, 1987, p. 81-110; idem, *Freemasonry and Peace in Europe, 1867-1914*. In: Ch. Chatfield, P. van den Dungen, *Peace Movements and Political Cultures*. Knoxville, The University of Tennessee press, 1988, p.81-94; idem, *Pacifisme et mouvements de la paix au XIXe siècle*. In: *Cahiers marxistes*, 1997, Nr. 204, p. 101-121.

39. P. Dogliani, *European Municipalism in the First Half of the Twentieth Century: the Socialist Network*. In: *Contemporary European History*, Vol. 11, Nr. 4, 2002, p. 573-596; O. Gasparri, *Cities against States? Hopes, Dreams and Shortcomings of the European Municipal Movement, 1900-1960*. In: *ibidem*, p.597-622.

40. In deze 'Internationale der Steden' waren opnieuw Otlet en La Fontaine samen met Emile Vinck actief, zie: P.-Y. Saunier, *Sketches from the Urban Internationale. Voluntary societies, international organizations and U.S. foundations at the city's bedside, 1900-1960*, In: *International Journal for Urban and Regional Research*, 25, 2, juni 2001, p.380-403; idem, *Municipalités de tous pays, unissez-vous! L'Union Internationale des Villes ou l'Internationale municipale* (1913-1940). In: *Amministrazione*, XXX, 2000, 1-2, p. 217-239.

41. A. Despy-Meyer (Ed.), *Cent ans de l'Office international de bibliographie: 1895-1995*. Mons, Mundaneum, 1995, 368p.

42. Otlet citeerde volgende cijfers: 28 (1840-1860), 69 (1861-1870), 150 (1871-1880), 295 (1881-1890), 645 (1891-1900) en 790 (1901-1910), zie: P. Otlet, *L'Organisation Internationale et les Associations Internationales*. Brussel, Office Central des Institutions Internationales, 1910, p. 83.

nal pour la répression de la traite (slavenhandel, 1890) en de *Commission internationale permanente des sucres* (1902). Daarnaast waren een resem vrije internationale verenigingen actief, die hun bestaan niet dankten aan internationale conventies maar aan private of gemengde initiatieven. België onderscheidde zich als zetel van een groot aantal van die organismen, die zich onder meer bezighielden met internationaal recht, (buurt)spoorwegen, kolonialisme, de universele bibliografie, navigatie, publieke kunst, onderwijs, mutualiteit, etcetera.⁴³ Het fenomeen van de internationale verenigingen gaf aanleiding tot een sociologische studie van C. Van Overbergh.⁴⁴ Van de 109 bestaande permanente internationale instellingen hadden 17 geen vaste zetel en 42 hun zetel in België, 15 in Zwitserland en slechts 2 in Nederland.⁴⁵ De cijfers voor 1910 tonen een lichte stijging aan van het totale aantal (van 109 naar 112), een status quo van het aantal in België gevestigde internationale verenigingen maar lichte verschuivingen elders.⁴⁶ In 1910 waren er dus meer permanente zetels (42) dan in de andere landen samen (41). Die factoren maakten de regering attent op de noodzaak van gepaste beleidsinitiatieven aangaande het creëren van een juridisch kader en de nodige infrastructuur.

Tijdens het nationaal jubileumjaar 1905, dat het 75-jarig bestaan van België vierde, werden een aantal opmerkelijke initiatieven genomen, die ook bijdroegen tot de internationale profilering van Brussel.⁴⁷ De koning-

⁴³. In eerste instantie: het *Institut de Droit International* (1873), de *Association internationale des congrès des chemins de fers* (1885), de *Union internationale des tramways et des chemins de fer d'intérêt local* (1886), het *Institut colonial international* (1894), het *Institut International de Bibliographie* (1895), de *Commission maritime internationale* (1897), de *Association permanente des congrès de navigation* (1900), het *Institut international pour l'étude du problème des classes moyennes* (1903), het *Institut International d'art public* (1905), het *Bureau international permanent de la mutualité* (1905), de *Commission internationale de l'enseignement agricole* (1905), het *Comité permanent des congrès internationaux des habitations à bon marché* (1906) en een aantal andere instellingen die zich op de sectoren van verzekeringen, geneeskunde, recht, etnografie, onderwijs, familiale opvoeding, muziek, patronage, etc. toelieden.

⁴⁴. C. Van Overbergh, *L'Association internationale*. Brussel, A. De Wit/Institut international de bibliographie, 1907, 329p. (*Le Mouvement sociologique international, enquête n°3*).

⁴⁵. De publicatie van Van Overbergh kwam tot stand in samenwerking met het *Institut international de bibliographie*. Otlet verwees zowel naar deze studie als naar: *Notice sommaire sur les Institutions Internationales ayant leur siège en Belgique* (Brussel, Institut International de Bibliographie, 1907), zie: P. Otlet, *Bruxelles la capitale du monde*. In: *Courrier de la Conférence de la Paix*, N°. 103, Dimanche 13 Octobre 1907, p. 3-4.

⁴⁶. Het aantal verenigingen zonder permanente zetel was blijkbaar gestegen naar 29. De verdeling per land was als volgt: 2 in Nederland; 3 in Groot-Brittannië; 8 in Duitsland; 13 in Zwitserland; 15 in Frankrijk en 42 in België. Zie: P. Otlet, *L'Organisation Internationale et les Associations Internationales*. Brussel, Office Central des Institutions Internationales, 1910, p. 45.

bouwheer trachtte zijn stempel op dat programma door te drukken.⁴⁸ Vanop het *Congrès international d'Expansion économique mondiale* van Mons⁴⁹ werd in september 1905 een forse spoorslag gegeven aan de beweging die moest leiden tot een 'nieuw België'⁵⁰, dat zich zelfverzekerd op de wereld en de mondiale expansie moest richten. C. Van Overbergh⁵¹ publiceerde nadien een uitgebreid rapport over de hervorming van het onderwijs, dat de Belgen op hun rol in de mondiale expansie moest voorbereiden. Hij schetste het programma van de *Ecole Mondiale*, een project dat tegen 1907 uitgroeide tot de intentie om een *Université Internationale* uit te bouwen.⁵² Op 2 juli 1905 – de 20ste verjaardag van de proclamatie van de Onafhankelijke Congostaat – had Leopold II in de onmiddellijke nabijheid van het Museum van Belgisch Congo in Tervuren⁵³ al de eerste steen gelegd van de *Ecole Mondiale*.⁵⁴ Daarmee beoogde de vorst een koloniale

47. Een overzicht van alle festiviteiten vindt men in: A.-Th. Rouvez, *Le jubilé national de 1905. 75e anniversaire de l'indépendance de la Belgique. Compte rendu des fêtes et cérémonies qui ont eu lieu dans les villes et communes de Belgique à l'occasion du jubilé national*. Brussel, Vromant & Cie, 1906, XXVIII-864 p. Over de intenties van Leopold II: E. Carton de Wiart, *Léopold II. Souvenirs des dernières années 1901-1909*. Brussel, Goe-maere, 1944, p.101-112.

48. We verwijzen hier globaal naar: L. Ranieri, *Léopold II, urbaniste*. Brussel, Hayez, 1973, 396p.; zie ook de hoofdstukken over de koning-bouwheer/-urbanist in: B. Emerson, *Léopold II: le royaume et l'empire*. Parijs/Gembloux, Editions Duculot, 1980, p.263-269; G.-H. Dumont, *Léopold II*. Parijs, Fayard, 1990, p. 339-357; L. De Lichtervelde, *Léopold II*. Brussel, Edition Universelle, 1935, p. 382-395; G. Stinglhamber, P. Dresse, *Léopold II au travail*, p. 221-259.

49. Het congres werd geopend door Leopold II op 24 september 1905.

50. Van Overbergh droeg zijn werk op aan *la BELGIQUE NOUVELLE*, zie: C. Van Overbergh, *La réforme de l'enseignement d'après le premier Congrès international d'expansion mondiale (Mons 1905)*. Brussel, O. Schepens, 2 delen, XXXII-296 p. en VIII-297-610p., citaat op voorblad.

51. Cyrille Van Overbergh (1866-1959): doctor in de rechten en socioloog; katholieke hoge ambtenaar, hoogleraar en politicus; kabinetschef (1896) van minister en regeringsleider Frans Schollaert; directeur-generaal hoger onderwijs, wetenschappen en letteren (1900), nadien secretaris-generaal van het ministerie van kunsten en wetenschappen (tot 1911); secretaris-generaal van het Congres van Mons (1905); senator (1921-1952), minister van staat (1934).

52. C. Van Overbergh, *Rapport général sur les conclusions des sous-commissions présenté à la Commission plénière de l'Ecole mondiale*. Brussel, Hayez, 1907, 100p.

53. Na de aanleg van de Tervurenlaan in 1897, bestemd om het oude park van de hertogen van Brabant met de hoofdstad te verbinden, was in 1905 het paleis opgericht, bestemd voor de collecties van het Museum van Congo. Leopold II had van in den beginne het plan opgevat om dit monumentaal geheel te vervolledigen met een heuze universitaire campus voor de Koloniale School.

54. Een uitvoerig verslag van de plechtigheid, die één van de topevenementen vormde in 1905 vindt men in het *liber memorialis*: A.-Th. Rouvez, *Le jubilé national de 1905*, p. 95-104. Over de visie van Leopold II op zijn *Ecole Mondiale*: G. Stinglhamber, P. Dresse, *Léopold II au travail*, p. 246-251; B. Emerson, *Léopold II*, p. 266-267.

ingesteldheid in België op te wekken en een hoger opleidingsinstituut uit te bouwen ter voorbereiding van de koloniale carrières.⁵⁵

Intussen was Leopold II pressie blijven uitoefenen om zijn urbanistische visie op Brussel door te drukken en het hoofdstedelijke landschap en de openbare ruimte drastisch te reorganiseren. In 1903 drong hij er bij de toenmalige regeringsleider de Trooz op aan dat er ter voorbereiding van het nationale jubileumjaar 1905 geen kermissen moesten worden opgezet maar dat de uitvoering van grote verfraaiingswerken in heel België en vooral Brussel moest worden versneld uitgevoerd. Na het Justitiepaleis (1860-1883) – ‘le Mont de la Justice’ – wilde Leopold II in 1905 de eerste steen leggen van de nationale basiliek van Koekelberg – ‘le Mont du Bon Dieu’ – en wilde hij in de ruimte tussen de Paleisstraat en de lagergelegen Keizerstraat ‘le Mont des Arts’⁵⁶ laten aanleggen.⁵⁷ De koning-bouwheer had de creatie van de Kunstberg lang en intens bestudeerd en had overigens met het opzetten van de *Fondation de la Couronne* en de *Donation Royale* de structuren willen creëren die ook na zijn dood voor de realisatie van zijn programma van grote werken en staatsurbanisme zouden kunnen blijven ijveren. In 1907 werden de plannen en de maquette van een bijzonder imposant Paleis van Kunsten en Wetenschappen⁵⁸ goedgekeurd, maakte de regering een krediet van 23 miljoen frank vrij, werd de zone onteigend en met de afbraak van de oude huizen begonnen.⁵⁹ Het nieuwe gebouw werd in de promotie voor de wereldtentoonstelling van 1910 aangekondigd als de toekomstige *Acropole intellectuelle* van België.⁶⁰

^{55.} Het studieprogramma zou het geheel van de problemen die met de kolonisatie verband hielden, omvatten. De professoren zouden gerekruteerd worden onder specialisten in binnen- en buitenland, terwijl de instelling ook voor studenten uit het buitenland zou openstaan. Leopold II had Charles Girault belast met het tekenen van de plannen van de *Ecole Mondiale* en de locatie werd precies vastgesteld in het domein van Tervuren, dat Leopold II in 1900 aan de Belgische staat had geschonken. Het masterplan van het monumentale instituut moest niet onderdoen voor het nieuwe complex van de ULB, dat na de Eerste Wereldoorlog zou worden gerealiseerd. Leopold II wilde het bouwwerk financieren via de *Fondation de la Couronne*, maar in het kader van de overname van de Kongo door België werd hij onder politieke druk genoopt deze stichting op te geven. De bouwwerken werden in 1908 vertraagd en na de dood van Leopold II stopgezet. De regering moest de aannemer overigens 4 miljoen schadevergoeding uitbetalen. In 1920 werd op initiatief van de Antwerpse minister van koloniën Louis Franck de Koloniale Hogeschool te Antwerpen opgericht. Een oud-medewerker en medestander van Leopold II zoals kolonel Stinglhamber, zag daarin een door electorale motieven ingegeven, aberrante beslissing, die ertoe leidde dat dit project op een kleinere schaal en ver van het Congomuseum en afgescheiden van de intellectuele hoofdstad werd gerealiseerd, terwijl de vorst het project van de *Ecole Mondiale* als een eenheid had opgevat. Zie: G. Stinglhamber, P. Dresse, *Léopold II au travail*, p.250.

^{56.} Van deze boutade van Leopold II uit een gesprek met zijn kabinetschef tijdens hun bezoek aan de wijk van de oude Hofberg, is deze benaming afkomstig, zie: E. Carton de Wiart, *Léopold II. Souvenirs*, p. 62-63; zie ook: G. Stinglhamber, P. Dresse, *Léopold II au travail*, p. 229-230.

De regering stemde in om een deel van het toekomstige Paleis van Kunsten en Wetenschappen te bestemmen voor de lokalen van het in 1907 pas opgerichte *Office Central des Institutions Internationales*⁶¹ (OCII), wat mede te danken was aan de steun van Edouard Descamps. Die was per 2 mei 1907 aangetreden als minister van kunsten en wetenschappen en had maatregelen ten gunste van de internationale verenigingen als onderdeel van zijn programma opgenomen.⁶² Descamps had in 1895 al een studie over de toekomst van internationale verenigingen⁶³ gepubliceerd en had

57. Sedert het midden van de 19de eeuw werd de transformatie van dit stadsdeel overwogen met het oog op de radicale 'sanering' van de volkswijk (Sint-Rochus, Putterij, Isabella- en Terarkenstraat), die in de onmiddellijke nabijheid van de centrale politieke instellingen gelegen was en velen een doorn in het oog was. Daarnaast doorbrak de Coudenberg de cruciale verbindingsas tussen de bovenstad en de benedenstad, zodat men ook een vlotte verbinding beoogde tussen de nieuwe wijken en de historische benedenstad. De Hofberg en de te smalle en verouderde straten waren niet aangepast aan het moderne verkeer. Daarenboven wilde men de nodige ruimte creëren voor de musea voor schone kunsten, de koninklijke bibliotheek en het rijksarchief, die te klein behuist waren. De officiële beslissing voor de heraanleg van de Hofberg werd in 1895 genomen. Henri Maquet, architect en raadsman van Leopold II, werkte het plan uit, maar het werd na de dood van Leopold II en Maquet opgeborgen. Het zou duren tot na de Tweede Wereldoorlog vooraleer men in 1956 met de heraanleg van de Kunstberg zou starten. Zie het hoofdstuk over *Le Mont des Arts* in: Th. Demey, *Bruxelles, chronique d'une capitale en chantier*. Tome I. Du vouëment de la Senne à la jonction Nord-Midi, p. 247-326; *De Kunstberg: van Hofberg tot Kunstberg. De Kunstberg: Een verhaal apart*. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2000, p. 6-8; V. Devillez, *Gebouwen en lokalen*. In: M. Van Kalck, I. Goddeeris, V. Devillez (Eds.), *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Twee eeuwen geschiedenis*. Brussel/Tielt, Dexia Bank/Lannoo, 2003, deel 1, p. 277-287.

58. Het plan van dit paleis was van de hand van Henri Maquet (1839-1911), de architect van Leopold II. Zie: *Projet Maquet pour le dégagement des musées royaux*. Brussel, Imprimerie des Travaux publics (*Supplément à la Chronique des Travaux Publics*, 25 december 1895); H. Maquet, *Plans définitifs du dégagement des musées royaux Mont des Arts*. Brussel, Imprimerie des Travaux publics, 1902. (*Supplément à la Chronique des Travaux publics*, 1 juni 1902)

59. De eerste onteigeningen waren al in 1894 gebeurd en de Koninklijke Stichting had eigendommen op de Hofberg opgekocht.

60. F. Mahutte, *Bruxelles-Expoition*, februari 1908, p. 4-5.

61. Het OCII werd opgericht met het oog op de onderlinge coördinatie van de internationale verenigingen in Brussel, het uitbouwen van gemeenschappelijke diensten (bibliotheek, archief, documentatie, secretariaten,...) en het versterken van de onderlinge samenwerking. Doel hiervan was bij te dragen tot de organisatie van het pacifistisch internationalisme.

62. Die beslissing werd genomen tussen mei-december 1907, zie: P. Otlet, *Le Programme du Ministère des Sciences et des Arts. Rapport préliminaire aux discussions présenté par M. Paul Otlet à la Libre Académie de Belgique en sa séance du 16 mai 1907*. Brussel, 1907, 31p.; *L'organisation du travail scientifique au XXe siècle et le Mont des Arts et des Sciences. Discours prononcés à l'inauguration de la Bibliothèque collective des sociétés savantes le 16 décembre 1907*. Brussel, Institut International de Bibliographie, 1908, 32p.

63. E. Descamps, *Les offices internationaux et leur avenir*. Brussel, Hayez/Académie Royale de Belgique, 1895, 106p.

in 1900 ten behoeve de Zweedse Academie een voorstel van statuten uitgewerkt voor het Nobelinstituut van de Vrede.⁶⁴ In december 1907 openden minister Descamps en Otlet de internationale *Bibliothèque collective des sociétés savantes* bij wijze van voorzet van de toekomstige *Mont des Arts et des Sciences*.⁶⁵

Leopold II kon ook rekenen op de blijvende medewerking van C. Van Overbergh om de expansiebeweging van het Congres van Mons verder door te drijven. Van Overbergh gaf in november 1907 een kort perscommuniqué met een overzicht van de grootse projecten die op stapel stonden.⁶⁶ Het project van de *Ecole mondiale* stond voorop en de realisatie ervan moest Brussel als intellectueel en wetenschappelijk centrum een eersterangspositie in Europa bezorgen. Het programma van de Wereldschool was aanvankelijk opgezet als een aanvullende onderwijsinstelling ter voorbereiding van de koloniale carrières, maar in november 1907 kondigde Van Overbergh de beslissing aan om er een heuse *Université Internationale* van te maken. De geplande wereldmusea van Tervuren, die ook andere continenten dan Afrika zouden behandelen, en de grote encyclopedische collecties die men op de Kunstberg wilde samenbrengen, zouden aan de *Ecole mondiale* worden gecorreleerd. Daarenboven zou een organisme worden opgericht om de meer dan 40 in Brussel gevestigde internationale wetenschappelijke en technische verenigingen te ondersteunen. Het persbericht besloot overigens met de veelzeggende mededeling: “La Fondation de la Couronne, d’après les vues du Roi, est appelée à devenir le “Carnegie” de ce vaste projet.”

⁶⁴. De Koninklijke Academie van België was gevat met een vraag voor advies en voorstellen door haar Zweedse collega. Descamps was als lid van de Klasse der politieke wetenschappen de aangewezen persoon om een voorstel uit te werken en deed dat prompt. Hij stelde een tweeledige structuur voor: naast een adviserend orgaan voor de Nobelprijs zou het instituut ook best bestaan uit een *section des hautes études*. Descamps stelde concreet de oprichting voor van een internationale leerstoel volkenrecht aan de universiteit van Kristiana, waar elk jaar een gerenommeerde rechtsgelerde 10 lezingen over de vredesproblematiek zou moeten geven, zie: E. Descamps, *La Fondation Nobel et les institutions auxiliaires qu'elle comporte. Projet d'érection d'un Institut Nobel de la Paix*. In: *Extraits des Bulletins*, nrs. 9-10, september-oktober 1900, 14p.

⁶⁵. *L'organisation du travail scientifique au XXe siècle et le Mont des Arts et des Sciences. Discours prononcés à l'inauguration de la Bibliothèque collective des sociétés savantes le 16 décembre 1907*. Brussel, Institut International de Bibliographie, 1908, 32p. (discours van Descamps, p. 5-10; van Otlet, p. 11-22).

⁶⁶. Persknipsel met als titel ‘Bruxelles ville mondiale.’ Uit: *Le Soir*, 18 november 1907. Luidens het onderschrift van Louis Frank was het communiqué door C. Van Overbergh aan *Le Soir* gegeven, nadien door de Franse krant *Le Temps* en vervolgens door de andere Belgische kranten overgenomen. Zie ook: ‘L’Université Internationale’ In: *Le Soir*, 29 november 1907. KB, MS II 6057, Map ‘V. Le District Fédéral Mondial. Voies d’Exécution’, Bundel ‘Memorandum Jungbluth – Solvay – (L’Université Internationale)’.

In februari 1908 werd een nieuw maandblad opgericht dat zich tot doel stelde de mondiaal-expansionistische visie van Leopold II uit te dragen en de beweging en het werk van het Congres van Mons voort te zetten.⁶⁷ Het blad opende met een artikel van Otlet, waarin eens te meer de troeven van Brussel als internationaal centrum en het engagement van de regering werden benadrukt.⁶⁸ Het was allesbehalve een toeval dat de Belgische regering het initiatief nam om in het prestigieuze Kunstbergproject plaats te voorzien voor het OCII. Toen de Tweede Haagse Vredesconferentie in juli 1907 van start ging en de idee werd gepromoot om Den Haag om te bouwen tot Wereldhoofdstad, heeft dit de wil van de Belgen om de aantrekkingskracht van Brussel te vergroten zeker nog versterkt.

In de Kamer werd bovendien precies in juli 1907 een opmerkelijk initiatief genomen door de katholieke volksvertegenwoordiger Emile Tibbaut, die een wetsvoorstel indiende strekkende tot het verlenen van rechtspersoonlijkheid aan internationale verenigingen met een wetenschappelijk doel.⁶⁹ Achter het creëren van deze nieuwe rechtsfiguur in het Belgisch recht ging een assertieve strategie schuil. Men beoogde de spontane vestiging van internationale verenigingen systematisch te stimuleren middels een soepele rechtsfiguur en een minimum aan formalisme, die de internationale verenigingen moesten toelaten om de nodige onroerende goederen te verwerven en die aan internationale mecenasen de garantie kon bieden, dat de toekomst van hun stichtingen in België verzekerd was. Tibbaut wees erop dat grote fortuinen een sociale legitimatie zochten voor de accumulatie van rijkdom en die ook vonden in het financieel steunen van allerlei internationale instellingen met een publiek doel. Zijn wetsvoorstel strekte ertoe de bestaande aantrekkelijkheid van België

^{67.} Het nieuwe blad ging uit van een samenwerkend vennootschap, de *Cercle de l'Expansion Belge*. G. Pourveur, *Le Programme de la Revue*. In: *L'Expansion Belge. Revue Mensuelle Illustrée*, I, 1, februari 1908, p.8-9. Dat programma werd samengebond uitgedrukt door een citaat uit de toespraak van Leopold II voor de leden van Congres van Mons op de receptie in de Beurs van Brussel, september 1905: Il est donc entendu: "La petite Belgique veut être de plus en plus la capitale d'un notable mouvement intellectuel, artistique, civilisateur et économique, être un membre modeste, mais utile, de la grande famille des nations, et apporter sa petite part de services à l'humanité.", zie: *L'Expansion Belge*, I, 1, p. 1. Zie ook: R. Coolsaet, *België en zijn buitenlandse politiek 1830-2000*. Leuven, Van Halewijck, 2001 (3), p.178-180.

^{68.} P. Otlet, *L'Expansion intellectuelle de la Belgique*. In: *L'Expansion Belge*, I, 1, p. 11-16. We komen nog terug op Otlets argumentatie, die hij in oktober 1907 ook al publiceerde.

^{69.} Proposition de loi tendant à accorder la personnalité civile aux associations internationales à but scientifique. In: *Parlementaire Documenten Kamer*, Zitting 1906-1907, Nr. 219, Séance du 26 Juillet 1907, 14p. Het wetsvoorstel was ondertekend door de katholieken E. Tibbaut, F. Van Cauwenbergh, H. Carton de Wiart, C. Desmazières, de socialist L. Bertrand en de liberaal E. Buiset. Het wetsvoorstel werd op 31 juli 1907 omwille van de specialiteit van de materie naar een speciale Kamercommissie gestuurd, zie *Parlementaire Handelingen Kamer*, Zitting 1906-1907, p. 1851 en 1861.

nog te vergroten, opdat nog meer internationale verenigingen zich in België zouden komen vestigen en het mecenaat zijn steun aan in België juridisch erkende initiatieven zou opdrijven.

Hoewel het Kunstbergproject van Maquet na aanvankelijke publieke gunst uiteindelijk ten gevolge van publiek protest, het verzet van de stad Brussel, parlementaire kritiek⁷⁰, het overlijden van Leopold II⁷¹ en zijn hofarchitect niet werd verwezenlijkt⁷², hoewel de bouw van de *Ecole Mondiale* eveneens werd stopgezet en hoewel de wet op de rechtspersoonlijkheid van de internationale verenigingen nog op zich zou laten wachten tot 1919⁷³, gingen deze initiatieven in het buitenland niet onopgemerkt voorbij en droegen ze zeker bij tot de profilering van Brussel. De positie van Brussel werd in de volgende jaren op het vlak van het associatieve internationalisme verder versterkt. In het jaar van de Wereldtentoonstelling van Brussel werd de *Union des Associations Internationales* (UAI) officieel opgericht op initiatief van Henri La Fontaine en Paul Otlet tijdens het eerste wereldcongres van de internationale verenigingen. Dat greep plaats van 9 tot 11 mei 1910 en bracht de leiders van 132 internationale groeperingen bijeen.⁷⁴ De UAI groepeerde in 1914 maar liefst 230 of iets meer dan de helft van de toen bestaande internationale organisaties. De

⁷⁰. In juli 1908 gaven de kredieten voor de grote openbare werken van Brussel opnieuw aanleiding tot discussie en kritiek tegen onder andere het Kunstbergproject. De meningsverschillen rezen ook binnen de katholieke regeringspartij tussen Woeste (contra) en Henri Carton de Wiart (pro). Zie: E. Carton de Wiart, *Léopold II. Souvenirs des dernières années 1901-1909*, p. 175-177.

⁷¹. Tot in zijn laatste levensjaar bleef Leopold II de uitvoering volgen van de grote openbare werken. De voltooiing van de paleizen van Tervueren lag hem ten zeerste aan het hart. In zijn laatste publieke toespraak op de slotzitting van de *Journées Coloniales*, 12 juni 1909, benadrukte Leopold II: "La Belgique est, comme superficie, le plus petit des Etats de l'Europe. Je le rêve, en ces limites modestes, comme un centre de l'activité humaine et comme une grande capitale d'un important mouvement commercial, industriel, scientifique, littéraire et artistique. Ce rêve n'est pas irréalisable. Vouloir, c'est pouvoir, si l'on sait prendre ses dispositions.", geciteerd in: E. Carton de Wiart, *Léopold II. Souvenirs des dernières années 1901-1909*, p. 228, zie ook p. 225-226.

⁷². P. Hamesse, Le problème du mont des arts. Un projet nouveau. Brussel, O. Lamberty, 1909, 8p. (*Extrait de la Vie intellectuelle*, III, n° 6, juni 1909). Het project werd pas in de jaren 1930 terug opgenomen met een nieuwe prijsvraag, zie: *Urbanistische en bouwkundige prijskamp voor den aanleg van den Kunstberg te Brussel. Verslag van de jury*. Brussel: Ministerie van Openbare Werken en Werkverschaffing, 1937, 31p.

⁷³. Wet van 25 oktober 1919 tot verlening van rechtspersoonlijkheid aan de internationale verenigingen met menslievend, godsdienstig, wetenschappelijk, artistiek of pedagogisch doel. Zie: J. M. C. X. Goedseels, G. Goossens, *Traité juridique des associations sans but lucratif et des établissements d'utilité publique*. Brussel, Larcier, 1935, p.130-132.

⁷⁴. *Congrès mondial des associations internationales. Bruxelles, 9-11 mai 1910. Premier volume: documents préliminaires, rapports*. Brussel, Hayez, 1911, IX-831 p.; *Congrès mondial des associations internationales. Bruxelles, 9-11 mai 1910. Second volume: Procès-verbaux des séances*. Brussel, Hayez, 1912, VIII p.-p. 831-1246 (Office central des institutions internationales, publication n° 2).

UAI moest in hoofde van zijn stichters de internationalistische aspiraties en vredesidealen belichamen, die deze verenigingen bezielde en die in 1920 in de oprichting van de Volkenbond zouden resulteren. Tijdens de eerste werkingsjaren was de UAI verbonden met het *Institut international de bibliographie*, die later de *Fédération internationale de documentation* zou worden, en met het *Institut international de la paix*.⁷⁵ De UIA richtte in 1920 de eerste Internationale Universiteit op, die echter maar een relatief kortstondig bestaan kende en in 1927 haar werking reeds moest stoppen. Het OCII fungeerde als permanent bureau van de UIA en werkte tegen 1912 in uitvoering van het congres van 1910 een ambitieus programma uit. De samenstelling van het centraal bureau drukte in zekere zin de suprapolitieke opzet van de promotie van Brussel uit.⁷⁶

De Belgische regering had intussen 'tijdelijke' lokalen ter beschikking gesteld van het OCII en het *Musée International*⁷⁷ maar het OCII streefde naar de oprichting van een groots internationaal centrum, dat een neutraal, extranationaal of zelfs extraterritoriaal statuut diende te krijgen. Om zoveel mogelijk internationale verenigingen en instellingen aan te trekken diende immers een functioneel adequate infrastructuur te worden voorzien, die de nodige ruimte zou bieden voor hun secretariaten, congressen vergaderzalen, het internationaal museum, de universele bibliografie, de bibliotheek, het archief en documentatiecentrum. In 1910 pleitte het OCII ervoor om één van de paleizen van de wereldtentoonstelling van 1910 te behouden en toe te wijzen aan de UAI.⁷⁸ De brand die het grootste deel van de beoogde tijdelijke gebouwen verwoestte, legde dit plan evenwel in as. Otlet liet de moed niet zakken en er werden prompt nieuwe plannen gesmeed voor de bouw van een *Palais Mondial*, dat de intellectuele en sociale internationale organisaties moest huisvesten en aldus de Brusselse

⁷⁵. De UAI was nadien ook betrokken bij het *Institut international de coopération intellectuelle*, een suborganisatie van de Volkenbond en de voorloper van de Unesco.

⁷⁶. Het *Office central des Associations Internationales* bestond uit: A. Beernaert (voorzitter) en drie secretarissen-generaal: H. La Fontaine, P. Otlet en C. Van Overbergh.

⁷⁷. Dit werd gesticht op het congres van 1910 en was ondergebracht in de linkervleugel van het Paleis van de Cinquantenaire.

⁷⁸. *Pour conserver à Bruxelles le Parc de l'Exposition universelle et affecter l'un des Palais aux Oeuvres Internationales*. Brussel, Office Central des Institutions Internationales, 1910, 4p.

evenknie van het Vredespaleis van Den Haag moest worden.⁷⁹ De oprichting van een internationaal centrum kaderde uiteraard in een globale visie op de uitbouw van een internationale organisatie of wereldfederatie van internationale verenigingen, die nodig werd geacht voor de algehele vooruitgang van de mensheid, het garanderen van de wereldvrede en het creëren van een mondiale, universele beschaving en het verbinden van nationale beschavingen via *un esprit de polycivilisation*.⁸⁰

4. De Carnegie Stichting en de bouw van het Vredespaleis te Den Haag: de wording van de 'Legal Capital of the World'

Den Haag staat vandaag in navolging van het gevleugelde woord van voormalig VN-secretaris-generaal Boutros-Boutros-Ghali (1998) bekend als *Legal Capital of the World*⁸¹ en zo profileert Den Haag zich vandaag actief en zelfbewust in het netwerk van wereldsteden.⁸² Die recente erkenning en de versterkte uitbouw van Den Haag als zetel van de internationale juridische instellingen en als hoofdstad van de internationale rechtsorde kent een lange en bewogen voorgeschiedenis, waarin de Amerikaanse industrieel en filantroop Andrew Carnegie (1835-1919) een prominente rol speelde.⁸³ Carnegie richtte in totaal 21 organisaties op tussen 1889 en 1914 en op vijftien jaar (1904-1919) tijd schonk hij in totaal

^{79.} Zie: Les installations internationales. Le Palais Mondial. In: *L'Union des Associations Internationales. Constitution du Centre International. Congrès mondial. Office central. Musée international. Documentation universelle*. Brussel, Office Central des Associations Internationales, 1912, p. 140-144, en het uitbouwbare plan 'V. Avant-projet de Palais Mondial des Associations Internationales.' (Publication N° 25). Dit bouwwerk, dat qua envergure niet moest onderdoen voor het Kunstberggebouw van Maquet, werd nooit gerealiseerd. In 1919 konden verschillende instellingen dan uiteindelijk worden samengebracht in het Cinquantenairepaleis, waar het *Mundaneum* dan uiteindelijk in 1920 zijn deuren voor het publiek opende. Het kreeg echter nooit de erkenning van de Volkenbond, waarop Otlet en la Fontaine zo hadden gehoopt en ging in 1927 alweer dicht. Zie: *Un internet de papier: le Mundaneum*. Mons, Mundaneum, 1998, 80p.

^{80.} P. Otlet, L'Organisation Internationale et les Associations Internationales. In: *Annuaire de la Vie Internationale*, 1908-1909, p.161-165.

^{81.} P.J. van Krieken, D. McKay (Ed.), *The Hague – Legal Capital of the World*. The Hague/Cambridge, T.M.C. Asser Press/Cambridge University Press, 2005, 590 p.

^{82.} Zie: <http://www.thehaguelegalcapital.nl/lc/organizations> (laatst geconsulteerd op 25 oktober 2005).

^{83.} Voor de historiek van de Haagse Vredesconferenties, de rol van Carnegie, de keuze van Den Haag, de architectuurwedstrijd en de uitbouw van de verschillende instellingen, zie: A. Eyffinger, *The Peace Palace. Residence for Justice - Domicile of Learning*. Den Haag, Carnegie Foundation, 1988, 192p.

25 miljoen dollar aan die brede reeks van stichtingen en fondsen. Aanvankelijk was Brussel ook genoemd als plaats waar de Eerste Vredesconferentie van 1899 zou kunnen doorgaan. Het programma van de conferentie behelsde immers onder meer de voortzetting van de werkzaamheden van de Conferentie van Brussel van 1874.⁸⁴ Leopold II heeft zich ingespannen om de voordelen van zijn hoofdstad aan te prijzen maar de Russische tsaar, die het initiatief had genomen om de conferentie bijeen te roepen, had uiteindelijk voor Den Haag gekozen.⁸⁵

Het Verdrag inzake de vreedzame beslechting van internationale geschillen (29 juli 1899) stipuleerde dat het Permanent Hof van Arbitrage in Den Haag moest worden gevestigd. Over de stad waar de Tempel van de Vrede moest worden gevestigd, bestond dus geen onduidelijkheid. Carnegie schonk in 1903 1,5 miljoen dollar voor de bouw van het Vredespaleis en zijn bibliotheek te Den Haag. Middels een gift van 10 miljoen dollar richtte hij in 1910 de *Carnegie Endowment for International Peace* op. In den beginne was de stichting in drie afdelingen georganiseerd die de globale doelstelling, de afschaffing van oorlog, moesten helpen bewerken: de ontwikkeling van internationaal recht en conflictbemiddeling; de studie van de oorzaken en gevolgen van oorlog; de promotie van de internationale verstandhouding en samenwerking. Een eerste Europees centrum van de Carnegie Stichting werd opgericht te Parijs in 1909 (*Fondation Carnegie*), gevolgd door de oprichting van de *Fondation Carnegie* te Brussel (1911). In februari 1914 richtte de Stichting de *Academy of International Law* op te Den Haag, maar die opende pas effectief haar deuren

⁸⁴. A. Eyffinger, *The 1899 Hague Peace Conference. "The Parliament of Man, the Federation of the World"*. Den Haag/London/Boston, Kluwer Law International, 1999, 480p.; D. Spielmann, *Il y a cent ans, La Haye devenait la Capitale du Monde. (À propos de la première Conférence de la Paix de 1899.* in: *Annales du droit luxembourgeois*, 1999, Nr. 9, p.13-20.

⁸⁵. Op 11 januari 1899 werd de bedoeling van de vredesconferentie nader toegelicht in de tweede circulaire van de Russische minister van buitenlandse zaken, graaf Mouravieff. Hierin werd ook vermeld dat de tsaar het raadzaam achtte om de conferentie niet in een hoofdstad van de grote mogendheden te houden maar in een van de kleinere landen. In de Europese landen werd er gespeculeerd over welk land de eer toebedeeld zou krijgen. Vooral Brussel leek een logische keuze maar de inspanningen van de Belgische koning om de conferentie naar Brussel te "lokken" ten spijt viel de keuze van de tsaar op 25 januari 1899 op Den Haag. Die beslissing lijkt onder invloed van de Russische staatsraad F.F. de Martens (1845-1909) genomen te zijn. Martens had sinds 1893 de verschillende conferenties voor internationaal privaatrecht in Den Haag bijgewoond en had het Nederlandse organisatietalent bewonderd. Ook zouden volgens de Nederlandse minister van buitenlandse zaken, De Beaufort, de financiële hulp van Nederland aan Rusland en de traditionele banden die tussen Rusland en Nederland bestonden, de doorslag hebben gegeven in de keuze. Zie onder meer: A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 17: "It is a fact that Brussels was also into consideration, too. Actually, the Belgian King Leopold II went out of his way to point out to the Russians the advantages of his capital."

na de Eerste Wereldoorlog, in 1923. De oprichting van de *Academy of International Law* lag in het verlengde van de Twee Haagse Vredesconferenties en was een van de opmerkelijke resultaten van de laatnegentiende-eeuwse beweging voor vrede en de ontwikkeling van vreedzame conflictregeling. Het in Brussel gevestigde *Office central des Associations Internationales*⁸⁶ kreeg weliswaar ook steun van de Carnegie Stichting voor de uitgave van haar omstandig jaarboek van internationale organisaties en verenigingen⁸⁷ en het *Institut de Droit International* kreeg, naast de inkomsten uit de Nobelprijs van 1904, tevens subsidies van de Carnegie Stichting, maar de optie van Carnegie lag vast. Met het Vredespaleis, de Academie en de *Carnegie Library* groeide Den Haag uit tot het symbool van de internationale rechtsorde. De bouw van het Vredespaleis te Den Haag werd echter voorafgegaan door een architectuurwedstrijd⁸⁸, zodat de eerste steen pas werd gelegd op 30 juli 1907.⁸⁹ De keuze van de exacte site en locatie was ook geen sinecure gebleken en had zodanig aangesleept ten gevolge van de onenigheid binnen de Haagse gemeenschap, dat vele afgevaardigden van de Conferentie van 1899 zich nadien beklagden niet voor Brussel of Genève te hebben gekozen.⁹⁰ Toen de Tweede Haagse Vredesconferentie eraan kwam, leefde de interstedelijke rivaliteit op en zette in het bijzonder de Brussels-Haagse competitie zich door. Grootse plannen voor de bouw van een Wereldcentrum van de Vrede of een Wereldhoofdstad doken op in een mengeling van architectonische visioenen, urbanistische utopieën en een ambitieus en zelfs haast messianistisch internationalisme.

⁸⁶. Is een variant van de naam van het *Office Central des Institutions Internationales*, dat eerder aan bod kwam.

⁸⁷. *Annuaire de la vie internationale. Unions, associations, instituts, commissions, bureaux, offices, conférences, congrès, expositions, publications. Publié pour l'Union des associations internationales, avec le concours de la Fondation Carnegie pour la paix internationale et de l'Institut international de la paix. 1910-1911. seconde série. volume II.* Brussel, Office central des associations Internationales/Oscar Lamberty, 1913, 2652 p. (Office central des associations Internationales. Publications, 47).

⁸⁸. *Het Vredespaleis te 's Gravenhage. De zes bekroonde, benevens veertig andere ontwerpen, uitgekozen door en gereproduceerd onder toezicht van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. 74 platen.* Amsterdam, Uitgevers Maatschappij Elsevier, 1906, 30p. (Internationale Prijsvraag der Carnegie-Stichting).

⁸⁹. A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 95. De openingsceremonie vond plaats in 1913.

⁹⁰. A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 55.

5. De Tweede Vredesconferentie van Den Haag (1907) en de kwestie van de wereldhoofdstad

In de marge van de Tweede Vredesconferentie⁹¹ van Den Haag, die op initiatief van de Amerikaanse president Theodore Roosevelt plaatsgreep van 15 juni tot 18 oktober 1907, rees de vraag of de vredesconferentie geen permanent karakter en een vaste zetel moest krijgen. De dimensie en duur van deze conferentie en de resonantie ervan in de wereldopinie maakte dat ze kon worden gerepresenteerd en gepercipieerd als een stap naar een heuse Wereldconfederatie of Parlement van de Mensheid. De Stichting voor Internationalisme⁹², in 1905 opgericht door de Haagse arts, theosofist en pacifist P.H. Eykman, ontwikkelde een visionair plan voor de bouw van een wereldcentrum, waarin de internationale organisaties zouden worden geconcentreerd.⁹³ De initiatieven van Eykman illustreren de wil om de concurrentie aan te gaan met Brussel, dat al een veel sterkere positie als zetel van tal van internationale verenigingen had verworven. Eykman schakelde vanaf 1905 de architect K.P.C. de Bazel (1863-1923) in om een plan uit te werken voor de oprichting van een wereldvredecentrum in de Mussenbergzone in de duinen nabij Wassenaar. De Bazel lichtte in 1906 dit plan toe in het gezaghebbende Duitse tijdschrift *Der Städtebau* en Eykman vergaste de deelnemers aan de vredesconferentie en de journalisten op 7 juni 1907 op een inspectietocht naar deze site. Sommige journalisten refereerden al naar het *Athene van de Toekomst*, dat een *nieuwe eeuw van Pericles* zou inluidden.⁹⁴ William Stead, hoofdredacteur van de *Courrier de la Conférence de la Paix*⁹⁵, was een van diegenen die zich door dat visionaire plan lieten meeslepen. Hoewel dit nooit een reële kans had

⁹¹. Onder de meer dan 200 gedelegeerden bevonden zich de voornaamste volkenrechtsgeleerden uit de gehele wereld en de vertegenwoordigers van 44 staten. De Tweede Vredesconferentie had tot voornaamste taak de verdere ontwikkeling van de regelingen ter bevordering van de vrede, de regeling van het zeeoorlogsrecht en de uitbreiding van het landoorlogreglement. Met betrekking tot de bewapeningsbeperking vergenoegde deze conferentie zich echter ook met een resolutie, gelijkaardig aan deze van de Eerste Haagse Vredesconferentie. De Tweede Conferentie boekte wel voortgang op het vlak van het landoorlogsrecht en vooral de vreedzame regeling van geschillen. Zie het hoofdstuk over 'The 1907 Peace Conference' in: A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 77-91.

⁹². Of meer precies: het *Bureau Préliminaire de la Fondation pour l'Internationalisme* of Voorbereidend Bureau der Stichting voor Internationalisme.

⁹³. A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 57-61.

⁹⁴. Dat grootse plan voorzag de bouw van een wereldhoofdstad, bestaande uit onder meer internationale academies voor schone kunsten, antropologie, pedagogie, hygiëne en economie, een monument der internationale verbroedering, een elektrische spoorweg van Rotterdam naar Scheveningen en het Vredespaleis op de Mussenberg. Het moest de zetel van de internationale organisatie worden en het middelpunt vormen van de intellectuele machten dat tot 'heil der mensheid' zou leiden.

om te worden verwezenlijkt⁹⁶ won de idee zelf terrein in de wereldopinie. Steden als Brussel, Bern, Genève en Straatsburg hadden bovendien al gelijkaardige intenties gemanifesteerd of begonnen dat te doen.

Hoewel de kwestie van de aanduiding van een 'wereldhoofdstad' ('Capitale du Monde') niet op de agenda van de conferentie stond, werd ze besproken in de pers. De *Courrier de la Conférence de la Paix* stelde de kwestie van 'la Capitale des Etats Unis du Monde'⁹⁷ op 11 augustus in alle duidelijkheid. Na de titels van Den Haag, Brussel, Bern en Genève te hebben onderzocht, concludeerde de *Courrier* dat alleen Den Haag en Brussel ernstig in aanmerking konden worden genomen.⁹⁸ Aanleiding tot het stellen van de kwestie was de vraag waar de Derde Vredesconferentie zou plaatsgrijpen. Hoewel de eerste steen van het Vredespaleis op 30 juli was gelegd, werden toch alternatieve voorstellen gelanceerd. In de *Cercle International* werd een lezing van Hayne Davis⁹⁹ met debat onder leiding van W. Stead georganiseerd. Davis stelde voor om een internationaal *District of Columbia* op te richten, waar de conferentie zelf meester zou zijn. Behalve Den Haag haalde Davis ook de suggesties aan om een dergelijk internationaal district te Waterloo of in Elzas-Lotharingen op te richten. Die laatste optie was gelanceerd door de Franse pacifist Gaston Moch¹⁰⁰. De keuze voor Straatsburg zou Franse wonden helen zonder Duitse gevoe-

⁹⁶. De *Courrier de la Conférence de la Paix* werd uitgegeven door Maas en Van Suchtelen (Amsterdam/Leipzig) onder hoofdredactie van William T. Stead en onder auspiciën van Eykmans *Fondation pour l'Internationalisme*. Er verschenen in totaal 109 nummers van zaterdag 15 juni tot en met zondag 13 oktober 1907.

⁹⁶. Eykman slaagde er niet in om zijn project door een internationaal comité te doen promoten. De Carnegie Stichting stond afwijzend tegenover zijn persoon en plan. De Haagse politieke elite liep er hoegenaamd niet warm voor: wie zou de 52 miljoen gulden investeren? H.P. Berlage (1856-1934) maakte in 1908 zijn 'Plan tot uitbreiding van 's-Gravenhage', dat zich kenmerkte door een hoge ambitie en voorzag in een forse stadsuitbreiding. Hij incorporeerde in zijn structuurvisie het plan van de Bazel voor het wereldvredecentrum als een eerbetoon aan zijn collega. Op die plankkaart springt de 'Wereldhoofdstad' in het oog als 'rozet' in het duingebied tussen de Waalsdorpervlakte en Meijndel.

⁹⁷. De *Courrier* gebruikte ook 'gouvernement du Monde' en 'Vatican laïque' als synoniemen voor wereldhoofdstad.

⁹⁸. De artikelreeks over 'Capitale des Etats-Unis du Monde' verscheen op 21 juli en 11 augustus 1907.

⁹⁹. Hayne Davis (1868-1942), advocaat uit New York en actieve publicist voor de promotie van internationale politieke en pacifistische organisaties; stichter van de *American Peace and Arbitration League*.

¹⁰⁰. Gaston Moch (1859-1935): artilleriekapitein tot 1893, verliet het Franse leger om de vredesbeweging te vervoegen; voorzitter van het *Institut international de la paix*; lid van het *International Peace Bureau*; auteur, journalist; ijverde voor het gebruik van het Esperanto en voor een politieke oplossing van het probleem van Elzas-Lotharingen; Moch gaf *L'Indépendance Belge* mee uit, zodat hij de vredes- en Esperantobeweging een spreekbuis verschafte; werd door prins Albert van Monaco aangezocht als diens kabinetshoofd en overtuigde de vorst om een *Institut International de la Paix* op te richten.

ligheden te kwetsen en zou bovendien de internationale neutralisatie van Elzas-Lotharingen en dus de definitieve pacificatie van het Frans-Duitse antagonisme impliceren, meenden de voorstanders. De *Courrier* oordeelde dat de optie voor Straatsburg echter niet realistisch was, omdat de stad in de eerste verdedigingslinie van Duitsland lag. Parijs was onmogelijk omwille van de te sterke internationale rivaliteiten. Brussel werd dus als enig realistisch alternatief voor Den Haag beschouwd. Waterloo was reeds geopperd als permanente conferentiezetel.¹⁰¹ La Fontaine had in *L'Indépendance Belge* al gepleit voor de oprichting van een *District de Colombie international*, teneinde op het slagveld van Waterloo de zetel van de wereldhoofdstad uit de grond te stampen.¹⁰² Van Belgisch-socialistische werd overigens forse kritiek op 'l'oeuvre de La Haye' geleverd: BWP-leider Emile Vandervelde noemde de Haagse conferentie een demonstratie van onmacht en hypocrisie.¹⁰³

Hoewel de *Courrier* ervan uitging dat de oprichting van een internationaal DC in Europa niet op korte termijn zou kunnen worden gerealiseerd, vond de krant de Amerikaanse senator Bartholdt bereid om de geschiktheid van Den Haag als Europees DC te promoten¹⁰⁴ en spande ze zich in om de Nederlandse regering tot actie aan te zetten. Maar de Amerikaanse internationaliste L. A. Mead had zich in de *Boston Evening Transcript* dan

¹⁰¹. Met volgend argument: "comme étant le meilleur endroit où triompher de la guerre en y organisant un système de machinerie légale pour la remplacer."

¹⁰². La Fontaine ontwikkelde een kernachtig argumentarium en schetste het contrast tussen Brussel en Den Haag onder meer door de laatste als volgt te typeren: "Comparée à Bruxelles, La Haye n'est qu'un village de campagne endormi, infesté de malaria et traversé et retraversé de canaux aux odeurs peu agréables, loin de Paris – le centre des désirs du monde –, dépourvu de l'esprit internationaliste, la capitale d'une sorte de Sibérie marécageuse, où il serait cruel d'exiler l'élite de l'humanité.": geciteerd in: *Courrier de la Conférence de la Paix*, N° 50, 11 augustus 1907, p. 7; zie ook: A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 58.

¹⁰³. Op het congres van de socialisten in Stuttgart, geciteerd in: A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 82.

¹⁰⁴. Richard Bartholdt was lid van Amerikaanse Congres (New York) en voorzitter van de Amerikaanse groep van de *Union Interparlementaire*; hij had de interparlementaire resolutie van het UIP-congres van Saint-Louis (1904) voorgesteld, waarna President Roosevelt de tweede vredesconferentie convoqueerde. Zijn artikel was het antwoord op het verzoek van de redactie om zijn opinie te geven. Hij hoopte dat de conferentie zou beslissen om een 'district mondial de la Colombie' in Den Haag op te richten. R. Bartholdt, La Haye comme siège d'un Gouvernement Mondial, In: *Courrier de la Conférence de la Paix*, N° 50, 11 augustus 1907, p. 9.

weer enthousiast voor Genève uitgesproken.¹⁰⁵ In Brussel zagen de voorstanders van Den Haag alleszins een serieuze tegenkandidaat en de Nederlandse overheid mocht niets aan het toeval overlaten. De *Courrier* herinnerde eraan dat de Russische regering in 1898 eerst aan Brussel had gedacht en dat het aan het toeval¹⁰⁶ te wijten was dat de eerste conferentie in Huis Ten Bosch in plaats van in het Brusselse Justitiepaleis had plaatsgevonden. De *Courrier* vreesde dat Den Haag wel eens zou kunnen worden verrast, indien de Belgische delegatievoorzitter Beernaert à l'improviste zou voorstellen om de derde conferentie in Brussel samen te roepen.

Louis Frank volgde de discussie over de wereldhoofdstad en de wedloop tussen de verschillende hoofdsteden op de voet en overwoog om zich reeds in dit stadium in het debat te engageren.¹⁰⁷ *Le Soir* berichtte over de levendige controverses in de marge van de Haagse conferentie en concludeerde dat de meeste stemmen pro Den Haag of Brussel opgingen.¹⁰⁸ Frank nam op 24 augustus 1907 contact op met Eykmans Stichting voor Internationalisme en verklaarde openlijk de belangen van Brussel als kandidaat-wereldhoofdstad te willen steunen. De Stichting had net de brochure *L'Internationalisme et la Capitale du Monde* uitgegeven in het kader van de campagne voor het plan de Bazel¹⁰⁹, maar was zich bewust van de sterke argumenten die Brussel had om wereldhoofdstad te worden. Eykman verzocht Frank als uitgever van de *Revue de l'Internationalisme* een bijdrage te willen schrijven, waarin hij een 'onpartijdig' antwoord zou kunnen geven op de driedledige vraag of een internationaal centrum noodzakelijk is, of dit in Brussel, de Elzas, Den Haag of elders diende te worden

¹⁰⁵ Lucia Ames Mead (1856-1936) behoorde samen met haar echtgenoot tot de leidinggevende figuren in de feministische en pacifistische beweging. Het artikel van Mead werd aangehaald door de *Courrier* in augustus 1907 maar was al in januari verschenen en was LF niet ontgaan, zie: KB, MS, II 6055, *L'Avenir de la Belgique. Le District Fédéral Mondial. 1905-1906*: grote map zonder titel met daarin bundel bundel "La Capitale Internationale": notities; kranten *Journal de Genève*, 17 februari 1907: editoriaal 'Un Parlement international' ter inleiding van artikel van L.A. Mead, uit de *Boston Evening Transcript*, van 7 januari 1907 over 'Genève, une des capitales du monde'; idem, 5 april 1907: commentaar op de reacties.

¹⁰⁶ Volgens de *Courrier* was de uiteindelijke keuze voor Den Haag in 1898 te wijten aan het feit dat Leopold II niet hartelijk genoeg had gereageerd op het aanbod van de Russische regering.

¹⁰⁷ We zullen zien dat hij al jaren rondliep met de idee van het federale werelddistrict in zijn hoofd en dat zijn boek daarover reeds in 1905 publiek was aangekondigd naar aanleiding van het verschijnen van *Les Belges et la Paix*.

¹⁰⁸ Persknipsel 'La capitale internationale' uit *Le Soir* van 18 augustus 1907: KB, MS, II 6055, 'Le District Fédéral Mondial. L'avenir de la Belgique. 1905-1906', Map 'La Capitale Internationale'.

¹⁰⁹ *L'Internationalisme et la Capitale du Monde. (Centre intellectuel mondial)*. Den Haag, Bureau Préliminaire de la Fondation pour l'Internationalisme, 1907, 8p. + afbeelding van het plan en 'Explication du Plan de Bazel.'

gevestigd en waar de grens van centralisatie en decentralisatie lag.¹¹⁰ Franks boek *Les Belges et la Paix – votre parfait ouvrage* – was Eykman bekend. Ondanks zijn voorbereidende correspondentie in augustus 1907 heeft Frank blijkbaar geoordeeld dat het beter was om alsnog niet in te gaan op het aanbod van de Nederlanders om de aanspraken en troeven van Brussel toe te lichten.¹¹¹ Hoogstwaarschijnlijk heeft Frank bewust op de Wereldtentoonstelling van Brussel van 1910 willen wachten om zijn pleidooi voor het federale werelddistrict wereldkundig te maken. Uit de lectuur van de *Courrier* en andere kranten had hij immers kunnen opmaken dat de conferentie de kwestie van de wereldhoofdstad in geen geval als punt op haar officiële agenda zou toevoegen. In elk geval was het Paul Otlet die in oktober 1907 het 'Brussels' standpunt vertolkte.

Otlet lichtte in één van de laatste nummers van de *Courrier de la Conférence de la Paix* op uitnodiging van de redactie de troeven van Brussel als wereldhoofdstad toe.¹¹² Otlet vatte de troeven van Den Haag zo samen dat de Haagse omgeving wel sterk met Brussel moest contrasteren. Behalve het feit dat Den Haag de zetel van het Arbitragehof en locatie van beide vredesconferenties was en behalve de nabijheid van Den Haag ten opzichte van de grote hoofdsteden ging Otlet vooral in op de Nederlandse mentaliteit: de Nederlanders – *placides, flegmatiques, conservateurs de tempérament* – boden een kalm en onverschillig midden, dat gunstig was voor de handelingsvrijheid van buitenlandse gasten. Daarenboven hielp de Nederlandse taal de internationalisten te isoleren. Van 'troeven' gesproken! Het waren eerder kenmerken die Den Haag in de ogen van de tegenstanders van een doorgedreven nieuwe internationale politieke en rechtsorde aantrekkelijk konden maken.

Welke troeven konden België en Brussel uitspelen? Otlet schoof de kwestie van de 'wereldhoofdstad' terzijde en vertrok niet van hypothesen maar analyseerde de oorzaken die Brussel in de feiten al tot één van de meest actieve centra van het internationale leven hadden gemaakt. Dat Brussel

¹¹⁰. Brief van P.H. Eykman aan LF, 26 augustus 1907: KB, MS II 6057, Map 'VII. Précédent Spécial', Bundel 'Correspondance Officielle'. De brief van Eykman is het antwoord op een brief van LF van 24 augustus 1907.

¹¹¹. Hoewel we niet van al zijn brieven kopies terugvonden, kunnen we uit een korte handgeschreven notitie van Frank opmaken dat hij in augustus 1907 over de kwestie van de wereldhoofdstad correspondeerde met Reiman (?), Eykman ("Etude Eijckman, 9 août 1907"), Henri Minod ("Genève Capitale du Monde, 20 août 1907"), Francis Hagerup ("Rapport Stead, 18 août 1907"). Frank vroeg tevens het rapport op van Emile Tibbaut, katholiek lid van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers en rapporteur van het wetsontwerp op de rechtspersoonlijkheid van internationale verenigingen in België: zie handgeschreven notitie, KB, MS, II 6055, Le District Fédéral Mondiale. L'Avenir de la Belgique, 1905-1906, Map "La Capitale Internationale".

¹¹². P. Otlet, Bruxelles la capitale du monde. In: *Courrier de la Conférence de la Paix*, N°. 103, Dimanche 13 Octobre 1907, p. 3-4.

tijdens de afgelopen eeuw spontaan als zetel van een steeds groeiend aantal internationale private en publieke instellingen was gekozen, was een reëel feit, geen hypothese of wensdroom. Dat er van de 109 (1907) permanente internationale instellingen 42 hun zetel in België en slechts 2 in Nederland waren gevestigd, gaf het Belgische overwicht in deze sector aan. Otlet verklaarde die spontane beweging en vestigingen door algemene en permanente factoren, die reeds lang doorwerkten. Louis Frank had via *Les Belges et la Paix* de sterke Belgische en Brusselse internationale congres- en verenigingstraditie algemeen bekend gemaakt. Behalve de centrale topografische ligging van België en Brussel ten opzichte van de grote West-Europese steden¹¹³ trachtte Otlet de stelling te onderbouwen dat België om tal van intrinsieke en extrinsieke redenen de meest aangewezen locatie was.

Die topografische voordelen stelden op zich niet zoveel voor indien ze niet precies samenvielen met de ‘natuurlijke predisposities’ van het Belgische volk: “Or précisément l’histoire a fait de la Belgique une terre prédestinée à l’internationalisme. Placée au carrefour de trois grands pays de civilisations différentes, l’Allemagne, l’Angleterre et la France, sa propre population constitue un amalgame des races germanique et latine. Depuis le moyen-âge, avec des périodes de liberté et de grandeur comme à l’époque des grands ducs de Flandre, et des heures de sujétion et de sommail comme au 18ème siècle, les habitants de ce pays se sont élevés lentement et progressivement jusqu’à la constitution d’une nationalité autonome et indépendante. Et les caractéristiques essentielles de cette nationalité demeurent une harmonieuse combinaison des facteurs anthropologiques, psychiques et sociaux qui font la force de ses puissants voisins avec une prodigieuse facilité d’assimilation des éléments de progrès matériel et intellectuel, d’où qu’ils viennent. Par là l’esprit de ce petit peuple est devenu le plus “mondial” qui existe, le plus compréhensif de civilisations différentes et opposées. Tandis que la Belgique ancienne apparaît dans l’histoire comme le champ de bataille des nations la Belgique actuelle semble appelée à devenir de plus en plus le creuset, apte aux alliages et aux fusions qu’exigent les oeuvres de progrès pacifique et international.” Bovendien vloeide uit de identiteit van de Belgische natie zelf haar ‘internationale superioriteit’ voort. Het etnische en linguïstische dualisme van de

¹¹³. Brussel lag op 4 uur reizen van Parijs, op 7 uur van London, op 13 uur van Berlijn, op 11 uur van Bazel en op 3 uur van Den Haag. Oostende vormde de meest rechtstreekse en goedkoopste verbinding van Engeland met het continent en was het lijnhoofd van een uitgebreid net van Europese expresstreinen naar Duitsland, Rusland, Oostenrijk, Turkije, Frankrijk en de mediterrane wereld, Zwitserland, Italië en elders. De unieke positie van België in termen van snelle en goedkope verbindingen en transportfaciliteiten zou in de toekomst nog worden versterkt door de zeehaven van Zeebrugge, die in 1907 was ingehuldigd en die naast Antwerpen de opstap naar grote interoceaanse verbindingen moest worden.

Belgische natie bracht met zich mee dat men er in de psychologie van het ene ras kon denken en zich toch in de taal van het andere kon uitdrukken: een kostbaar voordeel voor de onderlinge verstandhouding en de verspreiding van ideeën, te meer daar het Frans één van de twee officiële landstalen was. Politiek beschouwd garandeerde het Belgische constitutionele regime de ontwikkeling en bloei van internationale organisaties dankzij de meest complete vrijheid van vergadering, vereniging, opinie en pers. Dankzij de internationaal gegarandeerde neutraliteit bekleedde België een geprivilegieerde positie in het internationale en diplomatieke verkeer: “Elle donne un fondement stable à la politique internationale du pays et solidarise toutes ses aspirations mondiales avec des idées essentiellement pacifiques.”

Zijn ‘internationale superioriteit’ paarde België aan zijn noodgedwongen oriëntatie op de mondiale economische expansie. Zijn territorium was immers te beperkt voor de snel groeiende bevolking. Zijn traditie van bijna absolute vrijhandel, zijn industriële oriëntatie op de wereldmarkt, zijn vijfde plaats op de ranglijst van exportlanden, zijn buitenlandse industriële, commerciële en financiële vestigingen, zijn buitenlandse realisaties qua openbare werken en nutsvoorzieningen toonden niet alleen de constante uitwisseling van goederen, mensen en kapitaal aan maar ook de intense beweging van ideeën. Volgens Otlet was het internationalisme inherent aan de Belgische identiteit, natie en ras: “Aussi est-ce qu’en Belgique qu’on a vu se développer au plus haut degré le sentiment de la coopération entre les hommes par delà les frontières et la claire conception que les intérêts peuvent s’organiser sur une base mondiale. Pour ce peuple l’internationalisme n’est plus un fait rare et exceptionnel, une sorte d’épiphénomène sans relations avec le reste de la vie industrielle et sociale. Il est au contraire pour les Belges étroitement lié au développement de leur race, de leur nationalité, de leurs intérêts. A mesure qu’ils en prennent conscience, on les voit affirmer de plus en plus la volonté d’être des agents actifs de la paix du monde et apporter eux-mêmes des contributions positives à la grande oeuvre de l’organisation internationale.”

Welke waren nu de wezenskenmerken van Brussel? Behalve de uitzonderlijk gezonde, aangename en goedkope levensomstandigheden had de grootstad van ongeveer 700.000 inwoners niet alleen een roemrijke geschiedenis – haar stadhuis was de *berceau des libertés publiques* – maar de grootse bouw en verfraaiingswerken hadden haar de urbanistische, infrastructurele en symbolische wezenskenmerken van een internationaal centrum gegeven: het imposante Justitiepaleis was een *symbole de pierre qui proclame au loin l’incompressible besoin de Justice et de Paix qui surgit des consciences des peuples libres*. Het Brussel van de 20ste eeuw was in volle opbouw, breidde zich uit tot Tervuren en Waterloo en via zijn zeehaven zelfs tot Mechelen. Nu de eerste steen van het Haagse Vredespaleis was gelegd, kon Otlet het internationale lezerspubliek van

de *Courrier* bovendien trots melden dat Brussel weldra getooid zou zijn door een ander architectonisch wonder: *le Palais du Mont des Arts et des Sciences*: “Englobant les musées actuels, il couvrira une surface de près de cinq hectares et centralisera les bibliothèques, les musées et les académies. Les institutions internationales y siégeront aussi. Ce monument grandiose sera aussi un symbole pour la cité: celui de place grandissante qu’il convient de faire dans nos civilisations à la pensée scientifique, au culte du Beau, à l’éducation du peuple.”

Het toekomstige Paleis op de Kunstberg was echter niet het enige wat Brussel op Den Haag voor had. Brussel was een intellectueel centrum van internationaal niveau en eerste rang, dat actief in verbinding stond met het geestelijke leven van de moderne tijd. Dat was volgens Otlet een vereiste om uit te kunnen groeien tot een ware wereldhoofdstad. Brussel bezat niet alleen twee van de 5 Belgische universiteiten, talrijke internationale instituten, academies en een honderdtal nationale verenigingen met een wetenschappelijk, kunstzinnig of literair doel: zijn in opbouw zijnde *Ecole Mondiale* zou immers uitgroeien tot een heuse internationale universiteit. Musea, tentoonstellingen, feesten en haar mondain leven maakten de stad tot een geanimeerde aantrekkingspool. Brussel lag tenslotte in het centrum van een land dat op zich als het ware een Europa in het klein vormde, met talrijke historische kunststeden, een vermaard kust- en vakantieoord, met Antwerpen als één van de vier grootste wereldhavens en met een uitgebreid spoorwegennet dat de negen provincies verenigde. Kortom, die *conditions mondiales* van België verklaarden waarom zoveel internationale organisaties hun zetel in Brussel hadden gevestigd en recent het *Office Central des Institutions Internationales* hadden opgericht.

Otlet concludeerde dat Brussel in geval van een plebisciet hoogstwaarschijnlijk zou worden uitverkozen tot *Capitale des Etats-Unis du monde* met het slagveld van Waterloo als internationaal territorium.¹¹⁴ Otlet stelde echter zelf onmiddellijk vraagtekens bij de nood aan *une capitale, hégémonique et monopolisante*. Een polycentrisch systeem voor het behartigen van mondiale belangen scheen hem integendeel voordeliger voor de hele mensheid en meer aangepast aan de omstandigheden, mits dit polycentrische systeem gepaard werd aan de functionele concentratie, coördinatie en integratie van internationale diensten en organisaties met gelijkaardige functies. De organisatie van *les Etats Unis du monde* was gebaat bij het systematisch uitbouwen van verschillende internationale centra. Bern, Den Haag en Brussel waren nu al haarden van internationalisme en Otlet meende dat men die niet mocht doven. De organische gegroeide situatie kon wel beter geordend worden, opdat de juridische diensten (Den Haag), de

¹¹⁴. P. Otlet, *Bruxelles la capitale du monde*, p. 4.

materiële diensten (transport en communicatie: Bern) en de economische en intellectuele diensten (Brussel) van het internationale leven systematisch zouden worden samengebracht. Washington zou dan met zijn bureau van Amerikaanse republieken met het 'nieuwe' Europese continent samenwerken. Otlet meende dat de wetgevende diensten (diplomatieke conferenties en internationaal parlement) het best reizende instellingen zouden blijven, teneinde rechtstreeks op de verschillende nationale middens te kunnen inwerken en zo *une Pensée et une Volonté "mondiales"* te creëren.

Otlets artikel en argumentarium werden in de lente van 1908 overgenomen en opnieuw uitgedragen in *Bruxelles-Exposition*, het officiële orgaan van de wereldtentoonstelling van 1910 die volop in voorbereiding was onder het erevoorzitterschap van prins Albert.¹¹⁵ *Bruxelles-Exposition* bereidde de binnen- en buitenlandse publieke opinie voor op de komende wereldtentoonstelling en belichtte alle mogelijke troeven die België en zijn hoofdstad in petto hadden. Otlets pleidooi werd daardoor als het ware officieel geconsacreerd.¹¹⁶ Hetzelfde nummer presenteerde ook het ambitieuze masterplan voor de aanleg van de Kunstberg en de maquette voor het Paleis van Kunsten en Wetenschappen van architect Maquet.¹¹⁷ Het ernstige engagement van de Belgische regering in het Kunstbergproject heeft Otlet mogelijkerwijs geholpen om de steun van de Carnegie Stichting voor het in Brussel gevestigde *Office Central des Institutions Internationales* te verwerven. Dit was alleszins een harde slag voor Eykman en zijn Voorbereidend Bureau der Stichting voor Internationalisme, dat in 1912 dan ook de deuren sloot.¹¹⁸ Nu de context duidelijk is waarin Louis Frank zijn publicatieproject opzette, kunnen we het ontstaan en de voorbereiding ervan onderzoeken. Na een korte synthese van de inhoud van zijn publicaties van 1905 en 1910-1911 zullen we de reacties via zijn briefwisseling en de resonantie in de pers analyseren.

¹¹⁵ P. Otlet, Une ville internationale. In: *Bruxelles-Exposition. Organe officiel de l'Exposition de 1910*, N°. 22 mars 1908, p. 12. Onder de titel plaatste de redactie volgend onderschrift: "Réponse à la question posée par le *Courrier de la Conférence de la Paix* sur la "Capitale des Etats-Unis du monde". Eloquent et juste plaidoyer en faveur de Bruxelles." Op de bladzijde naast Otlets artikel prijkt een foto van prins Albert. Dat iconografisch element droeg ook bij tot het consacreren van Otlets pleidooi voor Brussel als internationale hoofdstad.

¹¹⁶ In het artikel van februari 1908 werd de passage van zijn artikel uit de *Courrier* echter niet integraal overgenomen. De paragraaf waarin Otlet zich uitsprak ten gunste van een polycentrisch systeem werd weggelaten en de conclusie van de tekst luidt dus uiteraard helemaal anders: "Tels étant les faits. S'il fallait choisir aujourd'hui une "capitale des Etats-Unis du monde" il y a tout lieu de croire que de libres plébiscites désigneraient pour cette fonction Bruxelles." Zie: Otlet, P., Une ville internationale, p. 12

¹¹⁷ Le Mont des Arts. In: *Bruxelles-Exposition. Organe officiel de l'Exposition de 1910*, N°. 22 mars 1908, p. 6. Met een grote foto van de maquette van Maquet.

¹¹⁸ A. Eyffinger, *The Peace Palace*, p. 61.

5. Van de promotie van de kandidatuur van Leopold II voor de Nobelprijs voor de Vrede tot *Les Belges et la Paix*

Het is duidelijk dat het concept van het tweeluik *Les Belges et la Paix*¹¹⁹ en *La Paix et le District Fédéral du Monde*¹²⁰ geleidelijk aan gegroeid is, zich in de jaren 1903-1905 heeft verzelfstandigd in de geest van Frank en is uitgegroeid tot een ambitieus publicatieproject, dat naast een tweeluik nog andere monografieën zou omvatten. Voor zover we dit intellectuele groeiproces exact kunnen reconstrueren, is Frank begonnen met het uitdiepen van een nieuw werkspoor op het raakvlak tussen feminisme en pacifisme.¹²¹ Het initiatief tot zijn publicatieproject over het Belgische pacifisme en het federaal werelddistrict werd mede gestimuleerd door en opgezet in het vooruitzicht van de nationale herdenkingsfeesten van 75 jaar Belgische onafhankelijkheid. Frank werkte de inhoudelijke krachttlijnen en concept van beide publicaties al uit in de jaren 1903-1904. Uit de vergelijking van het manuscript van *Les Belges et la Paix* met een vertrouwelijk memorandum dat Frank opstelde ten behoeve van de Noorse eerste minister Hagerup¹²², blijkt dat dit memorandum van 31 oktober 1904 de opstap vormde tot de redactie van zijn boek. In dit memorandum formuleerde en motiveerde Frank het voorstel om de Nobelprijs voor de Vrede in 1905 aan Leopold II toe te kennen. Dit memorandum, dat 60 pagina's

¹¹⁹ L. Frank, *Les Belges et la Paix*. Brussel, H. Lamertin, 1905, 181p.

¹²⁰ L. Frank, *La Paix et le District Fédéral du Monde. L'avenir de la Belgique au point de vue international*. Paris, Larousse, 1910, 32p.; ook verschenen als conclusie van: L. Dumont-Wilden. *La Belgique illustrée. Préface d'Emile Verhaeren. Conclusion par Louis Frank*. Parijs, Larousse, 1911, III-302 p. (p.285-294).

¹²¹ Zie de drie mappen met documentatie, briefwisseling en manuscripten in: KB, MS, II, 6039, 1-3, *Les Femmes et la Paix*.

¹²² George Francis Hagerup (1853-1921), Noors rechtsgeleerde en conservatief politicus. Hij werd doctor in de rechten in 1885 en was hoogleraar aan de universiteit van Oslo (1887-1906). In 1892 werd hij lid van de centrale raad van de conservatieve partij (Høyre). Hij was minister van justitie (1893-1895), eerste minister (1895-1898; 1903-1905). Hij was lid van de Storting van 1900 tot 1906. Vanaf 1906 diende hij Noorwegen als diplomaat en was hij gevolmachtigd minister in Copenhagen, Brussel en Den Haag. Hagerup zette zich sterk in voor de ontwikkeling van het internationaal recht. Vanaf 1897 was hij lid van het *Institut de Droit International*, waarvan hij in 1912 voorzitter werd. In 1907 leidde hij de Noorse delegatie naar de Tweede Vredesconferentie van Den Haag. Hij was tevens Noors vertegenwoordiger op de internationale zeeconferenties. In 1920 leidde Hagerup de Noorse delegatie naar de eerste vergadering van de Volkenbond in Genève. In datzelfde jaar werd hij benoemd in de juridische commissie, die door de Raad van de Volkenbond werd ingesteld. Hij was lid van het Noorse Nobelcomité van 1906 tot 1920. Zie: <http://nobelprize.org/peace/articles/committee/nnclist/bios/hagerup.html>, laatst geconsulteerd op 18 oktober 2005.

telde, werd later sterk uitgebreid tot een boek van bijna 200 pagina's, maar waarin uiteraard met geen woord werd gerept over de toekenning van de Nobelprijs aan Leopold II. Frank was geen onbekende voor Hagerup.¹²³ Frank verzocht hem om dit voorstel tot het zijne te maken en het aan het Nobelcomité van de Storting te willen voorleggen.¹²⁴ Dit voorstel was in de context van die jaren om tal van redenen gedoemd om te mislukken¹²⁵: het Nobelcomité van de Storting (het Noorse parlement) stond immers zeer terughoudend om de voordracht van staatshoofden zoals de Russische tsaar Nicolaas of de Amerikaanse president Th. Roosevelt in overweging te nemen.¹²⁶ Frank speelde in deze duidelijk cavalier seul en liet zich drijven door een combinatie van patriottisme en pacifisme. Frank riep Hagerup op om naar aanleiding van de aanstaande 75ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid een genereus initiatief te nemen om alle Belgen en Belgische initiatieven te eren die sinds 1830 aan de wereldvrede hadden gewerkt: "faire rendre par le Storthing un hommage mérité à l'activité pacifique des Belges durant ces soixante quinze dernières années et à la mémoire vénérée des premiers pacifistes de Belgique: les Quételet, les Visschers, les Rogiers, les Piercot, les Ducpétiaux qui ont illustré la science et l'administration, et ont, les premiers en Europe, mis leur science, leur talent, l'autorité de leur noms, l'influence de leur situation au service de la paix et de la civilisation."¹²⁷ Een uitgebreid chronologisch overzicht van alle internationale en pacifistische congressen in België en vooral Brussel moest de internationale, associatieve en concer-

¹²³. Hun contacten gingen terug tot het midden van de jaren 1890. Hagerup kende Franks feministische werken en had er zich door laten inspireren bij het uitwerken van feministische wetgeving, die door de Storting was goedgekeurd. Zo waren de Noorse vrouwen tot de balie toegelaten door de wet van 20 februari 1904. Frank stuurde Hagerup een exemplaar van zijn boek *L'Education domestique des Jeunes Filles ou La Formation des Mères*, dat in 1904 bij Larousse verscheen. Zie: Handgeschreven notitie van LF 'Affaire Hagerup'; Kopie van de brief van LF aan F. Hagerup, 31 oktober 1904; Brief van Hagerup aan LF, 21 december 1904: KB, MS II 6057 Map 'VI. L'Incident Hagerup.'

¹²⁴. Kopie van brief van LF aan F. Hagerup, 31 oktober 1904, en *Rapport de Mr. Louis Frank à Monsieur Francis Hagerup, Premier Ministre du Royaume de Norvège. Octobre 1904*. Gedactylografeerde kopie, 60p.: KB, MS II 6057 Map 'VI. L'Incident Hagerup.'

¹²⁵. Zoals we verder nog zullen zien, zou Frank zich begin 1908 opnieuw tot Hagerup richten, teneinde zijn advies te vragen over zijn aanvraag voor een subsidie aan het Nobelcomité. Hagerup achtte zowel de kandidatuur van Leopold II als Franks vraag naar een subsidie voor zijn publicatieproject om verschillende redenen zonder slaagkansen. Frank, die zich in zijn brieven wel formeel van zijn bescheiden kant kon tonen, ging anderzijds prat op zijn internationale academische titels en renommee als publicist. Zijn soms overdreven en hooggespannen verwachtingen maakte dat hij het niet inwilligen van zijn subsidieaanvragen wel eens weet aan intriges tegen zijn persoon. Dat verklaart waarom hij een dossier over 'L'Incident Hagerup' aanlegde.

¹²⁶. G. Lundestad, *The Nobel Peace Prize*, p.163-196.

¹²⁷. *Rapport de Mr. Louis Frank à Monsieur Francis Hagerup*, p. 46.

tatieve pacifistische traditie van België staven. Volgens Frank incarneerde Leopold II echter niet alleen de pacifistische ziel van de Belgen en was dat niet de enige reden waarom hij de posthume hulde aan de overleden Belgische pacifisten verdiende te ontvangen: de koning was zijns inziens ook waardig om de Nobelprijs ten persoonlijke titel te krijgen, onder meer omwille van zijn pacifistisch en civiliserend werk in Afrika ten gunste van de verheffing en bevrijding van het zwarte ras.¹²⁸

Hagerup, die al het initiatief had genomen om het *Institut de Droit International* voor te dragen voor de Nobelprijs voor de Vrede van 1904, deelde Frank mee dat hij geen kandidaten meer zou voordragen.¹²⁹ Hagerup zei in de Nobelprijs enkel een middel te zien om instellingen of corporatieve initiatieven in staat te stellen beter te werken. Hij meende daarenboven dat de toekenning van de Nobelprijs aan het *Institut de Droit International* ook een huldebetuiging aan België was, gezien de vermaarde Gentse rechtsgeleerde G. Rolin-Jacquemyns¹³⁰ het initiatief tot de oprichting ervan had genomen.¹³¹ Frank sloot zich bij die appreciatie aan

^{128.} Het argumentarium ter staving van de persoonlijke verdiensten van Leopold II besloeg 13 bladzijden, zie: *Rapport de Mr. Louis Frank à Monsieur Francis Hagerup*, p. 47-60.

^{129.} Hagerup schreef dat hij geen deel uitmaakte van het Nobelcomité. Hij werd daar inderdaad pas lid van in 1906 (en bleef dat tot 1920). Wellicht zat hij verveeld met het voorstel van Frank. Hagerup schreef zijn vriend Frank diens rapport wel interessant te vinden maar wilde zich voorts ver verwijderd houden van de prijsuitreikingen. Hij schreef hem dat de deadline voor de indiening van kandidaturen voor 1905 daarenboven reeds lang was overschreden. Brief van Hagerup aan LF, 15 november 1904 (antwoord op de brief van LF van 31 oktober): KB, MS II 6057 Map 'VI. L'Incident Hagerup.'

^{130.} Gustave Rolin-Jacquemyns (1835-1902): advocaat, stichter en secretaris-generaal van het *Institut de Droit International* en van de *Revue de Droit International et de Législation comparée*, parlamentslid (1878-1886), minister van binnenlandse zaken (1878-1884), raadsheer van de Hoge Raad van de Onafhankelijke Staat Kongo (1889), gevolmachtigd minister en algemeen raadsheer van de koning van Siam (1892), lid van de Koninklijke Academie van België (1878), lid van het Permanent Hof van Arbitrage van Den Haag.

^{131.} Brief van Hagerup aan LF, 21 december 1904 (Hagerup bedankt Frank voor het toesturen van *L'Education domestique des Jeunes Filles* en verheugt zich erover dat Frank in zijn vorige brief de toekenning van de Nobelprijs aan het IDI had goed bevonden): KB, MS II 6057 Map 'VI. L'Incident Hagerup.'

maar probeerde het volgende jaar na de verschijning van *Les Belges et la Paix* toch nog eens om de kandidatuur van Leopold II voor de Nobelprijs te lanceren. Hagerup besprak Franks voorstel wel confidentieel met de voorzitter van het Nobelcomité en tevens minister van buitenlandse zaken, Løvland¹³², maar antwoordde dat de kandidatuur van de Belgische koning dat jaar niet meer in aanmerking kon komen, omdat de deadline van 1 februari verstreken was.¹³³ Achter die stringente reden schuilden zonder veel twijfel wellicht nog andere formele en vooral principiële bezwaren. De Nobelprijs kon immers niet als postume hulde ter bekroning van de inzet van overleden Belgische pacifisten worden uitgereikt aan Leopold II, want dat was niet de bedoeling van de prijs, noch de intentie van Nobel zelf geweest. En de persoonlijke verdiensten van Leopold II die Frank aanvoerde? Gelet op het feit dat de antileopoldistische campagne en het Engels offensief tegen zijn Congopolitiek precies in de loop van 1904 tot een hoogtepunt kwam¹³⁴, is het meer dan waarschijnlijk dat

¹³². Jørgen Gunnarsson Løvland (1848-1922), douaneofficier, leraar, dagbladuitgever en staatsman. Hij was lid van het bestuur van de liberale of linkse partij (Venstre) in 1883-1892 en 1909-1922; lid van de Storting in 1886-1888, 1892-1897 en in 1913-1915. In de periode 1892-1897 was hij voorzitter van de Odelsting. In 1898 werd hij lid van de Noorse regering, eerst als minister van arbeid, later als lid van het 'cabinet department' in Stockholm in 1899-1900. Jørgen Løvland was vertegenwoordiger van Noorwegen op de conferentie van Karlstad in 1905, die naar de ontbinding van de personele unie van Zweden en Noorwegen leidde. Hij was Noorwegens eerste minister van buitenlandse zaken in 1905-1908 en eerste minister in 1907-1908. Løvland was lid en tevens voorzitter van het Noorse Nobelcomité van 1901 tot 1921.

¹³³. LF schreef Hagerup aan op 14 augustus 1905 en stuurde hem een exemplaar van *Les Belges et la Paix*. Hagerup ging ervan uit Frank te zullen ontmoeten op een vergadering van het *Institut de Droit International*, maar Frank was verhinderd wegens een sterfgeval, zodat Hagerup hem niet mondeling maar met vertraging schriftelijk antwoordde: "Cher collègue et ami, (...) J'ai consacré – vous devez en être convaincu – à votre lettre aussi bien qu'à votre bel ouvrage "Les Belges et la Paix", dont je vous remercie de coeur, toute l'attention qu'ils méritent et conformément à vos vœux j'ai confidentiellement fait part de vos pensées à M. le ministre Loevland, le président du comité Nobel du Storting. Tout ce que je puis dire pour le moment est que la candidature de S.M. le Roi des Belges est exclue pour le prix de cette année, parce que cette candidature n'a pas été présentée dans le délai prescrit par les statuts (ce délai expirait le 1 février). Croyez, cher collègue et ami, à mes entiments dévoués et distingués, Hagerup." Brief van Hagerup aan LF, 17 september 1905: KB, MS II 6057 Map 'VI. L'Incident Hagerup.' Intussen had Ch. Lange, secretaris Nobelcomité van de Storting, hem het reglement van de Nobelprijs voor de Vrede opgestuurd: Brief van Ch.L. Lange aan LF, 12 september 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

¹³⁴. Behalve de reeds geciteerde politieke biografieën van Leopold II, zie: D. Vangroenweghe, *Rood rubber: Leopold II en zijn Kongo*. Brussel, Elsevier, 1985, 351p.; A.M. Delathuy, *E.D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat*. Berchem, EPO, 1985, 678p.; A.M. Delathuy, *De geheime documentatie van de Onderzoekscmissie in de Kongostaat*. Berchem, EPO, 1988, 251p.; N. Ascherson, *De Koning NV. De biografie van Leopold II*. Antwerpen, Uitgeverij Manteau/Standaard Uitgeverij, 2002, 320p.

Franks voorstel, eerder dan een initiatief tot bekroning van de 75-jarige pacifistische traditie van de Belgische natie, als een apologie van Leopold II werd geïnterpreteerd.¹³⁵

6. Een doordacht publicatieproject: de conceptualiseringsfase van het ‘federaal werelddistrict’ (1904-1905)

De publicatie van *Les Belges et la Paix* (1905) en *La Paix et le District Fédéral du Monde* (1910) moet zoals gezegd als één groots opgezet publicatieproject worden beschouwd. Frank concipieerde het tweeluik als één consistent geheel, waarover hij reeds enkele jaren had nagedacht. Dat blijkt niet alleen uit Franks aanzetten, werkplannen en manuscripten uit de jaren 1903-1905 maar ook uit de publieke voorstelling van het tweeluik. Henri Lamertin, de uitgever van *Les Belges et la Paix*, promootte dit boek in juli 1905 immers door een folder te verspreiden waarin meteen ook de inhoudstafel van het geplande tweede deel, toen nog *La Paix et le District Fédéral Mondial* genaamd, werd weergegeven.¹³⁶ Dit deel was dus initieel opgevat als een monografie van gelijke omvang (circa 200 pagina's) en zou uit zes grote hoofdstukken zou bestaan. Na een inleidend

¹³⁵. In de Papieren Frank vonden we geen documenten of brieven terug die erop wijzen dat Frank zijn voorstel naar Hagerup opstuurde na overleg met wie dan ook. Frank onderhield echter wel contacten met Beernaert. Heeft hij inzake zijn initiatief het advies ingewonnen van Beernaert? In een handgeschreven memorandum (zie:KB, MS, II 6057, Map 'Les Belges et La Paix. I. Appréciations et Comptes rendu de la Presse'), waarin hij een overzicht geeft van zijn pogingen om financiële steun van de Belgische overheid en andere instanties te krijgen voor zijn publicatieproject over *Le District Fédéral Mondial* noteerde LF onder de subtitel 'L'Incident Hagerup' onder meer: "Ma demande de prix Nobel pour le Roi! Pour quelle raison? Opposition de Beernaert." De expliciete motivatie, die LF in zijn voorstel zelf opgaf, is de enige reden die we kunnen achterhalen. Waarom zou Beernaert – indien LF hem op de hoogte zou gebracht hebben – zich hebben verzet? Behalve de evidente inopportunititeit van een dergelijk voorstel, staat het vast dat de relatie tussen Beernaert en Leopold II in die periode al sterk was bekoeld en dat de vroegere regeringsleider zich in de Kamer tegen verschillende initiatieven van Leopold II verzette. Voor de bekoelde relatie tussen Beernaert en Leopold II verwijzen we globaal naar de gedenkschriften van E. Carton de Wiart en G. Stinglhamber, alsook naar de literatuur (B. Emerson, J. Stengers, G.-H.Dumont). We vestigen speciaal de aandacht op het hoofdstuk 'XIII. Conflits avec le Roi. L'annexion du Congo. Le service personnel.' In: H. Carton de Wiart, *Beernaert et son temps*, p. 124-134, omdat deze auteur als volksvertegenwoordiger voor Brussel (1896-1957) en later minister (vanaf 1911) als participerende observant op hun relatie kon terugblikken.

¹³⁶. Promotiefolder 'Seconde Partie (A Publier) La Paix et le District Fédéral Mondial': KB, MS II 6057, Map 'V. Le District Fédéral Mondial. Voies d'Exécution'

hoofdstuk over het probleem van de vrede en het pacifistisch ideaal zou Frank de rol van de Belgen in het werk van de wereldvrede belichten. Een derde hoofdstuk zou handelen over de organisatie van de vrede via internationale ententes en het internationaal administratief recht. Vervolgens zou Frank een uitgebreid hoofdstuk wijden aan de *Confédération mondiale* en het administratieve centrum daarvan. Naast nationale federale administratieve centra en internationale bureaus was er uiteraard nood aan een administratief wereldcentrum (*centre administratif mondial*). Frank beoogde in te gaan op de vragen waarom een federaal wereld-district nodig was, wat er het wezen van zou uitmaken, waar het diende gevestigd te worden, waarom er één en niet meerdere administratieve wereldcentra of federale werelddistricten moest zijn en waarom dit federale werelddistrict in België moest worden uitgebouwd. Het vijfde hoofdstuk zou gewijd worden aan het internationaal ministerie van de vrede (aard, bevoegdheden) en het laatste geplande hoofdstuk kreeg de titel *La Belgique, district fédéral du Monde* mee. De opzet van Frank was bijzonder ambitieus en heeft zeker de belangstelling opgewekt van de lezers van *Les Belges et la Paix* en andere belangstellenden, die de promotiefolder onder ogen kregen. Kortom, ruim twee jaar vóór de idee van een internationaal of Europees *District of Columbia* in de zomer van 1907 in de marge van de Tweede Haagse vredesconferentie werd gelanceerd, hadden Frank en zijn uitgever Lamertin al een op stapel staande monografie over de oprichting van een federaal werelddistrict in België aangekondigd.

Uit de ontwerpen van inhoudstafels en redactieplannen, die Frank zorgvuldig heeft bewaard, kunnen we opmaken dat zijn opzet aanvankelijk nóg ambitieuzer was. Zo plande hij aanvankelijk een boek onder de titel *L'Organisation de la Paix et le District Fédéral Mondial*, waarin hij dieper had willen ingaan op het internationalisme en waarin hij de bijdrage van de internationale congressen, de wereldtentoonstellingen en de wetenschappelijke, humanitaire, morele en utilitaire internationale verenigingen tot de internationale beweging had willen analyseren. Ook thema's als de oorzaken en remedies van de actuele internationale conflicten, de codificatie van het oorlogsrecht, internationale onderzoekscommissies, de problematiek van ontwapening en internationale bewapeningsbeperking had Frank willen behandelen.¹³⁷ De moeite die hij ondervond om de nodige financiële middelen te werven om zijn onderzoeks- en redactiewerk te kunnen verrichten en om beide publicaties te financieren, hebben gemaakt dat Frank zich uiteindelijk noodgedwongen moest beperken. Het

¹³⁷. KB, MS II 6057, Map 'V. Le District Fédéral Mondial. Voies d'Exécution', Promotiefolder 'Seconde Partie (A Publier) La Paix et le District Fédéral Mondial'; Handgeschreven inhoudstafel en redactieplan van *L'Organisation de la Paix et le District Fédéral Mondial*, 3 p.

tweede deel van zijn tweeluik zou dan ook veel dunner uitvallen dan gepland. Daar *Les Belges et la Paix* uitgever Lamertin een deficit opleverde en Frank in de jaren 1905-1908 zijn zoektocht naar subsidies onverrichter zake moest opgeven, opteerde hij ervoor om met Larousse in zee te gaan. Hij diende het concept van zijn tweede deel echter te comprimeren tot een onderdeel van een verzamelwerk. Toch zou Frank de hoop om bepaalde aspecten meer uit te diepen, niet opgeven. Zo kwam er van de geplande hoofdstukken over *Le Ministère international de la paix* en *Les déplacements de capitales* voorlopig niets in huis maar in zijn brochure van 1910 kondigde Frank aan daar weldra speciale studies over te zullen publiceren.¹³⁸ Daarenboven concipieerde Frank nog andere werken over de nieuwe internationale orde waar hij van droomde.

Uit Franks archief kunnen we niet alleen opmaken dat het concept van het tweeluik groeide in de jaren 1903-1905, maar ook dat hij sommige hoofdstukken van het beoogde tweede deel over het federale werelddistrict zoniet parallel met het eerste deel over *Les Belges et la Paix* dan toch veel vroeger dan 1908-1909 begon uit te werken en op te stellen. Het vroegste manuscript van het sleutelhoofdstuk *Pourquoi en Belgique?*, waarin Frank het cruciale argumentarium ontwikkelde om de troeven van België en Brussel systematisch te onderbouwen, dateert van april 1905, dus enkele maanden vóór het verschijnen van *Les Belges et la Paix*.¹³⁹ Frank beoogde niet alleen de situatie van Brussel globaal te situeren tegenover hoofdsteden als Parijs, London, Berlijn, Washington en Rome maar was zich duidelijk bewust dat de competitie om het *centre administratif de la Confédération mondiale* te worden tussen Brussel, Den Haag en Bern zou gaan. Tevens kunnen we uit het manuscript van april 1905 opmaken dat Frank overtuigd was van de noodzaak van één in plaats van een multipel wereldcentrum.

Met zijn opzoekingen om het concept van het federale werelddistrict te onderbouwen en uit te werken, was Frank al in november 1904 begonnen. Op 10 november 1904 schreef hij naar Dr. Herbert Putman, die sinds 1899 *Librarian of Congress* in Washington was en de taak van zijn instelling actief had verruimd ten dienste van het wetenschappelijk onderzoek. Frank had om uitgebreide inlichtingen verzocht omtrent de context waarin het *District of Columbia* was opgericht en over de constitutionele en wettelijke basis en de politiek-administratieve functies ervan in het Amerikaanse bestel.¹⁴⁰ Frank beperkte zich niet tot het onderzoeken van het precedent van het *District of Colombia* en Washington, maar stuurde ook een uitgebreide vragenlijst naar het *Colonial Office* in London, ten-

¹³⁸. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral du Monde*, p. 14, voetnoot 1; p. 31, voetnoot 1.

¹³⁹. Manuscript van VI. *Pourquoi en Belgique?* en bijhorende notities: KB, MS, II 6056, Map 'District Fédéral. 1re Rédaction 29 avril 1905'.

einde gelijkaardige informatie in te winnen over het federale district Ottawa, dat immers sinds 1867 de bondshoofdstad van het Britse *Dominion of Canada* vormde. Daar de Australische kolonies van New South Wales, Victoria, South Australia, Queensland, Western Australia en Tasmania zich ook pas enkele jaren eerder, op 1 januari 1901, hadden gevoegd in het nieuwe *Commonwealth of Australia* en de beslissing om de nieuwe hoofdstad en het federaal hoofdstedelijk district in Canberra¹⁴¹ te vestigen pas in oktober 1908 met de *Seat of Government Bill* werd getroffen¹⁴², is het evident dat Frank zich ook voor het Australische debat over de toekomstige bondshoofdstad interesseerde. Dat debat zal hem overigens zonder twijfel hebben gesterkt in zijn overtuiging dat de vestiging en verplaatsing van hoofdsteden een recurrent proces was in de geschiedenis van de mensheid, een proces dat dus ook in zijn hoofde ten gunste van Brussel in het perspectief van de zo verhoopte constitutie van de Confederatie van de Verenigde Staten van de Wereld zou kunnen worden ingezet. Daar er vele jaren verstreken tussen de totstandkoming van het nieuwe Commonwealth, de beslissing inzake de nieuwe hoofdstad, de internationale wedstrijd voor het masterplan ervan, de start van de bouwwerken en de uiteindelijke verhuis van het Australische federale parlement – een proces dat dus duurde van 1901 tot 1927 – zal Frank zich zeker gerealiseerd hebben dat de realisatie van zijn federaal werelddistrict in België ook geen sinecure zou zijn. Vóór Frank bij uitgever Larousse terechtkwam, had hij een moeizame zoektocht verricht naar middelen om zijn project te financieren. Daarbij trachtte hij het Hof, de Belgische overheid, Solvay en het Nobelcomité van de opportuniteit van zijn werelddistrict-concept te overtuigen.

¹⁴⁰. Frank ontving op 30 november 1904 al enkel bibliografische referenties en op 21 januari 1905 een memorandum van 5 pagina's met de gevraagde inlichtingen: Brief van H.J. Hoven aan LF, 30 november 1904 (die hem vooral de recente monografie aanraadde van R. R. Wilson, *Washington, the Capital City, and its part in the history of the Nation*. Philadelphia, J. B. Lippincott Co., 1901. 2 delen), Brief van Herbert Putman aan LF, 21 januari 1905 met *Memorandum to the Librarian of Congress referring to request of Louis Frank, Brussels, for information regarding the founding of the District of Columbia*, 5p.: KB, MS, II 6056, 'Correspondance, réponses aux questions pour district fédéral: Colombie, Canada, etc.'

¹⁴¹. Canberra, gelegen in het 2.400 km² grote *Australian Capital Territory* (ACT), werd in 1908 uitgekozen ten gevolge van de tegenstelling tussen Sydney en Melbourne. De aanleg ervan begon in 1913 onder leiding van W.B. Griffin, een Amerikaans ingenieur-architect. In 1927 werd het parlamentsgebouw geopend, maar de voltooiing van alle departementsgebouwen zou nog een tijd aanslepen. In 1946 was Canberra een ambtenarenstad met net geen 15.000 inwoners en nog van weinig economische betekenis. Sedertdien beleefde Canberra een sterke groei en vandaag telt het ACT 300 000 inwoners.

¹⁴². P. Statham (Ed.), *The Origin of Australia's Capital Cities*. Melbourne, Cambridge University Press, 1989.

7. Louis Frank zoekt morele en financiële steun bij het Hof, Solvay, de ministeries en... het Nobelcomité: de mobiliseringsfase

Frank ging systematisch te werk bij het opzetten en uitvoeren van zijn werkplan en bij het ontplooiën van zijn strategie om de nodige financiële middelen en fondsen te werven voor zijn publicatieproject. Daarbij trachtte hij niet alleen de nodige middelen te werven om het project te financieren maar ook om het door een aantal instanties – het Hof, het ministerie van buitenlandse zaken en dat van kunsten en wetenschappen, internationale instanties – te doen patroneren. Om *Les Belges et la Paix* te financieren opende Frank een inschrijving, waarop echter slechts een beperkte respons kwam. De voorintekening leverde alleen een inschrijving op van de ministers van staat August Beernaert en Jules Le Jeune¹⁴³, die intekenden voor een bedrag van respectievelijk 300 en 200 frank.¹⁴⁴ Th. de Landtsheere, de gouverneur van de Nationale Bank, tekende slechts in voor de minabele som van 20 frank. De Belgische leden (de Merode, Descamps, Houzeau de Lehaie) van het bureau van de interparlementaire conferentie, die in 1905 in Brussel plaatsvond, investeerden 500 frank. Frank stelde het ministerie van buitenlandse zaken en dat van binnenlandse zaken en onderwijs voor om in te schrijven teneinde het boek aan te kopen ten behoeve van respectievelijk de consulaten en de openbare bibliotheken, maar die gingen daar niet op in. Dat de regeringsinstanties slechts 20 frank over hadden voor zijn boek, terwijl de nationale jubileumfeesten 4 miljoen frank kostten, stelde Frank zeer teleur en verbitterde hem zelfs. De officiële steun van de Belgische interparlementaire groep, die *Les Belges et la Paix* aan de deelnemers van de XIIIde interparlementaire conferentie schonken in augustus 1905, werd in de promotie en reclame voor zijn publicatieproject zoveel mogelijk in de verf gezet.¹⁴⁵

Na de publicatie van *Les Belges et la Paix* op 21 juli 1905 nam Frank contact op met het Hof en de regeringskringen, teneinde financiële steun

¹⁴³. Jules Le Jeune (1828-1911): Belgisch criminalist en politicus, advocaat bij het Hof van Cassatie en hoogleraar. Als extraparlamentair minister van Justitie (1887–1894) had hij een belangrijk aandeel in de totstandkoming van de wetten op de voorwaardelijke invrijheidstelling en de voorwaardelijke veroordeling (de zgn. Wet-le Jeune, 1888), op de gerechtelijke bijstand en de kosteloze rechtspleging (1889) en op de landloperij en de bedelarij (1891). Van 1894 tot 1900 was hij (katholiek) provinciaal senator. Minister van staat (1894).

¹⁴⁴. KB, MS, II 6057, 'IV. Souscriptions': Rood mapje *Souscriptions Les Belges et la Paix* met de namen en handtekeningen van de inschrijvers; Brief van Beernaert aan LF, 23 april 1905 (zegt enthousiast zijn financiële steun toe; stelt dat Franks feministische werken de kwaliteit van *Les Belges et la Paix* garandeert).

voor het al aangekondigde tweede boekdeel over het werelddistrict te werken.¹⁴⁶ Een aanvraag tot steun van de koning en een onderhoud met diens kabinetschef, E. Carton de Wiart¹⁴⁷, resulteerde in een aanbeveling van Leopold II bij de Favereau, minister van Buitenlandse zaken, om de subsidieaanvraag van Frank ten behoeve van de promotie van het België als werelddistrict welwillend te onderzoeken.¹⁴⁸ Frank interpreteerde de formele koninklijke steunbetuiging meteen ook als goedkeuring van zijn opzet.¹⁴⁹ Naast anderen zegde een prominente figuur zoals Descamps zijn steun ook toe.¹⁵⁰ De administratieve molen draaide echter zeer traag en in

^{145.} Zelfs jaren na de uitgave van *Les Belges et la Paix* preciseerde LF in de bibliografie van zijn werken, die in 1913 werd gepubliceerd (zie: *Ouvrages de M. Louis Frank*. Brussel, O. Lamberty, 1913) "Ouvrage honoré d'une souscription du Ministère des Affaires étrangères de Belgique ainsi que du groupe interparlementaire belge et offert en son nom aux membres de la XIII Conférence interparlementaire, réuni à Bruxelles en août 1905". Blijkbaar vermeldde LF de steun van het ministerie van buitenlandse zaken toen wel. Het is mogelijk dat er na de publicatie van 1910 toch nog retroactief een toelage werd uitbetaald.

^{146.} Frank bundelde zijn officiële correspondentie in een dossier: KB, MS II 6057, Map 'VII. Précédent Spécial', Bundel 'Correspondance Officielle' en daarin nog een bundel brieven 'Le District fédéral mondial. Exécution. 30 juillet 1907.' Die bundel bevat de antwoorden van de kabinetschef van Leopold II, de secretaris-generaal van het ministerie van buitenlandse zaken en generaal Jungbluth.

^{147.} Edmond Carton de Wiart (1876-1959), doctor in de rechten en in de politieke en sociale wetenschappen, stagiair bij en secretaris van August Beernaert, professor openbare financiën aan de Katholieke Universiteit van Leuven (1899-1902), werd op de leeftijd van 26 jaar secretaris/kabinetschef van Leopold II (1902-1909); werd daarna lid van de Commissie van Monumenten en Landschappen en in het begin van de regering van Boudewijn grootmaarschalk van het hof. Zie: Y.-W. Delzenne, J. Houyoux, *Le nouveau Dictionnaire des Belges*, deel 1, p.81.

^{148.} Twee brieven van E. Carton de Wiart aan LF, 17 oktober en 3 november 1905: KB, MS II 6057, Map 'VII. Précédent Spécial', Bundel 'Correspondance Officielle', Bundel 'Le District fédéral mondial. Exécution. 30 juillet 1907.' Op 17 oktober had Frank Carton de Wiart om een onderhoud verzocht. Per kerende liet Carton de Wiart hem weten dat hij elke voormiddag tussen 10 en 10u30 kon langskomen op zijn bureau in het Paleis van Brussel. De bekwame spoed waarmee de kabinetschef van de koning inging op Franks verzoek illustreert op zich de welwillendheid van het Hof ten aanzien van zijn persoon. Op 3 november zegde Carton de Wiart de steun van Leopold II aan Franks publicatieproject over het federaal werelddistrict toe: "J'ai l'honneur de vous faire savoir que le Roi m'autorise à signaler au bienveillant examen de Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères, votre demande de subside pour la publication d'un ouvrage destiné à établir que la Belgique est le pays le mieux qualifié par sa situation politique et géographique et par sa tradition historique, pour devenir le centre des institutions internationales qui se créeront ou se développeront dans l'avenir."

^{149.} Handgeschreven nota van LF met enkele namen en data (R.P. Van den Gheyn; Carton de Wiart 3 novembre 1905 Approbation du Roi. Appui aff. étrangères; Général Jungbluth 30 juillet 1907): KB, MS II 6057, Map 'VII. Précédent Spécial', Bundel 'Correspondance Officielle', Bundel 'Le District fédéral mondial. Exécution. 30 juillet 1907.'

^{150.} Descamps sprak zijn waardering uit voor het pas verschenen boek. Hij zei toe bij minister de Trooz en C. Van Overbergh te zullen tussenkomen. Brief van E. Descamps aan LF, 5 augustus 1905: KB, MS, II 6057, 'IV. Souscriptions.'

de periode juli 1905 – juli 1907 kwam er geen schot in het subsidiedossier. Dat had onder meer te maken met het feit dat de administratie van kunsten en wetenschappen pas een subsidie na effectieve publicatie wilde toekennen.

In 1906 werd Louis Frank door Ernest Nys¹⁵¹ voorgedragen aan de Zweedse Academie voor Letterkunde als kandidaat voor de Nobelprijs Literatuur. Marie Popelin publiceerde een memorandum ter ondersteuning van zijn kandidatuur¹⁵², die ook expliciet werd gesteund door minister van staat Jules Le Jeune. In de historiek van de Nobelprijs voor Literatuur geldt de eerste periode (1901-1912) als één die gedomineerd werd door een conservatief idealisme, waardoor auteurs als Tolstoï, Hendrik Ibsen en Emile Zola geen kans maakten.¹⁵³ Daar de kandidatuur van Frank vooral werd verdedigd door zijn verdiensten als feministisch publicist, is het niet erg verwonderlijk dat zijn kandidatuur niet werd weerhouden. Frank was hierover verbitterd en weet die tegenslag aan heimelijke tegenwerking.¹⁵⁴ Frank gaf zijn project over het werelddistrict niet op maar na de afschuwelijke kindermoord van Jeanne Van Calck op 7 februari 1906 engageerde hij zich ten volle in de ‘zaak van Calck’, wat hem zonder twijfel veel van zijn tijd vergde. Het persoonlijk onderzoek dat Frank in deze zaak voerde, resulteerde in een volumineus boek, bedoeld om de publieke opinie te sensibiliseren en het Belgisch gerecht onder druk te zetten.¹⁵⁵

In juli 1907 nam Frank contact op met generaal Jungbluth¹⁵⁶, vleugeladjutant van prins Albert, teneinde de steun van de kroonprins te verkrijgen.¹⁵⁷ Hij had Jungbluth overigens in augustus-september 1905 al over zijn project aangeschreven en eveneens een onderhoud gevraagd.¹⁵⁸ Op 30 juli 1907 had Frank een onderhoud met Jungbluth.¹⁵⁹ Frank lichtte zijn project toe en beiden corresponderden de volgende dagen over de manier

¹⁵¹. Hoogleraar aan de ULB, magistraat, raadsheer Hof van Beroep van Brussel, lid van het Permanent Hof van Internationale Arbitrage van Den Haag; lid van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Morele en Politieke Wetenschappen; publiceerde tal van werken over internationaal recht.

¹⁵². M. Popelin, *Un candidat au Prix Nobel (Littérature). Mémoire sommaire présenté à l'Académie suédoise (Svenska Akademien)*. Brussel, 1906, 7p.

¹⁵³. K. Espmark, The Nobel Prize in Literature. In: A. W. Levinovitz, N. Ringertz (Eds.), *The Nobel Prize: The First 100 Years*. London/Singapore, Imperial College Press/ World Scientific Publishing, 2001, p.137-162.

¹⁵⁴. Zie: *Quelques notes Biographiques*, p.7. Uit zijn memorandum over het ‘incident’ Hagerup blijkt dat Frank ervan overtuigd was dat men hem had willen beletten de Nobelprijs te winnen zonder evenwel de actoren, noch hun motieven duidelijk te expliciteren.

¹⁵⁵. L. Frank, *Le Crime de la Rue des Hirondelles. (L’Affaire Van Calck à Bruxelles). Etude de Police Criminelle*. Parijs, L.-Th. Frank, Editeur, 1909, 501p.

¹⁵⁶. Harry Jungbluth (1847-1930) was in 1888 door de graaf van Vlaanderen benoemd tot gouverneur van zijn zoon en bleef verbonden aan de dienst van prins en later koning Albert I, als diens vleugeladjutant (1896-1909) en dan als hoofd van het Militair Huis van de Koning (1909-1930).

hoe ze de steun van Ernest Solvay¹⁶⁰ voor zijn project zouden kunnen mobiliseren. Frank preciseerde dat het project van *La Paix et le District Fédéral Mondial* al de hoge goedkeuring van Leopold II had gekregen.¹⁶¹

157. Brief van Jungbluth aan LF, 1 augustus 1907: KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'. Jungbluth antwoordt op een brief en verwijst ook naar een conversatie met LF die enkele dagen tevoren had plaatsgegrepen. Jungbluth had prins Albert, die nog niet in Brussel was teruggekeerd, nog niet kunnen spreken over het publicatieproject van Frank. Jungbluth liet echter zijn levendige belangstelling blijken en benadrukte dat prinses Elisabeth de feministische werken van Louis Frank kende.
158. Brief van Jungbluth aan LF, 1 oktober 1905 (antwoord op de brief van LF van 28 september): KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'. We vonden geen kopie terug van de brief van LF aan Jungbluth, 28 september 1905. Jungbluth schreef Frank pas eind oktober te zullen kunnen ontvangen, omdat hij op reis moest vertrekken. We vonden geen stukken die ons iets over een eventueel onderhoud in die periode vertellen.
159. KB, MS II 6057, Map 'V. Le District Fédéral Mondial. Voies d'Exécution', Bundel 'Memorandum Jungbluth - Solvay - (L'Université Internationale)'. In dit dossier bevinden zich een kopie van een brief van LF aan generaal H. Jungbluth, 5 augustus 1907, en een aantal nota's, die LF had meegestuurd en die hem door Jungbluth op Franks verzoek op 5 mei 1908 werden teruggestuurd. Het betreft: 1) 'District fédéral mondial (Plan)' (gedateerd op 30 juli 1907; bundel bestemd voor Jungbluth; bevat een overdruk van de *Note bibliographique* van Ernest Discailles over *Les Belges et la Paix* en de dubbele promotiefolder uit 1905 van *Les Belges et la Paix* en *La Paix et le District Fédéral Mondial*); 2) een bundel 'Eventuellement pour Mr. Ernest Solvay' (met dezelfde twee bijlagen als hiervoor vermeld, alsook een exemplaar van het gedrukte memorandum van Marie Popelin ter ondersteuning van Franks kandidatuur voor de Nobelprijs Literatuur, september 1906). In de onderzochte dossiers van de Papieren Frank bevinden zich zeven brieven en één kaartje van generaal Jungbluth aan LF, 1 oktober 1905; 1 en 4 augustus 1907; 28 januari, 22 februari 1908, ongedateerd kaartje, 8 april 1908 en 5 mei 1908: KB, MS II 6057, Map 'VII. Précédent Spécial', Bundel 'Correspondance Officielle', Bundel 'Le District fédéral mondial. Exécution. 30 juillet 1907.'.
160. Ernest Solvay (1838-1922) chemicus, industrieel, mecenas, liberaal staatsman, senator voor Brussel (1892-1894; 1897-1900), minister van Staat (1918). Dankzij Solvays uitvinding van artificiële soda groeide het familiebedrijf uit tot een internationale onderneming en één van de reuzen van de chemieindustrie. Als captain of industry nam en steunde Solvay echter ook tal van sociale, humanitaire en wetenschappelijke initiatieven. Zo stichtte Solvay het *Institut de physiologie* en het *Institut de Sociologie*, naast de *Instituts internationaux de physique et de chimie*. Medestichter van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (1914-1918). Zie: L. Bertrand, *Ernest Solvay, Réformateur Social*. Brussel, Agence Dechenne, 1918, 116p.; G. De Leener, *Un Grand Belge: Ernest Solvay*. Brussel, Office de Publicité, 1946, 77p.; J. Bolle, *Solvay. L'homme, la découverte, l'entreprise industrielle*. Brussel/Parijs, Editions Sodi, 1968, 168p.; A. Despy-Meyer, D. Devreese (Eds.), *Ernest Solvay et son temps*. Brussel, Archives de l'Université Libre de Bruxelles, 1997, 351p.
161. Frank plaatste op de promotiefolder van 1905 een handgeschreven onderschrift naast de titel van *La Paix et le District Fédéral Mondial*, dat luidde: "Projet ayant reçu la haute approbation de S. M. Léopold II, qui l'a spécialement recommandé au Ministère des Affaires étrangères de Belgique. (Lettre de Mr. Carton de Wiart, chef du cabinet du Roi, 3 novembre 1905)". Zie: KB, MS II 6057, Map 'V. Le District Fédéral Mondial. Voies d'Exécution', Bundel 'Memorandum Jungbluth - Solvay - (L'Université Internationale)', Bundel 'District fédéral mondial (Plan)' (gedateerd op 30 juli 1907; bestemd voor Jungbluth). Frank streepte dezelfde passage op het exemplaar bestemd voor Solvay.

Hij kon zich onder meer ook beroepen op de steun en de lovende bespreking van de Gentse hoogleraar en Academievoorzitter Ernest Discailles¹⁶² ten gunste van zijn publicatieproject.¹⁶³ Jungbluth vertrouwde Frank toe ‘très lié avec Mr. Waxweiler et Mr. Solvay’ te zijn. Hij raadde Frank dan ook aan om, ofwel het redactieplan aan Waxweiler¹⁶⁴ over te maken en zijn interesse op te wekken om het werk uit te geven door het *Institut Solvay*, ofwel om Solvay persoonlijk bij de uitvoering van zijn plan te betrekken¹⁶⁵, zonder echter af te zien van het indienen van subsidieaanvragen bij de ministeries van kunsten en wetenschappen en buitenlandse zaken. Frank hoopte duidelijk op de tussenkomst van het Hof om Solvays kostbare steun te krijgen.¹⁶⁶ Het leek hem opportuun om de morele patronage van prins Albert te verkrijgen vooraleer een démarche bij Solvay te ondernemen.¹⁶⁷ Zo zouden ze zowel de steun van de koning en de vermoedelijke troonopvolger hebben. Frank meende Solvay zelf niet meer rechtstreeks te kunnen benaderen, gezien hij Solvay na de publicatie van *Les Belges et*

¹⁶². Ernest Discailles (1837-1914): historicus, startte zijn carrière aan de athenea van Brugge (1860) en Brussel (1867) en werd hoogleraar aan de rijksuniversiteit van Gent (1880-1907); lid (1897) en voorzitter (1907) van de Koninklijke Academie van België.

¹⁶³. Discailles had zijn recensie immers afgesloten door Franks visie op de belangrijke mis-sie, die België in de toekomst te spelen had op het vlak van de organisatie van de wereldvrede, te beamen. Frank streepte die slotpassage dik aan ten behoeve van Jungbluth en ook in het dossier dat eventueel aan Solvay zou worden overgemaakt. De pas-sage luidde: “A voir le rôle considérable joué par les Belges dans la création des entreprises internationales et la part prépondérante qui leur revient dans les travaux préparatoires et l’établissement des bases de la pacification universelle, on est tenté de se demander, comme l’auteur, si l’avenir ne réserverait pas à notre pays une mission spéciale de la plus haute importance dans l’organisation de la Paix mondiale.” Zie: E. Discailles, Note bibliographique. Louis Frank. Les Belges et la Paix. Bruxelles, Lamartin, 1905. In: *Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Extrait des Bulletins*, n° 11, novembre 1905, 2p. (overdrukje in KB, MS II 6057, Map ‘V. Le District Fédéral Mondial. Voies d’Exécution’, Bundel ‘Memorandum Jungbluth - Solvay - (L’Université Internationale)’).

¹⁶⁴. Emile Waxweiler (1867-1916): hoogleraar, socioloog, directeur van het Institut de Socio-logie sinds 1900; persoonlijke vriend van Albert I. Zie: P. De Bie, *La Sociologie d’Emile Waxweiler*. Brussel, Palais des Académies, 1974, 372p.

¹⁶⁵. Voor een overzicht van het Solvay-mecenaat, zie: A. Despy-Meyer, V. Montens . Le mécé-nat des frères Ernest et Alfred Solvay. In: A. Despy-Meyer, D. Devreese (Eds.), *Ernest Solvay et son temps*. Brussel, Archives de l’Université Libre de Bruxelles, 1997, p.221-245.

¹⁶⁶. Daar Jungbluth in de week van 4 augustus 1908 niet vrij was voor een onderhoud, stelde LF een memorandum op, waarin hij zijn relaties met de familie Solvay toelichtte en de steun van Ernest Solvay en diens schoonzuster voor zijn eerdere publicaties aan-gaf. Jungbluth benadrukte in geen geval stappen te zullen zetten zonder LF vooraf op de hoogte te stellen. Brief van Jungbluth aan LF, 4 augustus 1907: KB, MS II 6057, Map ‘VII. etc.’; ‘Memorandum pour le Général Harry Jungbluth, 5 Août 1907’, bijlage bij de brief van Louis Frank aan H. Jungbluth, KB, MS II 6057, Map ‘V. Le District Fédéral Mondial. Voies d’Exécution’, Bundel ‘Memorandum Jungbluth - Solvay - (L’Université Internationale)’).

la Paix al een verzoek had gestuurd.¹⁶⁸ Frank had in de periode 1895-1904 voor eerdere publicatieprojecten in totaal al niet minder dan 4.750 frank gekregen van Ernest Solvay en diens schoonzuster, de weduwe van Alfred Solvay.¹⁶⁹ Ze zouden nu meer slaagkansen hebben indien Solvay zou weten dat het initiatief uitging van Jungbluth, die belangeloos en louter ten dienste van wetenschap, patriottisme en het algemeen belang ageerde. Het kwam er daarbij volgens Frank op aan Solvay te doen inzien dat de realisatie van het federaal werelddistrict zijn eigen werk – de Instituten Solvay – zou consolideren en dat zijn instituten aldus de kern zouden vormen van de Internationale Universiteit, gegrondvest op het vrij onderzoek en gedroomd door alle pacifisten.

Het is niet geheel duidelijk waarom Solvay het ambitieuze maar tegelijk ook conceptueel innovatieve en uitgesproken progressieve, internationalistische en pacifistische project van Frank niet heeft gesteund. Mogelijkerwijs had Solvay ook aanstoot genomen aan de kritiek die Frank in zijn brieven aan zijn weldoener nogal onverbloemd had geformuleerd op de lacunes in het 'systeem Solvay'. Frank balde zijn kritiek daarop samen in het tweede luik van zijn memorandum aan Jungbluth.¹⁷⁰ De Instituten die Solvay had opgericht in het veld van de fysiologie, sociologie en handelwetenschappen vormden volgens Frank als institutioneel systeem en qua wetenschappelijke opzet een onvolledig geheel. Aan de onderlinge verbondenheid

¹⁶⁷. Brief van LF aan Jungbluth, 5 augustus 1907: KB, MS II 6057, Map 'V. Le District Fédéral Mondial. Voies d'Exécution', Bundel 'Memorandum Jungbluth - Solvay - (L'Université Internationale)'.
¹⁶⁸. Frank had een exemplaar van het boek opgestuurd naar Solvay en hem laten weten dat de uitgave van het tweede deel over het federale werelddistrict nog moest worden gefinancierd. De secretaris van Solvay, Ch. Lefebure had laten weten dat Solvay over zijn vraag zou nadenken en hem erover zou spreken, maar momenteel druk bezet was: Briefkaart van Ch. Lefebure aan LF, 25 augustus 1905, zie: KB, MS II 6057, Map 'V. Le District Fédéral Mondial. Voies d'Exécution', Bundel 'Memorandum Jungbluth - Solvay - (L'Université Internationale)'.
¹⁶⁹. Franks relatie met Solvay ging terug tot 1895, toen hij verschillende persoonlijke gesprekken met Solvay had gehad. Solvay had toen de financiering van Franks boek *Les Salaires de la Famille ouvrière* (Brussel, H. Lamertin, 1896, 114p.) ten belope van niet minder dan 2.000 frank op zich genomen en de auteur bij zijn schoonzuster geïntroduceerd. Solvay had Frank spontaan verklaard niets liever te willen dan hem te steunen. Dankzij Solvays actieve tussenkomst had zijn schoonzuster in 1896 op haar beurt anoniem de publicatiekosten van *La Femme contre l'Alcool* voor een totaal bedrag van 2.500 frank gedekt. Die steun droogde blijkbaar zeer snel op en Frank weet dat aan intriges tegen zijn persoon: "Mais aussitôt un groupe de malveillants jaloux dut me saper auprès de la famille Solvay.", zie: 'Memorandum pour le Général Harry Jungbluth, 5 Août 1907', bijlage bij de brief van Louis Frank aan H. Jungbluth, KB, MS II 6057, Map 'V. Le District Fédéral Mondial. Voies d'Exécution', Bundel 'Memorandum Jungbluth - Solvay - (L'Université Internationale)'. In 1904 hadden Solvay en zijn schoonzuster Frank nog wel 250 frank toegestoken om *LEducation domestique des Jeunes Filles* te helpen financieren, maar dat bedrag was dus al veel bescheidener.

schortte volgens Frank ook een en ander omdat het de missie van de drie instituten aan een groot, algemeen doel ontbrak. Kort gesteld meende Frank dat er binnen het *Institut de Sociologie* een departement voor de studie van het feminisme en de conditie van de vrouwen zou moeten worden uitgebouwd, terwijl er in samenwerking met de ULB een *Faculté de Sciences domestiques* naar het model van de Amerikaanse universiteiten diende te worden opgericht. Volgens Frank was het belang en nut van een dergelijke faculteit niet minder dan de *Ecole du Commerce Solvay*. Bovenal dienden de Instituten Solvay echter hun opperste bekroning te krijgen in een *Bureau de la Paix* of *Institut de la Paix* naar het voorbeeld van de instellingen die al in Bern, Den Haag, Monaco, Kristiana en Luzern bestonden. Het *Institut Solvay de la Paix* zou zich toeleggen op de studie van de diplomatieke geschiedenis en het volkenrecht en nauw moeten samenwerken met het *Institut de Sociologie* en de *Ecole du Commerce Solvay*. Later kon volgens Frank aan het Vredesinstituut een gespecialiseerde *Ecole consulaire et diplomatique* worden toegevoegd, die jongeren op een carrière in de diplomatie of de internationale instellingen zou voorbereiden. Het is mogelijk dat Frank hoopte zelf in één van die nieuwe instituten een rol als professor of onderzoeker te kunnen spelen. Zijn memorandum zette Jungbluth er evenwel niet toe aan om zelf stappen te zetten bij Waxweiler of Solvay.

Eind januari 1908 bevestigde Jungbluth wel de grote belangstelling prins Albert voor Franks publicatieproject over het federaal wereld-district.¹⁷¹ De kroonprins patroneerde Franks subsidieaanvragen bij de minister van buitenlandse zaken (Davignon) en bij de minister van kun-

^{170.} Frank stelde allereerst dat de sociale filosofie van Solvay, het zogenaamde comptabilisme, een leemte vertoonde, omdat Solvay het vraagstuk van het feminisme en de rol van de vrouw daarin buiten beschouwing liet. Over Solavys ideeën, zie: E. Solvay, *Principes d'Orientation Sociale. Résumé des Etudes de M. E. Solvay sur le Productivisme et le Comptabilisme*. Brussel/Leipzig, Misch & Thron, 1904, 92p. (Instituts Solvay. Travaux de l'Institut de Sociologie. Actualités Sociales).

^{171.} Frank schreef Jungbluth terug aan op 27 januari 1908. Jungbluth antwoordde per kerende: "En réponse de votre lettre du 27 janvier courant je m'empresse de vous faire savoir que Son Altesse Royale à Laquelle j'ai fait part de vos projets s'y est vivement intéressée et qu'Elle applaudit à l'idée que vous poursuivez. Le Prince m'a autorisé à vous recommander à Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères et à Monsieur le Ministre des Sciences et des Arts. Je compte donc que vous voudriez bien me faire savoir dans quel sens vous désirez que cette recommandation soit faite. En suite de ce que vous m'avez écrit le 3 Août dernier relativement à vos rapports avec Mrs Waxweiler et Solvay j'ai cru préférable de ne pas m'adresser à eux à votre sujet. Je vous ferai remettre sous peu les trois volumes que vous m'aviez remis en même temps que les autres renseignements." Brief van Jungbluth aan LF, 28 januari 1908: KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'

sten en wetenschappen (Descamps) met een prompte en warme aanbeveling.¹⁷² C. Van Overbergh, die het dossier als directeur-generaal hoger onderwijs, wetenschappen en letteren behandelde, vroeg Frank meer gedetailleerde uitleg.¹⁷³ Begin april had Frank nog geen positief nieuws ontvangen.¹⁷⁴ Frank was duidelijk ontgoocheld over het feit dat Jungbluth niet zelf bij Solvay was tussengekomen.¹⁷⁵ De onderhandelingen met Van Overbergh en het ministerie van kunsten en wetenschappen brachten uiteindelijk ook niets op.¹⁷⁶

Frank ondernam intussen parallelle stappen om zich rechtstreeks tot het Nobelcomité te richten¹⁷⁷, teneinde een toelage te verkrijgen die hem in staat moest stellen twee jaar te werken aan de voorbereiding van een boek over *L'Organisation de la Paix*. Dat presenteerde hij als een bijdrage tot de voorbereiding van de Derde Vredesconferentie. Hij vroeg Hagerup, die intussen lid van het Nobelcomité was geworden, echter eerst om advies.¹⁷⁸ Hagerup raadde hem af om zijn aanvraag door te sturen naar het Nobelcomité, omdat de secretaris ervan hem had bevestigd voor dergelijke projecten geen middelen te hebben.¹⁷⁹ Franks te hoog gespannen

¹⁷². Jungbluth antwoordde opnieuw per kerende op een brief van Frank, die zijn subsidieaanvragen dus via de dienst van prins Albert aan de twee ministers doorstuurde. Brief van Jungbluth aan LF, 22 februari 1908: KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'

¹⁷³. Brief van Cyrille Van Overbergh aan LF, 19 februari 1908 (antwoord op de brief van LF van 1 februari 1908): KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'

¹⁷⁴. Frank informeerde bij Jungbluth of die al positief nieuws had vernomen over de twee subsidieaanvragen. Jungbluth bevestigde ze prompt en met de toegezegde aanbevelingsbrief van prins Albert te hebben doorgestuurd, zie: Brief van Jungbluth aan Frank, 8 april 1908: KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'

¹⁷⁵. Op Franks verzoek stuurde Jungbluth hem het memorandum van 5 augustus 1907 en de twee andere bundels met stukken terug. Jungbluth beklemtoonde de démarches van de kroonprins bij de twee ministers. Brief van Jungbluth aan Frank, 5 mei 1908: KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'

¹⁷⁶. Frank had meermaals een onderhoud met Van Overbergh over zijn project: Telegram van Cyrille Van Overbergh aan LF, 28 februari 1908 (onderhoud van 29 februari wordt uitgesteld naar 7 maart 1908); Brief van Cyrille Van Overbergh aan LF, 7 mei 1908 (onderhoud op 9 mei 1908): KB, MS II 6057, Map 'VII. etc.'

¹⁷⁷. Wellicht koesterde Frank al lang de hoop op een toelage, onderzoeks- of publicatiebeurs vanwege één van de Nobel-instituten of comités. Hij liet alleszins niet na om zijn *Les Belges et la Paix* aan alle leden van het Nobelcomité van de Storting te laten bezorgen. Zie: Brief van Ch.L. Lange, secretaris Nobelcomité van de Storting, aan LF, 12 september 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

¹⁷⁸. (Kopie) Brief LF aan voorzitter en leden van het Nobelcomité van de Storting, Kristiana, 31 januari 1908. KB, MS II 6057 Map 'VI. L'Incident Hagerup.'

¹⁷⁹. Brief van F. Hagerup (légation de Norvège, Bruxelles) aan LF, 27 februari 1908: Hagerup had informeel inlichtingen ingewonnen en zopas van de secretaris van het comité het antwoord gekregen dat het Nobelcomité momenteel niet over voldoende middelen beschikte om gevolg te geven aan zijn aanvraag. Hij twijfelde er ten eerste aan of het iets zou opleveren om die aanvraag voor te leggen. Hij stuurde Franks brief aan de leden van het Nobelcomité dan ook terug.: KB, MS II 6057 Map 'VI. L'Incident Hagerup.'

verwachtingen maakten zijn teleurstelling des te groter.¹⁸⁰ Mogelijkerwijs heeft Frank nog een vraag tot financiële steun ingediend bij de Carnegie Stichting, maar werd die ook niet ingewilligd.¹⁸¹ Zijn reputatie als publicist in Frankrijk stelde hem echter in staat zijn publicatie over het federale werelddistrict uit te geven bij Larousse.

8. De samenwerking tussen Louis Frank en Larousse: de uitgave van *La Belgique Illustrée* en de promotie van het federaal werelddistrict

Uiteindelijk slaagde Frank erin zijn project te realiseren bij de grote Franse uitgever Larousse¹⁸² in het kader van de prestigieuze publicatie van *La Belgique Illustrée*. Dat verzamelwerk verscheen in de loop van 1910-1911 in 25 afleveringen en was bestemd om een ruim en internationaal publiek te bereiken. Dat Frans-Belgisch publicatieproject illustreert treffend dat de intense culturele uitwisseling tussen België en Frankrijk niet beperkt bleef tot literaire werken maar ook de sector van de wetenschappelijke vulgarisatie en encyclopedie besloeg. België was tegen het einde van de 19de eeuw de tweede invoerder van Franse boeken en tijdschriften geworden: in 1880 importeerde België niet minder dan 800 ton op

^{180.} In zijn ontwerpbrief aan het Nobelcomité had LF kritiek op de Belgische regering geleverd omdat die geen centiem voor hem over had maar wel 150.000 frank aan de prestigieuze publicatie van *Notre Pays* en 4 miljoen frank aan de feesten van 1905 had besteed. Frank realiseerde zich wellicht onvoldoende dat hij die kritiek nu tegenover een buitenlandse diplomaat uitte. Het is een feit dat de toon van Hagerups brief van 27 februari 1908 (aanhef, slot: gebruikt niet meer de termen 'ami' en 'cordialement') formeler was dan alle voorgaande. Hagerup had zich aanvankelijk voorgenomen om Frank in Brussel te ontmoeten maar schreef te druk bezet te zijn geweest door officiële verplichtingen. De kritiek van LF op het gebrek aan steun vanwege de Belgische regering bleef doorklinken in: *Quelques notes Biographiques*, p. 4 en 6.

^{181.} De auteur van *Quelques notes Biographiques* (p.7) beweert dat de aanvraag van Frank aan de Carnegie Stichting zonder enig gevolg werd teruggestuurd. Van die aanvraag vonden we echter geen spoor terug. Een aantal van de Carnegie-organisaties meldden wel de ontvangst van Franks publicaties van 1905 en 1910.

^{182.} Pierre Larousse (1817-1875) was eerst werkzaam als onderwijzer en directeur van de lagere school van zijn geboortedorp, Toucy, in Bourgogne. Na zijn eerste uitgave van *La Lexicologie des écoles primaires* in 1849 associeerde hij zich in 1852 met Augustin Boyer, eveneens onderwijzer, om samen de uitgeverij *Maison Larousse et Boyer* op te richten. Ze gaven in 1856 hun eerste lexicografische werk uit, de *Nouveau Dictionnaire de la langue française*. Na een breuk in 1869 werd hun associatie na het overlijden van Pierre Larousse (1875) hersteld in 1885 met Augustin Boyer en madame Larousse. De *Librairie Larousse et Boyer* werd vanaf dan geleid door de neven van de twee stichters: Jules Hollier, Paul Gillon, Emile Moreau, Auguste Moreau en Georges Moreau. Zie: J. Pruvost, *Le dent-de-lion, la Semeuse et le Petit Larousse*. Parijs, Larousse, 2004, 200p.

de totale Franse export van 3.500 ton ofwel 23%.¹⁸³ De Belgische markt werd actief verkend door Franse uitgevers, die Brussel frequent bezochten om contacten te onderhouden. Dat geldt ook voor Georges Moreau, de directeur van de uitgeverij Larousse, die regelmatig naar Brussel reisde. Frank heeft na *Les Belges et la Paix* niet meer samengewerkt met Lamer-tin, bij wie hij nochtans meerdere boeken had uitgegeven.¹⁸⁴ Hij was er echter in geslaagd de belangstelling van Larousse op te wekken om zijn boek *L'Éducation domestique des jeunes filles*¹⁸⁵ uit te geven. De uitgeverij, die in 1905 voor het eerst de bestseller *Petit Larousse Illustré* had uitgegeven, had sinds enige jaren ook een prestigieuze reeks opgezet van landen-monografieën, die tot het gecombineerde type van de beschrijvende geogra-fie – cultuurgeschiedenis behoren. In die *Collection in 4° Larousse* waren reeds de delen over Duitsland, Nederland, Spanje en Portugal verschenen. De Parijse uitgever sprak Frank reeds in 1903 of 1904 aan met het verzoek om de hoofdredactie van *La Belgique Illustrée* op zich te willen nemen.¹⁸⁶ Frank raadde Georges Moreau toen echter aan om dit volume uit te geven in 1910, omdat er toen naast de Wereldtentoonstelling ook verschillende congressen in Brussel zouden plaatsgrijpen. Het was overigens Frank die de Brusselse, liberale journalist en literator Louis Dumont-Wilden¹⁸⁷ bij

¹⁸³ J.-Y. Mollier, Ambiguïtés et Réalités du Commerce des Livres entre la France et la Belgique au XIXe Siècle. In: M. Quaghebeur, N. Savy (Eds.), *France-Belgique (1848-1914). Affinités-Ambiguïtés. Actes du colloque des 7, 8 et 9 mai 1996*. Brussel, Editions Labor, 1997, p.51-66, in het bijzonder p.61-64.

¹⁸⁴ Nadat H. Lamertin bijna twee jaar op volledige uitbetaling had gewacht, stuurde hij een rappel. De 2000 exemplaren van *Les Belges et la Paix* hadden in totaal 1.730 frank gekost. Brief H. Lamertin aan LF, 31 januari 1908: KB, MS, II 6057, 'TV. Souscriptions.'

¹⁸⁵ L. Frank, *L'Éducation domestique des jeunes filles ou la formation des mères*. Parijs, Larousse, 1904, xxiv-547p.

¹⁸⁶ Wat volgt puurden we uit de correspondentie van LF met Georges Moreau, vooral uit: Brief van LF aan Georges Moreau, 29 september 1909: KB, MS, II 6062, *La Belgique Illustrée*, 2) grote map "La Belgique Illustrée": deze map bevat de correspondentie van LF met Georges Moreau uit de periode van december 1908 tot juni 1911. De auteur van *Quelques notes Biographiques* (p. 5) schreef dat de samenwerking tussen Frank en de uitgeverij Larousse in 1909 totstandkwam in het kader van een bezoek van Frank aan Parijs maar had het zonder twijfel verkeerd voor. LF gaf in 1909 wel zijn boek *Le crime de la rue des Hirondelles* (Parijs, L.-Th. Frank) uit, maar toen was het contract inzake *La Belgique Illustrée* al maanden ondertekend. LF werd wel op 7 april 1909 door G. Moreau naar Parijs uitgenodigd.

¹⁸⁷ Louis Dumont-Wilden (1875-1963), liberaal journalist en literator, begon zijn carrière in 1892 als redacteur van *L'Indépendance belge*, was vanaf 1895 verbonden aan *Le Petit Bleu* en werkte mee aan de *Revue de Belgique*. Naast een aantal romans schreef hij essays, kunstkritieken en legde hij zich toe op het biografische genre, geschiedenis en politiek. Met George Garnir en Léon Souguenet stichtte hij in april 1910 het weekblad *Pourquoi pas?*, dat hij lange jaren zou leiden. In 1925 werd hij verkozen tot lid van de *Académie royale de langue et de littérature françaises*. Hij was ook lid van het *Institut de France, section des sciences morales et politiques*.

het project en de hoofdredactie van *La Belgique Illustrée* betrok.¹⁸⁸ Op 28 juli 1908 ondertekende Frank te Parijs het contract met Jules Hollier-Larousse, die op dat moment nog de eerste zaakvoerder was.¹⁸⁹ Frank overlegde het redactieplan van *La Belgique Illustrée* met Georges Moreau.¹⁹⁰ Zo ontmoetten ze elkaar te Parijs op 7 april 1909.

Eind september 1909 rees er echter een misverstand tussen Frank en Moreau, die intussen eerste uitgever en directeur van Larousse was geworden. Frank had immers het manuscript van zijn bijdrage over het werelddistrict tot het verzamelwerk opgestuurd en van Moreau een voorlopig antwoord ontvangen. Moreau meende dat Franks bijdrage op het eerste zicht disproportioneel lang leek te zijn en het kader van de beschrijvende geografie te buiten ging. Ongelukkig genoeg noemde Moreau Franks hoofdstuk een *hors-d'oeuvre*, wat Frank in het verkeerde keelgat schoot.¹⁹¹ Frank repliceerde assertief door zijn uitgever aan de initiële afspraken én aan zijn persoonlijk engagement in de opzet van *La Belgique Illustrée* te herinneren.¹⁹² Frank verklaarde zich weliswaar bereid om zijn hoofdstuk desnoods te synthetiseren. Hij beklemtoonde echter dat zijn

^{188.} We zezen eerder al op Dumont-Wildens publicatie *L'Esprit Européen* (1914) en *L'évolution de l'esprit européen* (1937). Dumont-Wilden behoorde wel tot een jongere generatie dan LF maar was zeker geen onbekende. We komen Dumont-Wilden tegen als redacteur van de rubriek over letteren en kunst in *L'Expansion belge* (1908-1914) en als auteur van bijdragen in *Bruxelles-Exposition* (1908-1910), twee tijdschriften die zich expliciet tot doel stelden België en Brussel te promoten.

^{189.} De handgeschreven overeenkomst was opgesteld door Jules Hollier-Larousse en bepaalde onder meer dat het manuscript (100 pagina's tekst) tegen juni 1909 moest worden ingeleverd, opdat het boek klaar zou zijn tegen de opening van de Wereldtentoonstelling van 1910. De bepaling "collaboration de M. Louis Frank et de M. Dumont-Wilden" bevestigt dat Frank de eerste verantwoordelijke van het project was. Uit de briefwisseling van LF met G. Moreau kunnen we ook opmaken dat LF als aanspreekpunt en coördinator bleef fungeren. Zie: handgeschreven nota van Jules Hollier-Larousse, 1 pagina: KB,MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

^{190.} Medio december 1908 bevestigde Moreau het engagement van LF en L. Dumont-Wilden, alsook de afgesproken deadline van juli 1909. Op dat moment had Moreau Dumont-Wilden nog niet ontmoet. Op 11 januari 1909 bevestigde Moreau zijn akkoord met het plan van het boek. Brieven van G. Moreau aan LF, 14 december 1908 en 11 januari 1909: KB,MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

^{191.} Moreau schreef zijn brief in de eerste plaats om ontvangst van het manuscript te melden maar voegde eraan toe: "...mais de premier abord, je crois que le développement de votre sujet est hors de proportion avec le texte général d'un ouvrage de géographie descriptive. Nous ne pourrions du reste prendre une résolution pour ce chapitre qui constitue un hors-d'oeuvre qu'après avoir achevé la mise en page de l'ouvrage, dont les dimensions sont fixées ne varietur." Brief van G. Moreau aan LF, 21 september 1909: KB,MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

^{192.} Frank was te druk bezet om onmiddellijk te antwoorden en kondigde op 24 september een meer omstandig antwoord aan, dat op 29 september effectief volgde: Brieven (minuten) van LF aan G. Moreau, 24 en 29 september 1909: KB,MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

benadering wel degelijk strookte met de descriptiegeografische opzet van het verzamelwerk en beriep zich op het recente overzichtswerk van de gerenommeerde geograaf Elisée Reclus, die ook veel aandacht besteedde aan de politieke centrumvorming en de vestiging van hoofdsteden.¹⁹³ Frank meende dat het fenomeen van het internationalisme als nieuwe factor de nodige aandacht vereiste en dat zijn hoofdstuk over het federaal werelddistrict die nieuwe trend in het licht stelde.¹⁹⁴ Een overzicht van de internationale rol van België en Brussel was dan ook van in den beginne zijn bedoeling geweest. Uit het feit dat Frank zijn uitgever herinnerde aan hun eerste contacten zes jaar eerder en aan zijn advies om met het uitbrengen van *La Belgique Illustrée* te wachten tot de wereldtentoonstelling van 1910, kunnen we opmaken dat Franks initiële plan om het federaal werelddistrict te lanceren dus minstens van 1903-1904 dateerde.

Frank stelde met klem dat het opstellen van zijn hoofdstuk zelfs de eerste reden en de fundamentele voorwaarde was voor het aanvaarden van het editorship van het verzamelwerk: “Vous m’avez prié de prendre la direction de l’ouvrage. Je n’ai consenti à m’en occuper que pour pouvoir y lancer l’idée du District Fédéral. Avant de ne rien commencer, je vous ai fait connaître mon plan, mon but. Vous l’avez approuvé.” Frank verweet Moreau dat die zijn initieel akkoord met het nut van dit hoofdstuk en zijn verbintenis wilde verbreken. Hij ging zover te insinueren dat Moreau hem uit het publicatieproject wilde elimineren, omdat Franks’ naam hem geneerde en omdat ‘de katholieken’ en ‘de congregatie’ de verschijning van het boek zouden boycotten door *la conspiration du silence*. Dat Frank niet alleen assertief maar ook geprikkeld en overgeïrriteerd reageerde, heeft wellicht niet alleen te maken met het feit dat hij zich als joodse advocaat en publicist in België geboycot voelde als het op het verlenen van subsidies toekwam maar ook met de globale politiek-ideologische en -religieuze conjunctuur. De intense commotie, die de Dreyfus-affaire had veroorzaakt, en

¹⁹³. Elisée Reclus (1830-1905): geograaf, hoogleraar, anarchistisch filosoof, militant antireligieus vrijdenker; doceerde na zijn uitsluiting uit de ULB aan de *Université Nouvelle* te Brussel, waar hij samen met Picard, Janson, en Vandervelde voor militeerde. Frank verwees zonder twijfel naar het magnum opus van Reclus: E. Reclus & P. Reclus, *L’Homme et la Terre*. Parijs, Librairie Universelle, 1905-1908, 6 delen. Reclus’ monumentale monografie kenmerkte zich door een combinatie van menselijke geografie, cultuurgeschiedenis in lange duurperspectief, etnologie en wereldgeschiedenis. Zie een selectie uit dit werk met een inleiding van B. Giblin: E. Reclus, *L’homme et la Terre*. Parijs, Editions La Découverte, 1998, 420p.

¹⁹⁴. Frank had duidelijk aanstoot genomen aan de libellering van zijn hoofdstuk als hors-d’oeuvre: “Le mouvement international étant nouveau, il va de soi qu’un chapitre sur le District Fédéral apparaisse sous un aspect de nouveauté. Mais chose nouvelle ne veut aucunement signifier digression ou hors d’oeuvre.”: Brief van LF aan G. Moreau, 30 september 1909: KB,MS, II 6062, grote map “La Belgique Illustrée.”

de twijfelachtige rol van een congregatie zoals de assumptionisten, waren immers nog lang niet vergeten.¹⁹⁵

Moreau antwoordde prompt om het misverstand de wereld uit te helpen.¹⁹⁶ Dat hij als uitgever na lezing van Franks bijdrage de idee van het federaal werelddistrict wel degelijk actief mee wilde helpen lanceren en promoten, blijkt uit het vervolg. Hoewel de gezondheidstoestand van Frank maakte dat Dumont-Wilden de hoofdredactie van het globale project in het voorjaar van 1910 meer op zich nam, steunde Moreau het plan van Frank om het federaal werelddistrict te lanceren. Begin april 1910 stelde hij Frank zelfs voor om diens hoofdstuk afzonderlijk onder de vorm van een brochure uit te geven, teneinde Franks ideeën te propageren. Moreau was bereid om die brochure (32p., in 8°) in 1.000 exemplaren te laten drukken en samen met een inschrijvingsformulier voor *La Belgique Illustrée* te verspreiden.¹⁹⁷ Intussen was de gerenommeerde dichter Emile Verhaeren aangezocht en bereid gevonden om het voorwoord te schrijven. Het 'statuut' van Franks bijdrage in de monografie werd ook prompt gepromoveerd: in plaats van 'appendice' zou het hoofdstuk over het federaal werelddistrict als 'Conclusion' van *La Belgique Illustrée* worden opgenomen.¹⁹⁸ De productie van de brochure nam de maanden april tot juni 1910 in beslag.¹⁹⁹ Moreau en Frank ontmoetten elkaar nog op 13 mei 1910 in het Brusselse *Hôtel Métropole*, waar Moreau stevast verbleef als hij naar de Belgische hoofdstad kwam. Frank zorgde er ook voor dat het Hof

¹⁹⁵ J.-D. Bredin, *L'Affaire*, Paris, Fayard/Julliard, 1993, 866p.; J. Stengers, *La Belgique et l'Affaire Dreyfus*. In: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique*, t. VI, 1-6, 1995, p.69-105; P. Aron, Ph. Schreiber, *La réception de l'Affaire en Belgique*. In: M. Drouin (Ed.), *Dictionnaire de l'Affaire Dreyfus*. Parijs, Flammarion, 1994, p. 543-547; L. Beitler (Ed.), *De zaak-Dreyfus ... en zij verhieven hun stem. Catalogus van de tentoonstelling van de werken en de documenten van de Stichting Beitler in de Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel, 11 februari - 11 maart 2000*. Brussel/ Edgewater, N.J., Koninklijke Bibliotheek van België/The Beitler Family Foundation, 2000, 55p.

¹⁹⁶ Moreau zat duidelijk verveeld met de hele zaak en bekloeg zich duidelijk dat hij Franks hoofdstuk een *hors d'oeuvre* had genoemd. Hij beklemtoonde dat hij zich niet aan zijn engagement wilde onttrekken en dat de verkoopbaarheid van het boek zijn enige bekommernis was. Moreau had dus enkel een eerste reactie over de lengte van Franks bijdrage willen geven, niet over de inhoud ervan. Brief van G. Moreau aan LF, 30 september 1909: KB,MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

¹⁹⁷ Brief van G. Moreau aan LF, 1 april 1910: KB,MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

¹⁹⁸ Brief van G. Moreau aan LF, 6 april 1910: KB, MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

¹⁹⁹ KB, MS, II 6062, *La Belgique Illustrée*, 1) Omslag met drukproeven van de brochure (bevat een drukproef die LF op 30 april 1910 ontving en op 2 mei terugstuurde; een drukproef die op 11 mei werd ontvangen en op 30 mei 1910 werd teruggestuurd); 2) grote map "La Belgique Illustrée" (bevat het origineel manuscript van LF en een drukproef die LF op 2 juni ontving en op 3 juni 1910 terugstuurde).

van zijn actieve betrokkenheid bij de publicatie van *La Belgique Illustrée* op de hoogte bleef.²⁰⁰

Larousse zette uiteraard een grootscheepse promotiecampagne op voor *La Belgique Illustrée*.²⁰¹ De brochure *La Paix et le District Fédéral du Monde* fungeerde daarbij als smaakmaker en moest de belangstelling van lezers en kopers opwekken. *La Belgique Illustrée* en *La Paix et le District Fédéral du Monde* werden uiteraard via de stand van Larousse op de wereldtentoonstelling van 1910 gepromoot.²⁰² In de kranten werden advertenties geplaatst, teneinde de lezers aan te zetten om in te tekenen op de publicatie, die vanaf zaterdag 5 november 1910 wekelijks in 25 afleveringen zou verschijnen aan 80 cent per nummer. Tot 1 december 1910 kon worden ingetekend voor een gebonden uitgave aan 24 frank. In België werkte Larousse voor de verspreiding samen met de bekende Brusselse *Librairie J. Lebègue*. In de promotie van *La Belgique Illustrée*, dat werd aangeprezen als *véritable monument élevé à la gloire de notre pays*, werden het voorwoord van Emile Verhaeren en de conclusie van Louis Frank nadrukkelijk vermeld. Elke Belg zou dit werk moeten bezitten. In december werd de brochure nog eens samen met 500 prospectussen van Larousse verstuurd, wat zonder twijfel bedoeld was als promotieactie in de kerst- en eindejaarsperiode.²⁰³ Dat Franks brochure reeds in de zomer van 1910 maar als conclusie van *La Belgique Illustrée* pas in april-mei 1911 uitkwam, had het voordeel dat de idee van het federale werelddistrict met tussenpozen telkens weer onder de aandacht kon worden gebracht.²⁰⁴

La Belgique Illustrée was niet alleen voor het Belgische maar ook voor een internationaal publiek bestemd. Franks brochure en voorpublicatie *La Paix et le District Fédéral du Monde* was dat zeker. Louis Frank

²⁰⁰. Daar Frank een stamboom van de Belgische dynastie wilde laten opnemen, nam hij opnieuw contact op met H. Jungbluth, die hem naar twee andere hofdignitarissen, Victor Godefroid (*Secrétaire des Commandements du Roi*) en Jules Bosmans (secretaris van de gravin van Vlaanderen, de moeder van koning Albert) doorverwees: Brief van H. Jungbluth aan LF, 5 april 1910; Brief V. Godefroid aan LF 16 april 1910 (meldt dat hij LF zal ontvangen op 18 april): KB,MS, II 6062, grote map “La Belgique Illustrée.”

²⁰¹. Frank stelde een plakboek (op ministerpapier, 47p.) samen met de promotieadvertenties en reacties en besprekingen in de pers. KB, MS, II 6056 *La Paix et le District Fédéral du Monde*.

²⁰². Moreau nodigde LF samen met L. Dumont-Wilden en Wilmotte uit voor een diner op 24 september 1909. Ze gaven rendez-vous aan de stand van Larousse: Brief van G. Moreau aan LF, 24 september 1910: KB,MS, II 6062, grote map “La Belgique Illustrée.”

²⁰³. P. Gillon, co-directeur van Larousse, stuurde de 500 prospectussen te dien einde naar Frank op: Brief van P. Gillon aan LF, 21 november 1910: KB,MS, II 6062, grote map “La Belgique Illustrée.”

²⁰⁴. In het voorjaar van 1911 werden de drukproeven van Franks conclusie van *La Belgique Illustrée* gefinaliseerd. Frank kampte toen met gezondheidsproblemen: Brief G. Moreau aan LF, 27 maart 1911: KB,MS, II 6062, grote map “La Belgique Illustrée.”

beoogde zeer bewust het bereiken van de buitenlandse deelnemers aan zowel het *Premier Congrès mondial des associations internationales*²⁰⁵, dat precies van 9 tot 11 mei 1910 te Brussel zou doorgaan, als de aanstaande zitting van de *Union interparlementaire*²⁰⁶, die van 30 augustus tot 1 september 1910 eveneens te Brussel zou plaatsgrijpen.²⁰⁷ Na een beknopte voorstelling van de inhoud van Franks tweeledig publicatieproject kunnen de reacties erop in het licht van de hierboven geschetste context ten volle uitkomen. Welke waren nu de krachtlijnen van Franks argumentarium om België als federaal werelddistrict en Brussel als het politiek-administratieve centrum naar voor te schuiven?

9. De Belgen, de Vrede en het Federaal District van de Wereld

Les Belges et la Paix en *La Paix et le District Fédéral du Monde* vormen in alle opzichten één consistent geheel. In het eerste luik bouwde Frank een synthese- en referentiewerk op, dat de pacifistische traditie van de Belgische natie moest aantonen, alsook de avant-garderol die Belgische pacifisten en internationalisten sinds 1830 hadden gespeeld ter bevordering van de wereldvrede. *Les Belges et la Paix* is ook bedoeld als chronologisch naslagwerk over alle internationale congressen die in België en vooral Brussel sinds 1830 hadden plaatsgegrepen en vooral over de inhoudelijke en praktische gevolgen van die congresarbeid en dat internationaal overleg in tal van sectoren.²⁰⁸ Daardoor wilde Frank meteen ook aangeven dat

²⁰⁵. *Congrès mondial des associations internationales. Bruxelles, 9-11 mai 1910. Premier volume: documents préliminaires, rapports*. Brussel, Hayez, 1911, IX-831p. (Office central des institutions internationales, nr. 2); *Congrès mondial des associations internationales. Bruxelles, 9-11 mai 1910. Second volume: Procès verbaux des séances*. Brussel, Hayez, 1912, VIII p.-p. 831-1246.

²⁰⁶. Frank had gepoogd om de *Union interparlementaire* ertoe te bewegen in te schrijven op zijn brochure. Beernaert, die het organiserend comité voorzat, repliceerde negatief: "Monsieur, L'Union interparlementaire ne s'occupe jamais d'intérêts locaux et l'expansion de la Belgique ne la touche pas. Il serait donc impossible de proposer à son bureau de souscrire à votre brochure. Mes regrets et civilités, Beernaert." : Brief van Beernaert aan LF, 30 juli 1910: KB, MS, II 6056, *La Paix et le District Fédéral du Monde*. De brochure werd wel aan de deelnemers bezorgd maar het voorstel van het werelddistrict stond uiteraard niet op de agenda, zie: *Union interparlementaire. Compte rendu de la XVIe Conférence, tenue à Bruxelles du 30 août au 1er septembre 1910*. Brussel, Misch & Thron, 1910, XXX-245 p.

²⁰⁷. LF expliciteerde de doelstellingen van zijn campagne in functie van de sensibilisatie van beide congressen expliciet: L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. V.

²⁰⁸. Dat zeer uitgebreide chronologische repertorium beslaat maar liefst 90 pagina's!, zie: L. Frank, *Les Belges et la Paix*, p. 13-102

België als *Forum des nations*²⁰⁹ in de toekomst een evidente organisatorische en intellectuele missie te vervullen had op internationaal vlak. Franks brochure van 1910 vormde niet alleen de sublieme conclusie maar was ook de ultieme bekroning van *Les Belges et la Paix*.

Franks publicaties en campagne illustreren treffend de combinatie van pacifisme en patriottisme. Die combinatie is overigens niet uitzonderlijk voor die periode. In haar studie over individuele en collectieve actoren in de Europese vredesbeweging vóór 1914 toonde V. Grossi aan dat bepaalde nationale pacifismen zich, om te kunnen overleven, zelfs assimileerden met de nationalistische en imperialistische stromingen van die periode.²¹⁰ Frank stak zijn patriottisme echter hoegenaamd niet weg: dat was immers mede ingegeven door de interne vreedzame co-existentie, de vrijheidsliefde en de pacifistische verdiensten van de Belgen.²¹¹ Maar net zoals het vertoog van een Paul Otlet maken Franks publicaties deel uit van de constructie van de identiteit van de Belgische natie als *terre d'internationalisme*, bestemd om een missie in de wereld te vervullen. Als publicist-ondernemer leverde Frank, die actieve contacten had met de pers, ook een bijdrage tot de beweging die de mondiale expansie van het 'nieuwe' België wilde promoten.

In *La Paix et le District Fédéral du Monde* stelde Frank zich tot doel de idee van het federaal werelddistrict te lanceren – in het bijzonder ter attentie van de buitenlandse deelnemers van de congressen van de UAI en de UIP –, het concept zelf uit te werken en er de realisatie van te bepleiten tegen het eeuwfeest van Waterloo en van de oprichting van de eerste verenigingen voor de vrede. Daarmee riep hij alle pacifisten en internationalisten meteen op tot de voorbereiding van *une grandiose manifestation internationale* in 1915. Frank koesterde de hoop dat de apotheose van die grootse herdenking van de laatste grote Europese veldslag en van de geboorte van het moderne pacifisme zou culmineren in de oprichting van het federale werelddistrict in België en de verheffing van Brussel als wereldcentrum.

Frank betoogde dat de evolutie van de pacifistische idee en de internationale beweging België noodzakelijkerwijs in de toekomst een cruciale internationale missie zouden toewijzen. België bezat immers *une sorte de puissance ou d'action catalytique, lui permettant de rapprocher ses voisins dans des oeuvres de concorde et de travail commun*.²¹² Het werk van internationale verzoening paste bijzonder goed bij het genie, de aard van België, het centrum bij uitstek waar nieuwe ideeën worden uitgetest en waar

²⁰⁹. L. Frank, *Les Belges et la Paix*, p. 10.

²¹⁰. V. Grossi, *Le pacifisme européen: 1889-1914*. Brussel, Bruylant, 1994, 512p.

²¹¹. Zie bijvoorbeeld de inleiding van L. Frank, *Les Belges et la Paix*, p. 1.

²¹². L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. V.

de ‘exclusieve’ tendensen van Duitsland, Engeland en Frankrijk zich vermengen en worden geharmoniseerd.

Waarom een eeuwfeest voor de herdenking van Waterloo? De reden lag in het wezen en de betekenis van de heroïsche strijd, die daar was geleverd. De meest beroemde veldslag van de moderne tijd was immers, in tegenstelling tot alle vroegere conflicten, *la lutte idéale des nations cherchant à sauver leur indépendance menacée par l'autocratie guerrière* geweest. Waterloo had *une tyrannie sanglante* vernietigd en had een nieuwe era voor de mensheid geopend, een era van vrede, eendracht en respect tussen nationaliteiten en vrijheid der volkeren. Waterloo had de geboorte van de vredesbeweging ingeluid. Volgens Frank waren zelfs eigentijdse pacifisten onwetend over de nauwe relatie tussen beide, alsook over de specifieke rol van België in de prille vredesbeweging. Die beweging was ontstaan in de Verenigde Staten van Amerika op initiatief van de Quakers en had zich vervolgens voortgeplant in Groot-Brittannië en Frankrijk, maar had in 1848 – een cruciaal jaar in de Europese geschiedenis – in België een zeer vruchtbare grond gevonden: op initiatief van de Amerikaanse pacifist Elihu Burritt en met de actieve ondersteuning van de Belgische regeringsleider Charles Rogier hadden de Amerikaanse en Engelse vredesverenigingen het *Premier Congrès des Amis de la Paix Universelle* in Brussel samengeroepen. Op dat congres (20-22 september 1848) was de grondslag gelegd van het internationale pacifisme. De vier congresresoluties²¹³ hadden het globale actieprogramma van de internationale vredesbeweging van de hele 19de eeuw bepaald. Kortom, het congres van 1848 had te Brussel de eerste steen van de ‘Tempel van de Vrede’ gelegd.²¹⁴

De planeet was nu *l'âge de la mondialité* ingetreden.²¹⁵ Alle volkeren zouden zich organiseren volgens uniforme principes en dezelfde fundamentele wetten, die *la grande charte de l'humanité* zouden worden. De preventie van internationale conflicten en oorlog was mogelijk door de universele erkenning en vooruitgang van mensenrechten, de veralgemeende instelling van het constitutioneel en parlementair regime, de algemene leerplicht, de verheffing van de arbeidersklasse en de uitbouw van het systeem van sociale zekerheid én de toekenning van politieke rechten aan de vrouw. Op die de grondslagen konden de universele vrede

²¹³. Veroordeling van het gebruik van wapens om internationale geschillen te regelen; internationale conflictregeling via de toepassing van rechtsregels door bijzondere rechters of een internationaal opperst gerechtshof; streven naar het samenroepen van een congres der naties om een internationale gedragscode uit te werken; eis van de organisatie van een systeem van algemene en gelijktijdige bewapeningsvermindering. Zie ook: L. Frank, *Les Belges et la Paix*, p. 105-107.

²¹⁴. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 1-10.

²¹⁵. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 11.

en een harmonieuze wereldmaatschappij definitief worden gevestigd. De algemene verbetering van de levensomstandigheden der volkeren, gekant tegen de autocratische en oorlogszuchtige grillen, zou het uitbreken van oorlog verhinderen. De economische competitie tussen staten hield zeker risico's van conflicten en oorlog in maar het voorbeeld van het recent opgerichte *Bureau international permanent des sucres* – opgericht in Brussel (1902) – toonde aan dat internationale economische spelregels mogelijk en efficiënt waren.

Daar de bevrijde volkeren zich tot de rang van morele personen hadden verheven, zouden ze in de toekomst co-existeren dankzij eenzelfde morele en imperatieve wet, een nieuwe Decaloog, de basis van de sociale organisatie van de mondiale samenleving. Frank ging uit van een evolutionistisch stramien, gaande van de ontwikkeling van de menselijke samenleving in families en stammen via de opeenvolgende stadia van gemeenten, regio's en provincies tot het stadium van naties: nu was de tijd aangebroken om de *Etats-Unis de la Terre* op te richten. De politieke globalisering zou immers uitmonden in een *Confédération mondiale*, bestaande uit de circa 50 toen bestaande staten.²¹⁶ Die Wereldconfederatie²¹⁷, die er vroeg of laat zou komen, zou nood hebben aan *un point conventionnel de concentration de ses intérêts communs*. Dat *centre mondial* zou buiten alle rivaliteiten en conflicten moeten staan en een onschendbare en onaantastbare oasis vormen, beschermd door eeuwigdurende neutraliteit. Het wereldcentrum zou in geen geval dirigerende macht hebben of afbreuk doen aan de soevereiniteit van staten maar wel een functionele coördinatie beogen van de gemeenschappelijke belangen in alle sectoren van het menselijke leven: “Le centre mondial remplira surtout les fonctions d’une cellule sociale de science administrative, groupant les offices de renseignements, de recherches et de documentation, les bureaux d’études et de travaux préparatoires, les laboratoires d’expériences communes, les dépôts d’archives internationales.”²¹⁸

Anders dan de naar urbanistisch monumentalisme en zelfs megalomanie neigende voorstellen van *world city planners* als H.C. Andersen vertrok Frank niet van een architectonisch-urbanistisch-utopistisch toekomstvisioen maar dus van de concrete, zakelijke politiek-administratieve noodzaak om de toekomstige *Confederatie van de Wereld* een beleids-

²¹⁶. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 12-13.

²¹⁷. Het spreekt vanzelf dat Frank zeker niet de eerste was om de idee van een wereld(con)federatie te opperen. We volstaan in dit bestek met te verwijzen naar I. Kant, die in 1795 (*Zum ewigen Frieden*) bijvoorbeeld de organisatie van de wereldvrede op basis van een Confederatie van Vrije Staten bepleitte. Over Kant en andere denkers en voorstellen over federalisme (19de en begin 20ste eeuw), zie: M. Merle, *Pacifisme et internationalisme*. Paris, Colin, 1966 p. 136-145, p. 217-234, p. 291-312.

²¹⁸. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 13.

coördinerend en -voorbereidend centrum te geven: het federaal district van de wereld moest worden opgevat als het systematisch uitbouwen van een centrum van alle al bestaande internationale unies tussen staten in gespecialiseerde sectoren van diensten, actieterreinen en probleemgebieden (Rode Kruis, post, telegraaf, maten en gewichten, etc.).²¹⁹ Volgens Frank vormden al die internationale bureaus, organisaties en unies een incoherent geheel, hoewel ze hetzelfde algemene humanitaire doel hadden. Franks pragmatische visie blijkt telkens opnieuw en geeft aan dat hij zich niet door loze dromen en irreële visioenen liet leiden: “Le progrès perfectionnera ces rouages naissants, qui constituent les embryons informes du futur “Ministère international de la paix”²²⁰. Du groupement rationnel des unions universelles existantes et de leur développement inévitable, sortira l’union des unions, c’est-à-dire la Confédération de la Terre, qui aura pour siège social nécessaire le District Fédéral du Monde. Or, la Belgique est toute désignée pour devenir ce siège.”²²¹

Frank zette zich prompt af tegen de promotoren van de bouw van een nieuwe wereldstad in Den Haag (en elders) en dus specifiek tegen de groep rond Eykman en het Voorbereidend Bureau van de Stichting voor Internationalisme. De bouw van een geheel nieuwe internationale wereldhoofdstad was niet nodig maar het was even absurd de bestaande versplintering van internationale organisaties over een veelvoud van steden in stand te houden. Wat zijn landgenoten betreft, was Frank het niet eens met de voorkeur van La Fontaine voor Straatsburg noch met de polycentrische visie die Otlet in 1907 had vertolkt.²²² Een definitieve en permanente zetel en groepering van internationale organisaties drong zich zijns inziens om redenen van efficiëntie op.

De idee van federaal district was inherent aan het concept en de structuur van een confederatie. Dat bleek zowel uit het historische voorbeeld van de Verenigde Staten van Amerika en zijn *District of Columbia* met Washington als bondshoofdstad als uit de recente constitutie van het fede-

²¹⁹. De totale opsomming van reeds bestaande unies en internationaal geconcerteerde en georganiseerde actieterreinen beslaat een halve pagina: L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 13-14.

²²⁰. Frank kondigde, zoals gezegd, een studie over dit Internationaal Ministerie van de Vrede aan en de Papieren Frank bevatten het werkplan en ontwerp-manuscript ervan.

²²¹. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 14.

²²². Frank vermeldde niet de bron waaruit La Fontaines voorkeur voor Straatsburg blijkt. Hij verheugde zich ook over het feit dat Otlet op zijn polycentrische visie van 1907 intussen was teruggekomen en zich via de oprichting van het OCII bij de zienswijze van Frank had aangesloten. Ons inziens is dat niet geheel correct: de oprichting van het OCII dateerde immers al van 1907 – zij het dat dit orgaan inderdaad precies pas in 1910 door het congres van de UAI in Brussel formeel werd erkend – en de oprichting van de OCII impliceerde geenszins de verplaatsing van de zetel van de Haagse instellingen. Zie: L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 14-15.

raal district van Australië en Canberra. Na het Amerikaanse en Australische continent zouden de andere continenten volgen en ook federale districten oprichten. Frank maakte zich sterk dat het debat over de oprichting van het federaal werelddistrict in België in tegenstelling tot de rivaliteit in Australië geen aanleiding daartoe zou geven, omdat België het enige land was dat zijns inziens aan alle voorwaarden voldeed om uit te groeien tot wereldcentrum. De voordelen en garanties die België bood waren zijns inziens onbetwistbaar. We gaan hier enkel in op de meest relevante argumenten die Frank ontwikkelde.²²³

België was om te beginnen een kleine staat, die geen bedreiging inhield voor andere staten en volkeren, maar leverde als industriële en intelligente natie een grote bijdrage tot de gehele economische vooruitgang. Het land bood een gezonde omgeving, een gunstig klimaat, was aangenaam en goedkoop om te leven en beschikte over centrale, snelle en gemakkelijke verbindingen. Klimatologisch bood België slechts een licht voordeel ten opzichte van Den Haag en Bern, maar topografisch was de centrale ligging van België uniek: het land vormde niet alleen een natuurlijke *trait d'union* tussen alle beschaafde landen maar de sterke uitbouw van het eerste continentale spoorwegennet maakte dat België over de snelste, goedkoopste en meest optimaal met andere landen verbonden netwerk van moderne treinen beschikte, terwijl Antwerpen het lijnhoofd van de transAtlantische zeelijnen vormde. Als eerste haven van het Europese continent zou Antwerpen via de trein nauw en snel verbonden zijn met het federaal werelddistrict in Brussel en uitgroeien tot *cité jumelle* van de hoofdstad. België was bovendien uitgerust met de meest moderne telefoon- en telegraafinfrastructuur, wat in geval van crises onmiddellijke mondelinge communicatie- en overlegmogelijkheden bood tussen Brussel en de belangrijkste politieke beslissingscentra in de wereld. De ligging van België aan de Noordzee bood bovendien het voordeel dat het federaal werelddistrict continu bereikbaar was, niet territoriaal kon worden afgesloten en dat zijn onschendbaarheid desnoods door de vloot der garanderende mogendheden snel kon beschermd worden. Kortom: “la Belgique apparaît à toute évidence comme la zone de jonction naturelle, le noeud normal et le centre de gravité rationnel. Là devra s’ériger le District Fédéral du Monde.”²²⁴

²²³. Frank ging ook kort in op de geologische sedimentaties, hetgeen vergezocht lijkt. Hoewel: vandaag zal niemand betwisten dat men bij de vestiging van centrale mondiale en internationale instellingen best rekening houdt met risico's op aarbevingen, orkanen, tsunami's en andere natuurrampen. Frank betoogde ook dat de vondsten van prehistorische bewoning de geschiktheid van het Belgische klimaat en leefomgeving van oudsher aantoonde.

²²⁴. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 17.

België was weliswaar een klein land qua oppervlakte maar had een grote bevolkingsdichtheid. Die voorspoedige demografische situatie weet Frank onder meer aan de graad van industriële activiteit, ondernemingsgeest, zin voor arbeid, initiatief en zelfverwezenlijking van het Belgische volk, dat zich daarenboven onderscheidde door *la puissance de sa vie de relation*, zijn internationale relatiebekwaamheid. Het kleine België vormde geen gevaar voor de grote mogendheden maar al die topkwaliteiten garandeerden dat het zijn missie als werelddistrict efficiënt en intens zou vervullen. Vooral de politieke cultuur, geschiedenis, gewoonten, instellingen, normen, seculiere tradities en zeden van het Belgische volk maakten het tot *le peuple international par excellence*. Sinds veel langer dan 1830 onderscheidde België zich door de vreedzame co-existentie van de twee etnische elementen. Het etnisch, cultureel en taalkundig dualisme verhinderde niet dat de Belgische natie een opmerkelijke individualiteit vormde. Uit hun identiek sociaal leven, hun gemeenschappelijke geschiedenis van lijden onder eeuwen van onderdrukking, hun gecombineerde inspanningen voor nationale bevrijding, de gelijke gemeentelijke autonomie, cultus en praktijk van alle vrijheden kwam *l'unité de l'accord harmonieux* voort. Door de culturele en ideële transitierol van België was zijn nationale cultuur volgens Frank een soort syncretisme, waarin de aard en het genie van de Germaanse en Latijnse culturen waren gefusioneerd. Maar België dankte *sa personnalité vivante* niet alleen aan de creatieve fusie van enkel de Franse en Duitse cultuur: aan Engeland dankte de Belgische natie zijn groot industrieel vermogen (John Cockerill) én de invoering van de gepondereerde parlementaire regeringstraditie (Leopold I). Kortom: "L'extraordinaire aptitude d'assimilation de la Belgique lui a permis de subir l'influence la plus heureuse de ses trois voisines sans rien perdre de sa propre individualité. Là, dans cette surprenante réceptivité, résident son originalité, le secret de sa force et la source même de son caractère international."²²⁵

Het land dat zou worden uitgekozen als federaal werelddistrict moest aan een consistent politiek-institutioneel profiel beantwoorden en alle mogelijke garanties bieden. België voldeed volgens Frank ten volle aan deze essentiële condities: de grondwet van 1831 was de meest liberale van Europa en had de meest uitgebreide vrijheden geproclameerd; België had buitenlandse ballingen dezelfde rechten toegekend en asiel verleend; de onafhankelijkheid en neutraliteit van België werden gegarandeerd door de grote mogendheden via het Verdrag van London (19 april 1839). De interne vrijheid en externe neutraliteit die België als kandidaat-wereld-

²²⁵. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 20.

district bood diende volgens Frank enkel te worden gecompleteerd door de internationaal gegarandeerde onschendbaarheid van het territorium.

De inplanting van een federaal werelddistrict in België betekende niet dat het land zijn vrijheid en politieke onafhankelijkheid zou verliezen, noch dat de Belgen afstand zouden moeten doen van hun politieke rechten.²²⁶ Alleen de internationale administratie, te benoemen door een internationale commissie of een delegatie van staten, zou van de gemeenschap van staten afhangen. Het werelddistrict behield dus politiek-institutioneel zijn persoonlijkheid maar moest wel een landsregering hebben waarvan de vorm overeenkwam met die van de meerderheid van de confederale staten. Gelet op het feit dat het merendeel der staten een constitutionele monarchie kenden, moest het werelddistrict die regeringsvorm hebben, althans tot zolang de meerderheid der staten een meer progressieve regeringsvorm zou aannemen. En België beantwoordde volkomen aan dat constitutioneel en politiek-institutioneel profiel: een democratische, constitutionele en parlementaire monarchie, waarin geen kasten, privileges of staatsgodsdienst was toegelaten en elkeen de meest brede rechten en vrijheden genoot. Het werelddistrict moest volgens Frank een klein, goed gecentraliseerd land zijn met een officiële taal die tot de belangrijkste cultuurtalen behoorde, bij voorkeur het Frans, de taal van de diplomatie. Frank meende dat Zwitserland met zijn 24 administratief autonome republieken niet in aanmerking kwam en Nederland ook niet, omdat het als gecentraliseerde staat een ‘geïsoleerde’ taal als het Nederlands als officiële voertaal hanteerde.²²⁷

Franks klimatologische argumenten komen misschien op het eerste zicht wat vreemd of vergezocht over maar waren ze dat wel? Het werelddistrict moest genieten van een gematigd klimaat en een uitzonderlijke openbare hygiëne. Diplomaten en internationale functionarissen uit de hele wereld en de meest verscheiden streken en rassen dienden immers gedurende langere tijd in een gezonde omgeving te verblijven. Op economisch, sociaal en cultureel vlak voldeden België en zijn hoofdstad ook aan alle basisvereisten van een modern, open, aangenaam en betaalbaar leefklimaat, dat de mobiliteit van mensen en ideeën ten zeerste bevorderde.²²⁸ Maar bovenal: “Le District fédéral mondial doit être un microcosme, c’est-à-dire un petit monde, résumé et miniature de l’univers.” Een mikrokos-

²²⁶. In de Amerikaanse Unie was het federaal district immers als zetel van de uitvoerende macht ondergeschikt aan het Congres en zijn inwoners, waaronder een groot aantal ambtenaren, waren uitgesloten van politieke rechten.

²²⁷. Een zwak punt in Franks argumentatie: Genève zal bijvoorbeeld later integendeel voordeel halen uit het feit dat Zwitserland zich als gastland van de zetel van de Volkenbond op een oude federale traditie kon beroepen.

²²⁸. Uitgebreide beschrijving en opsomming van de geografische en culturele kwaliteiten, zie: L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 22.

mos²²⁹, daarmee bedoelde Frank dat een land als België op economisch vlak zowel actief was in de land- en mijnbouw, industrie en handel en als koloniale metropool, zodat het werelddistrict in alle sectoren van de vreedzame economische bedrijvigheid ervaren was en alle sociale beroepsgroepen groepeerde. Want het werelddistrict had ook een functie als maatschappelijk laboratorium, waaruit de hele mensheid lessen kon trekken en voordeel halen. Sociale stabiliteit moest het werelddistrict uiteraard ook bieden: een traditie van vreedzame arbeidsorganisatie met het oog op sociale orde en vooruitgang, zonder risico voor turbulente crises en troebelen, die de werking van het werelddistrict konden hinderen. De Belgische spaargave en accumulatie van rijkdom kwam via investeringen in alle werelddelen bovendien de globale vooruitgang ten goede. Kortom, volgens Frank beantwoordden België en de Belgen volledig aan dit gedetailleerde totaalprofiel.

Als kandidaat-werelddistrict vormde België een cultuurnatie, die zich niet alleen sinds eeuwen in alle takken van de kunst had onderscheiden maar ook grote sprongen had gerealiseerd in vele domeinen van de fundamentele en toegepaste wetenschappen.²³⁰ In het veld van de moderne politieke wetenschap, het publiek en het internationaal recht hadden de Belgen sinds 1830 eveneens een eersterangspositie veroverd, die in het logische verlengde lag van de oude democratische traditie en ervaring van onze contreien sinds de middeleeuwen. De culturele, sociale en politieke associatieve en coöperatieve methodes en het politiek-populariserende apostolaat van de Belgische sociale en politieke leiders konden het werelddistrict en het ideaal van vrede en internationale rechtsorde alleen maar ten goede komen. Belgische rechtsgeleerden hadden ijkpunten voor het moderne recht neergezet en dan... het Belgisch staatsmanschap!²³¹ België: dat was ook een uitzonderlijk internationaal artistiek en wetenschappelijk centrum, uitgerust met moderne onderwijs- en onderzoeksinstellingen en een breed gamma van cultuurproducerende en -verspreidende instellingen. Kortom, als klein land bood België niet alleen de ideale geografische, sociaal-economische, politiek-institutio-

²²⁹. De idee over België als microcosmos van West-Europa ontleende LF uiteraard aan Henri Pirenne, zie ook: L. Frank, *Les Belges et la Paix*, p. 2.

²³⁰. Zeer omstandige opsomming van alle gerenommeerde kunstenaars, literatoren en wetenschappers sedert de renaissance, zie: L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 23-25.

²³¹. "Quant à la science politique et à l'art du gouvernement, Léopold Ier, les de Gerlache, Van de Weyer, Rogier, Frère-Orban, Bara, Nothomb, Malou, Beernaert, Van Praet, Devaux, Orts, Lambermont, Banning, Brialmont, Van Neuss, Greindl, Capelle, se sont montrés, dans la direction des affaires belges, administrateurs instruits, sagaces et désintéressés. A maintes reprises, les dirigeants étrangers ont eu recours à l'expérience de tels hommes pour les consulter ou leur confier des arbitrages." L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 25.

nele, cultureel-mondiale, wetenschappelijk-creatieve context voor de inplanting van het federale werelddistrict maar dat zou ook gebaat zijn bij de parate bekwaamheden en dienstbaarheid van zijn politieke en intellectuele elite.

België was niet alleen geschikt, het was ook in alle opzichten waardig om de functie van federaal district van de Confederatie van Verenigde Staten van de Wereld te ambiëren. De eerste ambitie van de Belgische natie lag immers in het bevorderen van een algemene en duurzame vrede, waaruit ze zelf gedurende 80 jaar alle voordelen had gepuurd en kansen had gehaald. Haar recente mondiale expansie had van België niet alleen een wonderlijke smeltkroes gemaakt, maar een aantal Belgen – pater De Smet, pater Damiaan – illustreerden de bereidheid tot zelfopoffering ten bate van de beschaving en de mensheid.²³² België had vooral geëxcelleerd door zijn noeste arbeid voor de vrede. Het pacifistische ideaal en actieprogramma waren door de arbeid van Amerikanen, Engelsen én Belgen geformuleerd. Zoals gezegd had het eerste waarachtig internationale vredescongres plaatsgegrepen in Brussel (1848) en de Belgen hadden sindsdien een bijzondere unieke bijdrage tot de groei van het internationale pacifisme geleverd. Brussel was uitgegroeid tot een van de meest actieve internationale centra. De Belgische rechtsgeleerde Louis Bara – laureaat van de eerste wedstrijd voor de vrede (1849) – had met zijn proefschrift niet alleen de pacifistische idee gesynthetiseerd maar ook de grondslagen van *la Science de la Paix* gelegd.²³³ De oprichting van het *Institut International de Droit* (1873) was een onontbeerlijk pacifistisch werkinstrument, opgericht op Belgisch initiatief.²³⁴ De eerste internationale Conferentie inzake oorlogsrecht (1874) had in Brussel het ontwerp van codificatie uitgewerkt dat een kwarteeuw later door de Haagse conferenties werd hernomen. De oprichting van het internationaal bureau voor telegrafie (1865): een Belgisch initiatief. Aan de creatieve en intellectuele bijdrage van België tot de vrede en de ontwikkeling van het internationaal recht kon dus niet getwijfeld worden, noch aan het feit dat België *le pays international par excellence* was.

Frank wees met klem erop dat alleen het veto van autocratische monarchen zoals Napoleon III en de Russische tsaar de vestiging van de zetels van een aantal belangrijke internationale conferenties en organisa-

²³². L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 27.

²³³. LF diepte het werk van Louis Bara op uit de vergeethoek waarin het was geraakt, zie: L. Frank, *Les Belges et la Paix*, p. 115-131.

²³⁴. Zie ook: L. Frank, *Les Belges et la Paix*, p. 141-152.

ties in Brussel had geblokkeerd²³⁵ en dat *l'ancienne diplomatie* België niet de volle erkenning had gegund. Dat de Eerste en Tweede Vredesconferentie in Den Haag hadden plaatsgegrepen, was volgens Frank te wijten aan *une erreur ou une injustice de diplomatie*.²³⁶ Daar België en Brussel de beste kwalificaties hadden meende hij dat het federaal werelddistrict in België langs geleidelijke weg zou worden uitgebouwd. Zijns inziens lag het natuurlijke geografische gravitatiepunt waarrond de internationale organisaties zich op termijn zouden (her)groeperen immers in Brussel, waar het merendeel der initiatieven was gevestigd. Dat was een kwestie van rationele organisatie, efficiëntie en nut.

Frank was een voluntarist en ging bewust niet in op het diplomatieke concert en de tijd die nodig zouden zijn om het federale werelddistrict te realiseren. Dat hij zich ook realistisch opstelde, blijkt uit het feit dat hij, rekening houdend met de op en neergaande conjunctuur van internationale spanningen, zich ook rekenschap gaf van het feit dat de territoriale onschendbaarheid van het werelddistrict ook militair verdedigbaar moest zijn. Geen nood: België beschikte alweer en ook uit geostrategisch en defensief-militair opzicht over de vereiste troeven en infrastructuur. Het zou de intussen overleden Leopold II een riem onder het hart geweest zijn, indien hij Franks argumentatie op dit punt had kunnen lezen. Was België gelegen op het snijpunt van de drie grote mensenrassen, die de wereldhegemonie onder elkaar verdeelden, dan vormde het ook *leur zone de conjonction, ... leur trait d'union et leur noeud inséparable*. Als open ontmoetingszone in tijd van vrede, moest het federaal werelddistrict in tijd van oorlog echter kunnen worden gesloten en afgeschermd. De bouw van de nieuwe gordel van forten rond Antwerpen garandeerde zulk een louter defensief gericht militair afweersysteem, alsook een verzekerde ravitailering van het werelddistrict via de haven. Zolang de algemene ontwapening niet zou gerealiseerd zijn zou het Antwerpse afweersysteem samen met de Maasforten instaan voor de garantie van de neutraliteit en territoriale onschendbaarheid van het werelddistrict, dat meteen ook, mits

²³⁵. Aan Napoleon III was het te danken dat de zetel van het internationaal bureau voor telegrafie in 1865 in Bern in plaats van Brussel werd opgericht. Gelijkaardige drijverijen hadden het Duitse voorstel om de universele postunie (1874) in Brussel te vestigen ook belet: de zetel ging naar Bern. Hoewel tsaar Alexander II de eerste conferentie over de codificatie van het oorlogsrecht (1874) te Brussel had bijeengeroepen, had zijn opvolger de voorkeur aan Den Haag gegeven. Frank weet dat aan *le régime de recrudescence de réaction sanguinaire de la Bureaucratie* in Rusland en de affiliatie van de Romanovs met het Huis van Oranje-Nassau. Dat men Den Haag had verkozen als conferentiestad in een protestantse natie en de paus zo kon worden uitgesloten van het concert der naties, en dat de Belgische katholieke regering dat niet zou hebben kunnen waarmaken, was volgens Frank een voorwendsel. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 28-31.

²³⁶. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 10.

steun van de hele Confederatie, *un inexpugnable boulevard de la Paix* tussen de Latijnse, Germaanse en Angelsaksische invloedzones zou vormen.

Tenslotte meende Frank dat België en Brussel ten volle recht hadden om tot de eer en het privilege van federaal district van de wereld te worden verheven. Na 18 eeuwen van gewapende en bloedige strijd om een illusoire politieke hegemonie, na eeuwen onder het juk van vreemde overheersingen had de slag van Waterloo juist hier op de scheidingslijn van talen, culturen en rassen plaatsgegrepen: maar uit dat epische bloedbad was ook de bron van het moderne pacifisme gesproten. Er was bloedgeld betaald opdat de Tempel van Vrede hier en het federaal werelddistrict dus in Brussel-Waterloo zou worden opgericht: “C’est le prix du sang. Ce sera encore la revanche du bon sens humain; ce sera enfin et surtout l’oeuvre consolante et réparatrice de la Justice immanente. Ainsi le commandent l’honneur, la raison et le droit, supérieurs aux combinaisons éphémères du bon plaisir capricieux des empereurs et des rois du temps de jadis.”²³⁷

Met dit retorische orgelpunt besloot Louis Frank zijn apologie van het vreedzame maar illustere België en zijn voor een mondiale missie bestemde hoofdstad, gericht aan de deelnemers van twee belangrijke internationale conferenties in Brussel, aan de lezers van *La Belgique Illustrée*, aan de bezoekers van Brussel en zijn werelddispositie in 1910 en aan de publieke opinie. Hoe kunnen we Franks vertoog vanuit ons hedendaags gezichtspunt duiden? Zijn zorgvuldig geconstrueerd argumentarium klinkt ontegensprekelijk als het vertoog van een academisch gevormde en hoogopgeleide intellectueel, die zich door zijn promotionele inzet ten bate van de opgang van het vaderland op wereldniveau in de hulpklasse van de Belgische burgerlijke samenleving verder wilde opwerken. Maar het is zonder twijfel ook de uitdrukking van de overtuiging van een oprechte internationalistische pacifist, die zijn patriottisme sublimeerde door zijn land en hoofdstad als waardige en uitgelezen kandidaat aan te prijzen als werelddistrict in politiek-administratieve dienstbaarheid van de verhoopte Confederatie van Verenigde Staten van de Wereld. Frank had zeker de neiging de Belgische natie en identiteit als een synthese van unieke en hoogbegaafde kwalificaties te representeren en te personifiëren als het collectieve Belgische genie. Zijn persoonlijke bijdrage in het debat over de kwestie van de wereldhoofdstad in de jaren 1905-1914 heeft tot op zekere hoogte het voluntarisme gemeen dat de *world city*-visioenen van sommige van zijn tijdgenoten inspireerde. Frank onderscheidde zich echter van hen door zijn uitgangspunten als internationaal geschoolde rechtsgeleerde, zijn pragmatisch-zakelijke visie op het functionele nut en de rationele noodzaak van een uniek politiek-admini-

²³⁷. L. Frank, *La Paix et le District Fédéral*, p. 32.

stratief wereldcentrum en het perspectief van een noodgedwongen geleidelijke realisatie. Hij realiseerde zich wel degelijk dat de invoering van een dergelijke bestuurlijke innovatie op mondiaal niveau geen sinecure was.²³⁸ In *La Paix et le District Fédéral du Monde* treft men geen groots, monumentaal urbanistisch masterplan van het nieuwe utopische wereldcentrum aan: enkel een gravure van de slag van Waterloo, een kaart met alle historische veldslagen op het Belgische grondgebied en... een grote landkaart met alle verbindingswegen te land, te water en te spoor.

10. Reacties en resonantie

Droeg Frank met *Les Belges et la Paix* bij tot de luister van de 75ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid, dan oogste hijzelf ook de nodige lof omwille van zijn boek. In academische middens werd het boek als een belangrijk en exhaustief syntheseswerk begroet door de Gentse hoogleraar in de geschiedenis, Ernest Discailles. Die vroeg zich unisono met de auteur af of België inderdaad geen speciale missie in de toekomst op het vlak van de organisatie van de wereldvrede te vervullen had.²³⁹ Recensies van dergelijke vooraanstaande en bevriende academici kon Frank goed gebruiken voor de promotie van zijn voorstel.²⁴⁰ De *Revue Bibliographique Belge* typeerde het boek als een zeer minutieuze documentaire studie over de immense bijdrage van België tot de vredesbeweging.²⁴¹ De *Revue de Droit International* vond het boek – een conscientieuze studie – een excellent intellectueel bilan van 75 jaar België.²⁴² Franks studie werd ook door Amerikaanse geleerden, zoals

^{238.} Dat blijkt ook uit zijn andere manuscripten over een wereldgrondwet, de wereldconfederatie en het internationaal ministerie van de vrede, waarvan de realisatie de *conditio sine qua non* vormde voor de oprichting van het werelddistrict. Geldgebrek heeft Frank belet om zijn totaalvisie in een tweede grote monografie voor te stellen.

^{239.} E. Discailles, Note Bibliographique. *Les Belges et la Paix*. In: *Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Extrait du Bulletin*, N° 11, november 1905, p. 800-801; KB, MS, II 6057, *Les Belges et la Paix*, I.

^{240.} Frank en Discailles voerden een vriendschappelijke correspondentie en Discailles steunde zijn vriend actief in diens publicatieproject. Zo bracht hij Franks boek begin november 1905 speciaal onder de aandacht van zijn collega-leden van de Academie. Hij had niets dan lof voor *Les Belges et la Paix*. Zie: brieven van Discailles aan LF, 16 en 22 oktober 1905, 9 januari 1906; KB, MS II 6057, III. *Appréciations et Remerciments*.

^{241.} *Revue Bibliographique Belge*, 31 augustus 1905; KB, MS, II 6057, *Les Belges et la Paix*, I.

^{242.} Recensie door Daniel Crick, *Revue de Droit International*, p. 608-611 (geen jaartal; zie KB, MS, II 6057, *Les Belges et la Paix*, I).

S.E. Baldwin²⁴³, en P.S. Reinsch²⁴⁴ opgemerkt en geciteerd. Een autoriteit als Th. S. Woolsey²⁴⁵ noemde *Les Belges et la Paix* een indrukwekkend overzicht van België's bijdrage tot het pacifisme.

Le Soir en *Le Matin* vonden *Les Belges et la Paix* een gepast en nuttig gelegenheidsgeschenk voor de deelnemers van de XIIIe interparlementaire conferentie en de andere internationale bijeenkomsten te Brussel.²⁴⁶ Origineel was dat Frank systematisch de concrete en praktische gevolgen en resultaten had geanalyseerd van alle congressen en conferenties die sedert 1848 te Brussel hadden plaatsgegrepen. België – een onontbeerlijke factor in het internationale leven²⁴⁷ – mocht met reden fier zijn op zijn pacifistische traditie en verdiensten. Het land had zich niet alleen door zijn *altruïsme international* onderscheiden maar ook door zijn functie als *laboratoire de l'organisation juridique des communautés humaines*.²⁴⁸ Volgens *L'Indépendance Belge* had Frank aangetoond welke bijdrage België – *véritable terre d'élection de ces assemblées libres* – als gastland van tal van internationale bijeenkomsten had geleverd. Dat was te danken aan de *esprit de discussion, l'âme même de notre pays*.²⁴⁹ Iedere Belg en iedere vriend van de vrede moest dit boek bezitten.²⁵⁰ Door Franks boek herontdekten de Belgen Louis Bara als een in zijn tijd miskende denker.²⁵¹ De promotie van het boek en het aangekondigde tweede deel wekte de belangstelling van de pers effectief op, ook van E. A. Huybers, correspondent van *The Times* voor België en Nederland.²⁵² Verschillende kranten keken ernaar uit.²⁵³ *Le Soir* bood Louis Frank tenslotte een tribune om

²⁴³ Gouverneur van Connecticut en hoogleraar rechten van de Yale University. Zie: S.E. Baldwin, *The International Congresses and Conferences of the Last Century, as Forces of working towards the Solidarity of the World*. In: *American Journal of International Law*, July 1907, p. 565-578 (met appendix, p. 808-829: lijst met belangrijkste congressen)

²⁴⁴ Paul Samuel Reinsch (1869-1923) Amerikaans Democraat, professor aan de universiteit van Wisconsin, advocaat, gezant van de VSA in China (1913-1919), lid van de *American Political Science Association*. Zie: P.S. Reinsch, *International Unions and their Administration*. In: *American Journal of International Law*, July 1907, p.579-623 (citeert Frank en E. Descamps' boek *Les offices internationaux* (1894) op p. 582).

²⁴⁵ Theodore Salisbury Woolsey (1852-1929), Yale University Professor of International Law, uitgever van onder meer *Woolsey's International Law*.

²⁴⁶ *Le Soir*, 13 augustus 1905; *Le Matin*, 4 september 1905; krantenknipsel 'La Belgique, les Congrès et la Paix', 24 augustus 1905: KB, MS, II 6057, *Les Belges et la Paix*, I.

²⁴⁷ *Journal de Mons*, 3 september 1905.

²⁴⁸ Artikel van Dominique, zonder titel, 31 augustus 1905: KB, MS, II 6057, *Les Belges et la Paix*, I.

²⁴⁹ *L'Indépendance Belge*, 22 augustus 1905.

²⁵⁰ *Par le Monde*, 7 september 1905 (ruime bespreking met uittreksels, 3p., zie: KB, MS, II 6057, *Les Belges et la Paix*, I).

²⁵¹ Un méconnu. In: *Le Matin d'Anvers*, 8 mei 1906.

²⁵² E. A. Huybers meldt Frank dat hij een recensie van het boek zal schrijven: KB, MS, KB, MS II 6057, IIIa. *Cartes de Remerciments*.

²⁵³ *La Dépêche*, 8 september 1905; KB, MS, II 6057, *Les Belges et la Paix*, I.

het belang te belichten van internationale congressen zoals het aanstaande congres van de UIP, dat 2.500 leiders van 18 naties naar Brussel zou brengen.²⁵⁴

Frank voerde een persoonlijke promotieactie voor zijn boek en stuurde het op 21 juli 1905 – hoogtepunt van de nationale jubileumfeesten – naar een groot aantal vooraanstaande personaliteiten op. Het boek werd als *un véritable monument tout à l'honneur de notre patrie* onthaald.²⁵⁵ Leopold II dankte Frank voor zijn boek en voor zijn patriottische inspiratie.²⁵⁶ Prins Albert liet de auteur bedanken voor het vele opzoekingswerk, dat de aandacht van alle Belgen verdiende.²⁵⁷ Alle hoge hofdignitarissen kregen ook een exemplaar. Generaal Jungbluth prees de opportuniteit en kwaliteiten ervan.²⁵⁸ Jules Bosmans wenste Frank uitdrukkelijk succes met zijn ideeën toe.²⁵⁹ A. Beernaert reageerde met veel sympathie en verheugde zich dat Frank het boek op de afgesproken dag had uitgebracht.²⁶⁰ Naast regeringsleider de Smet de Naeyer²⁶¹ dankten andere ministers²⁶² de auteur. Het boek wekte effectief de belangstelling voor het tweede deel over het federale werelddistrict op.²⁶³ Een populaire editie werd ook wenselijk geacht om het boek in het breik van scholieren en het grote publiek te brengen.²⁶⁴ Naast ridder Van der Elst, secretaris-generaal van het ministerie van buitenlandse zaken, reageerden nog andere hoge ambtenaren van dat departement geïnteresseerd op *Les Belges et la Paix*.²⁶⁵ Verschillende pacifistische organisaties schreven Frank aan om een exemplaar te bestellen.²⁶⁶ Vooraanstaande Scandinavische pacifisten, zoals de

²⁵⁴ L. Frank, L'Union interparlementaire. In: *Le Soir*, 1 september 1905.

²⁵⁵ Brief van A. Donny aan LF, 22 juli 1905; Brief van F. Lesoir aan LF, 21 augustus 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations et Remerciments*.

²⁵⁶ Brief E. Carton de Wiart aan LF, 8 augustus 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁵⁷ Brief van V. Godefroid, secretaris van prins Albert, aan LF, 22 juli 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁵⁸ Brief van H. Jungbluth aan LF, 23 juli 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁵⁹ Brief van J. Bosmans aan LF, 25 juli 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶⁰ "Mon chère confrère, Vous avez tenu parole en paraissant à jour fixé! J'espère que votre livre sera un succès d'argent, en même temps qu'un succès de publiciste." Brief van A. Beernaert aan LF, 24 juli 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶¹ Brief de Smet de Naeyer aan LF, 4 augustus 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶² KB, MS, KB, MS II 6057, IIIa. *Cartes de Remerciments*.

²⁶³ Pierre Tempels, vooraanstaand vrijzinnig onderwijswerker en vrijmetselaar, begroette *Les Belges et la Paix* als één van de monumenten van het nationale jubileumjaar en drukte zijn ongeduld uit om van het vervolg kennis te nemen. Brief aan LF, 24 oktober 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶⁴ Brief van F. Lesoir aan LF, 21 augustus 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶⁵ Brief van Van der Elst aan LF, 21 september 1905; Brief Capelle (directeur buitenlandse handel) aan LF, 21 augustus 1905; KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶⁶ Brieven vanwege het *Institut International de la Paix* - Monaco (24 september 1905), *Bureau International de la Paix* - Bern, s.d.: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

Deen Frederik Bajer²⁶⁷ en de Noor B. Hoevdan Koht²⁶⁸, reageerden positief en lovend. Door op eigen kosten minstens 70 à 80 exemplaren op te sturen bracht Frank *Les Belges et la Paix* onder de aandacht van het Hof en de meest vooraanstaande politici, magistraten, diplomaten, hoge ambtenaren, potentiële mecenasen, zoals baron Lambert en Ernest Solvay.²⁶⁹ Uit de reacties blijkt dat Frank niet alleen met pacifistische collega-militanten maar ook met een aantal hoofdredacteuren en journalisten in actief en vriendschappelijk contact stond. Victor Rossel²⁷⁰, directeur van *Le Soir*, liet zijn waardering en vriendschap voor zijn vriend Frank duidelijk blijken.²⁷¹

Frank voerde ook in 1910-1911 en opnieuw in 1913 een intense campagne om zijn brochure *La Paix et le District Fédéral du Monde* te verspreiden en het project van het werelddistrict te promoten. Aan tal van instanties en personaliteiten stuurde hij een exemplaar met een persoonlijke opdracht.²⁷² Gelet op het feit dat Frank reeds jaren naam had gemaakt in het buitenland, is het evident dat hij zijn brochure ook aan tal van buitenlandse figuren en instanties opstuurde. De meer dan honderd

²⁶⁷. Frederik Bajer (1837-1922) deed militaire studies maar werkte als onderwijzer, vertaler en journalist; werd in 1872 verkozen tot lid van de Folketing (Kamer van Volksvertegenwoordigers) en stichtte in 1882 *l'Association pour la neutralisation du Danemark*. In 1889 stelde hij op het eerste *Congrès universel de la paix* te Parijs de oprichting voor van het *Bureau international de la paix*, waarvan hij voorzitter werd (1891-1907). In 1891 richtte hij de *Groupe interparlementaire danois* op en in 1910 de *Union interparlementaire scandinave*. Laureaat van de Nobelprijs voor de Vrede 1908. Briefkaarten van F. Bajer aan LF, 5, 17 en 21 september 1905: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶⁸. Was de consulente geschiedenis van het Nobelcomité van de Storting en schreef een recensie van Franks boek in *Norske Intelligenssedler*, 3-4 januari 1906, zie zijn brief aan LF, 14 januari 1908: KB, MS II 6057, III. *Appréciations*.

²⁶⁹. Alleen al te meten aan het aantal bedankingsbrieven, reacties en formele dankkaartjes heeft LF meer dan 70 exemplaren op eigen kosten verstuurd, zie: KB, MS, KB, MS II 6057, IIIa. *Cartes de Remerciments*.

²⁷⁰. Victor Rossel (1873-1935), zoon van Emile Rossel (1844-1915), oprichter-directeur van *Le Soir* (°1887).

²⁷¹. Franks actieve en goede contacten blijken uit de Papieren Frank. Hier verwijzen we bij wijze van voorbeeld specifiek naar de inkomende correspondentie van onder meer A. Boghaert Vaché (die overigens de bibliografie van *La Belgique Illustrée* opstelde en bevestigde dat hij een recensie zal maken) en Victor Rossel, die zeer informeel met LF omging: "Mon cher Frank, Merci sincèrement pour ton bouquin. Je le lirai avec intérêt, car je sais que chez toi les idées sont fouillées et qu'on trouve un ensemble complet des travaux relatifs à une question. Ces deux qualités réunies font que – laissant l'ami de côté – je lis avec plaisir tout ce que tu produit. A toi, V.R.": Brief V. Rossel aan LF, s.d.: KB, MS, KB, MS II 6057, IIIa. *Cartes de Remerciments*.

²⁷². We kunnen dat onder meer afleiden uit de talrijke dankbrieven en felicitaties die LF ontving. De KB bezit meerdere exemplaren van de brochure, zoals één die door Frank werd opgedragen "A la Rédaction du Palais" (ref. III 10.308 A XXVI, 603) en één "A la Bibliographie de Belgique" (ref. III 10.309 A III, 59). Beide exemplaren werden in juli 1910 opgestuurd.

antwoordbrieven en -kaartjes geven hoogstwaarschijnlijk niet de totaliteit weer van de groep van leidinggevende figuren die Frank aanschreef.²⁷³ In België zelf bestond zijn doelgroep uit vooraanstaande politici (ministers²⁷⁴, parlamentsleden²⁷⁵, burgemeesters en schepenen²⁷⁶), hofdignitarissen²⁷⁷, geestelijke overheden²⁷⁸, hoge magistraten²⁷⁹ en topadvocaten²⁸⁰, hoge ambtenaren (vooral van buitenlandse zaken²⁸¹), directeurs van wetenschappelijke instellingen²⁸² en academici²⁸³, figuren uit het officieel onderwijs²⁸⁴, bankiers, gefortuneerde burgers²⁸⁵ en aristocraten²⁸⁶. Vanuit Frankrijk reageerden onder meer minister L.L. Klotz²⁸⁷, de promi-

273. LF hield die dankbetuigingen en reacties zorgvuldig bij: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'.

274. LF ontving formele ontvangstmeldingen en dankbetuigingen van zowat alle leden van de Belgische regering: F. Schollaert (regeringsleider; binnenlandse zaken en landbouw); Davignon (buitenlandse zaken); nijverheid en arbeid), etc.

275. Verschillende parlamentsleden zetelden ook in het Belgisch bureau van de UIP. Kamer: G. Cooreman (voorzitter), A. Beernaert; Senaat: A. Houzeau de Lehaie.

276. J. De Vos, burgemeester van Antwerpen; G. Albrecht (schepen van Antwerpen); A. Reynaert (burgemeester van Kortrijk); baron Royer de Dour, arrondissementscommissaris van Brussel.

277. Frank stuurde zijn brochure uiteraard naar de diensten van de koning en andere leden van de koninklijke familie maar ook naar de hofdignitarissen zelf: Brief Jules Ingenbleek, secretaris van Albert I, aan LF, 15 mei 1911; Brief van H. Jungbluth aan LF, z.d.; Brief Jules Bosmans (secretaris van de gravin van Vlaanderen) aan LF, 18 mei 1910: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'.

278. Armand Bloch (Groot-Rabbijn van België).

279. A. Giron (eerste erevoorzitter Hof van Cassatie), R. Janssens (procureur-generaal Hof van Cassatie), de Prelle de la Nieppe (procureur-generaal Hof van Beroep, Brussel); Henri Jouvenau (eerste voorzitter Hof van Beroep Brussel).

280. Zoals zijn vriend Ernest Nys.

281. Ridder Van der Elst (secretaris-generaal buitenlandse zaken); Jules Brunet (directeur-generaal buitenlandse zaken); Capelle (directeur van buitenlandse handel en consulaten); Albert Heptia (afdelingshoofd). LF richtte zich ook tot hoge ambtenaren van de stad Brussel en de voorsteden, zoals E. Briez (doctor in de politieke wetenschappen; afdelingshoofd stad Brussel).

282. Dr. Th. Durand (directeur van de Botanische Tuin van de Staat (Brussel); lid van de Koninklijke Academie van België); Louis Dollo (conservator van het Natuurhistorisch Museum, Brussel); E. Tinel (directeur Koninklijk Conservatorium, Brussel); pater Delehay van de *Société des Bollandistes* (Brussel); de permanente secretaris van de Koninklijke Academie van België; J. Vincent (directeur Koninklijk Observatorium), etc.

283. W. Spring (hoogleraar Luik); J. Leclercq (hoogleraar in de geografie; lid Koninklijke Academie van België); V. Dwelshauwers-Dery (hoogleraar-emeritus Luik); E. Gérard (hoogleraar Luik); Ernest Mahaim (1865-1939, progressieve liberaal, socioloog, doctor in de rechten, lid van de Koninklijke Academie van België in 1913, werd later directeur van het Institut Solvay (1923-1935), was na WOI minister van arbeid en was Belgisch regeringsafgevaardigde in en ook voorzitter van het Internationaal Arbeidsbureau (1930), waarvan hijzelf een van de *founding fathers* was en België een zeer actieve lidstaat was); Louis Weill (professor aan het Lycée Louis-le-Grand, Parijs). Daarnaast reageerden ook figuren uit literaire en artistieke middens zoals de leraar-literator Georges Rency (1875-1951) en Robert Sand, directeur van de kunstgalerij *L'Estampe*.

nente oud-minister én pacifist L. Bourgeois²⁸⁸, alsook de Parijse oud-senator E. Labiche. Vanuit Italië ontving Frank felicitaties van de bekende rechtsgeleerde Luigi Lucchini²⁸⁹.

Uit veel van de louter formele reacties kan weinig meer worden afgeleid dan dat de aandacht van al deze personaliteiten op Franks brochure werd gevestigd. Toch schreven zelfs de meeste ministers eigenhandig een korte ontvangstmelding. Koning Albert I liet Frank bedanken.²⁹⁰ Een aantal personaliteiten reageerde kort op de inhoud. A. Bloch, de groot-rabbin van België, hoopte dat België het wereldcentrum van de vrede zou worden maar twijfelde eraan dat Nederland zijn prioriteit zou opgeven. Paul Reclus²⁹¹ reageerde wel positief op de internationalistische en pacifistische opstelling van Frank maar wees diens centralistische visie op een unieke wereldhoofdstad kordaat af. Als anarchist stond Reclus even kritisch tegenover de aanspraken van Den Haag en was hij principieel gekant tegen elke gouvernementele centralisatie op mondiaal vlak.²⁹²

²⁸⁴. A. Ramaeckers (directeur *Ecole Centrale Technique*, Brussel), J.B. Mathieu (leraar uit Dinant).

²⁸⁵. Robert Osterrieth (Antwerpen); mevrouw Osterrieth-Mols (Antwerpen), etc.

²⁸⁶. Prins Roland Bonaparte (Parijs), baron Edouard Houtart (Monceau-sur-Sambre), Xavier Gaultier de Claubry.

²⁸⁷. Louis-Lucien Klotz (1868-1930), Frans journalist, krantuitgever, advocaat en politicus, van joods-elzasser afkomst, radicaal-socialistisch député (1898-1925) en senator (1925-1928) van de Somme; was verschillende keer minister van financiën (november 1910-maart 1911; juni 1911-maart 1913), van binnenlandse zaken (maart – december 1913) van financiën (september 1917 – januari 1920).

²⁸⁸. Léon Bourgeois (1851-1927): republikeins advocaat, prefect, député en senator van de Marne, werd onmiddellijk minister na zijn intrede in de politiek, président du Conseil (1895-1896), co-president van het stichtingscongres van de radicale partij (1901) en archetype van de gouvernementele radicalen van het einde van de 19de eeuw, die een gradueel sociaal reformisme voorstonden. Hij legde zich ook toe op de verdediging van de vrede door arbitrage en internationale entente en vertegenwoordigde Frankrijk op de twee Haagse Vredesconferenties. Bourgeois verdedigde in 1906 in zijn boek *Pour une Société des Nations* een systeem van internationaal recht, toegepast door een soeverein tribunaal en de vorming van een wereldorganisatie van beschaafde naties. Hij wordt wel eens de geestelijke vader van de Volkenbond genoemd, werd er de eerste voorzitter van en won in 1920 de Nobelprijs voor de Vrede. Zie: <http://nobelprize.org/peace/laureates/1920/bourgeois-bio.html> (laatst geconsulteerd op 25 oktober 2005).

²⁸⁹. Vooraanstaand hoogleraar in de rechten, raadsheer van het Hof van Cassatie te Rome, stichter van de *Rivista penale* en senator.

²⁹⁰. Brief van V. Godefroid aan LF, 18 mei 1910.

²⁹¹. Paul Reclus (1858-1941), zoon van Elie Reclus; anarchistisch militant, ingenieur en hoogleraar; vestigde zich in 1895 als balling in Schotland en kwam in 1903 naar België op vraag van zijn oom Elisée Reclus, teneinde hem bij te staan bij het afwerken van *L'Homme et la Terre*. Paul Reclus voltooide dit werk in 1908 nadat zijn oom in 1905 was overleden. Paul Reclus werd pas in 1914 terug in Frankrijk toegelaten.

²⁹². Brief van P. Reclus aan LF, 6 augustus 1911: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'.

Vooraanstaande figuren uit de feministische beweging reageerden principieel positief – Marie Popelin²⁹³ op kop – maar vreesden toch dat de realisatie van het werelddistrict nog jaren zou duren. Barones de Laveleye en Marie Rosseels, respectievelijk erevoorzitster en voorzitster van de Antwerpse afdeling van de *Alliance Universelle des Femmes pour la Paix par l'Education*, meenden dat België een grote stap voorwaarts had gezet, spraken zich uit vóór het werelddistrict in Brussel en hoopten dat de realisatie toch mogelijk zou zijn door hard te werken aan de eenheid en voortgang van de pacifistische beweging.²⁹⁴ In progressieve onderwijsmiddens werd Franks pleidooi als een indrukwekkende en klare argumentatie voor het werelddistrict geloofd en Frank zelf als een eminent publicist.²⁹⁵

Frank draagde er zorg voor dat zijn twee publicaties systematisch werden opgenomen in de belangrijkste binnen- en buitenlandse bibliotheken, zowel centrale staatsbibliotheken als die die zich in internationalisme en pacifisme specialiseerden.²⁹⁶ Van het opsturen van zijn boeken maakte hij ook gebruik om zijn netwerk in het veld van de internationalistische en pacifistische beweging alsook zijn contacten met academische personaliteiten en instellingen te onderhouden.²⁹⁷ Uit zijn correspondentie dienaangaande kunnen we opmaken dat hij in contact en communicatie trad met Albert Gobat.²⁹⁸ Zo attendeerde Frank niet alleen de bestuursleden van verschillende internationalistische en pacifistische verenigingen op zijn boeken maar trachtte hij via hun leden en de abon-

²⁹³. Brief Marie Popelin aan LF, 12 juli 1910.

²⁹⁴. Brief van barones de Laveleye aan LF, z.d.; Brief van Marie Rosseels aan LF, 16 juli 1910: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'.

²⁹⁵. Brief van V. Mirguet, directeur van *L'Ecole Nationale. Revue Pédagogique Belge* aan LF, z.d.; zie ook de brief van J. B. Mathieu (professor uit Dinant; vol lof over Franks krachtige argumenten voor België als ideaal internationaal trefpunt), z.d.: KB, MS, II 6056, La Paix et le District Fédéral du Monde.

²⁹⁶. Bvb. de *Library of Congress*, het *Bureau of Rolls and Library* van het *Department of State*, zie: Brief van *Library of Congress* aan LF, 26 juni 1911 en Brief van H.J. Hoven aan LF, 18 juli 1911; Brief van het *Bureau of Rolls and Library* aan LF, 26 juni 1911; Ontvangstkaart *Bibliothèque Faculté de Droit, Université de Paris*, 11 juli 1910: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'.

²⁹⁷. Dr. J. Rivière (voorzitter *Association Médicale Internationale pour Aider à la Suppression de la Guerre*, Parijs), *Bureau Central de l'Association de Sismologie* (Straatsburg), Louis Bentzer (inspecteur-generaal gymnastiek, Kristiana), St. C. Hepites (*Commission International des Poids et Mesures*), Ludwig Hammerschlag (*Internationaler Orden für Ethik und Kultur*), Ferenc Kemeny (1860-1944; stichtend lid van het Internationaal Olympisch Comité; voorzitter van het regionaal bureau (Hongarije/Roemenië) van het *Institut International de Bibliographie*); de secretaris-generaal van de *Société Royale Danoise de Géographie*, etc.

²⁹⁸. Brief van A. Gobat aan LF, 26 september 1909: KB, MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

nés van hun periodieken een ruimer publiek te sensibiliseren. Via Albert Gobat²⁹⁹ werd *Les Belges et la Paix* kort maar lovend besproken in *Correspondance bi-mensuelle*: Frank was erin geslaagd aan te tonen welke rol België speelde in de beweging die de organisatie van *l'Union européenne* voorbereidde.³⁰⁰

Het Nobelcomité van de Storting³⁰¹ en de *Carnegie Endowment for International Peace* (New York)³⁰² reageerden ook kort op *La Paix et le District Fédéral du Monde*, net als de zusterorganisatie in Parijs, die Franks originele idee loofde.³⁰³ De *Revue de Droit International* wijdde er een recensie aan.³⁰⁴ Vanuit Rome reageerde het *Comité permanent des Congrès de la Fédération Européenne* echter nuchter op Franks *hymne à la Belgique*: de tijd was niet rijp om de zetel van de wereldhoofdstad vast te stellen; de kwestie was van aard om nationalistische naijver en jaloezie op te wekken; de oprichting van de Europese Federatie was prioritair, moest eerst beperkt worden opgevat en dan geleidelijk uitgebreid worden en de rest zou op natuurlijke wijze volgen.³⁰⁵

Opvallend genoeg vond Franks pleidooi voor de vestiging van het federaal werelddistrict in België onmiddellijk bijval in de financiële kranten. Het Brusselse dagblad *Le Petit Crédit Public* ging er zelfs prat op als eer-

²⁹⁹. Albert Gobat (1843-1914): eerste secretaris-generaal *Union interparlementaire* (1892-1909), laureaat van de Nobelprijs voor de Vrede (1902) en directeur van het *Bureau international de la paix* (1911-1914); doctor in de rechten; lid van de radicale partij; 'Conseiller d'Etat' van het kanton Bern (1884-1912); 'Conseiller national' (1890-1914); in 1882 werd hij verkozen door twee kieskringen om te zetelen in de *Grand Conseil* en werd hij benoemd als 'conseiller d'Etat'; hoofd van het departement van openbaar onderwijs van het kanton Bern (1884-1906) en van binnenlandse zaken (1906-1912). Gobat was overigens ook actief in de feministische beweging: hij verdedigde de gelijke loonberechtiging van mannen en vrouwen. Zie: V. Grossi, Albert Gobat (1848-1914): un parlementaire suisse et un secrétaire général de l'Union controversé. In: *Bulletin interparlementaire*, 1993, 4, p.417-434; S. Jessner, Gobat, Albert. In: H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*, p. 331-332.

³⁰⁰. Brief van A. Gobat aan LF, 26 september 1909 en recensie van *Les Belges et la Paix* in: *Bureau International de la Paix. Correspondance bi-mensuelle*, XIV, 23, 10 december 1909, p. 3-4: KB,MS, II 6062, grote map "La Belgique Illustrée."

³⁰¹. Brief namens het Nobelcomité, 20 mei 1910.

³⁰². A.H. Jones (*Chief Clerk*) meldde de ontvangst van de brochure, in afwezigheid van Dr. Butler: Brief A.H. Jones aan LF, 15 augustus 1913: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'.

³⁰³. LF stuurde zijn twee publicaties op. Brief van Jules L. Puech aan LF, 7 augustus 1913: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'. Jules Puech was secretaris van het *Centre Européen de la Dotation Carnegie pour la paix internationale*, en later verbonden aan het Franse ministerie van buitenlandse zaken.

³⁰⁴. Brief van Daniël Crick aan LF, 19 juli 1910: kondigt aan dat hij een notitie over Franks publicatie zal maken voor de *Revue de Droit International*.

³⁰⁵. Brief van? (: handtekening is onleesbaar) aan LF, 23 mei 1910. Het *Comité permanent des Congrès de la Fédération Européenne* was gevestigd te Rome, Corso Umberto I, 440.

ste en vóór *L'Echo de la Bourse* over de brochure te hebben bericht en de publicatie aan de Belgische financiers te hebben aanbevolen.³⁰⁶ Panurge noemde Louis Frank in *Le Matin* “l'ardent défenseur de la paix universelle”, die had aangetoond welke vooraanstaande internationale rol België wel te vervullen had.³⁰⁷ Over de vestiging van het *centre mondial* en de zetel van de *Confédération des Etats Unis de la Terre* in België, dat als microcosmos aan alle voorwaarden voldeed, stelde Panurge dat iedereen op de realisatie van deze ‘grandioze droom’ moest hopen. Helaas groeit de pacifistische idee slechts langzaam en zullen we allen reeds dood zijn vooraleer de Verenigde Staten van de Wereld zijn opgericht, voegde Panurge er sceptisch aan toe. Dat nam echter niet weg dat Franks brochure toekomstgericht was, aanzette tot hoop en hopelijk ook tot handelen, concludeerde *Le Matin*.

La Meuse reageerde lovend en enthousiast. Volgens de krant was Frank helemaal geen utopist, noch een dromer.³⁰⁸ Hoewel de realisatie van zijn *projet grandiose* nog veraf was, hoopte de krant dat het zou lukken. *Le Petit Bleu* reageerde kort maar positief.³⁰⁹ *Le Messenger de Bruxelles* onthaalde de brochure als een indrukwekkende en intelligent geconstrueerde studie van een eminente publicist en combattieve pacifist.³¹⁰ Dat Franks pacifistisch ideaal en het idee van een werelddistrict ook konden stroken met de toekomstvisie en belangenprospectie van een zakenkrant bleek uit de reactie van de *Moniteur du Commerce Belge*: Frank opende *un horizon immense et grandiose*. Het blad concludeerde zijn recensie als volgt: “Idéal, rêve, utopie?... Si nous n'avions pas eu, à la lecture de l'oeuvre de M. Frank la sensation du possible, nous ne l'eussions point relue et méditée; encore moins l'eussions-nous singalée à notre public de gens d'affaires.”³¹¹ De *Crédit Public Belge* waardeerde de logica en consistentie van Franks functioneel argumentarium: een kleine brochure, maar grootse ideeën.³¹² *La Gazette* herinnerde aan het debat in de marge van de Tweede Haagse Vredesconferentie en de rivaliteit tussen Brussel en Den Haag. Hoewel dit blad sceptisch stond tegenover de *Etats-Unis du Monde*, was

³⁰⁶. Brief van M. Pelletier, hoofdredacteur, aan LF, 24 december 1910: KB, MS, II 6056, La Paix et le District Fédéral du Monde.

³⁰⁷. PANURGE, La Belgique et la Paix. In: *Le Matin*, 25 juli 1910; zie: Plakboek van LF, p. 9: KB, MS, II 6056, La Paix et le District Fédéral du Monde.

³⁰⁸. REMY, La Belgique, District Fédéral du Monde. In: *La Meuse*, 19 juli 1910, zie ook Brief van G. Landoy aan LF, 15 november 1911: KB, MS, II 6056, La Paix et le District Fédéral du Monde.

³⁰⁹. *Le Petit Bleu*, 11 augustus 1910.

³¹⁰. H. Chainoye, L'Idee de Paix. Une étude impressionante. In: *Le Messenger de Bruxelles*, 15 juli 1910 en 16 juli 1910.

³¹¹. L'idéal de paix et la Belgique. In: *Moniteur du Commerce Belge*, 19 augustus 1910.

³¹². *Crédit Public Belge*, 18 december 1910.

het overtuigd van de praktische noodzaak van een internationale hoofdstad. Frank had de titels van Brussel ten overvloede gedemonstreerd: “L'idée est ingénieusement développée. Et elle n'est plus du tout utopique.”³¹³ *Expansion Belge* – een uitgave van *L'Echo de la Bourse* waarvan we de rol sedert 1908 al belichtten – bracht het federale werelddistrict in de lente 1911 opnieuw onder de aandacht van zijn lezers, omdat Franks idee en voorstel nog altijd actueel waren.³¹⁴ België zou, zo meende het magazine, *fatalement* het federaal werelddistrict worden van de toekomstige Verenigde Staten van de Wereld: “Avec raison M. Louis Frank s'attache à démontrer que la Belgique, à l'exclusion de toute autre nation, possède les qualités nécessaires pour remplir ce grand rôle.”³¹⁵ Kortom, de Franstalig-Belgische pers erkende Frank als een internationaal gerenomeerd publicist en affirmeerde het nut en de waarde van zijn voorstel. En hoe reageerden de voorstanders van de vestiging van de wereldhoofdstad in Den Haag?

11. *Het Vaderland* maant de Nederlandse regering aan tot actie: een Internationale Universiteit van het Volkenrecht en een Internationaal Congresgebouw voor Den Haag

De Nederlandse krant *Het Vaderland* spande zich in om naar aanleiding van *La Paix et le District Fédéral du Monde* de campagne voor Den Haag terug op te voeren en wijdde in september 1910 een driedelige artikelreeks aan de Belgisch-Nederlandse, Brussels-Haagse competitie om als wereldcentrum te worden erkend.³¹⁶ Den Haag maakte zich kennelijk ook ongerust over de *ernstige en krachtige pogingen* die in België en Brussel werden ondernomen om in de behoefte aan een permanente infrastructuur en gebouwen voor de internationale verenigingen te voorzien. Franks brochure en pleidooi voor de vestiging van het federale werelddistrict wer-

³¹³. Le District Fédéral du Monde. – Bruxelles capitale internationale. In: *La Gazette*, p.11 juli 1910.

³¹⁴. Brief van de directeur Georges Pourveur aan LF, 24 juni 1911: KB, MS, II 6056, *La Paix et le District Fédéral du Monde*; E. De Rechter, *La Belgique Illustrée*. In: *L'Expansion Belge*, IV, 1911, 165-166; recensie van *La Belgique Illustrée*.

³¹⁵. *La Belgique Illustrée*. In: *Expansion Belge*, maart 1911.

³¹⁶. De artikelreeks verscheen onder de hoofdtitel ‘Een Centrum van Internationalisme’; deel I ging over ‘Internationalisme in België’, deel II ‘Propaganda voor Brussel’ en deel III ‘(slot). Den Haag als wereldhoofdstad.’ De artikels verschenen in *Het Vaderland* op 24, 26 en 27 september 1910, zie: Plakboek van LF, p. 11 e.v.: KB, MS, II 6056, *La Paix et le District Fédéral du Monde*.

den beschouwd als één van de initiatieven die deze inspanningen treffend illustreerden en de Nederlandse overheid tot actie en initiatief moesten aanzetten.

Het Vaderland bracht niet alleen de programmatoespraak van Des-camps van december 1907 in herinnering maar daarmee ook de toezegging van de Belgische regering om een deel van het grootse paleis op de Kunstberg ter beschikking van het *Office Central des Institutions Internationales* (OCII) te stellen. Aan het feit dat Brussel een vooraanstaand centrum van internationalisme was geworden, kon en wilde *Het Vaderland* overigens niet twijfelen: 132 van de 200 internationale verenigingen en instellingen waren immers in mei 1910 naar het *Congrès Mondial des Associations Internationales* te Brussel gekomen en hadden het OCII erkend als hun permanent orgaan. Dat er van het voorstel, om het hoofdgebouw van de wereldtentoonstelling in afwachting van de realisatie van het paleis op de Kunstberg ter beschikking te stellen van het OCII, ten gevolge van de brand op 14 augustus 1910 niets in huis kon komen, was voor *Het Vaderland* duidelijk geen reden om gerust te zijn in de afloop van de competitie tussen Brussel en Den Haag. De krant duidde het warm en overtuigend pleidooi van Frank onverkort als 'Propaganda voor Brussel'.

Het Vaderland beaamde dat Brussel een belangrijke rol in de geschiedenis en opgang van het internationalisme sedert het congres van 1848 had gespeeld, maar voegde er fijntjes aan toe dat de Eerste en Tweede Vredesconferentie een halve eeuw later in Den Haag werden gehouden: de eerste steen van de *Tempel van de Vrede* was dus al gelegd in Den Haag. Om Franks argument te counteren, dat de optie voor Den Haag aan een vergissing, een diplomatieke onrechtvaardigheid of de afkeer van de Russische autocraat van het vrijheidslievende België zou te wijten zijn, voerde *Het Vaderland* aan dat België als overwegend katholiek land bezwaarlijk het Vaticaan bij de uitnodigingen voor de conferentie had kunnen overslaan. Dát was de ware reden voor het passeren van België en Brussel. Frank werd een *zekere spijtige naijver in het verdedigen van Brussel* verweten.

Het Vaderland poogde vervolgens de originele, constructieve en innovatieve ideeën van de Belgische rechtsgeleerde zoveel mogelijk buiten beschouwing te laten door de bijdrage van Frank te reduceren tot een wat omstandigere versie van het artikel van Otlet over Brussel in de *Courrier de la Conférence de Paix* van oktober 1907. Frank zou eigenlijk geen nieuw gezichtspunt hebben aangebracht. Tal van argumenten gingen ook op voor andere landen en steden, zeker ook voor Den Haag. Volgens *Het Vaderland* was Nederland even cosmopolitisch, kende het ook een vrije regeringsvorm, bood het evenzeer constitutionele garanties voor de ontwikkeling van een internationaal wereldcentrum en was het een meer polyglotte cultuurstaat.

De krant mikte op de zwakke plekken³¹⁷ in Franks argumentarium en besloot dat Franks brochure geen enkel argument bevatte “dat ons werkelijk dwingt de voorkeur aan Brussel te geven.”. Het argument dat België recht had op een vergoeding voor eeuwen van oorlogsrampen en voor Waterloo vond *Het Vaderland* het zwakste. Kortom, *Het Vaderland* poogde de reële waarde van de argumenten voor de stichting van het wereldcentrum in Brussel-Waterloo te minimaliseren ten voordele van Den Haag.

Gelet op de initiatieven en plannen van de Belgen (OCIII; Paleis van de Kunstberg; plannen inzake de oude tentoonstellingsgebouwen, etc.) maande *Het Vaderland* de Nederlandse regering en alle Hollanders echter prompt aan tot actie, teneinde de positie van Den Haag te versterken door de oprichting van een *Internationale Universiteit van het Volkenrecht* en de bouw van een *Internationaal Congresgebouw* naast het Vredespaleis van Den Haag.³¹⁸ *Het Vaderland* poogde de overtuigingskracht van Franks brochure in te dijen maar slaagde toch niet helemaal in zijn opzet: de krant wees er immers uitdrukkelijk op dat Otlet, die in 1907 zich nog had uitgesproken voor de verdeling van de wereldstedelijke functies over drie centra, onder de indruk van Franks argumenten op die opinie was teruggekomen en zich bij Franks zienswijze had aangesloten. En Otlet was niet de enige die positief beïndrukt werd door *La Paix et le District Fédéral du Monde*.

12. De reactie van Hendrik C. Andersen op het federaal werelddistrict van Louis Frank

Frank relanceerde zijn brochure in de zomer van 1913, weliswaar op meer beperkte schaal. De toenemende internationale spanningen en oorlogsdreiging maakten dat hij van een aantal figuren nu ook meer inhoudelijk gestoffeerde reacties ontving. De bekende internationalist Th. Ruysen³¹⁹,

³¹⁷. *Het Vaderland* meende dat de argumenten in verband met de geologische sedimentaties van de Belgische bodem en de aanwezigheid van overblijfselen van de ‘quaternairen en tertiairen mens in de Belgische bodem’ het pleidooi van Frank van het sublieme naar het ridicule deden verglijden.

³¹⁸. ‘Een centrum van Internationalisme. III (slot). Den Haag als wereldhoofdstad.’ In: *Het Vaderland*, 27 september 1910.

³¹⁹. De *Association de “La Paix par le Droit”* werd gesticht in 1887, hoewel sommige auteurs 1892 als stichtingsjaar opgeven en preciseren dat deze vereniging rond 1892 als vereniging werd geboren uit een andere vereniging, de *Jeunes Amis de la Paix de Nîmes* (1887). Th. Ruysen publiceerde onder meer *L’Alsace Lorraine et la Paix - Les facteurs spirituels du rapprochement international* (1913) en werd later secretaris-generaal van de *Union Internationale des Associations pour la Société des Nations*. Zie: R. Fabre, *Un exemple du pacifisme juridique, Théodore Ruysen et le mouvement de la paix par le droit*. In: *Vingtième Siècle*, 1993, n° 39, p. 38-54.

motor van de *Association de "La Paix par le Droit"* en hoogleraar aan de universiteit van Bordeaux, spande zich in voor de Frans-Duitse verzoening en had pas een oproep in die zin gedaan op een internationaal congres van pacifisten in Den Haag. Ruysen verzekerde Frank: « Je suis convaincu qu'en particulier la Belgique peut jouer un rôle immense dans le rapprochement des deux peuples, qui sont ses voisins et dont elle a harmonieusement uni la culture. »³²⁰

De meest opmerkelijke reactie die Frank in augustus 1913 ontving kwam van de Noors-Amerikaanse auteur en beeldhouwer Hendrik C. Andersen³²¹, wie hij begin augustus 1913 zijn brochure had opgestuurd. Andersen had zopas zijn monumentaal plan voor de constructie van een nieuwe wereldstad gepubliceerd.³²² Via de grootse monografie, waarin dit plan werd toegelicht aan de hand van tekst en tal van gravures, wilde Andersen zijn project promoten bij alle staatshoofden en regeringsleiders. Hij deed ook een oproep voor de oprichting van een *Université de la Paix* en een *Fédération mondiale de la Paix*.³²³ Andersen had zich echter bewust niet decisief uitgesproken over de plaats waar die wereldstad best zou worden uit de grond gestampt en had in de conclusie van zijn werk een universele consultatieprocedure voorgesteld.³²⁴ Brussel-Tervuren werd echter als één van de geschikte in het binnenland gelegen sites vermeld.³²⁵ Het is dan ook niet verwonderlijk dat Frank het initiatief nam om Andersen zijn twee publicaties op te sturen, teneinde hem van de opportuniteit van België en Brussel te overtuigen. Andersen antwoordde dat Franks argumenten logisch en praktisch waren, maar kon zich nog niet uitlaten over de definitieve vestigingsplaats van het Wereldcentrum.³²⁶ Franks werken hadden hem wel gesterkt in zijn overtuiging dat België een zeer geschikte kandidaat was. Andersen had Tervuren overi-

³²⁰. Brief van Th. Ruysen aan LF, 9 september 1913, namens de *Association de "La Paix par le Droit"*: KB, MS, II 6056, Map 'La Paix et le District Fédéral du Monde'.

³²¹. Hendrik Christian Andersen (1872-1940) werd geboren in Bergen, Noorwegen maar zijn familie week uit naar de VSA (Newport). In 1893 trok Andersen naar Europa om kunst en architectuur te studeren. Hij vestigde zich te Rome, waar hij tot zijn dood verbleef. Zijn archief wordt sedert 1958 bewaard in de *Library of Congress*. De Papieren Hendrik Christian Andersen omspannen de jaren 1844-1920 maar het gros beslaat de periode 1890-1920. De Papieren Andersen, in het bijzonder zijn dagboeken en correspondentie, illustreren zijn belangstelling voor en streven naar de creatie van een wereldhoofdstad, zie: <http://www.loc.gov/rr/mss/text/andersen.html>, laatst geconsulteerd op 20 oktober 2005.

³²². H.C. Andersen, m.m.v. E.M. Hébrard, *Création d'un Centre Mondial de Communication*. Parijs, 1913, 128 en 102p. Van de Franstalige editie werden 200 exemplaren gedrukt. Ten behoeve van de Koninklijke Bibliotheek van België werd ook een exemplaar gedrukt, dat Nr. 8 draagt: referentie algemeen magazijn: III 36.528 D.

³²³. H.C. Andersen, m.m.v. E.M. Hébrard, *Création d'un Centre Mondial*, p. 88-89.

³²⁴. H.C. Andersen, m.m.v. E.M. Hébrard, *Création d'un Centre Mondial*, p. 98

gens al bezocht met La Fontaine en Otlet³²⁷ en meende dat de site uitstekend geschikt was, maar hij beoogde eerst zijn boek onder alle staatshoofden te verspreiden. Dat zou de komende maanden in beslag nemen.

Eind November 1913 werd Andersen inderdaad bij Albert I in audiëntie ontvangen. *Le Matin* maakte hiervan melding en berichtte dat de koning zich sterk voor het project had geïnteresseerd en ook veel oog had gehad voor de technische aspecten ervan.³²⁸ Andersen hield aan het onderhoud en aan zijn bezoek aan Brussel een zeer positieve indruk over.³²⁹ Frank meende dat het aan zijn brochure en correspondentie met Andersen was te danken dat hij die van zijn zienswijze had kunnen over-

^{325.} Het plan van de wereldstad was zo geconcipieerd dat ze aan een zee kust zou worden opgericht, opdat het wereldcentrum in rechtstreekse verbinding zou staan met alle grote hoofdsteden van de wereld. Andersen somde volgende kuststreken op met een geschikt klimaat: de Atlantische kustengte bij Panama, New England in het noordoosten van de VSA, aan de middellandsezeekusten van Italië, Spanje, Tunesië of Tripolitanië. Die locaties zouden de uitwisseling met Azië en Afrika bevorderen. Indien men de voorkeur eraan zou geven de stad te bouwen in het binnenland, dan dienden België, Holland en Zwitserland zich aan omwille van hun centrale ligging en snelle verbindingen met nationale hoofdsteden. De keuze van de locatie moest op een universele consensus en beslissing van de volkeren berusten via officiële afgevaardigden. H.C. Andersen, m.m.v. E.M. Hébrard, *Création d'un Centre Mondial*, p. 98-99.

^{326.} Brief van Hendrik C. Andersen aan LF, 11 augustus 1913 (Piazza del Popolo, 3, Roma), Nr. 103: rood nummer LF): KB, MS, II 6056, La Paix et le District Fédéral du Monde. De inhoud van de brief luidt als volgt: "My dear Monsieur Frank, I thank you very sincerely for your courteous letter of August 4th, and I have also received the two books which you sent me, which are profoundly interesting. Your argument is not only full of logic, but based upon practical reasons. Certainly, for the moment I am unable to definitely determine that the World Centre should go in Belgium; yet your works but strengthen my own conviction that it is a most excellent and well qualified situation for such a world centralisation. I have personally seen the land with Senator La Fontaine and M. Otlet, at Tervueren, which offers a most excellent situation. Once the book has been distributed to the heads of nations, and this will be accomplished within the next four months, I shall avail myself of the most advantageous opportunities of establishing a definite point for the creation of this world centre. Senator La Fontaine, I feel sure, would be very glad to show you the volume with the complete plans which I have presented to the Office Central des Institutions Internationales, No 2bis rue de la Régence. Whatever comment you may think desirable to make in the press that can benefit our cause, will be most heartily appreciated; and hoping to have the pleasure of meeting you personally when I am next in Brussels, I am with many thanks for your sympathy and good will, Sincerely yours, Hendrik C. Andersen."

^{327.} Over de relatie tussen Otlet-La Fontaine en Andersen vóór en na de Eerste Wereldoorlog: C. Courtiau, *La création d'une ville internationale autonome selon Paul Otlet*. In: *Transnational associations*, 2003, 1-2, p.60-71.

^{328.} Le projet de "Cité mondiale". In: *Le Matin*, 26 november 1913. De krant duidde Hendrik Andersen als de directeur van de publicatie *La Conscience mondiale* en als coauteur met E. Hébrard van een project strekkende tot de creatie van een *cité mondiale* te Tervuren. Andersen verklaarde grote steun te hebben ontmoet voor zijn project.

^{329.} Volgens C. Courtiau (*La création d'une ville internationale*, p. 63) steunde Albert I het project van Andersen inderdaad.

tuigen om voor België te opteren als land waar het wereldcentrum zou worden gevestigd.³³⁰ In december 1913 werd het project van Andersen en Hébrard in het grote amfitheater van de Sorbonne voorgesteld onder auspiciën van Emile Boutroux.³³¹ Enkele maanden later loofde *Le Matin* Louis Frank als diegene die Brussel als eerste had gepromoot als *Cité mondiale* en volgens het blad waren alle andere pacifisten hem nadien gevolgd. *Le Matin* berichtte in maart 1914 meermaals over de discussie over het project van Andersen en Hébrard om hun wereldstad in Tervuren op te richten en begroette dat plan als *un rêve admirable*. Indien die Wereldhoofdstad er in Tervuren ooit zou komen, dan was dat volgens *Le Matin* ook aan Franks initiatief en promotiecampagne te danken.³³² Enkele maanden later werd het perspectief op een vreedzame herdenking van de 100ste verjaardag van Waterloo in 1915 en de oprichting van een federal werelddistrict echter brutaal neergeslagen.

13. Conclusie

Louis Frank engageerde zich als internationaal gerenommeerd publicist-ondernemer in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog ten volle in een publicatieproject en campagne ter promotie van Brussel als federaal district van de wereld. Hij trachtte de aanspraken van België en Brussel te onderbouwen door een monografie over de actieve bijdrage van de Belgen in het uitbouwen van het internationalistisch en pacifistisch netwerk van congressen en verenigingen, in het ontstaan van de vredeswetenschappen en de voorbereiding, opvolging en realisatie van het internationalistisch en pacifistisch actieprogramma. Zijn voorstel tot de vestiging van een federaal werelddistrict in Brussel werd zeker niet unaniem positief onthaald maar het feit dat toonaangevende Belgische zakenkranten het als constructief en toekomstgericht evalueerden, betekende dat het in die kringen compatibel werd geacht met de beweging voor de mondiale expansie van België, die zich sedert het Congres van Mons (1905) had doorgezet.

^{330.} Frank plakte het krantenknipsel zorgvuldig op en voorzag het van volgende commentaar: "Ma lettre du... Sa lettre du... Andersen se rallie à ma manière de voir. Il reconnaît que la Belgique a le plus de titres d'être choisie comme "centre international". De plus, il prend désormais parti pour la Belgique comme je lui avais indiqué, au lieu d'abandonner le choix entre les divers pays, susceptibles d'être désignés.". Zie: KB, MS, II, 6039, 1 'Les Femmes et la Paix': los kaartje met krantenknipsel Le projet de "Cité mondiale" uit *Le Matin*, 26 november 1913 en commentaar van LF.

^{331.} Emile Boutroux (1845-1921): Franse filosoof en hoogleraar geschiedenis van de moderne filosofie aan de Sorbonne, lid van de *Académie des sciences morales et politiques* (1898) en de *Académie Française* (1912) en voorzitter van de *French-American Committee*.

^{332.} Sivry, Une Capitale Mondiale. In: *Le Matin*, 22 en 31 maart 1914.

Franks campagne interageerde ook sterk met de initiatieven van figuren als Paul Otlet maar ook met de Belgische politiek inzake het onthaal van internationale verenigingen en de bouw van een Paleis op de Kunstberg en de *Ecole Mondiale* te Tervuren. Frank stond in verbinding met de elite van pacifisten en internationalisten en werkte actief aan de verspreiding van zijn voorstel. Ondanks de morele steun van het Hof werden hem geen ministeriële subsidies gegund maar Frank slaagde uiteindelijk erin zijn voorstel van het federaal werelddistrict te lanceren in samenwerking met uitgeverij Larousse. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft verhindert dat er in 1915 van een Derde Haagse Vredesconferentie en de herdenking van Waterloo iets in huis kwam. De discussie over de zetel van de wereldhoofdstad stakte.

Frank had zich als publicist in de jaren 1912-1914 ook toegelegd op andere publicaties over internationale conflicten en hun mogelijke oplossing. In 1912 stuurde hij zijn studie over de Balkan – een voorontwerp van grondwet voor een federatie inclus – aan Edward Grey³³³ en koning Ferdinand van Bulgarije.³³⁴ In juni 1914 stuurde hij zijn studie over de oplossing van de Romeinse kwestie en de verzoening tussen het Quirinaal en het Vaticaan op naar kardinaal-staatssecretaris Merry del Val en Pius X.³³⁵ Aan kardinaal Mercier droeg hij een werk op over Palestina en de Heilige Plaatsen.³³⁶ En net zoals Léon Bourgeois³³⁷, Henri La Fontaine³³⁸ en Paul Otlet³³⁹ dacht, werkte en schreef Frank voor de promotie van een wereldgrondwet en een wereldorganisatie.³⁴⁰ Met zijn studies over het Belgische pacifisme en het federale werelddistrict had Frank zijn naam ook gevestigd als toonaangevend Belgisch pacifist en publicist.³⁴¹ Hij was inderdaad *un curieux lutteur*.³⁴² Toen hij in 1917 stierf, noemde *Le Messenger de Bruxelles* zijn conclusie van *La Belgique Illustrée* het belangrijkste

³³³ Sir Edward Grey, Viscount Grey of Fallodon (1862-1933) werd verkozen voor de liberalen als parlamentslid in 1892 en fungeerde tweemaal als *Foreign Secretary*, van 1892-95 in Gladstone's laatste regering en van 1905-16 in de regeringen van H. Campbell-Bannerman en van H.H. Asquith.

³³⁴ *Quelques notes Biographiques*, p. 8; KB, MS, II

³³⁵ KB, MS, II 6050, Le Quirinal et le Vatican.

³³⁶ *Quelques notes Biographiques*, p. 26.

³³⁷ L. Bourgeois, *Pour la Société des Nations*. Parijs, Charpentier, 1910.

³³⁸ H. La Fontaine, *The Great Solution. Magnissima Charta. Essay on Evolutionary and Constructive Pacifism*. Boston, World Peace Foundation, 1916, 177p.

³³⁹ P. Otlet, *Constitution Mondiale de la Société des Nations: le nouveau droit des gens*. Genève/Parijs, Editions Atar/Editions G. Cres et Cie, 1917. 253 p.

³⁴⁰ KB, MS, II 6053, Plan d'un avant-projet de constitution terrestre (constitution mondiale).

³⁴¹ Dat blijkt ook uit het feit dat het maandblad *Le Mois chez nous* hem in maart 1912 naast andere vooraanstaande opinieleiders vroeg te antwoorden op de enquête *Les récents évènements sont-ils de nature à entraver gravement les progrès du pacifisme?*: cfr. exemplaar in de collectie van de KB, III 71.393 B 18.

³⁴² A., La Mort de Louis Frank. In: *L'Indépendance Belge*, 10 augustus 1917.

hoofdstuk. De krant meende dat Frank één van de hardnekkigste militanten en propagandisten van het pacifisme was geweest en de Nobelprijs had verdiend.³⁴³

Net zoals tal van andere personaliteiten uit de pacifistische beweging dit deden via publicaties, het voeren van correspondentie en een hele resem van andere publieke en informele actiemiddelen, poogde Louis Frank onder meer via zijn publicaties niet alleen de nationale maar ook de internationale besluitvormers en opiniemakers te beïnvloeden.³⁴⁴ Van de Zwitserse pacifist en laureaat van de Nobelprijs voor de Vrede Albert Gobat schreef men: "Gobat literally died serving the cause of peace. His death occurred at a council meeting of the peace bureau."³⁴⁵ Louis Frank stierf ook al werkend met zijn uitgelezen wapen voor de realisatie van zijn idealen van universele vrede, wereldgrondwet en wereldfederatie: met de pen in de hand. Na de Eerste Wereldoorlog herinnerden zijn vrienden en medestanders eraan dat het Louis Frank was geweest, die niet als een dromer, maar als een profeet de idee en het droombeeld van Brussel als internationale hoofdstad had gelanceerd, vóór Andersen, Boutroux en Otlet.³⁴⁶

³⁴³. Omwille van zijn verdiensten als feminist en pacifist was een comité opgericht dat zich tot doel had gesteld een herdenkingsmonument voor Louis Frank op te richten, meldde het blad. Het is ons niet bekend of er van dit plan iets in huis is gekomen. In Memoriam. In: *Messenger de Bruxelles*, 15 oktober 1917.

³⁴⁴. We verwijzen hier globaal naar de talrijke tijdgenoten van LF in de internationale vredesbeweging, waarvan velen onder meer via publicaties en private correspondentie ageerden: H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*.

³⁴⁵. S. Jessner, Gobat, Albert. In: H. Josephson (Ed.), *Biographical Dictionary of Modern Peace Leaders*, p. 332.

³⁴⁶. Gérard Harry bracht Frank in herinnering als vader van het feminisme en kampioen van de pacifistische utopie. Hij stelde dat Frank het plan van het Palais Mondial in de conclusie van zijn brochure over het werelddistrict had geschetst. (G. Harry, Lettre de Bruxelles, In: *L'Express*, 22 april 1921). Louise Coens benadrukte enkel maanden later ook dat "... c'est lui qui, somme toute, lança l'idée du palais Mondial installé au Cinquantenaire, car il avait rêvé de faire de Bruxelles une capitale internationale, avant Andersen et Boutroux." (Louise Coens, Louis Frank. In: *Le Soir*, 21 oktober 1921, p. 1). Zie: KB, MS, II 7787.

Jan Fransen

Cultuur en stedelijke heropleving: een evaluatie van de beleidspraktijk van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 1995-2005

1. Inleiding

Vanaf het begin van de jaren tachtig werden stedelijke beleidsmakers zich bewust van het belang van het cultuurbeleid in processen van stedelijke heropleving. Cultuur werd toen een belangrijk beleidsinstrument in de context van de globalisering en de overgang van de industriële naar de postindustriële stad, en dit in drievoudige zin. *Ten eerste* werd cultuur een belangrijke rol toegeschreven in de nieuwe politiek van imagovorming en stadsmarketing. Stedelijke beleidsmakers zochten in toenemende mate naar strategieën om nieuwe economische functies, kapitaal en ondernemingen naar de postindustriële stad te lokken. In die zin kon cultuur het verschil maken in de stedelijke concurrentiestrijd op Europees en mondiaal niveau. *Ten tweede* werd cultuur als een beleidsinstrument gezien om de tanende werkgelegenheid op te krikken door het benutten van het economisch potentieel van de culturele industrieën. *Ten derde* zag men cultuur als een sleutelelement in de herwaardering van het openbare sociale leven en in de constructie van een stedelijk identiteitsgevoel.

In dit artikel willen we het beleid van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest toetsen aan deze internationale evolutie: welke rol speelt cultuur in de gewestelijke politiek van imagovorming en hoe staat het Gewest tegenover de culturele industrieën? We willen bovendien nagaan wat de impact is van de politiek-institutionele context op dit beleid. Het Belgisch federaal systeem is gebaseerd op het onderscheid tussen Gewesten en Gemeenschappen, die respectievelijk de grondgebonden en persoonsgebonden materies beheren. De Brusselse casus neemt in dit systeem een bijzondere rol in. Voor de persoonsgebonden zaken in het algemeen en cultuur in het bijzonder wordt Brussel 'beheerd' door de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap en hun Brusselse takken, de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) en de Franse Gemeenschapscommissie (Cocof). Voor de grondgebonden zaken is het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevoegd. Cultuur valt dus politiek-institutioneel

niet onder zijn bevoegdheden. Daarom gaan we in dit artikel dieper in op het cultureel aspect van de ‘grijze zone’ tussen persoonsgebonden- en grondgebondenmateries. Zo willen we aantonen hoe binnen de politiek van stedelijke heropleving cultuur wordt gelinkt aan gewestmateries zoals imagovorming en stadsmarketing, werkgelegenheid, economie, ruimtelijke ordening en toerisme. Dit artikel is dus geen evaluatie van het cultuurbeleid van de Gemeenschappen. Het analyseert wél de culturele interventies van het Gewest in de grijze zone tussen cultuur en gewestmateries.

Dit artikel wordt opgevat in drie delen. Ten eerste worden de krijtlijnen geschetst van het internationale debat over het gebruik van culturele strategieën in de politiek van stedelijke heropleving. Ten tweede wordt tegen de achtergrond van deze internationale ontwikkelingen een evaluatie gemaakt van de beleidspraktijken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op vlak van cultuur en stedelijke heropleving. Na een korte politiekinstitutionele inleiding over het ontbreken van een Brussels cultuurbeleid laten we zien hoe het Gewest in de ‘grijze zone’ tussen gewestbevoegdheden en cultuur een ad hoc cultuurpolitiek ontwikkelt, die evenwel geen diepgaande reflectie toelaat op de rol die cultuur kan spelen in stedelijke heropleving. Daarom geven we bij wijze van conclusie enkele suggesties om dat debat aan te zwengelen.

2. De rol van cultuur in stedelijke heropleving vanuit internationaal perspectief

2.1 Het ‘integrationist model’: cultuur als sociaal-politiek instrument in stedelijke heropleving

In de jaren vijftig en zestig domineerde de traditionele opvatting over de plaats van cultuur in het politieke beleid. Het cultuurbeleid beperkte zich hoofdzakelijk tot een subsidiebeleid dat gericht was op de verruiming van de toegang tot de ‘hoge’ cultuur. De beleidsmakers namen immers aan dat cultuur bijdroeg tot de opvoeding van de massa. Daarenboven zag men er een uitstekend middel in om patriottische gevoelens bij het volk op te wekken. In die context was men zich nog niet bewust van de mogelijkheden die cultuur bood voor de politiek van stadsvernieuwing, toerisme, imago of economie.¹

¹ F. Bianchini, *Remaking European cities: the role of cultural policies*, in: F. Bianchini & M. Parkinson, *Cultural policy and urban regeneration. The West European experience*, Manchester University Press, 1993, p. 9. Zie ook: E. Corijn & H. Mommaas, *Urban cultural policies in Europe*, januari 1995 (Rapport in opdracht van de Raad van Europa), pp. 26-27.

Dat veranderde in de nasleep van mei '68. Toen ontstonden stedelijke sociale bewegingen die cultuur verbonden aan politieke actie. Cultuur werd gezien als een instrument tot emancipatie en als een basis voor politieke organisatie en actie.² Onder impuls hiervan begonnen de autoriteiten cultuur te beschouwen als een belangrijk onderdeel van de stedelijke politieke agenda en dan meer bepaald als een instrument tot gemeenschapsvorming en sociale integratie. Ron Griffiths spreekt van een 'integrationist model'. Cultuur werd gezien als een sleutelelement in de herwaardering van het openbare sociale leven en de constructie van een stedelijk identiteitsgevoel³. Daarmee reageerde men tegen de teloorgang van de stadscentra als 'publieke fora' voor het sociaal en cultureel leven door suburbanisatie en modernisering. Op die manier evolueerde men van het 'l'art-pour-l'art-principe' naar een sociaal-politieke benadering van cultuur. Tegelijkertijd voltrokken zich ruimtelijke veranderingen in het cultuurbeleid. De focus was niet langer uitsluitend gericht op het stadscentrum, maar ook op de wijken waar men interesse kreeg voor gemeenschapscentra en openbare plaatsen.⁴ Bianchini en Griffiths schrijven deze politiek toe aan linkse partijen die een antwoord probeerden te vinden op de afkalving van hun achterban en de teloorgang van traditionele linkse ideologieën. Volgens hen ging het om een alternatieve vorm van politieke communicatie en mobilisatie. De introductie ervan wordt toegeschreven aan Italiaanse steden als Bologna en Rome in de tweede helft van de jaren zeventig.⁵

2.2 Het 'consumerist' en 'cultural industries' model: cultuur als economisch instrument in stedelijke heropleving

In de jaren zeventig zagen beleidsmakers het belang van cultuur in als een sociaal instrument in het stadsbeleid. Vanaf de jaren tachtig echter werd cultuur meer en meer gezien als een *economisch* instrument. Cultuurpolitiek zou het potentieel in zich dragen om een bijdrage te leveren aan de stedelijke economische heropleving. Deze verandering moet gezien worden in de context van de economische herstructureringen sedert de jaren zeventig. *Ten eerste* voltrok zich in versneld tempo de evolutie van de industriële naar de postindustriële samenleving. De zware industrieën verdwenen en maakten plaats voor de diensteneconomie.

². F. Bianchini, *op. cit.*, pp. 9-11.

³. R. Griffiths, "Cultural strategies and new modes of urban intervention", in: *Cities*, vol. 12, nr. 4, 1995, p. 254.

⁴. E. Corijn & H. Mommaas, *op. cit.*, pp. 27-28.

⁵. F. Bianchini, *op. cit.*, pp. 11-12 & R. Griffiths, *op. cit.*, p. 254.

Ten tweede werd de productie steeds globaler. Transnationale bedrijven waren niet langer plaatsgebonden. Deze evolutie werd versterkt door technologische innovatie op vlak van transport, informatica en telecommunicatie. Het waren veranderingen met belangrijke gevolgen voor het stedelijk beleid. Door de globaliserende economie boetten nationale economieën steeds meer aan belang in. Steden verloren hun band met het 'hinterland' en gingen deel uitmaken van een minder verankerde vorm van economie. Zij moesten voortaan op zoek gaan naar aanknopingspunten bij die veranderende economie. Ze gingen daarbij de concurrentiestrijd aan met andere steden om 'footloose' kapitaal, hoofdkantoorfuncties, 'manufacturing plants', onderzoekslaboratoria enzovoort. Deze strijd kreeg nog een extra dimensie door de totstandkoming van de Europese eenheidsmarkt. Kortom, steden moesten zich in toenemende mate positioneren in ruimere stedelijke hiërarchieën.⁶ In deze context werd men zich bewust van het economisch belang van het cultuurbeleid. Op basis van de literatuur kunnen twee economisch geïnspireerde modellen van cultuurbeleid onderscheiden worden:⁷

1. Het '*cultural industries model*': cultuur wordt beschouwd als een mogelijke buffer om de tanende werkgelegenheid op te vangen. Centraal staan de mogelijkheden van de culturele industrieën.
2. Het '*consumerist*' of '*promotional model*': cultuur wordt beschouwd als een instrument in de politiek van stadsmarketing en imagovorming. Steden proberen zich te profileren als woonplaats voor (bij voorkeur kapitaalkrachtige) bewoners, als vestigingsplaats voor bedrijven, als investeringslocatie en als attractie voor bezoekers en toeristen.

2.2.1 Het '*promotional*' of '*consumerist model*'

Dit model ontstond in de loop van de jaren zeventig in de Verenigde Staten en waaide vervolgens over naar Groot-Brittannië en het Europese continent.⁸ De verdedigers ervan hechten prioritair belang aan cultuur als

⁶ C. Jensen-Butler, "Competition between cities, urban performance and the role of urban policy: a theoretical framework", in: C. Jensen-Butler, A. Shachar & J. Van Weesep, *European cities in competition*, Vermont: Ashgate Publishing Company, 1997, pp. 3-7.

⁷ Voor deze typologie: R. Griffiths, "Cultural strategies and new modes of urban intervention", in: *Cities*, Vol. 12, No. 4, pp. 254-255 & F. Bianchini, "Remaking European cities: the role of cultural policies", in: F. Bianchini & M. Parkinson, *Cultural policy and urban regeneration*, Manchester University Press, 1993, pp. 1-21.

⁸ K. Bassett, "Urban cultural strategies and urban regeneration: a case study", in: *Environment and planning: International journal of urban and regional research*, vol. 25, 1993, p. 1779.

instrument in de politiek van imagovorming en stadsmarketing. De verborgen agenda is economisch van aard. Het doel is immers de aantrekkingskracht van de stad te vergroten als woonplaats voor kapitaalkrachtige en hoger opgeleide bewoners, als attractie voor bezoekers en toeristen, als investeringslocatie en als vestigingsplaats voor bedrijven. Bovendien kunnen imagovorming en de aantrekkelijkheid van de stad een zekere vorm van trots teweegbrengen bij de bewoners. De culturele heropleving van steden kan leiden tot een nieuw stedelijk enthousiasme en tot een vernieuwde stedelijke fierheid. Daarom 'toveren' beleidsmakers de stad om tot een 'pretpark' waar het hele jaar door cultuur kan geconsumeerd worden. Sommigen spreken zelfs over de 'festivalisering van de stad'. Cultuur geeft aan de steden een kwaliteitslabel en getuigt van een 'hogere levensstijl'. Het is ook een ideaal instrument om het unieke karakter van een stad te beklemtonen.⁹ Gezien de nadruk ligt op de aantrekkingskracht geven de beleidsmakers de voorkeur aan grootschalige evenementen waaronder unieke kunsttentoonstellingen ('art blockbuster exhibitions'¹⁰), internationale dans-, muziek- en filmfestivals, historische vieringen enzovoort. De toenemende belangstelling voor culturele projecten blijkt bovendien uit de strijd om de toekenning van evenementen zoals de Olympische Spelen, de Wereldtentoonstelling en het Europese Cultuurstadproject. Steden zijn onderling verwikkeld in een concurrentiestrijd om prestigieuze culturele projecten binnen te rijden¹¹. De aantrekkelijkheid van de stad wordt ook vergroot door de renovatie van bestaande en de constructie van nieuwe culturele voorzieningen, meestal met een grote symboolwaarde.¹² Ook de band tussen cultuur en toerisme is belangrijk. Vooral het stads- en cultuurtoerisme wordt gezien als een marktsegment met een enorm groeipotentieel. Steeds meer landen en regio's gebruiken cultuur, (kunst)steden en evenementen als promotie-elementen in hun marketingstrategieën voor toerisme: evenementen in de vorm van festivals en (wereld)tentoonstellingen, institutionele attracties zoals tentoonstellingen in musea, het erfgoed en de zogenaamde levensstijl.¹³

⁹ C. Law, *Urban tourism. The visitor economy and the growth of large cities*, London/New York: Continuum, 2002.

¹⁰ Waarbij collecties worden bijeengebracht, vaak voorgesteld als een ervaring die maar éénmaal kan beleefd worden.

¹¹ E. Dobbeleer, *Cultuur en stedelijke revitalisatie. Een exploratief onderzoek naar de conceptuele invulling van Brussel, Europese Cultuurstad van het jaar 2000*, Licentiaatsverhandeling Sociale en Culturele Agogiek, Vrije Universiteit Brussel, 199 p., pp. 17-19.

¹² A. Gospodini, "European Cities in Competition and the New 'uses' of Urban design", in: *Journal of Urban Design*, vol. 7, no. 1, 2002, pp. 59-73 & A. Gospodini, "Urban Morphology and Place Identity in European Cities: Built Heritage and Innovative Design", in: *Journal of Urban Design*, vol. 9, no. 2, 2004, pp. 225-248.

¹³ E. Dobbeleer, *op. cit.*, pp. 19-21.

In de loop van de jaren tachtig en negentig waagden veel steden zich aan cultuur als een instrument in het opkrikken van hun imago. In de door de economische herstructurering getroffen industriesteden werden culturele projecten opgevoerd als symbolen van een wedergeboorte, van een nieuw zelfvertrouwen en dynamisme. Glasgow, Sheffield, Bradford, Birmingham en Bilbao zijn maar een paar voorbeelden van steden die hun imago van problematische industriestad door de inzet van culturele middelen en 'vlaggenschipprojecten' probeerden om te buigen in die van een postindustriële centrum met internationale uitstraling. Culturele projecten fungeerden ook als symbolen van elegantie en kosmopolitisme in rijkere steden zoals Frankfurt, die hun hoge economische status kracht wilden bijzetten door hun lage culturele status op te krikken. Culturele projecten werden daarenboven georganiseerd als symbolen van moderniteit en innovatie in Barcelona, Hamburg, Montpellier, Rennes, Keulen en Bologna die juist de sectoren van de economie wilden stimuleren die afhankelijk waren van culturele input.¹⁴

Maar welke zijn de mogelijke (nadelige) gevolgen van deze culturele strategieën binnen imagovorming en stadsmarketing?

Ten eerste zou de nadruk op cultuur als imagovormend instrument vaak ten koste gaan van de lokale cultuurproductie. Een vaak aangehaald voorbeeld is dat van Glasgow, dat sedert de jaren tachtig op grote schaal aandacht had voor cultuur als imagovormend instrument, maar daarbij schromelijk zijn culturele industrieën verwaarloosde.¹⁵ Stadsbesturen vallen terug op 'geïmporteerde' cultuurstrategieën, wat tot een verdere verzwakking van de eigen culturele basis leidt. Dit houdt op zijn beurt een risico op culturele 'brain drain' in, aangezien ook culturele producers in toenemende mate 'footloose' worden: *'In its extremes this can transform inner city public spaces in 'programmed spaces', spaces where the spontaneous expression of local culture has completely vanished, and which are in a constant need of artificial management and animation.'*¹⁶

Ten tweede waarschuwen verschillende auteurs voor de bedreiging van de culturele diversiteit. Zij wijzen op het spanningsveld tussen het gebruik van cultuurpolitieke strategieën en de behoefte om de lokale en regionale identiteiten te beschermen en te ontwikkelen. Imagopolitiek en stadsmarketing zijn immers vooral gericht op investeerders, toeristen en

¹⁴. F. Bianchini, *op. cit.*, pp. 15-17.

¹⁵. P. Booth & R. Boyle, 'See Glasgow, see Culture', in: F. Bianchini & M. Parkinson (eds.), *op. cit.*, p. 45.

¹⁶. E. Corijn & H. Mommaas, *Urban Cultural Policies in Europe*, januari 1995 (Rapport i.o.v. de Raad van Europa). Zie verder ook P. Newman & I. Smith, "Cultural production, place and politics on the South Bank of the Thames", in: *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 24.1, maart 2000, pp. 9-24.

consumenten van buiten de stad. De internationaal gerichte marketing-projecten sluiten vaak niet aan bij de beleving van de stad door haar inwoners. Bovendien ligt de nadruk op prestigeprojecten die geen ruimte laten voor kritische stemmen. De toenemende integratie van steden in een transnationale economische ruimte en de toenemende globalisering van de culturele uitwisseling en productie zorgen voor sterke gelijkenissen in de manieren waarop steden aan imagovorming doen: grootscheepse cultuurfestivals, spectaculaire architecturale projecten enzovoort. Culturele strategieën leiden zo tot culturele homogeniteit en 'banale' prestigieuze infrastructuur. Evans spreekt in die zin van 'Karaoke architectuur': *'Hard branding the city through cultural flagships and festivals has created a form of Karaoke architecture where it is not important how well you can sing, but that you do it with verve and gusto'*.¹⁷

Ten derde zien steden zich genooddaakt om almaar omvangrijker culturele investeringen te verrichten. Er zijn verschillende aanwijzingen dat het blitse culturele imago van een stad snel aan impact inboet. Dit geldt vooral als dit imago geen banden vertoont met de regionale identiteit. Een voorbeeld is het Guggenheimmuseum in Bilbao dat algemeen geldt als een voorbeeld voor vele andere steden (waaronder Brussel). Volgens Evans genoot dit project weinig steun van de lokale artistieke gemeenschappen. Zo waren slechts zeven van de 53 in de eerste drie jaar verworven kunstwerken van Baskische kunstenaars. De economische impact verminderde reeds drie jaar na opening en zou in totaal slechts 0,47% bijgedragen hebben tot het Baskisch BNP.¹⁸ Kortom, steeds grotere cultureel-economische investeringen zullen moeten worden gedaan om nieuwe, maar steeds kortere economische en culturele effecten te verkrijgen.¹⁹

Ten vierde kan een exclusieve nadruk op consumptiestrategieën de kloof vergroten tussen het cultureel hoogstaand stadscentrum en de gemarginaliseerde stedelijke minderheidsculturen in de periferie. Dit is het geval wanneer een succesvolle cultuurstrategie een algemene prijsstijging tot gevolg heeft.²⁰ Mikpunt van kritiek zijn de culturele districten: volgens de critici brengen ze gentrificatie voort en een aanzienlijke stijging van de grondprijzen en de leefkosten. Sommigen pleiten dan ook voor wijkgebonden culturele faciliteiten die voldoende mogelijkheden bieden tot lokale cultuurconsumptie én artistieke productie. Kortom, men wil de elitaire evenementen van het stadscentrum aanvullen met volkse culturele activiteit in de achtergestelde perifere gebieden van de stad.²¹

¹⁷ G. Evans, "Hard-Branding the Cultural City – From Prado to Prada", in: *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 27.2, juni 2003, p. 417.

¹⁸ G. Evans, op. cit., pp. 432-435.

¹⁹ E. Corijn & H. Mommaas, op. cit., p. 37.

²⁰ E. Corijn & H. Mommaas, op. cit., p. 37.

2.2.2 Het 'cultural industries' model

Volgens dit model is cultuur een instrument om de lokale economie te 'diversifiëren'. Cultuur moet het verlies aan arbeidsplaatsen door de overgang van de industriële naar de postindustriële samenleving compenseren. Dit inzicht hangt samen met een aantal maatschappelijke structuurverschuivingen. Ten eerste worden culturele vormen en betekenissen van goederen en diensten in de economie steeds dominanter. Omgekeerd geldt dat cultuur steeds meer wordt gezien als een economisch verhandelbaar goed. Men beseft het concurrentievoordeel dat uit creativiteit in het algemeen en cultuur in het bijzonder kan worden gehaald. Cultuur wordt zo gekoppeld aan de groei van de kenniseconomie. Ten tweede is er de structurele toename van het besteedbaar inkomen van de consument. Daardoor keerde in de jaren zestig en zeventig de productieketens om van aanbodgericht naar vraaggericht. Consumenten hebben meer macht in handen en kopen niet langer enkel 'gebruiksgerichte' producten. Ze worden steeds meer gekozen om hun symbolische waarde²².

Met de groei van de culturele inhoud van goederen en diensten wordt gesproken over de culturele economie. De economische krachten die hiermee verbonden zijn worden de culturele industrieën genoemd. Deze produceren symbolische goederen, die de behoefte aan persoonlijke groei en individuele zelfbevestiging, aan amusement, verfraaiing en decoratie bevredigen.²³ In een tijdperk waarin veel voorwerpen drager zijn van zowel betekenis als functionaliteit ligt bij de producten van de culturele industrie de nadruk voornamelijk op de productie en verspreiding van betekenis.

Een eensluidende definitie voor culturele industrieën bestaat echter niet. Daaruit volgt dat men het evenmin eens is over de sectoren die als culturele industrieën kunnen ingedeeld worden. Volgens Allen Scott gaat het om de schoenenindustrie, de kledingindustrie, fabricage van sieraden, sportartikelen, spellen en speelgoed, architectenbureaus, reclamebureaus, de radio- en televisie, film- en kunstsector enzovoort²⁴. Dit is uiteraard een weinig bruikbare definitie om een beleid op te enten. Een recent

²¹. E. Corijn & H. Mommaas, *op. cit.*, p. 47. Zie ook: J. Montgomery, "Cultural quarters as mechanisms for urban regeneration. Part 2: a review of four cultural quarters in the UK, Ireland and Australia", in: *Planning, Practice and Research*, vol. 19, nr. 1, februari 2004, pp. 3-31.

²². O. Raspe & A. Segeren, 'Cultural industries' binnen de Nederlandse Agglomeraties, Amersfoort, 25 maart 2004 (Paper Stadsdag Nethur: 'De cultuur van de lokale economie, de economie van de lokale cultuur'), p. 2.

²³. O. Raspe & A. Segeren, *op. cit.*, p. 3.

²⁴. A. Scott, "The Cultural Economy of Paris", in: *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 24.3, september 2000, p. 568.

rapport van de Vlaamse overheid baseert zich op Hesmondhalgh die, binnen bovenstaande definitie, een onderscheid maakt op basis van de aard van de reproductie. De 'core cultural industry' gaat op een industriële wijze met de productie en verspreiding van 'texts' om. Concreet zijn dit de gedrukte, audiovisuele en nieuwe media, de reclame-industrie, de muziekindustrie, de uitgeverijen en de elektronische uitgeverijwereld, de film-, video- en dvd-productie, de distributie en de bioscopen. De 'perifere culturele industrie' maakt gebruik van semi- of non-industriële productie- of verspreidingsmethoden. Concreet gaat het hier om private organisaties binnen het concertwezen en de podiumkunsten, design, grafische vormgeving, architectuur, gastronomie en beeldende kunst.²⁵

Culturele industrieën zitten de laatste jaren onmiskenbaar in de lift. Een recente studie wijst op de sterke groei ervan in Nederland tussen 1993 en 2001, een groei die duidelijk boven de nationale groei lag.²⁶ De Europese Unie beschouwt culturele industrieën als belangrijke bronnen van inkomsten en werkgelegenheid. Volgens de Unie zijn er op dit ogenblik ongeveer zeven miljoen Europeanen in tewerkgesteld. De Unie wil op deze groei inspelen door de juiste voorwaarden te creëren zodat de Europese industrieën internationaal kunnen concurreren. De EU voert zo ondersteunende programma's uit die gericht zijn op de stimulering van deze industrieën. Verder wil de EU ook streven naar de constructie van een dynamische omgeving door het wegnemen van bureaucratische belemmeringen en het ondersteunen van onderzoeksprojecten.²⁷

Wat is het verband tussen deze culturele industrieën en de steden? Recente studies tonen aan dat culturele industrieën ruimtelijk gezien vooral gedijen in steden. Volgens Kloosterman gaan culturele industrieën tezamen met de zakelijke en persoonlijke diensten het hart vormen van de nieuwe stedelijke economieën. Het zijn immers de stedelijke gebieden die de culturele industrieën herbergen. Dat is geen toeval: steden geven een rechtstreeks inzicht in de ontwikkeling van de consumentenmarkten, beschikken over gediversifieerde productiemilieus en bieden gelegenheid tot vruchtbare interacties. Een recente Nederlandse studie bevestigt de verankering van culturele industrieën in stedelijke agglomeraties. 62 procent van het aantal banen in de culturele industrieën in Nederland bevindt zich in een stedelijke regio. Allen Scott toont voor de Verenigde Staten aan dat een belangrijk aandeel van de werkgelegenheid is gecon-

²⁵ B. van der Hert en P. Jolling, *De culturele industrie in Vlaanderen. Aanzet tot een strategisch kader (2005-2009)*, februari 2005 (Rapport Beleids- en InformatiePunt cultuur, jeugd en sport).

²⁶ O. Raspe & A. Segeren, *op. cit.*, p. 5.

²⁷ Europa – Overzicht activiteiten Europese Unie – Cultuur. http://europa.eu.int/pol/cult/overview_nl.htm.

centreerd in de grote stedelijke gebieden²⁸. Volgens Florida zullen steden met een creatieve dynamiek het voortouw nemen in een maatschappelijke context waarbij culturele inhoud een belangrijk economisch gegeven wordt en creativiteit een belangrijke economische 'grondstof'. De eerder vermelde studie over de culturele industrie in Vlaanderen komt eveneens tot de vaststelling dat de vernieuwing in Vlaanderen zich voornamelijk ontwikkelt in de centrumsteden, ontmoetingsplaatsen van verschillende culturen. Deze grote diversiteit geeft aan de steden een sterke creatieve impuls. Ze zijn dan ook creatieve broeihaarden bij uitstek. Culturele creatie en vernieuwing hebben steeds een goede voedingsbodem gehad in de stedelijke ruimte. De creativiteit die voortgebracht wordt door de hoge concentratie aan cultuur zal in de toekomst een steeds grotere invloed hebben op de rol die een stad zal spelen. De aantrekkingskracht van een creatieve en vernieuwende regio zal uitmaken waar de toekomstige economische ontwikkelingen gebeuren. Het is dan ook belangrijk om die creativiteit te koesteren en te ontwikkelen. Volgens de nota kan een 'aangepast stedelijk cultuurbeleid' hier een belangrijke rol spelen, een cultuurbeleid dat over de grenzen heen kijkt naar aanverwante beleidsdomeinen.²⁹

Welke zijn nu de gevolgen van de stimulering van culturele industrieën op de culturele diversiteit en creativiteit? Moet men zoals bij de imago-vormende strategieën niet vrezen dat de globalisering leidt tot een uniforme, afgevlakte smaak? Sommigen stellen dat de status van de culturele industrieën als economische entiteiten én als bron van culturele betekenissen onvermijdelijk in het nadeel zal uitdraaien van deze laatste.³⁰ Zij wijzen erop dat binnen GATS subsidieregelingen op nationaal en regionaal vlak onder druk worden gezet omdat zij door de wereldmarktleiders beschouwd worden als concurrentievervalsing. In die zin kan gesproken worden van een gevaar voor het voortbestaan van kleinere cultuurge-meenschappen en de culturele diversiteit. De toenemende liberalisering van het mondiale economische systeem zet de legitimatie van het overheidsingrijpen in kunst en cultuur internationaal onder druk. Dit houdt een gevaar in dat het recht van de sterkste of de rijkste op de culturele markt gaat gelden.³¹ Voorstanders schatten dit positiever in. Culturele vernieuwing zal gestimuleerd worden door de marktlogica die immers de zoektocht naar niche-markten inhoudt. Scott geeft het voorbeeld van

²⁸. A. Scott, "The Cultural Economy of Cities", in: *International Journal of Urban and Regional Research*, 1997, p. 328.

²⁹. B. van der Hert en P. Jolling, *op. cit.*, pp. 8-9.

³⁰. A. Scott, "The cultural economy of Paris", in: *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 24.3, september 2000, p. 579.

³¹. G. De Brabander & A. Overbergh, *Culturele investeringsfondsen in Catalonië en Québec, en hun relevantie voor Vlaanderen. Een verkennend onderzoek*, 28 maart 2005 (Eindrapport van een studie i.o.v. de Vlaamse Gemeenschap), pp. 10-11.

Parijs, dat over voldoende mogelijkheden beschikt voor de ontwikkeling van een eigen culturele productie als tegenwicht voor die van de VS. Parijs beschikt historisch gezien immers over belangrijke elementen van lokale culturele economie zodat de stad kan uitgroeien tot een 'wereldcentrum van creativiteit' in de nieuwe culturele economie.³²

3. Cultuurpolitiek en stedelijke heropleving: een analyse van de beleidspraktijken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1995-2005

3.1 Het 'Brussels' cultuurbeleid bestaat niet: een korte geschiedenis van de communautarisering van het cultuurbeleid

In het vorige hoofdstuk spraken we over het toenemend belang van cultuur als instrument in de politiek van stedelijke heropleving. Als we willen nagaan hoe het Brussels Hoofdstedelijk Gewest inspeelt op deze internationale trend moeten we eerst een inzicht hebben in de Brusselse politiek-institutionele context. Sedert de jaren zeventig kende België verschillende staatshervormingen die van de unitaire staat van weleer een geheel eigensoortig federaal land maakten. Het institutionele uitzicht van het federale België anno 2005 is bepaald door een compromis tussen de Waalse eisen voor *economische* autonomie en de Vlaamse eisen voor *culturele* autonomie. Het Belgisch federaal systeem wordt zo gekenmerkt door een indeling in Gewesten en Gemeenschappen. De Gemeenschappen zijn bevoegd voor *persoonsgebonden* materies zoals onderwijs en cultuur. De Gewesten beheren de *plaatsgebonden* zaken zoals infrastructuur, economie, mobiliteit en huisvesting. Er zijn twee Gemeenschappen, een Vlaamse en een Franstalige, en drie Gewesten, een Vlaamse, Waalse en Brusselse. Vlaanderen heeft Gemeenschap en Gewest samengevoegd in één regering, in tegenstelling tot het Franstalig landsgedeelte, waar het Waals Gewest en de Franse Gemeenschap hun eigen regering en parlement hebben.³³

Wie goed kijkt ziet meteen het probleem van Brussel in vergelijking met andere stadsgewesten en steden als het op de relatie tussen cultuur en stedelijke heropleving aankomt. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is

^{32.} A. Scott, op. cit., pp. 579-580.

^{33.} J. Velaers, Vlaanderen laat Brussel niet los: de Vlaamse invulling van de Gemeenschapsautonomie in het tweetalig gebied Brussel-Hoofdstad, in: E. Witte, A. Alen, H. Dumont & R. Ergec, *Het statuut van Brussel / Bruxelles et son statut*, Brussel/Bruxelles: De Boeck & Larcier n.v., 1999, p. 597.

niet bevoegd voor cultuur. Voor de persoonsgebonden zaken in het algemeen en cultuur in het bijzonder wordt Brussel immers ‘beheerd’ door de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap en hun Brusselse takken, de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) en de Franse Gemeenschapscommissie (Cocof). Elke Gemeenschap oefent haar bevoegdheden uit over de instellingen waarvoor zij exclusief instaat. Zo hebben de Gemeenschappen hun eigen netwerken van bibliotheken en culturele centra ontwikkeld. Culturele activiteiten worden geregeld volgens de twee belangrijkste landstalen. Zo moeten plastische kunsten, muziek en dans om gesubsidieerd te worden taalkleur bekennen. De federale regering van haar kant speelt op vlak van cultuur nog slechts een ondergeschikte rol. Ze staat nog in voor de Brusselse instellingen die omwille van hun activiteiten niet exclusief behoren tot de ene of andere Gemeenschap. Het gaat daarbij om een aantal grote ‘biculturele’ instellingen zoals de Koninklijke Munt-schouwburg, het Nationaal Orkest van België en het Paleis voor Schone Kunsten.³⁴

Een ‘Brussels’ cultuurbeleid bestaat dus politiek-institutioneel gezien niet. Het Brussels Gewest kan geen culturele bevoegdheden uitoefenen. Dit zou de fundamenteën van het Belgische institutionele huis kunnen aantasten. De “regionalisering van cultuur” zou immers het einde betekenen van de band tussen Vlaanderen en Brussel en voor de Franstalige Brusselaars van de Gemeenschap tussen Wallonië en Brussel. Vanuit de culturele sector wordt de doorgedreven communautarisering van cultuur wel bekritiseerd. Op het eind van de jaren tachtig werd een ‘Appel pour les droits de la création artistique’ gelanceerd door de ‘Conseil des Arts’, gedragen door bekende Brusselse culturele persoonlijkheden als Gérard Mortier, Anne-Teresa de Keermaeker en José Van Dam.³⁵ In 2003 werd het Brussels Manifest gepubliceerd, een initiatief dat ontstond onder impuls van een aantal personen (Franstaligen én Nederlandstaligen) uit de Brusselse culturele en academische wereld. Zij pleiten voor een Brusselse Gemeenschap die een Brusselse cultuurpolitiek kan voeren gericht op multiculturele projecten en op gemeenschappelijke projecten van Franstaligen en Nederlandstaligen in Brussel.³⁶

Het feit dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geen cultuurpolitiek kan voeren stelt de instelling voor een aantal fundamentele problemen: hoe moet ze inspelen op de internationale tendens waarbij economie en cultuur in toenemende mate integreren, terwijl ze in Brussel institutio-

³⁴ H. Dumont, *Les matières communautaires à Bruxelles du point de vue francophone*. in: E. Witte, A. Alen, H. Dumont & R. Ergec, *op. cit.*, pp. 583-586.

³⁵ H. Dumont, *op. cit.*, p. 585.

³⁶ *Het Brussels Manifest*, 3 februari 2003 (www.manifestobru.be). Zie ook de bijdrage van Els Witte en Roel de Groof in dit nummer van Brusselse Thema's.

neel zijn losgekoppeld? Hoe wordt de beleidspraktijk beïnvloed door dit spanningsveld? Hoe gaat het Gewest in het kader van de stedelijke heropleving om met cultuur en hoe wordt deze gelinkt aan ‘gewestmateries’ zoals imagovorming en stadsmarketing, werkgelegenheid, economie, ruimtelijke ordening en toerisme?

3.2 Imagovorming, culturele industrieën en sociale cohesie

3.2.1 *Cultuur als imagovormingsstrategie*

We zagen hoe vanaf de jaren tachtig cultuur in toenemende mate werd gezien als een instrument in de politiek van imagovorming en stadsmarketing. Grootschalige culturele evenementen en prestigeprojecten zagen het licht, terwijl stedelijke besluitvormers zich met veel ijver gingen toeleggen op de bouw van nieuwe en de renovatie van bestaande culturele infrastructuur. De voornaamste doelstelling was de aantrekkingskracht van de stad te vergroten op bezoekers, toeristen, bedrijven en nieuwe kapitaalkrachtige en hogeropgeleide inwoners. Cultuur en imagovorming maken sedert medio jaren negentig ook deel uit van het politieke discours van de Brusselse besluitvormers. Zo worden cultuur en imago een aantal keren met elkaar in verband gebracht in de twee Gewestelijke Ontwikkelingsplannen (GewOp’s) waarin het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn prioriteiten, doelstellingen en middelen ontvouwt voor de toekomstige ontwikkeling van Brussel.

In het eerste GewOp van 1995 vormt de zorg voor de culturele uitstraling van het Gewest één van de dertien krachtlijnen. Volgens krachtlijn elf (‘zorgen voor de culturele uitstraling van het gewest’) is het een ‘noodzaak’ om de culturele dimensie in het stadsproject op te nemen. Een ‘dynamisch cultuurproject’ kan immers bijdragen tot het welslagen van het ruimere stadsproject om de economische en sociale aantrekkingskracht van het gewest te herstellen. Verschillende passages in het GewOp verwijzen naar de band tussen cultuur en imagovorming. Zo gelooft men dat de ‘kwaliteit van de artistieke creatie’ voor ‘referenties voor de stad en haar inwoners’ zorgt én voor de uitstraling tegenover de andere gewesten en het buitenland.³⁷ Cultuur en imago worden niet enkel aan elkaar gekoppeld in het cultureel luik op zich. Dat gebeurt immers ook binnen krachtlijn twaalf die de toeristische troeven van Brussel wil uitspelen. In de opbouw van dat imago is een rol weggelegd voor tentoonstellingen, festi-

³⁷. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE REGERING, *Gewestelijk Ontwikkelingsplan. De krachtlijnen*, Brussel, 3 maart 1995, p. 137.

vals en animatie, opera, het beeldverhaal, musea en het historisch en architecturaal karakter van Brussel.³⁸ Ten slotte wordt cultuur aan imagovorming verbonden binnen krachtlijn zes over een politiek 'voor het behoud van het patrimonium van het levenskader, van de landschappen en voor de stadsverfraaiing'. Het patrimonium wordt gezien als een doorslaggevend element in het imago van Brussel, zowel voor de bewoners als voor de bezoekers. Dus wil men zich toeleggen op het behoud en de herwaardering ervan en dan meer bepaald op de vrijwaring van het archeologisch, architecturaal, industrieel en sociaal patrimonium.³⁹ Het meest opvallende en concrete voorstel over cultuur en imago is de kandidatuur van Brussel als culturele hoofdstad van Europa.⁴⁰ Minister-president Picqué verdedigde de gewestelijke inzet voor de organisatie hiervan door te stellen dat het cultureel leven een 'structurerend element' vormde van het 'economisch en sociaal leven' van het gewest.⁴¹ Hij werd daarin bijgevallen door de oppositie die wees op het belang van cultuur in de ruimere economische ontwikkeling: 'Certes, et on me l'a répété en commission, la culture n'entre pas dans les compétences régionales, mais le développement économique, oui! Et Dieu sait si la valeur culturelle d'une ville a des retombées importantes au niveau de son économie: nuitées d'hôtel, restauration, création d'emplois'.⁴² Vanuit de Regering wilde men van 'Brussel 2000' een collectief cultureel project maken en een 'espace fédérateur' van alle machtsniveaus. Het eerste grote imagovormende initiatief in het Gewest stond in de steigers...

Ook in het tweede GewOp (2002) komt de band tussen cultuur en imagovorming sporadisch terug. Cultuur valt nu onder prioriteit zes over de 'verhoging van de commerciële, culturele en toeristische aantrekkingskracht van het Gewest'. Deze prioriteit past dan weer in een ruimere politiek voor een betere promotie van Brussel. Net zoals in het plan van 1995 worden cultuur en imago aan elkaar verbonden binnen de toeristische aantrekkingskracht van het Gewest. Cultuur wordt nu voorgesteld als onderdeel van een toeristisch 'marketingplan' en als element in de opbouw van het Brussels toeristisch imago. In dat opzicht wil het Gewest investeren in de ontwikkeling van 'grote, toonaangevende evenementen' voor de promotie van Brussel als bestemming. Die evenementen zouden naar het voorbeeld van de grote internationale cultuursteden drie jaar tevoren

³⁸. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE REGERING, *op. cit.*, p. 145.

³⁹. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE REGERING, *op. cit.*, pp. 88-89.

⁴⁰. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE REGERING, *op. cit.*, p. 139.

⁴¹. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag nr. 14. 1995/1996. Plenaire vergadering van 28 maart 1996, p. 495.

⁴². BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag nr. 19. 1993/1994. Plenaire vergadering van 22 april 1994, p. 595.

worden gepland en minstens zes maanden duren. Deze initiatieven moeten worden ingepast in een 'prospectieve aanpak' met de partners van de toeristische promotie, gecombineerd met het vrijmaken van promotionele middelen. Men wijst daar op structurele bewustmakings- en vulgarisatie-instrumenten zoals internetsites, agenda's, de organisatie van nocturnes in musea, een op cultuur toegespitste city-card enzovoort. Het Gewestelijk Ontwikkelingsplan formuleert ook de wens om over meer zalen te beschikken voor verschillende genres van tentoonstellingen. Dit zou dan de mogelijkheid geven om kwaliteitsvolle buitenlandse voorstellingen aan te trekken en om voorstellingen gedurende een langere periode op het programma te plaatsen. Illusterend voor het belang van cultuur in imago-vorming is ten slotte ook de tiende prioriteit, ditmaal over het uitwerken van een strategie 'die het interculturele, internationale en Europese karakter van Brussel in de verf zet'. Cultuur maakt hier deel uit van twee subhoofdstukken. Enerzijds moet cultuur een rol spelen in het geven van 'een positief beeld' van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. In die zin moet Brussel het imago uitstralen van een 'grote cultuurstad', zowel omwille van de rijkdom van haar erfgoed als omwille van haar creativiteit en culturele diversiteit. Anderzijds speelt cultuur een rol in prestigeprojecten die de dynamische symbolen van het stadsproject worden genoemd. Het Gewest haalt hier de mosterd bij Bilbao, Rijsel, Glasgow en Barcelona. Naar het voorbeeld van deze internationale cultuursteden wil men zich toelagen op de verdere uitbouw van al dan niet terugkerende sportieve of culturele evenementen zoals Zinneke Parade en Brussel 2000 enerzijds, en permanente, betrouwbare en stevige realisaties anderzijds. Voor wat dit laatste betreft wordt verwezen naar de oprichting van een soort van Guggenheimmuseum, naar het succesrijke voorbeeld in Bilbao. De realisatie van deze prestigeprojecten wordt als een belangrijke doelstelling van de gewestregering omschreven. De regering gelooft immers dat deze prestigeprojecten het beeld van de stad kunnen valoriseren, een partnerschap tussen bedrijf en overheid kunnen starten en een drainerend effect hebben op de stedelijke vernieuwing. Binnen de strategie ter bevordering van het internationaal en Europees karakter van Brussel wil de Brusselse Regering een werkgroep oprichten bestaande uit vertegenwoordigers van overheid en privé om evenementen en stedenbouwkundige prestigeprojecten te identificeren en te evalueren.⁴³

Ondanks het feit dat het Gewest niet bevoegd is, neemt het dus wel cultuur op in het Gewestelijk Ontwikkelingsplan. Het Gewest wordt daartoe gedwongen gezien het toenemend belang dat op internationaal vlak gehecht wordt aan cultuur als instrument in processen van imagovorming

⁴³. <http://www.prd.irisnet.be/Nl/priorities06.htm>

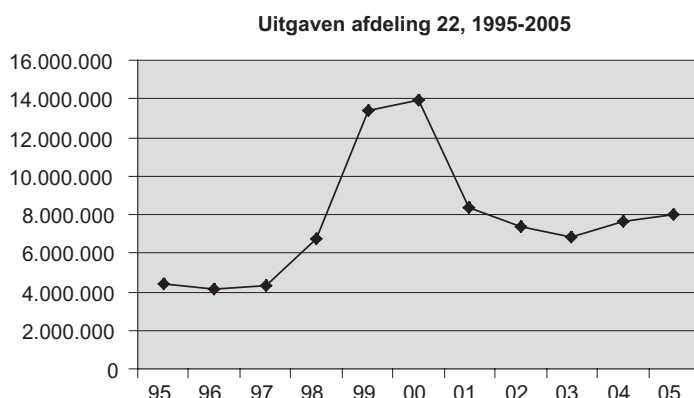
en stadsmarketing. Het resultaat van deze paradoxale situatie is dat de opname van het cultureel luik veeleer een symbolische daad is. Zo worden er maar weinig concrete doelstellingen of strategieën geformuleerd en rept men met geen woord over de middelen die men wil ter beschikking stellen. Evenmin heeft het Gewest een welomlijnde visie op zijn eigen rol in een cultuurbeleid en op een eventuele coördinatie met tal van andere culturele overheden. Volgens sommigen was Brussel 2000 een compensatie voor de minieme aandacht van de culturele dimensie binnen het GewOp. Het gaat om een tegenstelling die uiteraard ook de beleidspraktijk ten gronde beïnvloedt, maar daarover in de volgende hoofdstukken meer.

3.2.1.1 'Coördinatie van het Regeringsbeleid, Externe Betrekkingen, Promotie van het Nationaal en Internationaal Imago van het Gewest, Gemeenschappelijke initiatieven

Van bij het ontstaan van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989 stonden kredieten ingeschreven voor de promotie van het Brussels imago. De gewestelijke beleidsmakers waren er zich van bewust dat Brussel meer gezien werd (en wordt) als een gewest dat institutionele overheden en hoofdzetels van internationale instellingen huisvest dan een gewest met een rijk sociaal en cultureel leven. Vooral deze vaststelling vormt de legitiematiegrond voor 'afdeling 22' van de gewestbegroting. Deze afdeling draagt de ingewikkelde titel 'Coördinatie van het Regeringsbeleid, Externe Betrekkingen, Promotie van het Nationaal en Internationaal Imago van het Gewest, Gemeenschappelijke initiatieven'.⁴⁴ Deze kredieten zijn in twee categorieën opgedeeld. Er zijn enerzijds de kredieten die bijdragen tot de bevordering van het nationale en internationale imago en anderzijds de kredieten voor de uitvoering van het buitenlands beleid.⁴⁵ Opvallend is dat deze kredieten tussen 1995 en 2005 significant gestegen zijn. In 1995 bedroeg de totale omvang van de imagokredieten 4.405.067 €. In 1995 komt het totaal bedrag op 7.983.000 €. Het evenement Brussel Culturele Hoofdstad 2000 fungeerde daarbij duidelijk als katalysator. 2000 is niet toevallig het jaar waarin de imago-uitgaven hun piek bereikten van 13.956.405 €.

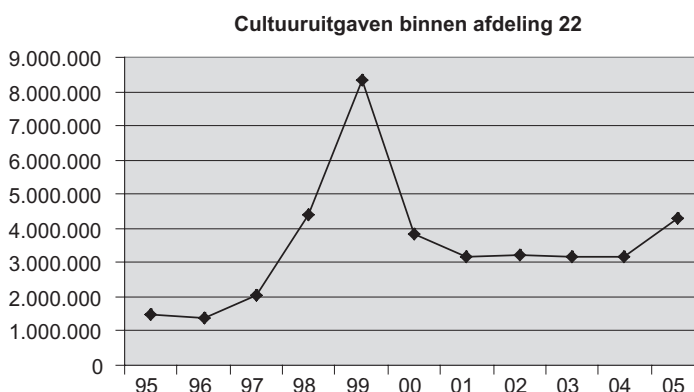
⁴⁴. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Documenten. 2004/2005. Document A-73/1. Begroting van ontvangsten en uitgaven voor het begrotingsjaar 2005. Algemene toelichting, pp. 131-132.

⁴⁵. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Documenten. 2003/2004. Document A-490/3. Ontwerp van ordonnantie houdende de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor het begrotingsjaar 2004, p. 98.

Bron: Ontwerp van ordonnantie houdende de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (niet-gesplitste kredieten + ordonnanceringskredieten), 1995-2005

Het is onder andere via deze weg dat cultuur wordt gevaloriseerd als imago-ovormend instrument. Het grootste gedeelte van de kredieten van afdeling 22 is bedoeld voor de bevordering van het imago van het Gewest. Dit gebeurt in hoofdzaak via subsidies die worden toegekend aan verenigingen of organisatoren voor een project en/of evenement op vlak van *cultuur*. Zowat de helft van deze bedragen komt op de rekening van culturele (en in mindere sport) verenigingen.⁴⁶ De culturele uitgaven binnen de imagopost zijn eveneens gestegen tussen 1995 en 2005: van 1.499.755 € tot 4.281.000 €. Ook hier speelt duidelijk het Brussel 2000 effect: in 1999 bereikten deze uitgaven een piek van 8.336.659 €.

Bron: Ontwerp van ordonnantie houdende de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (niet-gesplitste kredieten + ordonnanceringskredieten), 1995-2005.

⁴⁶. Ter illustratie vindt de lezer in bijlage een overzicht van de subsidies aan culturele verenigingen in het kader van imagovorming voor 2004.

Die culturele kredieten worden verdeeld onder verschillende ministers van de gewestregering.

Ten eerste zijn er de kredieten voor het beleid van de Minister-president ter bevordering van het nationaal en internationaal imago. Het gaat voor het grootste deel om subsidies aan culturele initiatieven. De kredieten worden ook gebruikt voor de organisatie van de jaarlijkse Brusselse nationale feestdag (Irisfeesten) en voor de ondersteuning van de Brusselse folklore.

Ten tweede zijn er de kredieten ter bevordering van het nationaal en internationaal imago voor de ‘andere Minister dan de Minister-president, die deze bevoegdheid uitoefent’. Het betreft een krediet voor de subsidiëring van (opnieuw voornamelijk culturele) projecten die bijdragen tot de promotie van het Brussels imago. De huidige regering heeft de kredieten van de andere Minister dan de Minister-president echter geschrapt om de versnippering van de uitgaven tegen te gaan.

Ten derde zijn er de subsidies aan verenigingen en instellingen binnen de externe betrekkingen. Het gaat om kredieten die gebruikt worden om (voornamelijk culturele) projecten te subsidiëren die bijdragen tot de promotie van het internationaal imago.⁴⁷

Deze begrotingspost is revelerend voor de ongemakkelijke gewestelijke positie bij de uitoefening van een cultuur- en imagovormingsbeleid. Gaat het Gewest zijn (institutioneel) boekje te buiten? Het antwoord is niet eenduidig. Enerzijds kan men stellen dat het Gewest cultuur (en in mindere mate sport) subsidieert terwijl dit niet tot zijn bevoegdheden hoort. Op deze manier komt het Gewest op het terrein van de Gemeenschappen zodat gesproken kan worden van een bevoegdheidsoverschrijding. Anderzijds staan deze culturele uitgaven niet op zich: het gaat om projectmatige subsidies in dienst van de bevordering van het imago dat wel degelijk een bevoegdheid is van het Gewest, gezien de economische gevolgen die aan imagovorming zijn verbonden. Kortom, de culturele subsidies worden gelegitimeerd door hun imagovormende rationaliteit. We bevinden ons hier in wat door het politiek jargon als de ‘grijze zone’ tussen gemeenschaps- en gewestmateries wordt omschreven.

Wat wel buiten kijf staat is dat een dergelijke constructie nefast is voor een duidelijke visie op de rol die cultuur zou kunnen of moeten spelen in stedelijke imagovorming. We zagen al dat de culturele luiken van de GewOp's niet veel om het lijf hadden. Het beleid is er dan ook een met een hoog improvisatorisch gehalte. Terecht worden vragen gesteld bij de cul-

⁴⁷. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Documenten. 2003/2004. Document A-490/2. Verantwoording van de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor het begrotingsjaar 2004, pp. 109-115.

turele 'knowhow' en de beschikbare tijd van de gewestelijke ministeriële kabinetten die autonoom beslissen over deze subsidies.⁴⁸ Fundamenteler is echter het gebrek aan een formele regeling op het vlak van dit 'cultuurbeleid'. Tot op de dag van vandaag zijn er geen duidelijke criteria, procedures of adviserende organen voorzien voor de toekenning van deze culturele subsidies. De toekenning gebeurt volgens een aantal zeer algemene en vage principes. Zo moeten de evenementen voldoen aan 'kwaliteitsnormen, garanderen dat het Gewest in beeld komt en bekend zijn in binnen- en buitenland'. De promotieprojecten moeten zich richten 'tot een ruim publiek zonder te groots opgezet te zijn'. De projecten die bijdragen tot het internationale imago van het Gewest moeten 'uitstraling' hebben 'buiten de grenzen' of zich richten tot de buitenlandse gemeenschap in Brussel. Bij de keuze van de verschillende evenementen laat men zich bovendien leiden door een 'juist evenwicht' tussen de twee taalgemeenschappen en de 'nodige diversiteit' van de verschillende doelgroepen.⁴⁹ Het ontbreken van sluitende criteria geeft de oppositie steeds argumenten om het imago-beleid van de Regering op de korrel te nemen. De bevoegde ministers worden sedert het ontstaan van het programma voortdurend ervan beschuldigd persoonlijke propaganda te maken via deze post. De Ministers delen volgens sommige parlementsleden naar eigen goeddunken subsidies uit aan het verenigingsleven.⁵⁰ Een ander nadeel van dit systeem is dat er geen structurele ondersteuning mogelijk is van sommige duurzame culturele initiatieven en evenementen. Ieder jaar opnieuw moeten subsidies aangevraagd worden.

Oplossingen liggen niet voor de hand omwille van het bevoegdheidsargument. De Vlaamse socialisten en groenen dienden in 2002 een voorstel tot ordonnantie in onder de veelzeggende titel 'Van mecenaat naar gerelementeerde ondersteuning'. De indieners wilden in navolging van de Gemeenschappen een reglementair kader scheppen voor de toekenning van de culturele subsidies op Brussels Gewestelijk niveau. Ze streefden naar meer transparantie en naar de opstelling van vaste criteria en procedures. Daarom voorzag hun voorstel in de oprichting van een adviesraad en een fonds voor de promotie van het Brussels imago. Zij expliciteer-

48. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag. 2002/2003. Plenaire vergadering van 18 december 2002. Voorstel van ordonnantie houdende de oprichting van een Adviesraad en een Fonds voor de promotie van het Imago van Brussel.

49. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Documenten. 2003/2004. A-490/3. 18 december 2002. Ontwerp van ordonnantie houdende de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor het begrotingsjaar 2004, pp. 98-99.

50. Naar aanleiding van de begrotingsbespreking van 2000 verklaarde Rufin Grijp bijvoorbeeld dat hij de indruk had dat begrotingsafdeling 22 'de speelkamer en cadeauwinkel van de regering' was. Zie: BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag. Plenaire vergadering van 22 december 2000. Begrotings-bespreking.

den dat het Gewest naast de twee Gemeenschappen een duidelijke rol te spelen had in de constructie van het Brussels imago en dus ook in cultuur, die het imago van een stad in 'niet onbelangrijke' mate bepaalt. Imagovorming moest leiden tot de identificatie van de Brusselaars met hun woonplaats. Op termijn zou deze mee kunnen helpen de stadsvlucht tegen te gaan en jongeren naar Brussel te brengen. Bovendien zouden culturele manifestaties aan een stad een 'internationaal cachet' geven.⁵¹ Het voorstel van ordonnantie werd echter afgeschoten door de bevoegde Commissie. Ze hekelde wel de willekeurigheid waarmee de subsidies werden toegekend, maar weigerde anderzijds om een reglementair kader vast te leggen vanwege de vermenging met de gemeenschapsmateries...⁵²

Ligt er een oplossing in de samenwerking met de Gemeenschappen? Zoals we verder zullen zien heeft het Gewest met de Federale staat een akkoord gesloten om het Brussels internationaal imago te promoten. Vreemd genoeg wordt een samenwerking met de Gemeenschappen op geen enkel ogenblik in overweging genomen. Zelfs voor de uitwerking van het cultureel luik in de Gewestelijke Ontwikkelingsplannen werd nauwelijks overleg gevoerd. Wellicht heeft dit te maken met de strikte interpretatie van het onderscheid tussen Gemeenschappen en Gewesten. De Gemeenschappen gaan niet samenwerken voor een van hun beleidsdomeinen met een instelling die hiervoor niet bevoegd is. Illustratief is het verzet van de Vlaamse Gemeenschap tegen de toetreding van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tot het organisatiecomité van Brussel 2000. Het Gewest stelt daartegenover dat sommige culturele verenigingen niet kunnen aankloppen bij de Gemeenschappen. Minister Vanhengel verklaarde naar aanleiding van de begrotingsbespreking van 2000 dat tal van culturele instellingen zich 'wegens ambtelijke administratieve redenen' niet tot de Cocof of de VGC wenden. Zij voldeden niet aan de reglementaire voorwaarden om een subsidie te ontvangen hoewel zij waardevolle projecten organiseerden die tot de internationale uitstraling van het Gewest bijdroegen.⁵³ Die analyse wordt ook gedeeld door de culturele sector die niet wil fungeren als doorgeefluik voor communautaire twisten. Het is inderdaad geen geheim dat het cultuurbeleid van de Gemeenschappen niet bepaald wordt door een 'Brussels imago', maar meer door de verdediging van de eigen taalgemeenschap en... dat verklaart dan weer mede waarom

⁵¹. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Documenten. 2002/2003. A-384/1. Voorstel van Ordonnantie houdende de oprichting van een adviesraad en een fonds voor de promotie van het imago van Brussel, ingediend door Adelheid Byttebier en Rufin Grijp.

⁵². BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag nr. 36. 2002/2003. Plenaire vergadering van 20 juni 2003. 'Voorstel van Ordonnantie houdende de oprichting van een adviesraad en een fonds voor de promotie van het imago van Brussel', p. 1248.

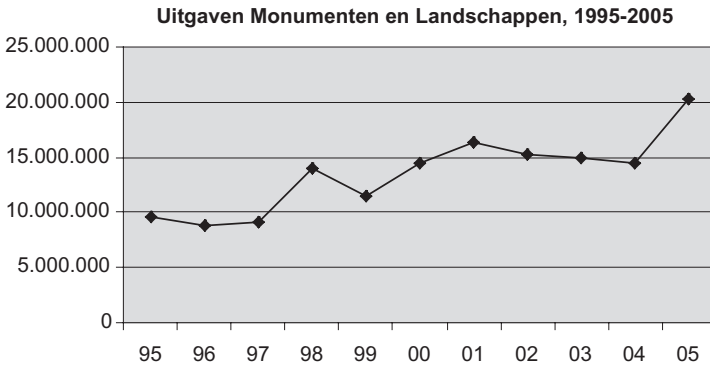
⁵³. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag nr. 36. 2002-2003 Plenaire vergadering van 20 juni 2003, p. 1249.

het Gewest dan toch ageert op cultureel vlak. Kortom, er is geen politieke basis voor een debat over de rol van cultuur in imagovorming en dus ook geen slagkrachtig beleid.

3.2.1.2 Monumenten en landschappen

Als over cultuur en imago gesproken wordt, kan ook het erfgoed niet onbesproken gelaten worden. In veel steden speelt het erfgoed een belangrijke rol in de toeristische en economische ontwikkeling. Zoals we eerder zagen gaan steden in de context van de globalisering steeds meer terugvallen op het lokaal cultureel erfgoed in de constructie van een 'marketable image' voor toeristen en inwoners. Tot 1989 bleef deze politiek in Brussel schromelijk verwaarloosd. 'Monumenten en Landschappen' behoorde tot de bevoegdheden van de Gemeenschappen die er maar weinig interesse voor opbrachten. Toen het Gewest de bescherming van het onroerend goed als bevoegdheid kreeg toegeschoven (in tegenstelling tot roerend erfgoed dat bij de Gemeenschappen bleef) startte men dan ook van nul: een wetgevend instrument moest worden opgebouwd, net als een administratie en een begroting. Naargelang de jaren vorderden nam het bewustzijn van het belang van deze politiek toe, niet toevallig parallel met de toegenomen aandacht voor imagovorming. In het eerste GewOp (1995) werd architectuur gezien als een van de grote toeristische troeven van het Gewest. In het tweede GewOp (2002) werd het erfgoed beschouwd als een strategie ter verhoging van de culturele aantrekkingskracht van Brussel en als strategie die het Europese karakter ervan in de verf zette. Brussel moest het imago uitstralen van een grote cultuurstad zowel omwille van de *rijkdom van haar erfgoed* als van haar creativiteit en culturele diversiteit. Ook de huidige regering ziet in de valorisatie van het patrimonium 'van gisteren' en de kwaliteit van het patrimonium 'van morgen' middelen om de aantrekkingskracht van het Gewest te versterken.⁵⁴ Die toegenomen aandacht voor het lokaal erfgoed laat zich aflezen uit de stijging van de begroting tussen 1995 en 2005.

⁵⁴. Regeerakkoord Brussels Hoofdstedelijk Gewest, p. 37.

Bron: Ontwerp van ordonnantie houdende de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (niet-gesplitste kredieten+ordonnanceringskredieten), 1995-2005.

De begrotingsafdeling Monumenten en Landschappen bestaat uit drie programma's:

Om te beginnen is er de ondersteuning van het algemeen beleid. Het gaat om middelen voor het ontwikkelen van een bewustmakingsbeleid gericht op een ruim publiek voor het Brussels patrimonium. Dit programma bestaat uit twee delen. Ten eerste zijn er de kosten wegens deelname aan en voor het houden van wedstrijden, conferenties en tentoonstellingen, voor de opmaak en verspreiding van wetenschappelijke documenten en voor studiekosten, proefnemingen en hun publicatie. Meer concreet gaat het om de Open Monumentendagen, de Erfgoedklassen en de ondersteuning van het archeologiebeleid in het Gewest. Ten tweede zijn er de subsidies aan verenigingen voor studies en activiteiten in verband met de bescherming en herwaardering van de monumenten en landschappen. De belangrijkste is de vzw Patrimonium en Cultuur die de Sint-Gorikshallen beheert als informatieplaats voor de Open Monumentendagen en als onthaalruimte voor tentoonstellingen die de aandacht vestigen op het Brussels patrimonium.

Een tweede programma in de begroting heeft betrekking op de projecten inzake bescherming van Monumenten en Landschappen. Concreet gaat het om de steun voor de conservering of de reconstructie van het erfgoed, subsidies aan particulieren tot dekking van het beleid inzake Monumenten en Landschappen, subsidies aan openbare besturen tot dekking van het beleid inzake monumenten en landschappen, kosten inzake aankoop, huur of onteigening van geklasseerde goederen en de uitgaven verbonden aan de uitvoering van werken aan beschermde goederen door de dienst monumenten en landschappen inbegrepen de uitgaven in verband met het samenwerkingsakkoord met de federale staat.

Een derde programma ten slotte heeft betrekking op de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Het gaat om de valorisatie van de tijd die nodig blijkt voor het onderzoek van complexe restauratiedossiers van beschermd patrimonium en middelen voor het onderzoek van beschermings- en restauratiedossiers.⁵⁵

Punt 2.5 verdient een extra vermelding vanuit het oogpunt van cultuur en imagovorming. Hieronder zijn namelijk de gewestelijke uitgaven begrepen voor het samenwerkingsakkoord met de federale staat voor *de bevordering van het Brussels internationaal imago*. Midden de jaren tachtig ontwikkelde de Belgische staat een strategie om de vestiging van de Europese instellingen in Brussel te verzekeren. Oorspronkelijk sloeg dit op de verwezenlijking van de Belliard-Schuman-Kortenbergtunnel en de bouw van het Justus Lipsiusgebouw. In 1989 ontstond het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Omdat de werken voor de bouw van de tunnel zowel een nationaal als internationaal belang hadden en er een jaarlijkse begroting van ongeveer 2 miljard Bef nodig was, begon het Brussels Hoofdstedelijk Gewest begin jaren negentig onderhandelingen met de Federale staat opdat die de kosten van de bouw van de tunnel verder op zich zou nemen. Zo werd op 15 september 1993 het Samenwerkingsakkoord ondertekend tussen de Federale staat en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest dat de Federale Staat ertoe verbindt een budgettaire bijdrage te leveren in een aantal infrastructuurinitiatieven. Vanaf 1 januari 1993 tot en met 31 december 2001 werd een totaal budget van 20,225 miljard Bef ter beschikking gesteld van het Samenwerkingsakkoord.

Wat heeft dit echter met cultuur en Monumenten en Landschappen te maken? De laatste jaren houdt men binnen het Samenwerkingsakkoord ook rekening met de *culturele dimensie* van Brussel. Ook hieruit laat de toegenomen aandacht voor cultuur als imagovormend instrument zich aflezen.⁵⁶ Dit lijkt alweer toe te schrijven aan het 'Brussel 2000-effect'. Zo stelde Minister-president Picqué tijdens de uitwerking van de begroting van 1998 voor om specifieke middelen uit te trekken voor de opwaardering van het erfgoed *met het oog op Brussel 2000*. Tegelijkertijd oefende de Gewestregering druk uit op de Federale regering zodat die met eigen middelen haar erfgoed zou restaureren.⁵⁷ Zoals eerder vermeld zijn sommige culturele infrastructuren immers federale bevoegdheid gebleven. Picqué

⁵⁵. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Documenten. 2004-2005. Document A-75/2. Verantwoording van de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor het begrotingsjaar 2005.

⁵⁶. <http://www.beliris.be/nl/PrjTch/Histo.cfm>

⁵⁷. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Bulletin van de interpellaties en mondelinge vragen. 1998/1999. Nr. 11. Plenaire Commissie. Openbare Vergadering van 22 januari 1999, p. 5.

verklaarde dat hij erin geslaagd was om een deel van de begroting te besteden aan de restauratie van architecturaal patrimonium met een ‘culturele roeping’. Concreet ging het onder andere om investeringen in de archeologische site van de Aula Magna, in restauratie- en beveiligingswerken aan het Paleis voor Schone Kunsten, de oprichting van een Museum voor de Immigratie en de restauratie van de Koninklijke Vlaamse Schouwburg. De culturele subsidies binnen het Samenwerkingsakkoord waren evenwel niet onbesproken. Vanuit het Gewest werd de aanwending van de middelen uit dit akkoord voor de subsidiëring van *federale* culturele instellingen gecontesteerd. Het Gewest weigerde in 1998 zo om het Paleis voor Schone Kunsten, het Instrumentenmuseum, het Gresham-huis en Argenteau te financieren met samenwerkingsakkoorden.⁵⁸

3.2.1.3 Toerisme

Toerisme is onafscheidelijk verbonden met cultuur en imagovorming. Maar zoals het Gewest niet bevoegd is voor cultuur is het dat ook niet voor toerisme. Toerisme is door de grondwetgever omschreven als een gemeenschapsbevoegdheid en valt in Brussel onder de bevoegdheid van de Franse Gemeenschapscommissie (Cocof) en van de Vlaamse Gemeenschap. De Cocof kreeg toerisme als decretale bevoegdheid in 1993 overgetransfereerd door de armlastige Franse Gemeenschap.⁵⁹ Aan Vlaamse kant vond die transfer dus niet plaats. Dit leidde tot een communautaire onevenwichtigheid. De Cocof heeft zich sedert die transfer actief betoond op het vlak van het Brussels toeristisch beleid. In 1996 probeerde men de dienst voor Toerisme en Informatie van Brussel (TIB), de toeristische dienst van de stad Brussel, om te vormen tot een instrument dat een politiek van stadsmarketing op gewestelijk vlak zou voeren (een idee dat gegroeid was op het ‘Congres van het Toerisme in Brussel’ in 1994).⁶⁰ De TIB werd structureel gedomineerd door de Stad Brussel, maar de werking werd dus mee bepaald door de Cocof. De Vlaamse Gemeenschap daarentegen weigerde een deelname aan de beleidsorganen van het TIB en verkoos een ‘communautaire’ aanpak: men wilde Brussel promoten vanuit de eigen toeristische dienst ‘Toerisme Vlaanderen’. Toenmalig Minister-president Luc Vanden Brande bedankte immers voor een ‘afgehaakt Brussels toeristisch beleid met miskennis van de band met Vlaanderen’.⁶¹ Dit leidde tot

⁵⁸. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag nr. 18. 1997/1998. Plenaire vergadering van 6 maart 1998, p. 645.

⁵⁹. H. Dumont, *op. cit.*, p. 573.

⁶⁰. <http://www.prd.irisnet.be> (vaststelling 10)

⁶¹. VLAAMSE RAAD. Handelingen 20. Plenaire vergadering van 16 januari 1996.

eenzijdige initiatieven van de Cocof waaronder de beslissing om een uniforme bewegwijzering in de stad aan te brengen die de bezoeker naar de musea moest leiden.

Niettegenstaande het toerisme als een communautaire bevoegdheid wordt gezien, gaat het in de praktijk om een materie die spreekwoordelijk tussen twee stoelen valt. Toerisme heeft immers zowel een culturele als een economische dimensie. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is dan ook niet langs de kant blijven toekijken. Het Gewest verleende reeds bij het begin van de jaren negentig subsidies aan het TIB. Deze interventie werd uiteraard niet gelegitimeerd op basis van culturele, maar wel economische en imagobevorderende functies. De subsidies waren dan ook afkomstig uit de begrotingsafdelingen voor economie en imago (externe betrekkingen meer bepaald). Het ging oorspronkelijk om vrij bescheiden bedragen. In 1996 werd zo 83.675 € Bef ingeschreven voor TIB op de begrotingspost economie en 25.000 € op de begrotingspost externe betrekkingen.⁶² Vanuit het Gewest bestond de wil om het TIB dichter bij het gewestbeleid te betrekken. Minister-president Picqué verklaarde dat een toeristisch orgaan dat werkt voor 'gans het gewest' dicht bij dat Gewest moest aanleunen. Dat stootte echter op verzet van de Stad Brussel die dit een aanfluiting noemde van de gemeentelijke autonomie.⁶³ Op het vlak van toerisme bestond naast het TIB wel nog het minder besproken 'Brussels Congress', een vzw die specifiek belast was met de promotie van Brussel als congresstad. De instelling lag aan de basis van de slogan 'Brussels, Heart of Europe where living is an art', een gids ter attentie van de organisatoren van congressen en een internetsite. Het Gewest verleende daarvoor subsidies via de posten van economie en imago (externe betrekkingen), in 1996 respectievelijk 87.500 € en 25.000 €.⁶⁴

Begin 2001 bereikte men een nieuwe fase in de zoektocht naar een kanaal om de promotie van een 'culturele materie met economische dimensie' te verwezenlijken. De vzw Brussel Internationaal – Toerisme & Congres' (BITC) werd opgericht. Het betrof een samensmelting van TIB en Brussels Congress. De bedoeling was om Brussel voor te stellen als een aantrekkelijk gewest zowel voor het congreστοerisme als het cultuurtoerisme.⁶⁵ De nieuwe Vlaamse regering (Paars I) stelde zich anders op dan de vorige en nam deel aan de nieuwe structuur. Eerder had dezelfde rege-

⁶². BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Bulletin van vragen en antwoorden. 20 juli 1997. Vraag nr. 173 van mevr. Brigitte Grouwels d.d. 2 juni 1997.

⁶³. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag. Plenaire vergadering van 17 maart 2000.

⁶⁴. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Bulletin van vragen en antwoorden. 20 juli 1997. Vraag nr. 173 van mevr. Brigitte Grouwels d.d. 2 juni 1997.

⁶⁵. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag. Plenaire vergadering van 12 januari 2001.

ring via Toerisme Vlaanderen geld vrijgemaakt voor twee Nederlandstalige medewerkers voor TIB om zich bezig te houden met Nederlandstalige projecten. Het Gewest ging financieel gezien een veel prominenter rol spelen dan voorheen: de subsidie voor het BITC bedroeg 1.000.000 € en kwam uit de begrotingsafdeling Economie. Daarnaast kwam er nog een bedrag uit de pot van het 'Imago van Brussel' (175.000 €) en Externe Betrekkingen (100.000 €), wat de totale gewestbijdrage op 1.275.000 € bracht. Dat bedrag blijft evenwel kleiner dan dat van Brussel-Stad die 1.750.000 € voorziet. Vergeleken met de bijdrage van deze overheidsinstanties blijft de bijdrage van de Gemeenschappen, en zeker de Vlaamse, aan de lage kant: de Cocof spendeert 650.000 €, de VGC 75.000 € en de Vlaamse Gemeenschap 300.000 €. Alle overheidsgeledingen die met toerisme te maken hebben zijn ook vertegenwoordigd in het bureau en de raad van beheer van BITC. In het bureau zetelen zo drie afgevaardigden van het Gewest en een voor respectievelijk Cocof, Vlaamse Gemeenschap, de Stad Brussel, het Verbond van Belgische Ondernemingen, de Kamer van Koophandel en de Horeca. De Beheerraad is samengesteld uit vijf afgevaardigden van het Gewest, zeven van de Stad, twee van de Cocof en een van respectievelijk VGC, Vlaamse Gemeenschap, de Conferentie van Burgemeesters, Office de Promotion du Tourisme Wallonie-Bruxelles (OPT) en Toerisme Vlaanderen. Ten slotte zetelen er tien afgevaardigden van de professionele sector.⁶⁶

Met de oprichting van BITC werd voor de eerste maal nagedacht over de rol die cultuur kan spelen in stadsmarketing. In het tweede GewOp (2002) had men in die zin aandacht voor Brussel Internationaal binnen de vergroting van de toeristische aantrekkingskracht. De instelling moest een 'meer uitgesproken culturele hoofdlijn' ontwikkelen zodat deze de culturele agenda zou kunnen verzorgen en werk maken van de promotie op basis van een partnerschap met de gemeenschapsorganen.⁶⁷ Uit de jaarverslagen van Brussel Internationaal blijkt dat men dit in toenemende mate probeert. Verschillende initiatieven werden ontwikkeld waaronder de aanleg van een bewegwijzering naar de culturele locaties, de ontsluiting van het cultureel aanbod voor de internationale toeristische operatoren, de commercialisering van de toeristisch-culturele 'city-card' en reclamecampagnes die het erfgoed en de evenementen in de kijker plaatsen. De laatste jaren werden overzichtstentoonstellingen op stapel gezet van de grote schilders van de twintigste eeuw waaronder Delvaux, Magritte, Ensor en Khnopff. Verder werd een jaar gewijd aan Jacques Brel en relaxcafetaria's ingericht in de musea.⁶⁸ Binnen de stadsmarketing werd in

⁶⁶. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag. Plenaire vergadering van 26 januari 2001.

⁶⁷. <http://www.prd.irisnet.be> (prioriteit zes).

1999 ook het Observatorium voor Toerisme opgericht als het resultaat van een samenwerking tussen BITC, Toerisme Vlaanderen en het OPT. Dit Observatorium publiceert jaarlijks een overzicht van indicatoren over het cultureel aanbod, de bezoeken, de culturele rondleidingen, de unieke en terugkerende evenementen en een bezoekersprofiel. Het Observatorium leunt in zijn voorstellen dicht aan bij het 'promotional model'. Vertrekend van de vaststelling dat het evenemententoeerisme tot de meest veelbelovende marktsegmenten behoort, pleit het voor de organisatie van grote culturele evenementen. De eigen onderzoeken tijdens de Magritte- en Ensor tentoonstellingen zouden aantonen dat een 'uitzonderlijk groots cultureel evenement' doorslaggevend kan zijn voor de beslissing om naar Brussel te komen voor een plezierreisje of om dat verblijf te verlengen. Bovendien kunnen deze evenementen het publiek 'fideliseren' en een weerslag hebben op het imago van Brussel. Meer bepaald stelt het Observatorium de ontwikkeling van grote evenementen voor die drie jaar van op voorhand worden gepland en die een looptijd hebben van zes maanden. Ten slotte stelt het Observatorium in zijn jaarverslag de 'bilbao-vraag': moet niet gekeken worden naar een 'permanent' groot werk zoals een Guggenheim in Bilbao om op duurzame wijze het verschil te maken met andere steden en om Brussel op termijn ook een plaats van toeristisch-culturele hoofdstad van Europa te geven? Die voorstellen zijn alvast overgenomen in het tweede GewOp (2002) waarin men pleit voor grote culturele evenementen.⁶⁹

De structuur van het BITC blijkt tot op heden niet optimaal te functioneren. In de beleidsverklaring van de huidige regering die dateert van 2004 verbindt de regering er zich toe om een 'echt' beleid van stadsmarketing op te zetten. De regering wil bovendien voorrang geven aan een 'bijzondere beleidsvoering' die tot doel heeft van Brussel een doelbewuste bestemming te maken en niet louter een toegangspoort tot Vlaanderen en Wallonië.⁷⁰ In juni 2005 stelde de sp.a een alternatief citymarketingplan voor: een citymarketingbeleid dat onlosmakelijk verbonden is met het sociale, culturele, economische, toeristische en ruimtelijke beleid. Volgens de sp.a is er in Brussel nog steeds weinig sprake van een coherent en transparant beleidskader, laat staan van een beleidsplanning of sturing van stadsmarketing. Daarom lanceren zij een aantal voorstellen. Ten eerste pleit men voor de uitwerking van een beleidskader met de afbakening van de taakverdeling, de strategische uitgangspunten, het programma en de verzameling en besteding van middelen. Ten tweede wil men een fonds 'citymarketing' oprichten met inbegrip van de 'imagopot' van het Gewest.

⁶⁸. Jaarverslag 2004 van Brussels International. Zie: <http://www.brusselsinternational.be>

⁶⁹. <http://www.prd.irisnet.be> (prioriteit zes)

⁷⁰. Regeringsverklaring van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, p. 22.

Ten slotte wil de sp.a komen tot een breed platform 'Brussel Partners', een publiekprivaat forum met het Gewest, de stad Brussel, de Gemeenschappen, de gemeenten, het bedrijfsleven en verschillende 'denktanks'.⁷¹ Kortom, het debat over de toekomst van imagovorming en stadsmarketing in Brussel blijft levendig, net als het debat over de plaats die cultuur hierin inneemt.

3.2.2 De culturele industrieën

We zagen hoe culturele industrieën internationaal gezien de laatste jaren een sterke groei hebben doorgemaakt. Steeds meer worden ze gezien als een belangrijke bron van inkomsten en werkgelegenheid. Ruimtelijk gezien spelen vooral steden hierin een sleutelrol. De creativiteit die gestimuleerd wordt door de hoge concentratie aan cultuur zal in de toekomst een steeds grotere invloed hebben op de rol die een stad zal spelen. De aantrekkingskracht van een creatieve en vernieuwende regio zal uitmaken waar de toekomstige economische ontwikkelingen gebeuren. Creativiteit in het algemeen en cultuur in het bijzonder worden beschouwd als belangrijke 'grondstoffen' van de kenniseconomie.

In de jaren negentig was daar in het Brussels gewestelijk beleid maar weinig van te merken. In het eerste Gewestelijke Ontwikkelingsplan werd geen melding gemaakt van culturele industrieën. In het tweede GewOp (2002) was dat nauwelijks beter: deze maal werd er welgeteld een zin aan gewijd, meer bepaald in het hoofdstuk over de vergroting van de culturele aantrekkingskracht van het Gewest. Men wilde zich inzetten 'voor de ontwikkeling van de culturele industrieën op het vlak van de meest vernieuwende expressies'.⁷² In de praktijk stond dit beleid nergens: men had geen inzicht in het potentieel van deze industrieën in Brussel. Men had evenmin kennis van de eigenschappen op vlak van werkgelegenheid, omzet en organisatiestructuur. Toch blijkt uit cijfers dat er heel wat culturele industrieën binnen het Gewest werkzaam zijn. Volgens Brussel Export⁷³, die ondernemingen helpt om hun producten en diensten te exporteren, kan Brussel bogen op een rijk aanbod aan culturele ondernemingen. Brussel Export vermeldt uitgeverijen, multimedia, audiovisuele bedrijven, podi-

⁷¹. 'Sp.a wil eindelijk een citymarketingplan', 3 juni 2005. Zie: <http://www.willemstevens.be>.

⁷². <http://www.prd.irisnet.be> (prioriteit zes).

⁷³. Brussel Export overkoepelt de Directie Buitenlandse Handel van het Gewest, de Kamer van Koophandel en Nijverheid en het Verbond van Ondernemingen van Brussel. De doelstellingen zijn het bevorderen van de buitenlandse handel, het in de kijker plaatsen van het Gewest op economisch en commercieel vlak en het aanbieden van verschillende diensten aan exporterende Brusselse ondernemingen. Zie: <http://www.brussels-export.be>

umkunsten en film. Het zou gaan om maar liefst 587 culturele ondernemingen. Maar die classificatie is zeer onduidelijk en steunt niet op een welomlijnde definiëring. Zo rekent men de sectoren van uitgeverij, muziekuitgeverij, TV- en radiozenders, audiovisuele productie, filmproductie, producenten en opnamestudio's tot de culturele ondernemingen. Sectoren zoals grafische kunsten, design, mode en het in Brussel zo populaire beeldverhaal worden niet bij de culturele ondernemingen ondergebracht, terwijl ze er internationaal gezien wel onder gerekend worden.⁷⁴

In de beleidspraktijk verleende het Gewest subsidies aan culturele industrieën via de ondersteuning van de economische expansie, waaronder de uitgave, kunstberoepen, de restauratie van gebouwen en de grafische kunsten. Het belangrijkste initiatief situeert zich echter op het vlak van de mode. In 1993 werd de vzw Modo Bruxellae opgericht door het Ministerie van Economie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Bedoeling was om promotie te voeren voor de Brusselse mode: haute couture, prêt-à-porter en accessoires. Het belangrijkste initiatief van de vzw is de organisatie van het 'stilistenparcours' waarbij verschillende merken, scholen en jonge ontwerpers op verschillende locaties in de stad hun werk tentoonstellen. Sedert 1997 overhandigt de Gewestminister van Economie de Prijs Modo Bruxellae voor de Jonge Ontwerper, die bedoeld is om jonge modeontwerpers en beginnende Brusselse labels een steuntje in de rug te geven.⁷⁵ In 2002 ontving Modo Bruxellae 140.000 €. Voor de rest werden nog kleinere subsidies toegekend zoals aan de Fédération Royale des stés d'Architectures de Belgique (2.500 €) en het Maison des Métiers d'Arts et du Patrimoine (15.000 €).⁷⁶ Algemeen konden culturele ondernemingen, net zoals alle andere ondernemingen, een beroep doen op Technopool. Deze was een door het Gewest opgerichte vereniging die de prestaties van de Brusselse bedrijven in de internationale economische arena wilde verhogen door het technologisch potentieel in het Gewest in de hand te werken en door synergieën te creëren tussen bedrijven en onderzoekscentra. Een aantal culturele ondernemingen kon een beroep doen op de diensten van de ontwikkelingspool 'communicatie' binnen Technopool.

Sedert een aantal jaren wordt de geringe aandacht voor de culturele industrieën in het gewestelijk beleid aangeklaagd. In 2000, in het kielzog van het evenement Brussel 2000, beet Ecoloparlementslid Huytbroek de spits af. Ze sprak over een 'première': binnen de gewestraad was het thema van de culturele ondernemingen nog nooit aan bod gekomen. Ze

⁷⁴. Zie: <http://www.brussels-export.be>

⁷⁵. http://www.modobruuxellae.be/historiek/historiek_1998.html & <http://www.fifteen.be/modob.html>

⁷⁶. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Vragen en antwoorden nr. 27. 2001/2002. 15 februari 2003.

wees op de talrijke mogelijkheden van culturele ondernemingen voor werkgelegenheid, handel, imago en toerisme. De culturele ondernemingen werden volgens haar teveel beschouwd als het domein van de cultuurpolitiek. Een diepgaande gedachtewisseling moest plaatsvinden over de ontwikkeling van de culturele industrieën waaronder de uitgavenwereld (literair en muziek), de kunstambachten, de cinema en het beeldverhaal. Ten slotte hield ze een pleidooi voor de oprichting van een ‘activiteiten-pool’ en een samenwerkingsakkoord met de Gemeenschappen. Zij werd daarin gevolgd door PRL-parlementslid Marion Lemesre die het eveneens opnam voor materies die tegelijkertijd cultureel en economisch waren en daarom steeds ‘tussen twee stoelen vielen’. Zij richtte zich vooral op de zelfstandige kunstenaars en de filmproductie. Lemesre pleitte voor een promotie- en valorisatiestructuur van de kunstberoepen ‘op het kruispunt van economie en cultuur’. Een vzw moest opgericht worden met de overheden (Stad Brussel, Gewest, Cocof, VGC), de verenigingen van kunstberoepen, de scholen en de bedrijven.⁷⁷

Recent werden een aantal initiatieven genomen, meer bepaald op het vlak van design en de film. Voor wat design betreft werd de vzw ‘Designed in Brussels’ opgericht, naar het voorbeeld van de vzw ‘Modo Bruxellae’. De vzw opende zijn deuren op 18 maart 2004. Designed in Brussels is opgevat als het eerste huis voor de bevordering van hedendaags meubilair en voorwerpen in het Brussels gewest en heeft drie doelstellingen. Ten eerste wil de vzw ontwikkelingskansen geven aan Brusselse designers die hun projecten in het commerciële circuit willen brengen. Ten tweede wil men een ‘etalage’ creëren en dus bijdragen tot de uitstraling en internationale erkenning van het label ‘made in Brussels’. Ten derde wil men mee helpen aan de uitbouw van de stedelijke economie. Volgens de huidige Minister van Economie Benoît Cerexhe wil men op middellange termijn komen tot een gestructureerde samenwerking tussen de modesector en de designsector, met onder andere de oprichting van een Brussels Mode- en Designmuseum.⁷⁸ Op vlak van de film werd op 24 maart 2005 een voorstel van resolutie ingediend voor de uitbouw van een Brussels filmbeleid. Volgens de indiener, de Vlaamse liberaal Jean-Luc Vanraes, heeft Brussel nood aan een structureel filmbeleid. Het ‘witte doek’ en de Tv-producties bepalen immers mee het imago van steden, de ‘life-style’ van mensen en hun manier om tegen stedelijkheid aan te kijken. Bovendien beschouwt hij de filmindustrie als een interessante economische sector en een bron van werkgelegenheid met tal van nevenactiviteiten, een sector waar cultuur,

⁷⁷. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag. Plenaire vergadering van 24 januari 2000.

⁷⁸. Interview met Benoît Cerexhe op website Designed in Brussels: http://www.designedin-brussels.be/nl_01.htm

ontspanning en 'business' elkaar kunnen vinden. De ondersteuning van de filmindustrie wordt daarbij gelegitimeerd als onderdeel van een beleid dat expliciet gericht is op de promotie van Brussel. Vanraes bestempelt het onderbrengen van het filmbeleid bij cultuur zelfs als 'niet strokend met de werkelijkheid': wereldwijd is film een 'business'. Het is een belangrijke economische groeisector met een impact op het imago van steden. Het liberale parlementslid zet filmbeleid dus op de Brusselse politieke agenda als een 'economisch expansiebeleid'. Concreet bepleit hij de oprichting van een gewestelijk filmfonds om rechtstreeks in producties te investeren, de financiering van een bemiddelaar en een lobbyist om filmproducties naar Brussel te lokken en de bouw van een grotere filmstudio in Brussel. Hij wil daarbij ook inspelen op de investeringen vanuit de Gemeenschappen. Eind juni 2005 begonnen de hoorzittingen met specialisten uit de audiovisuele sector in de Commissie Economische Zaken. Dat zou moeten leiden tot eventuele amenderingen om tot een optimaal instrument te komen voor een Brussels filmbeleid.⁷⁹ Dat economisch discours rond filmbeleid is trouwens ook bij andere politieke fracties in het Brussels Parlement te horen. Op 20 mei 2005 stelde MR-parlementslid Lemesre tijdens een mondelinge vraag in plenaire zitting dat filmbeleid een 'te belangrijk economisch aspect' had om door de Gemeenschappen apart te worden benaderd. Ze bekritiseerde daarmee een recent initiatief van de Franse Gemeenschapscommissie en de Stad Brussel die 'Bruxelles Tournage-Draaiboek Brussel' hebben opgericht, dit op initiatief van de toeristische sector. Het is daarbij de bedoeling opnamesessies te lokken. Men organiseert een informatieloket om producers te begeleiden en men levert gegevensbanken over de filmsector.⁸⁰

3.2.3 Cultuur als strategie ter bevordering van de sociale cohesie

Zoals eerder aangehaald is er een hernieuwde aandacht voor de rol van cultuur als instrument in de versterking van de sociale cohesie in steden. De herstructurering van de economie zorgde voor een structurele uitsluiting van een deel van de stedelijke bevolking. Deelname aan culturele activiteiten wordt gezien als een manier om werkloze jongeren en migranten te integreren in het stedelijke openbare leven.

⁷⁹. Zie: 'Een Brussels Filmbeleid', <http://www.vldbrussel.be> & BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK PARLEMENT. Documenten. 2004/2005. Document A-126/1. Voorstel van resolutie omtrent het uitbouwen van een Brussels filmbeleid en het investeren in de film en de audiovisuele sector.

⁸⁰. BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK PARLEMENT. Integraal verslag nr. 29. 2004/2005. Plenaire vergadering van 20 mei 2005.

Het eerste GewOp (1995) besteedde nochtans geen aandacht aan culturele initiatieven binnen prioriteit 7 ('De sociale ontwikkeling bevorderen'). Paradoxaal genoeg introduceerde de eerste Gewestregering in 1990 zijn Samenlevings- en Integratieprogramma's ('Programmes d'intégration des immigrés et de cohabitation harmonieuse des communautés locales'). Hoewel cultuur niet werd opgenomen in de titulatuur werden toch talrijke lokale culturele initiatieven en verenigingen gesubsidieerd via deze weg. Gezien het Gewest niet zelf culturele en sportverenigingen kon subsidiëren gebeurde dit via een omweg: de gelden van de PIC's werden aan de gemeenten doorgestort die vervolgens verantwoordelijk waren voor de praktische uitwerking van de samenlevingspolitiek. Met het Sint-Michielsakkoord werden de samenlevingsinitiatieven echter 'gecommunautariseerd', waardoor de Cocof en de Vlaamse Gemeenschap decretaal bevoegd werden.⁸¹ Sedertdien moeide het Gewest zich niet meer met cultuur als instrument voor de bevordering van de sociale cohesie.

Daar kwam verandering in met het ontwerp van het tweede GewOp (2002). Deze maal vinden we verschillende culturele plannen onder prioriteit 7 over de sociale behoeften van de meest kwetsbare bevolkingsgroepen. Een apart hoofdstukje is gewijd aan 'animatie en culturele expressie'. Het GewOp wijst hier op het cruciale belang van jeugdhuizen, wijkverenigingen, buitenschoolse opvang en culturele centra. Jongeren vinden er een vrijetijdsbesteding waarin ze uiting kunnen geven aan hun culturele identiteit via toneelvoorstellingen, beeldhouwwerk, muzikale expressie of sportmanifestaties. Deze activiteiten zijn bij uitstek identiteitsvormend en bieden de mogelijkheid tot een constructieve deelneming aan het maatschappelijk leven. Dit wordt op zijn beurt gezien als een belangrijke factor in de sociale integratie en in het samenwonen van verschillende plaatselijke gemeenschappen. In de praktijk moest dit alles gebeuren binnen de politiek van de herwaardering van de wijken. De sociaal-culturele initiatieven en de sport moesten volgens het GewOp systematisch in het herwaarderingsbeleid van de wijken worden geïntegreerd. Die plannen worden vervolgens nog eens summier herhaald onder prioriteit zes over de vergroting van de commerciële, culturele en toeristische aantrekkingskracht van Brussel.⁸²

Het symbooldossier bij uitstek van 'culturele wijkherwaardering' is de Zinnekeparade. Deze culturele biënnale was één van de succesvolste initiatieven van Brussel Culturele Hoofdstad 2000, waarop 300.000 toe-

^{81.} J. Fransen & M. Rodriguez, *De relatie tussen en het beleid van de Brusselse gemeenten en de Vlaamse gemeenschapsinstellingen, 1994-2001, deel 1*, 2003, p. 18 (Onderzoeksrapport i.o.v. de Collegevoorzitter van de VGC en de Vlaamse Minister van Brusselse Aangelegenheden).

^{82.} <http://www.prd.irisnet.be>

schouwers afkwamen. Het gaat om een multiculturele en kleurrijke stoet met muziek, choreografie en praalwagens. De Parade is echter veel meer dan een ééndagsmanifestatie. Ze vormt de katalysator voor de creatieve dynamiek van alle Brusselaars. Voor de initiatiefnemers is de Parade het resultaat van een proces waarbij de hedendaagse artistieke creatie en creativiteit van de bewoners hand in hand gaan. De werking in de wijken en gemeenten verloopt in samenwerking met culturele centra, theaters, jeugd- en buurthuizen en allerhande lokale verenigingen. In de ateliers wordt maandenlang gewerkt aan ontwerpen die voor elke editie rond een thema worden uitgewerkt. De Zinnekeparade is aldus een artistiek én sociaal project dat ongelijkheid wil wegwerken en een dam wil opwerpen tegen identiteitsverlies en racisme.⁸³ Sindsdien werd door het Gewest besloten om de Parade tweejaarlijks te laten doorgaan. De Zinnekeparade vormt een symbool voor de 'ontdekking' door het Gewest van de sociale rol die cultuur kan spelen in de wijken. Cultuur wordt hier gelinkt aan projecten van wijkherwaardering: *'l'expression culturelle devient ainsi l'occasion de créer des liens entre les habitants, de transcender les clivages géographiques et sociaux... Aujourd'hui il s'agit de relancer la Zinneparade à partir de groupes locaux en les impliquant dans toutes les démarches culturelles, permettant ainsi à cet événement d'acquérir une dimension sociale qui s'inscrit pleinement dans l'esprit des projets de revitalisation des quartiers de la capitale'*.⁸⁴ Sindsdien is het Gewest met voorsprong de belangrijkste subsidiërende overheid van de Parade:

Uitgaven voor de Zinneparade, 2003-2004⁸⁵

Gewest	1.370.000
Vlaamse Gemeenschap	125.000
VGC	134.766
Franse Gemeenschap	338.626
Cocof	102.590
Gemeenten	168.167
Totaal	2.239.149

⁸³. <http://www.zinneke.org>

⁸⁴. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag. Plenaire vergadering van 26 januari 2001.

⁸⁵. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Integraal verslag nr. 27. Zitting 2003/2004. Plenaire vergadering van 24 april 2004 (Mondeling vraag van mevrouw Yamila Idrissi aan de Heer Jacques Simonet).

Alle andere overheden samen dragen in totaal slechts 869.149 €, vergeleken met 1.370.000 € die het Gewest alleen op zich neemt. Van dat laatste bedrag komt 770.000 € uit begrotingsafdeling 16 ('Ruimtelijk beleid'), meer bepaald uit programma 8 ('Herwaardering van de wijken'). De rest komt voornamelijk op conto van het beleid inzake socio-professionele inschakeling: het Gewest stelde immers gedurende twee jaar 12 gesubsidieerde contractuelen ter beschikking om een gedecentraliseerd coördinatieteam te vormen. Een kleiner bedrag kwam ten slotte uit de pot van het 'Imago van Brussel'. Zo bekeken gaat het hier om een bijzonder aanzienlijk bedrag toegekend aan een vzw met cultureel oogpunt. Merken we nog een aantal kleinere uitgaven op voor culturele verenigingen binnen de wijkherwaardering waaronder als belangrijkste de vzw 'Patrimonium en Cultuur', die zoals eerder gezegd de Sint-Gorikshallen beheert.

Ten slotte moet ook verwezen worden naar de wijkcontracten binnen het herwaarderingsbeleid. Op initiatief van Minister-president Picqué lanceerde de Regering in 1994 de eerste wijkcontracten. Ze werden vooral toegespitst op huisvesting en de renovatie van de openbare ruimte. De wijkcontracten werden uitgebreid tot vastgoedoperaties die in partnership uitgevoerd werden met de privé-sector. Een embryo van sociaal luik was aanwezig, maar beperkte zich aanvankelijk tot de begeleiding van huurders die bij de herwaarderingsacties betrokken waren. In 1999 bracht men alle bevoegdheden van de herwaardering van de kwetsbare wijken samen onder de verantwoordelijkheid van de allereerste minister voor de herwaardering van de wijken. Initiatieven werden voortaan ook uitgebreid naar de economische, sociale en... culturele sfeer: *'het globaal karakter van dit beleid zal versterkt worden door de integratie van de economische, sociale, **culturele** en onderwijsaspecten, waar nodig in samenwerking met de gemeenschapscommissies'*. Een aantal sociaal-culturele projecten deden hun intrede zoals artiestenateliers en wijkhuizen. Het Gewest werkte daarvoor samen met Europese programma's van wijkherwaardering, Urban II en Doelstelling 2. Het is binnen Urban dat het gewest heeft besloten om het project voor een Centrum voor Hedendaagse Kunst te ondersteunen in de gewezen brouwerij Wielemans te Vorst. Men wilde daarbij de band tussen het Centrum en de wijk beklemtonen. De vzw 'Centrum voor Hedendaagse Kunst' kreeg 1.094.401 € aan Europese subsidies voor de renovatie. De oprichting van het centrum werd door het Gewest beschouwd als een project voor stadsvernieuwing, dat van een bouwval een voorziening van algemeen belang wilde maken. De werken werden op die basis mee door het Gewest gefinancierd binnen de subsidies voor de renovatie van een beschermd gebouw, dus via de begroting van Monumenten en Landschappen. De rest werd betaald met stedenbouwkundige lasten die verschuldigd waren in het kader van de uitvoering van het kantoorruimteprogramma in het gebied van gewestelijk belang en

door middel van partnerschappen met de overheids- en particuliere sector.⁸⁶ Binnen Urban stond ook de renovatie van het cultureel centrum De Pianofabriek in Sint-Gillis op het programma en de oprichting van het huis van de culturen in Sint-Gillis.

4. Het Gewest, cultuur en stedelijke heropleving Vaststellingen, bedenkingen en voorstellen

4.1 Vaststellingen

Bij wijze van besluit geven we een samenvatting van de voornaamste bevindingen, samengebond in drie vaststellingen.

Een eerste vaststelling is de almaar belangrijkere rol die aan cultuur wordt toegeschreven in stedelijke heropleving. Stedelijke beleidsmakers kenden in de loop van de jaren tachtig en negentig steeds meer gewicht toe aan cultuur als instrument in hun politiek van imagovorming en stadsmarketing en in het bewerken van economische heropleving en sociale cohesie. In de literatuur komen drie ‘cultuurbeleidsmodellen’ naar voren: het ‘promotional model’, het ‘cultural industries model’ en het ‘social model’.

Een tweede vaststelling luidt dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op eigen houtje een embryo van cultuurbeleid ontwikkelt met elementen uit de drie voornoemde modellen. Binnen het *promotional model* past de imagovormingspolitiek. Tussen 1995 en 2005 viel er een opmerkelijke stijging van de uitgaven van de pot ‘imago van Brussel’ waar te nemen. Met de oprichting van BITC in 2001 werd voor de eerste maal expliciet gewag gemaakt van het belang van culturele stadsmarketing. Dankzij Brussel 2000 wist het Gewest de financiering van culturele projecten te verkrijgen voor het internationaal imago van Brussel via het Samenwerkingsakkoord met de Federale staat. Ook de uitgaven voor de begrotingsafdeling Monumenten en Landschappen namen toe tussen 1995 en 2005. Het politieke debat rond de *culturele industrieën* werd voor de eerste maal gevoerd in het symbooljaar 2000. Sedertdien zijn er initiatieven genomen op het vlak van de design en het filmbeleid, naast een reeds bestaand mode-initiatief. Voor wat het ‘social model’ betreft was het alweer wachten tot Brussel 2000 met de organisatie van de Zinnekeparade binnen de politiek van de wijkherwaardering. Sedert een aantal jaren worden socioculturele initiatieven ook geïntegreerd in de wijkcontracten.

⁸⁶. BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE RAAD. Bulletin van de interpellaties en mondelinge vragen. Commissie voor de ruimtelijke ordening, de stedenbouw en het grondbeleid. 2002-2003. Nr. 7. Vergadering van 13 november 2002, p. 3.

Een derde vaststelling is dat Brussel worstelt met een handicap die eigen is aan het politiek-institutioneel onderscheid tussen gewest- en gemeenschapsmateries. Als men een cultuurbeleid wil ontwikkelen gericht op stedelijke heropleving, kan dit onderscheid niet in strikte zin aangehouden worden. Het Gewest gebruikt een aantal culturele elementen op verschillende beleidsdomeinen die verband houden met stedelijke heropleving, zonder ervoor bevoegd te zijn én zonder veel overleg met de Gemeenschappen. Tot nu toe resulteert dit in een weinig transparant beleidskader en een veeleer oppervlakkige beleidsplanning. Het debat moet gevoerd worden over de relatie tussen cultuur en gewestmateries, wars van een stugge communautaire opstelling, zodat Brussel beter kan inspelen op de internationale cultuurbeleidsmodellen. In het volgende hoofdstuk geven we enkele suggesties per model.

4.2 Bedenkingen en voorstellen

4.2.1 *Cultural industries-model*

De culturele industrieën zijn het beste voorbeeld van een beleidsmaterie die zich beweegt op de scheidingslijn tussen economie en cultuur. Hun status van economisch én culturele entiteiten verklaart mede waarom het gewestelijk beleid er slechts recentelijk aandacht is gaan aan besteden. Een beleidsplanning op dit vlak staat in de kinderschoenen.

Ten eerste kan het Gewest vanuit zijn bevoegdheid van economie een specifieke beleidsstrategie ontwikkelen. Het Gewest moet onderzoek stimuleren naar culturele industrieën om er een totaalvisie op te ontwikkelen. Dat betekent in de eerste plaats een duidelijke begripsomschrijving. Daarnaast kan gekeken worden naar hun eigenschappen op vlak van werkgelegenheid, organisatiestructuur, omzet en toegevoegde waarde. Idealiter zou men ook moeten peilen naar de behoeften van deze sector. Vervolgens kan men zich toeleggen op de ontwikkeling van een ondersteuningsbeleid dat moet uitgaan van de volledige keten van productie, distributie en promotie. Gezien het cruciale belang van de culturele industrieën nu en in de toekomst (creativiteit en innovatie als motor van de kennis-economie) moet de ontwikkeling van een aparte ontwikkelingspool voor culturele industrieën in overweging worden genomen.

Ten tweede moet het Gewest voor de culturele aspecten van de culturele industrieën gaan samenwerken met de Gemeenschappen en eventueel zelfs komen tot een samenwerkingsakkoord. De taken van beide overheden moeten in alle geval duidelijk omschreven worden: het Gewest staat in voor de economische aspecten, de Gemeenschappen voor de culturele. Er zijn talrijke voorbeelden waarvoor een dergelijke samenwerking

wenselijk is. Zo vereisen de culturele industrieën voortdurende instroom van nieuw creatief talent. Daarmee komt men op het domein van het onderwijs, gemeenschapsbevoegdheid dus. Ten tweede kan ook gedacht worden aan de manier waarop men dit beleid wil evalueren en beoordelen. Wil men dit enkel doen op basis van economische parameters? Het Gewest voert in het GewOp een aantal culturele waarden hoog in het vaandel, zoals culturele diversiteit, cultuurparticipatie en cultuurdemocratisering. Kunnen die voldoende gewaarborgd worden door het 'cultureel onbevoegde' Gewest? Internationaal gezien woedt er trouwens een debat over de gevolgen van de 'vermarkting' voor de waarden die aan de basis liggen van een cultuurbeleid.

Ten derde moet het Gewest zich inschakelen in het ruimere Europese debat over cultuur en economie. Dat debat is nu nagenoeg volledig afwezig, alweer omdat cultuur geen bevoegdheid is van het Gewest. Europa voert de culturele industrieën als één van basispijlers in zijn cultuurbeleid. Ze voert ondersteunende programma's uit, die erop gericht zijn de culturele industrieën te stimuleren om gebruik te maken van de mogelijkheden van de interne markt. Verder streeft de Unie naar de creatie van een dynamische omgeving voor de culturele industrieën. Dit gebeurt door het wegnemen van bureaucratische belemmeringen, het vergemakkelijken van de toegang tot financiële middelen, het ondersteunen van onderzoeksprojecten en het aanmoedigen van meer samenwerking. Het Gewest moet bovendien op de hoogte blijven van de internationale debatten. Daarbij kan onder andere gedacht worden aan de discussie binnen de World Trade Organisation over de liberalisering van cultuurproducten en het debat binnen Unesco over culturele diversiteit en culturele industrie.

4.2.2 Promotional model

De achtereenvolgende Brusselse Hoofdstedelijke Regeringen voerden alle een imagovormingspolitiek. Desondanks blijft het beleidskader op vlak van imagovorming tot op de dag van vandaag te weinig transparant, zowel wat betreft taakverdeling, uitgangspunten als middelen.

Duidelijke afspraken over een taakverdeling zijn broodnodig. Het Gewest is weliswaar bevoegd voor imago, maar niet voor cultuur en deze laatste vormt een belangrijk instrument in de opbouw van het imago. Ook hier kan gepleit worden voor een samenwerkingsakkoord tussen het Gewest (imago), de Federale staat (internationaal imago via Samenwerkingsakkoord) en de Gemeenschappen (cultuur). Daarbij 'waakt' het Gewest over de eenvormigheid en duidelijkheid van zijn cultureel imago. Anderzijds kan het Gewest een coördinerende rol op zich nemen bij de uitvoering van een 'stedelijk cultuurproject', dat als uithangbord dient voor

zijn imago. Op die manier laat het Gewest zich dus niet rechtstreeks in met cultuur. Ten slotte moet via de Gemeenschappen ook de cultuursector bij de imagopolitiek betrokken worden.

Wat de uitgangspunten betreft van het beleid dient men te komen tot de definiëring van het Brussels imago. Verder moet de rol van cultuur in imagovorming verduidelijkt worden en het doelpubliek afgebakend. Merken we ook op dat de definiëring van het imago tot nu toe verschillend gebeurt al naargelang de overheid (Franse Gemeenschap – Vlaamse Gemeenschap – VGC – Cocof – Gewest), maar ook steeds ‘top-down’. Culturele stadsmarketing vereist echter een goede kennis van ‘de markt’ zelf en een afstemming van die marketing op specifieke doelgroepen. De uitgaven binnen ‘het imago van Brussel’ worden ‘verondersteld’ van de aantrekkingskracht van Brussel te vergroten op *zowel* bedrijven, (binnen- en buitenlandse) toeristen als bewoners. In de beleidspraktijk houdt men daar echter geen rekening mee: de culturele imagoprojecten komen zagezegd *alle* groepen ten goede. Het ‘cliënteel’ krijgt dus een weinig gedifferentieerde boodschap. Een essentiële voorwaarde voor een succesvolle culturele stadsmarketing is systematisch marktonderzoek en verwachtingsanalyses, wat kan gebeuren via het Observatorium voor Toerisme. Anderzijds moet gewezen worden op het gebrek aan afstemming van de culturele stadsmarketing op de inwoners zelf. BITC is de bevoegde instantie voor de culturele stadsmarketing, maar richt die dus enkel op toeristen.

Merken we ten slotte de versnippering van de middelen op voor imago in het algemeen: voor het imago van Brussel bestaan er verschillende kanalen, die onafhankelijk van elkaar opereren en bovendien alle culturele middelen inschakelen: het Samenwerkingsakkoord met de Federale staat, de Gewestelijke Imagopot en het BITC. Gezien het almaar toenevend belang van de imagopolitiek in de stedelijke concurrentiestrijd moet de oprichting van een apart ‘imagofonds’ in overweging genomen worden.

4.2.3 *Social model*

Internationale voorbeelden wijzen op het gevaar van een exclusieve nadruk op het promotional model. Dit gaat vaak ten koste van de eigen culturele productie en creativiteit, maar ook van een cultuurpolitiek ter bevordering van sociale cohesie en sociale integratie. Niettegenstaande de opname van een ‘buurtbeleid’ in het GewOp zijn er maar weinig ‘bottom up’ projecten in de gewestelijke beleidspraktijk terug te vinden. De Zinnekeparade is een uitzondering op de regel: een project dat gerealiseerd wordt op wijkniveau en de multiculturele diversiteit van de stad weerspiegelt. Het is een sociocultureel project dat bovendien het cultureel imago van Brussel ten goede komt. Het beleid zou dan ook meer aandacht moe-

ten hebben voor het cultureel luik binnen de wijkcontracten. Op dit niveau kan men tot overleg komen met de Gemeenschapscommissies en de gemeenten (de schepenen voor cultuur). Zeker de gemeente is het overheidsniveau die de vinger aan de lokale culturele pols kan houden. Ze staat dicht bij het cultureel leven op wijkniveau, is volledig bevoegd voor cultuur en officieel tweetalig. De gemeente kan de informele artistieke bedrijvigheid op wijkniveau naar buiten brengen en cultuurspreiding verbinden met aanwezige tradities in de wijk op het niveau van de cultuurproductie. Het Gewest kan daarbij eventueel middelen ter beschikking stellen uit de pot van het 'imago voor Brussel'...

Joost Vaesen

De bouwheer en de aannemers

Enkele institutionele aspecten van de Brusselse stadsvernieuwing, 1994-2004¹

1. Van centralisme naar “nieuw centralisme”?

De opkomst van supranationale instellingen en de politieke en administratieve decentralisatie tijdens de laatste decennia zorgden voor een heroriëntering van de centrale staat in de West-Europese landen. In België werden door de verschillende staatshervormingen nieuwe structuren in het leven geroepen die een evolutie in de intergouvernementele verhoudingen impliceerden. Frank Delmartino omschreef de toenemende impact van gewesten en gemeenschappen als een nieuwe vorm van centralisme ten opzichte van de lokale besturen.² Deze intergouvernementele verhoudingen verliepen niet zonder problemen zoals Gerry Stoker terecht opmerkte: “...the key difficulty arises from the interpenetration of all the levels. To achieve many goals, certainly the more demanding ones, it is necessary to act at a number of levels”.³ De besluitvorming is ook complexer geworden doordat meer actoren een rol zijn gaan spelen: economische actoren en (bewoners)verenigingen eisen meer participatie in het beleid. In deze bijdrage willen we een aantal aspecten van de verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Brusselse gemeenten onderzoeken.

Na de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1989 was de verbetering van de huisvesting en de stedenbouwkundige situatie één van de eerste doelstellingen van de Brusselse Gewestelijke Executieve.⁴ Op dit

¹ Met dank aan Prof. dr. Els Witte, Prof. dr. Guy Vanthemsche en dra. Magaly Rodriguez voor hun opmerkingen en suggesties op een eerdere versie van dit artikel.

² F. Delmartino, *Local government in Belgium: decentralising the State*. In: J.J. Hesse, *Local government and urban affairs in international perspective*. Baden-Baden, Nomos, 1991. p. 348.

³ G. Stoker, *Transforming local governance*. Houndmills, Palgrave MacMillan, 2004, p. 193.

⁴ Brusselse Hoofdstedelijke Raad, plenaire vergadering, dd. 18 oktober 1989, Minister-voorzitter Picqué, p. 12 e.v.

domein stelden er zich immers vele noden. De Executieve wilde een “partnerschap” aangaan met de Brusselse gemeenten om haar beleid te implementeren.⁵ Maar hoe verliep die relatie concreet? Deze bijdrage behandelt de verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten aan de hand van een diepgaande analyse van de besluitvorming omtrent de wijkcontracten, de functies en disfuncties van dit programma en de resultaten die geboekt werden. Het stadsvernieuwingprogramma van de wijkcontracten werd opgestart in 1994 om uiteenlopende projecten te realiseren in achtergestelde buurten. Waarom in achtergestelde buurten? Verschillende wijken, voornamelijk maar niet uitsluitend gelegen in de gemeenten van de eerste gordel, werden gekenmerkt door onbewoonbare en verlaten panden, braakliggende terreinen en weinig comfortabele woningen. De openbare ruimten waren er bovendien slecht onderhouden en er woonden veel kansarme bevolkingsgroepen in deze achtergestelde wijken.⁶ In tegenstelling tot de meer residentiële wijken werd er in de achtergestelde buurten bovendien weinig geïnvesteerd in de gebouwen, waardoor deze in een steeds meer vervallen toestand geraakten.⁷

De Brusselse Hoofdstedelijke Executieve bakende, op basis van een studie van de Koning Boudewijnstichting uit 1989-1990 en een onderzoek van de VUB uit 1992, 18 achtergestelde buurten af waar investeringen broodnodig waren.⁸ De memorie van toelichting van het ontwerp van ordonnantie omtrent de wijkcontracten stipuleerde het volgende: “Deze [achtergestelde buurten] hebben met tekortkomingen te kampen: de gebouwen zijn vervallen en vormen soms als het ware stadskankers, de openbare uitrustingen, de openbare en groene ruimten, de culturele infrastructuur en de ontmoetingsruimten zijn onbestaand of verkeren in slechte staat; het culturele peil is laag onder andere door de lage scholingsgraad en de taalvermenging; de sociale toestand wordt gekenmerkt door lage inkomens en een hoge werkloosheidsgraad”.

Om investeringen in dergelijke achtergestelde buurten te stimuleren, ontwikkelde de Brusselse Executieve het programma van de wijkcontracten. Hoe kwam zo’n wijkcontract tot stand en welke actoren werden er bij

5. Dit partnerschap tussen Gewest en gemeenten zou een constante blijven binnen het beleid van de verschillende Executives/Regeringen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Zie bijvoorbeeld: Regeringsakkoord van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, 2004, p. 39.

6. Brusselse Hoofdstedelijke Regering: “Het Brussels Gewest en zijn negentien gemeenten: een efficiënt partnerschap in dienst van de bevolking”. Brussel, brochure, 1999, p. 44.

7. Brusselse Hoofdstedelijke Raad, ontwerp van ordonnantie, dd. 28 juli 1992, A-190/1-91/92, p. 3, memorie van toelichting.

8. Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: *Note aux membres du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale*, omtrent de oprichting van een programma voor de ontwikkeling van wijken in moeilijkheden, s.d., p. 3.

betrokken? We onderzochten met welke problemen de uitvoering van de eerste wijkcontracten gepaard ging. Daarna worden de resultaten van de eerste wijkcontracten onder de loep genomen. Werden de oorspronkelijke doelstellingen van het programma gehaald en werd het voorziene budget volledig gebruikt? Tenslotte wordt aandacht besteed aan de meer recente evolutie van het programma wijkcontracten. Welke aanpassingen werden doorgevoerd, met de ervaringen van de uitvoering van de eerste generatie projecten in het achterhoofd?

2. Stadsvernieuwing in Brussel: naar een nieuw model via wijkcontracten?

Eén van de grootstedelijke problemen waarmee het Brussels Hoofdstedelijk Gewest had af te rekenen, was de stadsvlucht die zich vanaf het einde van de jaren 1960 had ingezet. Deze evolutie impliceerde niet alleen een vermindering van de bevolking in de Brusselse agglomeratie, maar voornamelijk van de midden- en hogere klasse. Het resultaat was een veroudering van de eigen bevolking (de jonge gezinnen trokken weg) en een verarming van de bevolking (doordat de inwijkende bevolkingsgroepen economisch zwakker waren).⁹ Een voorbeeld daarvan is de verarming van de Brusselse bevolking: in 1989 lag de opbrengst van de personenbelasting in het Brussels Gewest nog 13.75% boven het nationale gemiddelde. In 2001 was dit gezakt tot -3.6%.¹⁰

In 1971 werd er vastgesteld dat 45% van de woningen in de Brusselse agglomeratie aan renovatie toe was, waarna de overheid voorzag om 20.000 woningen een opknapbeurt te geven.¹¹ Vanaf 1977 werd het instrument van de “woonkernvernieuwing” in het leven geroepen waarbij gemeentelijke overheden betoelaagd werden. In de periode tot en met 2001 konden hiermee echter slechts 1.459 woningen vernieuwd worden.¹² Voor de verschillende huisvestingsprogramma's die door de gemeenten werden uitgevoerd ging het gemiddeld om 146 woningen per jaar voor de 19 gemeenten samen!¹³

⁹. Stadsarchief Brussel, kabinet van de burgemeester, Notulen van de Conferentie van Burgemeesters, 1983: CEGOS: *Hoe het wonen te Brussel zo goed mogelijk stimuleren?* Brussel, studie in opdracht van staatssecretaris voor het Brussels Gewest Annemie Neyts, maart 1983, p. 10.

¹⁰. Brusselse Hoofdstedelijke Raad, Toelichting bij de begroting voor 2002, A-232/1-2001/2002, pp. 41-42.

¹¹. BRAL, archief nr. 080/77: Stadsvernieuwing via wijkcontracten: wijkontwikkeling?. S.a., dd. 7 juli 1995, p. 1.

¹². Cijfergegevens van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Bestuur Ruimtelijke Ordening.

Ondertussen was ook de GOMB actief geworden op het vlak van de stadsvernieuwing, waarbij sinds haar oprichting tot in 2000 ca. 1.200 woningen gerenoveerd werden.¹⁴ De Gewestelijke Huisvestingsmaatschappij kon op het vlak van renovatie (gemiddeld 1.400 “eenheden” per jaar in de periode 1990-1996) en productie van woningen (2.470 in de periode 1990-1996) wel betere cijfers voorleggen.¹⁵ Volgens het Gewestelijk Ontwikkelingsplan 1995¹⁶ moesten echter jaarlijks 3.450 bijkomende woningen gecreëerd worden.¹⁷ Het beleid omtrent huisvesting op het gewestelijke niveau is ook sterk versnipperd. In 2001 bestonden er programma’s voor sociale huisvesting, het Woningfonds, sociale verhuurkantoren, de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij Brussel (GOMB), verenigingen voor inschakeling via huisvesting, premies voor renovatie of verfraaiing van façades, premies voor de bouw of aankoop van woningen, toelagen aan lokale besturen voor de renovatie en productie van gebouwen enz.¹⁸ Ondanks de beperkte resultaten werd huisvesting door verschillende Brusselse beleidsmakers gezien als een “élément moteur de la réactivation urbaine”.¹⁹

Om de stadsvlucht tegen te houden en de stadsvernieuwing een nieuwe impuls te geven besloot de Gewestelijke Executieve in 1989 de politiek over een andere boeg te gooien.²⁰ De uitwerking van de nieuwe politiek nam

13. P. Zimmer, La politique du logement. In: E. Witte, e.a., eds., *De Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model*. Brussel, Larcier, 2003, p. 207.

14. GOMB, *Activiteitenverslag 2000*. Brussel, rapport, 2000, p. 23.
Omtrent de functie van de GOMB ontstond er evenwel een politieke discussie bij de bevoegdheidsverdeling van de Brusselse Gewestelijke Executieve in 1989. De PSC vond dat alle stadsvernieuwingprojecten door de GOMB gerealiseerd zouden moeten worden. De PS was van mening dat een minister de stadsvernieuwing volledig diende te controleren. Een compromis werd bereikt door de GOMB verder te laten werken aan haar stadsvernieuwingsoopdracht, maar door tegelijk in 1989 wijkherwaardering in het bevoegdheidspakket van de minister-voorzitter te plaatsen.
BRAL, archief nr. 080/77, “Stadsvernieuwing via wijkcontracten: wijkontwikkeling?” ..., p. 3.

15. P. Vermeulen, Bilan du Plan régional de développement de la Région bruxelloise. In: *CH du CRISP*, 1999, n° 1639-1640, pp. 39-42.

16. In 1995 ontwikkelde de Brusselse Hoofdstedelijke Regering een eerste Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GewOP), waarin de doelstellingen voor de “ontwikkeling” van het stadsgewest in vervat lagen. De prioriteiten van de Regering en de maatregelen die hierbij ontplooid dienden te worden werden in dit “stadsproject” weergegeven. In 2002 volgde een tweede Gewestelijk Ontwikkelingsplan.

Zie ondermeer voor een evaluatie van het eerste GewOP:

P. Vermeulen, Bilan du Plan régional de développement de la Région bruxelloise. In: *CH du CRISP*, 1999, n° 1639-1640 en 1648-1649.

17. Brusselse Hoofdstedelijke Regering: *Gewestelijk Ontwikkelingsplan. Krachtlijnen*. Brussel, dd. 3 maart 1995, p. 29.

18. Brusselse Hoofdstedelijke Regering: *Bruxelles: Ma ville, mon avenir*. Brussel, Ontwerp van Gewestelijk Ontwikkelingsplan, brochure, 2001, (Hoofdstuk 3: huisvesting: “Un logement pour tous”), p. 13.

19. Brussels Hoofdstedelijke Regering: *Bruxelles: ma ville, mon avenir*. ..., p. 4.

geruime tijd in beslag: de betrokken ordonnantie verscheen pas in het Staatsblad in februari 1994. De “wijkcontracten” moesten projecten financieren op een bredere basis (en met een groter werkingsgebied) dan voorheen om zo een sneeuwbal effect te genereren. Ook privé-investeerders, betrokken verenigingen en andere publieke instellingen werden aangezocht om mee te investeren in de herwaardering van de achtergestelde wijken.²¹

In 1994 werden 6 wijkcontracten weerhouden, verdeeld over Brussel-Stad (2), Vorst, St-Gillis, Molenbeek en Elsene. Wat de keuze van de wijken betreft werd voornamelijk rekening gehouden met de aanwezigheid van vervallen gebouwen en openbare ruimten, de leegstand van woningen en het aantal onbebouwde gronden. Ook de zogenaamde “migrantenrellen” van 1991²² speelden een rol bij de keuze van de wijken.²³ Daarnaast werd geopperd dat de fondsen in bepaalde gevallen dienden om moeilijke gemeentelijke dossiers te deblokkeren met extra geld.²⁴ Uiteindelijk zouden in de periode 1994-2005 veertig wijkcontracten opgestart worden, hetgeen gepaard ging met een Gewestelijk engagement van 8.8 miljard BEF. Naast deze Gewestelijke investeringen werd een input van privéfirma's en andere overheden gerealiseerd. Voor de eerste 6 wijkcontracten zag de verdeling er als volgt uit: het Brussels Hoofdstedelijk Gewest maakte 1.200 miljoen BEF

20. De Brusselse regering haalde immers aan dat een vernieuwing van het Brusselse stadscentrum en van de vijfhoek heel Brussel ten goede zou komen, daar deze “hernieuwde ontwikkeling” de aantrekkelijkheid van Brussel zou vergroten.

Brusselse Hoofdstedelijke Raad, ontwerp van ordonnantie, dd. 14 juli 1993, A-190/2-92/93, p. 3, Minister-voorzitter Charles Picqué.

21. BRAL, archief nr. 080/77, werkgroep stadsvernieuwing, intern document, “Stadsvernieuwing met wijkcontracten”, dd. 12/12/1994, s.a., p. 5.

22. In mei 1991 deden zich confrontaties voor tussen jongeren en de politie in Vorst, St-Gillis en St-Jans-Molenbeek. Aan de basis van het protest, dat uitgroeide tot een “wilde cyclus van micro-verzetspraktijken”, lag een identiteitscontrole door de gemeentepolitie. E. Witte, e.a., *Politieke geschiedenis van België*. Brussel, VUBPRESS, 1997, p. 341.

23. Bijvoorbeeld in de buurten van Vorst en Molenbeek, die regelmatig werden gekenmerkt door zogenaamde ‘migrantenrellen’. Minister-voorzitter Picqué gaf bovendien als uitleg omtrent de keuze van inplanting: “Deze zes wijken werden gekozen op basis van hun regionale zichtbaarheid en het stimulerende effect die hun herwaardering zal hebben op de omliggende wijken”.

Brusselse Hoofdstedelijke Raad, ontwerp van ordonnantie, dd. 14 juli 1993, A-190/2-92/93, p. 4, Minister-voorzitter Charles Picqué.

24. BRAL, archief nr. 080/77, werkgroep stadsvernieuwing, werkdocument, ‘Stadsvernieuwing met wijkcontracten?’, dd. 12/12/1994, s.a., p. 15.

Voor Brussel-Alhambra wordt hierbij gewezen op het afwerken van de tweede fase van het vroegere woonkernvernieuwingproject ‘Plantsoenen’. Voor St-Gillis werden extra fondsen verschaft aan het reeds bestaande stadsvernieuwingprogramma. Elsene kon dankzij het wijkcontract woningen renoveren, die de gemeente reeds daarvoor onteigend had in het kader van de rioleringswerken in de Maalbeekvallei.

BRAL, archief nr. 080/77, werkdocument, ‘Stadsvernieuwing via wijkcontracten: wijkontwikkeling?’, s.a., dd. 7/07/1995, p. 6.

vrij, terwijl van de gemeenten 881 miljoen BEF en van privé-investeerders 2.090 miljoen BEF werd verwacht.²⁵ De verschillende betrokken instellingen en bedrijven zouden dan in de 6 wijken ongeveer 4 miljard BEF moeten investeren, verspreid over vier jaar, aldus het opzet.

Binnen elk vierjarig wijkcontract werden 5 luiken voorzien waarbinnen initiatieven ontplooid konden worden. Luik 1 behelsde investeringen in huisvesting (constructie en renovatie) met enkel publieke fondsen waarbij betaalbare woningen moesten geproduceerd worden. Binnen luiken 2 en 3²⁶ moesten privé-investeerders gezocht worden voor projecten (publiek-private samenwerking), terwijl het vierde luik investeringen door de overheden in openbare ruimten (aanleg van straten en pleinen en groenvoorzieningen) omvatte. Het vijfde luik werd als het sociale onderdeel omschreven: het hield aanvankelijk projecten in zich omtrent informatieverspreiding rond renovatiepremies, socio-professionele inschakeling en herhuisvesting bij renovatie.²⁷

3. De besluitvorming omtrent de wijkcontracten

3.1 De opstelling van de programma's

Hoe werden de wijkcontracten opgesteld en wat was de inbreng van de verschillende overheden? Eerst en vooral bepaalde de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, in functie van de budgettaire mogelijkheden, hoeveel wijkcontracten uitgevoerd zouden worden, evenals de locatie ervan.²⁸ Vervolgens werd er een studie bureau aangeduid (hoewel ook de gemeente zelf deze taak op zich kon nemen) om een "basisdiagnose" van de wijk in kwestie te maken, waarbij de sociale opbouw van de buurt en de perimeter van de wijk werd onderzocht. Daarnaast was er ook aandacht voor een aantal fysische problemen van de omgeving, zoals het aantal vervallen huizen, braakliggende grond enz. Verschillende demografische en stedenbouw-

²⁵. BRAL, archief nr. 080/77, werkgroep stadsvernieuwing, werkdocument, 'Stadsvernieuwing met wijkcontracten?', dd. 12/12/1994, s.a., p. 16.

²⁶. In luik 2 werd voorzien om gronden of gebouwen aan te kopen of bouwrijp te maken om ze dan aan een lage prijs ter beschikking te stellen van privé-investeerders. Het derde luik voorzorg projecten waarbij de overheid een deel van de woningen (maximaal 75%) in erfpacht kon nemen van de privé-investeerder, zodat deze laatste gegarandeerde inkomsten zou genereren.

²⁷. BRAL: *Mag het iets meer zijn? Stadsvernieuwingsinstrumenten in Brussel en toepassing op het Stevindossier*. Brussel, s.d., p. 12.

²⁸. Brochure omtrent de wijkcontracten, uitgegeven door de minister belast met de heropleving van de achtergestelde wijken en de Dienst Stedelijke Renovatie van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, s.a., s.l., p. 5.

kundige gegevens werden dus geïncorporeerd, terwijl er ook oog was voor de problematiek rond de mobiliteit. Daarnaast maakte het studiebureau een voorstel tot programma, met verschillende initiatieven die binnen het wijkcontract ontwikkeld konden worden.²⁹

Bewonersparticipatie en inbreng van betrokken verenigingen (zie verder) dienden via verschillende overlegmechanismen verzekerd te worden. Het doel was een “democratisering van het beleid”, aldus het discours. Naast de verschillende overlegcommissies waarbij bewoners en het middenveld betrokken waren, bestond er nog een aparte overlegcommissie, waarin vertegenwoordigers van de gemeente en het Gewest (inclusief de pararegionale instellingen) zetelden en die eveneens invloed kon uitoefenen op de opstelling van de basisstudie en het ontwerp van programma. Hierbij werd gedebatteerd over de basisdiagnose en de prioriteiten die voor het wijkcontract in kwestie weerhouden zouden worden. Het was dus de plaats bij uitstek voor de concrete onderhandelingen tussen het gemeentelijk en gewestelijk niveau.³⁰ Uiteindelijk zouden beide documenten – de basisdiagnose en het ontwerp van programma – overgemaakt worden aan de gemeenteraad ter bespreking. Daarna werd alles voor (volledige of gedeeltelijke) goedkeuring naar de Hoofdstedelijke Regering doorgeschoven. Binnen een periode van 90 dagen diende ze een beslissing hieromtrent te treffen. Bij goedkeuring van het programma werd een overeenkomst tussen het Gewest en de betrokken gemeente ondertekend, met de vermelding van alle bijhorende rechten en plichten.³¹ Pas daarna kon de uitvoering van het programma beginnen. De Hoofdstedelijke Regering heeft dus het laatste woord in het besluitvormingsproces omtrent het uiteindelijke programma.

Ook tijdens de implementatie van het programma bleef het Brussels Hoofdstedelijk Gewest de controle uitoefenen. Enerzijds kon dit in de vorm van de verplichting om de concrete dossiers binnen het wijkcontract

^{29.} Artikel 10 van de ordonnantie “houdende organisatie van de herwaardering van de wijken”, dd. 7 oktober 1993, gewijzigd door de ordonnantie van 20 juli 2000.

GSSO: *Bevindingen en voorstellen van het Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling. Programma wijkcontracten 2002*. Brussel, rapport, dd. 5 december 2002, pp. 7

^{30.} De GOMB hield voor wat betreft de stadsvernieuwingprojecten in de tweede helft van de jaren 1980, bijvoorbeeld, rekening met de lokale voorkeuren voor projecten. De initiatieven die de betrokken gemeente wilde realiseren vormde één van de selectiecriteria voor de GOMB. De inleiding van het jaarplan van de GOMB voor 1988 stipuleerde: “Les critères de choix retenus se réfèrent sans exception à la volonté des pouvoirs publics locaux concernés”.

Stadsarchief Brussel, kabinet van de Burgemeester, Notulen van de Conferentie van de Burgemeesters, 1988, Jaarplan van de GOMB voor 1988, Nota van J. Crabbé, directeur-generaal van de GOMB, aan de leden van de beheerraad, dd. 25 maart 1988, p. 37.

^{31.} Brochure omtrent de wijkcontracten, uitgegeven door de minister belast met de heropleving van de achtergestelde wijken en de Dienst Stedelijke Renovatie van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, s.a., s.l., p. 9.

telkens door te sturen naar de minister bevoegd voor wijkherwaardering, die over een bepaalde termijn beschikte om het dossier goed te keuren. Anderzijds voerde de Gewestelijke administratie ook controles uit op de aanwending van de toelagen. De toegewezen kredieten konden immers enkel aangewend worden voor de hiervoor voorziene operaties. Subsidies, die niet gebruikt werden binnen een termijn van 48 maanden, dienden terugbetaald te worden.³²

3.2 De bewonersparticipatie en de inbreng van betrokken verenigingen

Voor de opstelling van de programma's rond de wijkcontracten werd aanvankelijk een termijn van 9 maanden voorzien, waarbij de hoger genoemde basisdocumenten opgesteld moesten worden. De inbreng van de bewoners van de betrokken wijk en van het middenveld verliep via verschillende overleginstrumenten. Eerst en vooral werd een "Algemene Wijkvergadering" gehouden, waarop alle bewoners van de wijk, waar het wijkcontract geïmplementeerd werd, uitgenodigd werden. Drie van dergelijke "Algemene vergaderingen" dienden gehouden te worden in de periode van de opstelling van het programma. Op deze algemene vergadering werden de doelstellingen van het project toegelicht aan de bewoners van de wijk. Bovendien werden een aantal bewoners aangeduid, die zouden zetelen in het overlegorgaan, de zogenaamde "Plaatselijke Commissie voor Geïntegreerde Ontwikkeling" (PCGO). In deze PCGO zouden ook vertegenwoordigers uit de economische, educatieve en associatieve sector zetelen, naast de verschillende betrokken overheden.³³

Bij de eerste wijkcontracten was de samenstelling van de respectievelijke PCGO's niet gestandaardiseerd, waardoor er grote verschillen naar omvang maar ook naar samenstelling van gemeente tot gemeente voorkwamen. Vooral de bewoners waren in deze eerste PCGO's slecht vertegenwoordigd, een probleem waaraan in de latere wijkcontracten verholpen werd (zie verder).³⁴ In een meer recente periode werd een reglementering opgelegd omtrent het minimum aantal vergaderingen dat gehouden

³². Artikel 28 van de ordonnantie, houdende "organisatie van de herwaardering van de wijken", dd. 7/10/1993, gewijzigd door de ordonnantie van 20/7/2000.

³³. GSSO: *Bevindingen en voorstellen van het Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling. Programma wijkcontracten 2002*. Brussel, rapport, dd. 5 december 2002, p. 14.

³⁴. Deloitte & Touche en ARIES Engineering & Environment: *Bilan des Contrats de Quartier 1994-1998 en Région Bruxelloise. Phase 1: mise en oeuvre du programme*. S.l., december 2001, p. 114.

moest worden. De geüniformiseerde samenstelling van de PCGO zag er vanaf 2000 als volgt uit.

Tabel 1 – Vertegenwoordigers in de Plaatselijke Commissie voor Geïntegreerde Ontwikkeling³⁵

Minimale bezetting van de PCGO
* 8 vertegenwoordigers van wijkbewoners
* 2 vertegenwoordigers van verenigingen, educatieve of economische instellingen
* 3 vertegenwoordigers van de gemeente
* 1 vertegenwoordiger van het OCMW
* 1 vertegenwoordiger van de Mission Locale
* 1 vertegenwoordiger van het OOTB (indien actief in de wijk)
* 2 vertegenwoordigers van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
* 1 vertegenwoordiger van de COCOF
* 1 vertegenwoordiger van de VGC
* 2 vertegenwoordigers van het “Netwerk Wonen”
* 1 vertegenwoordiger van de operator

Het Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling (GSSO)³⁶ merkte omtrent de PCGO op: “De PCGO’s beschikken ... over een serieus kapitaal aan informatie en specialisatie, ook en misschien vooral onder haar leden. De leden kregen echter te weinig de kans om hun deskundigheid en hun mogelijke inbreng in het proces voor te leggen. De rol van de PCGO’s en van haar leden wordt niet altijd even secuur uitgelegd, waardoor misverstanden dreigen te ontstaan, meer bepaald over de wederzijdse verwachtingen”.³⁷ Het zwaartepunt van het overleg met de bewoners situeerde zich binnen de PCGO. In de praktijk bleek de invloed van de PCGO (en dan vooral van de bewoners en andere betrokken verenigingen) echter allesbehalve doorslaggevend. Op de beginfase van de procedure had de PCGO geen of alleszins zeer beperkte invloed.³⁸ De techniciteit van de dossiers speelde bovendien vaak niet in het voordeel van de

³⁵. Brochure omtrent de wijkcontracten, uitgegeven door de minister belast met de heropleving van de achtergestelde wijken en de Dienst Stedelijke Renovatie van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, s.a., s.l., p. 8.

³⁶. Het GSSO is een parapublieke vzw die diende te fungeren als informatieplatform, maar die tegelijk opleiding en coördinatie diende te verzekeren.

“*Le SRDU, un nouvel outil pour la revitalisation des quartiers*”, perscommuniqué van Eric Tomas, minister in de Hoofdstedelijke Regering, dd. 5 juli 2001.

Het GSSO volgde de “Gewestelijke Interministeriële Afvaardiging voor Stedelijke Solidariteit” op, waarop heel wat kritiek gekomen was.

³⁷. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 14.

³⁸. GSSO: *Bevindingen en voorstellen van het Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling. Programma wijkcontracten 2001*. Brussel, rapport, dd. 15, november 2001, p. 9.

bewoners. Daartegenover staat dat de inbreng van de bewoners via de hoger vermelde overlegprocedures wel gegarandeerd is. Met andere woorden, hoewel ze al bij al weinig kunnen wegen op de uiteindelijke programmering, worden de bewoners wel gehoord. De standaardisering van de samenstelling van de PCGO heeft de positie van de bewoners alleszins verstevigd. Bovendien interesseerden de bewoners zich voornamelijk in de projecten rond openbare ruimten en de initiatieven in het sociale luik.³⁹ Niet alle lagen van de bevolking participeerden echter in de overlegmechanismen. Sociaal-economisch zwakkere groepen, jongeren en vrouwen waren zelden aanwezig of ondervertegenwoordigd. De “omvangrijke” overlegprocedure met de inwoners wordt echter wel als één van de originële elementen van de wijkherwaardering door de Hoofdstedelijke Regering naar voren geschoven.⁴⁰

Eenmaal de PCGO en de “Algemene Vergadering” een definitief ontwerp van programma hadden opgesteld, diende dit te worden onderworpen aan een gemeentelijk openbaar onderzoek gedurende minimaal 15 dagen, dus een derde overlegpunt met de bewoners. Dit openbaar onderzoek diende met rode affiches op verschillende plaatsen in de gemeente aangekondigd te worden. Elke geïnteresseerde kon dan het programma inkijken op de dienst Stedenbouw van de gemeente, waarbij er schriftelijk opmerkingen geformuleerd konden worden.⁴¹

De inbreng van de bewoners tijdens de volledige uitvoering van het programma was voorzien in de vorm van vergaderingen van de PCGO omtrent concrete dossiers. De algemene vergaderingen moesten (gedurende de looptijd van het wijkcontract) 2 maal per jaar worden samengeroepen. Aanpassingen aan het programma, tenslotte, waren mogelijk in het tweede jaar van uitvoering van het wijkcontract. Zo konden onvoorziene problemen opgelost of bepaalde projecten alsnog aangepast worden. De aanpassingen dienden wel aangekaart te worden binnen de PCGO en als voorwaarde gold dat het oorspronkelijke budget niet mocht overschreven worden.⁴²

^{39.} AMBHG/AATL/RU/D-2043/30-Doos 96: Notulen van de PCGO voor het wijkcontract Alhambra, dd. 25 februari 1994.

^{40.} <http://www.wijken.irisnet.be/contentnl.asp?ref=176>.

^{41.} Bestaande uit vertegenwoordigers van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten.

Brochure omtrent de wijkcontracten, uitgegeven door de minister belast met de heropleving van de achtergestelde wijken en de Dienst Stedelijke Renovatie van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, s.a., s.l., p. 8.

^{42.} Brochure omtrent de wijkcontracten, uitgegeven door de minister belast met de heropleving van de achtergestelde wijken en de Dienst Stedelijke Renovatie van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, s.a., s.l., pp. 10-11.

Met andere woorden, op het participatieve vlak bleef de inbreng van de bewoners en en betrokken verenigingen beperkt tot informeren en adviseren. Tot een grotere mate van participatie kwam het niet.⁴³

4. De verhouding tot andere overheden

Centraal in het opzet van de wijkcontracten stonden partnerschappen die aangegaan moesten worden met de gemeenten, maar ook met andere overheden en organisaties. Hoe verliep de samenwerking met de overige betrokken hogere overheden, binnen het programma van de wijkcontracten?

Na de beëindiging van de eerste wijkcontracten werd de samenstelling van de Plaatselijke Commissies voor Geïntegreerde Ontwikkeling gestandaardiseerd om de intergemeentelijke verschillen⁴⁴ hieromtrent weg te werken. Naast het Gewest, de betrokken gemeente, inwoners en verenigingen werden ook de gemeenschapscommissies betrokken bij de projecten. De beperkingen van de bevoegdheidsverdeling tussen de verschillende overheden botsten immers met het opzet van de “globale impuls” die het Gewest aan de achtergestelde wijken wilde geven. Deze holistische aanpak – met initiatieven in de economisch, sociale en culturele sfeer – bood uiteraard een aantal voordelen, maar bracht ook nadelen met zich. Niet in het minst hadden de verschillende overheden immers een bepaalde visie, die niet noodzakelijk strookte met die van de partner⁴⁵.

Sommige gemeenten “stimuleerden” de samenwerking tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenschapscommissies, bijvoorbeeld door binnen het sociale luik van een wijkcontract initiatieven rond samenlevingsopbouw te propageren: “Dergelijke projecten mikken van nature op een investering op langere termijn en noden de medewerking

⁴³. Er bestaan verschillende niveaus waarbij participatie in de besluitvorming mogelijk is. Zo worden de niveaus toelichting, voorlichting, meningspeiling, inspraak, consultatie, partnerschap, meebeslissen, delegatie en zelfbestuur op de zogenaamde “participatieladder” onderscheiden.

A. Martens, Hier leven wij! Bewonersparticipatie in de Brusselse Noordwijk (1968-1995). In: P. De Decker, e.a., eds., *In de ban van stad en wijk*. Berchem, EPO, 1996, p. 194.

⁴⁴. Op het vlak van de samenstelling van de PCGO's tijdens de eerste wijkcontracten waren de verschillen tussen de gemeenten significant. Niet alleen het aantal deelnemers wisselde sterk (van 9 voor het wijkcontract Anneessens in Brussel-Stad tot 19 voor de wijkcontracten in Vorst en Molenbeek); ook de samenstelling verschilde: enkel in Molenbeek waren 4 bewoners vertegenwoordigd, in de overige wijkcontracten 1 à 2. In sommige gemeenten, zoals Molenbeek en Vorst, waren er bovendien veel leden uit het College van Burgemeester en Schepenen en/of de gemeentelijke administratie/verenigingen aanwezig. Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98 en Région Bruxelloise. Phase 1: mise en oeuvre des programmes*. Rosières/Namen, 2001, p. 114.

van andere overheidsdiensten, zoals de gemeenschapscommissies”.⁴⁶ De VGC voorzag van haar kant ook samenwerking met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, onder andere binnen het Stedenfonds.⁴⁷ De Franstalige gemeenschapscommissie had echter af te rekenen met financiële problemen en liep dan ook doorgaans niet warm voor operaties binnen de wijkcontracten: “De financiële beperkingen van de Franse Gemeenschapscommissie brengt de administratie ertoe zich enigszins terughoudend op te stellen ten opzichte van operaties, gefinancierd in het kader van het herwaarderingsbeleid. De huidige houding beperkt zich tot het formuleren van een alarmsignaal naar de politieke instanties om hen te herinneren dat het voor de COCOF-administratie, zonder een belangrijke verhoging van het budget, onmogelijk is nieuwe initiatieven te financieren”.⁴⁸

Hoewel het probleem van de bevoegdheidsverdeling in theorie dus aangepakt kon worden door een doorgedreven samenwerking tussen Gewest en gemeenschapscommissies, bleek dit in de praktijk minder vanzelfsprekend te zijn. Sven Gatz noteerde de interventie van Mattie Jacobs (coördinator van het Centrum voor Sociale Stadsontwikkeling⁴⁹): “Maar het gaat ook om het extern in synergie zetten met de inspanningen van gewest en gemeenten, zodat de inspanningen zichtbaarder worden en winnen aan kwaliteit. De spreker aarzelde om deze kwestie aan te snijden, omdat deze samenwerking gemakkelijk op tafel gesmeten wordt als een toverformule, het gebrek eraan vaak verweten wordt aan lokale initiatiefnemers, soms terecht maar vaak ook onterecht, omdat ook zij moeten

^{45.} De COCOF heeft bijvoorbeeld een veel betere relatie met de lokale besturen. Een probleem dat zich binnen de PCGO's stelde was echter het feit dat de COCOF-vertegenwoordigers vaak afwezig waren op de vergaderingen van de PCGO, omdat ze hun avonduren niet mochten recupereren.

GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 21.

De VGC koos haar vertegenwoordigers uit de plaatselijke gemeenschapswerkers. Die bleken echter onvoldoende op de hoogte te zijn van het VGC-beleid op verschillende domeinen. “Men kan spreken van informatiebreuken tussen de plaatselijke VGC-vertegenwoordigers en het VGC-beleid. De contacten met de administratie verlopen uitstekend. Op het niveau van de beleidscommunicatie schort er wat”, aldus Mark Trullemans, adjunct-directeur van het GSSO.

De Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie: *Stedenfonds Brussel. Diagnosenota. Verslag namens de Commissie voor Gemeenschapsaangelegenheden uitgebracht door Sven Gatz*. Stuk 255 (2002-2003) - Nr. 3, dd. 19 maart 2003, uiteenzetting door dhr. Mark Trullemans, adjunct-directeur van het GSSO, p. 16.

^{46.} GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 10.

^{47.} De Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie: *Stedenfonds Brussel. Diagnosenota. Verslag namens de Commissie voor Gemeenschapsaangelegenheden uitgebracht door de heer Sven Gatz*, stuk 255 (2002-2003), nr. 3, dd. 19 maart 2003, toelichting door dhr. Jan Béghin, p. 9.

^{48.} GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 21.

^{49.} Het Centrum voor Sociale Stadsontwikkeling is een vzw, die tevens als steunpunt voor de Vlaamse regering fungeert. Recent werd ze omgevormd tot de vzw Stads².

opboksen tegen de vele bevoegdheids- en programma-versnipperingen”.⁵⁰ Met andere woorden, de verschillende beleidsvisies maar ook de financiële implicaties en de verschillende reglementen en procedures van de betrokken overheden bemoeilijkten een verregaand geïntegreerd beleid.

Niet alleen de gemeenschapscommissies speelden een rol op het vlak van de Brusselse wijkherwaardering, ook de federale overheid en de Europese Unie werden betrokken. Enerzijds kon hiervoor geput worden uit het fonds omtrent het samenwerkingsakkoord tussen de federale overheid en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De uitvoering van projecten in dit kader verliep in het verleden evenwel niet vlot omwille van uiteenlopende visies op de projecten en de gecompliceerde procedure, waardoor een deel van de kredieten niet werd aangewend.⁵¹

Anderzijds werd getracht om de werkzaamheden van de federale overheid op het territorium van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te coördineren met ondermeer de wijkcontracten. Zo werd het federale Ministerie van Communicatie en Infrastructuur (MCI, nu de Federale Openbare Dienst voor Mobiliteit en Transport) uitgenodigd bij de uitwerking van de recente wijkcontracten. Er werd gepoogd om de investeringen van het MCI te koppelen aan de operaties binnen de wijkcontracten, gezien beiden dezelfde termijnen hanteerden. De projecten van het MCI werkten immers, net zoals de wijkcontracten, met looptijden van vier jaar. Daarom werd afgesproken beide programma's op elkaar af te stemmen. Bovendien was het de bedoeling de projecten van beide programma's samen naar de bewoners van de betrokken wijken toe te communiceren. Aanvankelijk ondervonden de gemeenten nog moeilijkheden om de projecten van het MCI te integreren binnen het programma van de wijkcontracten, maar deze problemen zouden bij de uitwerking van de wijkcontracten van 2002 opgelost zijn.⁵²

Ook werd er getracht complementair te werken met initiatieven die door verschillende Europese fondsen betoelaagd werden. Binnen het Urban- en Doelstelling 2-programma⁵³ werden immers projecten gesubsidi-

^{50.} De Raad van de Vlaamse Gemeenschapscommissie: *Stedenfonds Brussel. Diagnosenota. Verslag namens de Commissie voor Gemeenschapsaangelegenheden uitgebracht door de heer Sven Gatz*, stuk 255 (2002-2003), nr. 3, dd. 19 maart 2003, uiteenzetting van Mevr. Mattie Jacobs, p. 10.

^{51.} Brusselse Hoofdstedelijke Regering: *Bruxelles: ma ville ...*, vaststelling 7.

^{52.} GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 3.

^{53.} Het Urban I programma liep van 1994 tot 1999 (afgewerkt in 2000); het Urban II loopt van 2000 tot 2005. Het programma Doelstelling 2 was gericht op de omschakeling van oude geïndustrialiseerde regio's en investeert voor de periode 2000-2006. Het doel waren projecten in het centrum van Brussel en in de oude arbeiderswijken (Molenbeek, Anderlecht, Vorst en St-Gillis. De Europese fondsen nemen telkens maximaal 50% van de projectuitgaven voor hun rekening.

dieerd rond economie, sociale cohesie, socio-professionele inschakeling en stadsrevitalisatie (bedrijvencentra, economieloketten, toxicomanie, renovatie, informatietechnologie, ...). Met deze verschillende programma's werd meer dan 5 miljard BEF voorzien door een hele waaier aan overheden (gaande van de Europese Unie en de verschillende Belgische hogere overheden tot de betrokken gemeenten), waarbij complementariteit met bestaande projecten in de gemeenten van de eerste gordel (zoals de wijkcontracten) centraal stond.

5. De problemen bij de uitvoering van de projecten bij de eerste 6 wijkcontracten

Hoe verhielden de betrokken overheden zich tot elkaar en welke problemen kwamen bij de eerste generatie wijkcontracten naar voren? Eerst en vooral lag er uiteraard een bepaalde conceptie aan de basis van het stadsvernieuwingsprogramma. Zo kan de stadspolitiek een verlengstuk zijn van de politiek die op hogere echelons wordt gevoerd en kunnen de lokale besturen opgenomen worden in het actiekader van de hogere overheden (de centrale staat of de deelstaten). Gérard Chevalier stelde voor de Franse casus vast dat "verborgen finaliteiten" schuil gingen achter het masker van de stadspolitiek: "Il s'agissait aussi de prolonger une dynamique électorale, d'accréditer une lecture urbaine et morale des problèmes sociaux et d'encadrer les politiques municipales".⁵⁴ Daarbij was het doel de gemeenten het officiële discours (van de Staat) over te laten nemen ondermeer door middel van contractuele engagementen.

Binnen de Brusselse wijkcontracten was een belangrijke plaats weggelegd voor de gemeenten. Immers, voor de uitvoering van haar beleid was het Brussels Hoofdstedelijk Gewest deels afhankelijk van de lokale besturen. Op het vlak van belangrijke domeinen zoals huisvesting en ruimtelijke ordening zijn ook de gemeenten bevoegd. Ze werden door de Hoofdstedelijke regering dan ook beschouwd als essentiële partners. Tijdens de voorbereiding van de operaties rond de wijkcontracten werd de rol van de gemeenten [in het volgende citaat de Stad Brussel] ook duidelijk aangegeven: "La Ville reste l'unique acteur dans deux domaines clés du contrat de quartier: l'aménagement des abords et des voiries, ainsi que le volet social du contrat".⁵⁵

⁵⁴. G. Chevalier, *Volontarisme et rationalité d'Etat. L'exemple de la politique de la ville*. In: *Revue française de sociologie*, XXXVII, 1996, p. 209.

⁵⁵. AMBHG/AATL/RU/Q/2043/31-Doos 7: Rapport van COOPARCH-RU: "Contrat de Quartier Anneessens-Fontainas. Phase 1: Tour de table des intervenants", s.d.

De financiële inbreng van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten, maar ook van privé-investeerdere werd voorzien om extra huisvesting te creëren. Bovendien was het de bedoeling om het bestaande renovatieprogramma van de gemeenten in bepaalde wijken voort te zetten. In sommige wijken behoorden veel gebouwen (waarvan sommigen in slechte staat) tot verschillende overheden (Parastatalen, het Gewest, de Gemeenschappen, enz.): “Les opérations de rénovation d’initiative communale doivent être continuées et achevées. De nouvelles opérations doivent se concrétiser soit à l’initiative de la Ville seule, soit en partenariat avec le privé. Le quartier [Anneessens] totalise un grand nombre d’immeubles vides ou abandonnés dont beaucoup appartiennent aux Pouvoirs Publics et sont en très mauvais état. Les nouvelles possibilités d’expropriation étendent encore la capacité de la Ville”.⁵⁶ Met andere woorden, continuïteit en versterking van eerdere vernieuwingsprogramma’s waren belangrijk bij de eerste projecten.

De uitvoering van de verschillende operaties in het kader van de wijkcontracten genereerde echter verschillende problemen. Eerst en vooral doken er een aantal praktische moeilijkheden op bij de eerste wijkcontracten. Deze vormden op zich geen grote belemmering, maar konden een vertraging in de uitvoering met zich brengen. Naast juridische besloemingen omtrent de lokale regies (met vzw-statuut)⁵⁷, die infrastructuurwerken dienden uit te voeren en die onderhevig waren aan de wet op de openbare aanbestedingen, kenden vooral verschillende gemeentelijke administraties problemen met het tijds kader waarbinnen geageerd moest worden. De aankoopprocedure van bepaalde panden in Vorst en Molenbeek in het kader van de wijkcontracten, bijvoorbeeld, bleek zo lang aan te slepen dat ondertussen een derde partij aan de haal ging met de betrokken panden. Ook evoluties op het politieke vlak konden een belemmering met zich brengen, zo getuige de verandering van de meerderheid binnen het Brusselse Schepencollege na 1994. Het nieuwe college stelde immers een aantal beslissingen van het vorige schepencollege in vraag.⁵⁸ De steun

⁵⁶. AMBHG/AATL/RU/Q/2043/31-Doos 7: Rapport van COOPARCH-RU: “Contrat de Quartier Anneessens-Fontainas. Phase 1: Tour de table des intervenants”, s.d.

⁵⁷. Wijkregies werden opgericht door de gemeente of het OCMW om ondermeer projecten binnen het sociale luik van de wijkcontracten te initiëren en te coördineren. Zo richtte het OCMW van Brussel-Stad in 1996 een wijkregie op met als doel socio-professionele inschakeling van de bewoners in de wijk Anneessens-Fontainas. Daarbij werden 10 arbeiders in dienst genomen, die na een opleiding aan het werk werden gezet bij de renovatie van publieke panden (van de stad en het OCMW). “Il faut noter également que depuis 1998, la Régie de Quartier travaille en sous-traitance avec une société coopérative d’insertion à finalité sociale Brenco”. De activiteiten werden ook uitgebreid naar andere wijkcontracten van de stad.

AMBHG/AATL/RU/Q2043/31/Doos 11/Document getiteld “Bref historique de l’asbl Régie de Quartier”, s.d., s.a.

die het vorige schepencollege aan een aantal vzw's had gegeven, kwam onder de nieuwe bestuursploeg op de helling te staan ten voordele van een aparte wijkregie onder de vorm van een vzw.⁵⁹

Op het administratieve vlak bleek de gemeentelijke organisatie niet overal adequaat om het beheer van de verschillende projecten optimaal te laten verlopen. Voornamelijk in de gemeenten die veel betoelaagde projecten in de wacht sleepten (met elk hun eigen reglementering) kenden problemen hieromtrent. Een consultancybureau merkte dan ook op: "Dans le cas des trois Contrats de Quartier ayant fait l'objet de Quartier d'Initiatives (sur Bruxelles-Ville, Molenbeek et Forest) la multiplication des programmes a donc pu constituer une difficulté exogène réelle mais qui dans le cas précis des premiers Contrats de Quartier est la conséquence d'un démarrage tardif des programmes".⁶⁰

De coördinatie tussen de verschillende projecten verliep verre van optimaal omdat er verschillende gemeentelijke diensten bij betrokken waren, zoals stedenbouw, openbare werken, gemeentelijke eigendommen, sociale zaken enz. Bovendien werden de projecten meestal opgedeeld naar gelang van de bevoegdheid van de betrokken schepenen, hetgeen een "gestion sectorielle non-intégrée du programme" met zich bracht. En dit terwijl de wijkcontracten uitgingen van een globale aanpak met transversaliteit over de verschillende domeinen heen.⁶¹ Bepaalde disfuncties hadden ook te maken met startersproblemen, daar het doorgaans ging om pilootprojecten waarbij weinig ervaring aanwezig was. De coördinatie tussen de verschillende luiken van een wijkcontract kon eveneens aanleiding geven tot moeilijkheden. Deze bleek sterk afhankelijk van de lokale gemeentelijke aanpak. De gemeente St-Gillis, bijvoorbeeld, zette bij de gevelreiniging werkloze jongeren in ("sociale economie"), maar in andere gevallen bleef deze aanpak afwezig bij de eerste wijkcontracten.⁶²

Niet alleen tussen de verschillende betrokken overheden rezen er problemen; ook de aangesproken organisaties en instellingen werden geconfronteerd met een aantal uitdagingen, niet in het minst financiële. Zo

^{58.} De periodes net voor en net na de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 en 2000 werden in verschillende gemeenten gekenmerkt door een opmerkelijke vertraging van de uitvoering van de programma's rond de wijkcontracten.

Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98 ...*, p. 121.

^{59.} La Libre Belgique: *Quartiers déchirés: on attend le contrat*, dd. 12 december 1995.

^{60.} Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98 ...*, p. 122.

^{61.} Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98 ...*, p. 123.

^{62.} Op dit vlak viel er evenwel een evolutie te noteren, daar in de latere wijkcontracten veel meer interactie tussen het sociale luik en de andere operaties werd doorgevoerd. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 10.

onderstreepte de vertegenwoordiger van de vzw “De Stadswinkel” in een overlegcommissie in 2000 dat zijn vereniging niets had ontvangen voor hun activiteiten in het kader van de wijkcontracten van Brussel-Stad in 1998 en 1999, terwijl de saldo’s van de twee voorafgaande jaren ook nog niet uitgekeerd waren: “Deze verlieslatende situatie houdt eveneens aan tijdens de nieuwe Wijkcontracten en loopt op tot 6 miljoen [BEF] voor de Stadswinkel”.⁶³ Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voorzag er later dan ook in om subsidies direct door te sluizen naar de betrokken verenigingen om niet meer via de gemeenten te moeten werken.⁶⁴

De samenwerking tussen de verschillende overheden en verenigingen, al dan niet binnen de PCGO of opgerichte beheerscomités, verliep in verschillende gevallen stroef. Omtrent de werking van de PCGO voor het wijkcontract Anneessens werd in 1996 de volgende evaluatie gemaakt: “Les représentants actuels expliquent que la participation au Comité de gestion est un travail difficile. L’évolution globale du projet est difficile à suivre en raison des lourdeurs administratives et des conflits divers, parfois à caractère politique. De plus, les décisions sont prises par consensus et n’apparaissent pas toujours clairement. ... En réalité, il semble bien que la structure établie et ses connexions soient bonnes, mais les choses se mettent très difficilement en place, notamment à cause de conflits de personnes”.⁶⁵

Een andere reeks met problemen had betrekking op specifieke tegenslagen die bij de uitvoering van bepaalde wijkcontracten naar voren kwamen. Een concreet voorbeeld daarvan was de verkoopprijs van private panden. Sommige eigenaars wilden panden verkopen aan een prijs die hoger lag dan geschat door de ontvanger van de registratie. Het plafond mocht echter door de overheid niet worden overschreden. Een voordeel van de wijkcontracten was dat – via het instrument van de onteigening – druk door de overheid gezet kon worden op eigenaars die hun pand niet onderhielden. Sommige panden konden op de lijst van projecten (met zelfs een bepaald budget) geplaatst worden om de betrokken eigenaars onder druk te zetten.⁶⁶ Toen de gemeente gedreigd had met onteigening hadden

^{63.} Patrick Crahay, de vertegenwoordiger van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw, departement Stadsvernieuwing (Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest), noemde deze situatie onaanvaardbaar omdat het Gewest net voorschotten verstrekke en jaarlijkse verrekeningen uitvoerde. De vertegenwoordiger van de Stad Brussel haalde het ontbreken van bewijsstukken aan ter legitimering van dit probleem. AMBHG/AATL/RU/Q/2043-31-Doos 11: Notulen van de vergadering van de PCGO voor het wijkcontract Anneessens-Fontainas en Antwerpen-Alhambra, dd. 19 mei 2000.

^{64.} AMBHG/AATL/RU/Q/2043-31-Doos 11: Notulen van de vergadering van de PCGO voor het wijkcontract Anneessens en Alhambra, dd. 19 mei 2000.

^{65.} AMBHG/AATL/RU/Q/2043/31-Doos 11: Notulen van de vergadering van de PCGO voor het wijkcontract Anneessens en Alhambra, dd. 19 september 1996.

verschillende eigenaars voorgewend om hun pand te renoveren, waarop de gemeentelijke administratie de onteigeningsprocedure staakte. Wanneer bleek dat de eigenaars toch niet overgingen tot renovatie bleek het vaak te laat om deze onteigeningsprocedure binnen het wijkcontract als nog in gang te zetten.⁶⁷

Daarnaast konden ook verschillen in beleidsvisie tussen de gewestelijke en gemeentelijke autoriteiten aanleiding geven tot aanpassingen. Zo waren de eerste 6 wijkcontracten sterk gericht op huisvesting, waarbij de inbreng van privé-investeerders werd gezocht voor de luiken 2 en 3. De gemeente Molenbeek stond sceptisch tegenover dit systeem en wilde dan ook maar één operatie uitvoeren in het kader van luik 2 (met privé-investeerder), en dan nog enkel met het Woningfonds als “privé-partner”.⁶⁸ Andere gemeenten die actief zochten naar privé-investeerders lukten in de meeste gevallen niet in het aantrekken van privé-partners, waardoor het aantal operaties zeer beperkt bleef (zie verder). De oorzaken van het mislukken van de publiek-private samenwerking (PPS) binnen de eerste wijkcontracten zijn velerlei. De complexiteit van het programma, maar eveneens het wantrouwen tussen de verschillende actoren, voorkwamen vaak PPS-projecten. Daarnaast werden lokale initiatieven eerder terzijde geschoven ten voordele van externe investeerders die een groter aantal woningen konden produceren.⁶⁹

Prevalerend binnen de hele structuur die opgezet werd in het kader van de wijkcontracten is de controle die het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bleef uitoefenen. Immers, hoewel er op verschillende niveaus en in verschillende fases van de uitwerking inbreng van verschillende partijen (zowel de gemeentelijke overheid als verenigingen en andere betrokken instellingen) werd voorzien, bleef het Gewest het laatste woord houden in de beslissingen. De vertegenwoordigers van de bewoners en verenigingen binnen de PCGO van de Brusselse wijkcontracten Anneessens en Alhambra stelden dan ook in 1996: “Une des difficultés est le contrôle que garde la Région de Bruxelles-Capitale sur le projet, alors que la Ville est jalouse de son indépendance”.⁷⁰

^{66.} AMBHG/AATL/RO/D-2043-30/Doos 112, “Modifications au programme de réhabilitation du quartier Anvers-Alhambra à Bruxelles”, s.a., s.d., p. 4.

^{67.} Vooral bij de wijkcontracten Alhambra en Anneessens in Brussel-Stad kwam dit probleem voor.

Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98 ...*, p. 122.

^{68.} Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98 ...*, p. 124.

^{69.} Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98...*, p. 124.

Al deze problemen gaven aanleiding tot een aanzienlijke vertraging. Hoewel het ging om vierjaarlijkse programma's werden de wijkcontracten uit 1994 pas afgerond in 2001! Met andere woorden, het dubbele van de voorziene looptijd was nodig om de projecten tot een goed einde te brengen.

6. De resultaten van de eerste wijkcontracten

Welke resultaten konden de eerste wijkcontracten voorleggen? Omdat vele wijkcontracten nog lopende zijn of pas recent werden afgesloten, beperkten we ons tot de eerste 6 wijkcontracten, waarvoor volledige cijfers beschikbaar zijn. Een eerste vaststelling omtrent de eerste wijkcontracten, is het overschrijden van de voorziene looptijd van de operaties. Bijvoorbeeld, bij de eerste wijkcontracten voor wat betreft het eerste luik duurde het gemiddeld 29 maanden vooraleer een stedenbouwkundige vergunning werd verstrekt. Tussen de verschillende gemeenten bestonden er wel verschillen wat deze termijnen betreft, met het beste resultaat voor St-Gillis (16 maanden) en het traagste voor Elsene (38 maanden). De Brusselse Hoofdstedelijke Regering kwam aan deze trage looptijd enigszins tegemoet door binnen de meer recente wijkcontracten de termijnen van de operaties omtrent openbare ruimten te herleiden tot twee jaar.⁷¹ Het niet naleven van de looptijd, zelfs als die flexibel werd geïnterpreteerd, kon leiden tot het annuleren van bepaalde toegezegde subsidies. Voor sommige wijkcontracten bleven deze geannuleerde kredieten beperkt, maar voor de wijkcontracten St-Jan de Doper (Molenbeek) en Antwerpen-Alhambra (Brussel-Stad) bleef er nog respectievelijk 40 en 50 miljoen BEF aan ongebruikte kredieten over. In totaal werd van de voorziene Gewestelijke enveloppe van 1.200 miljoen BEF (voor de eerste 6 wijkcontracten) 238 miljoen, ofwel 20% van het voorziene krediet, niet gebruikt. Hoewel de eerste wijkcontracten pilootprojecten omvatten, waardoor het gebrek aan vertrouwdeheid met het instrument voor vertraging kon zorgen, viel een analoge vertraging ook voor de tweede generatie wijkcontracten (1997) te noteren. Het voorschot van 15% buiten beschou-

^{70.} AMBHG/AATL/RU/Q/2043/31-Doos 11: Notulen van de vergadering van de PCGO voor het wijkcontract Anneessens en Alhambra, dd. 19 september 1996.

Een belangrijk drukingsmiddel waren de criteria voor betoelaging die het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kon uitschrijven, de uiteindelijke goedkeuring van de dossiers door de Regering buiten beschouwing gelaten. Immers, enkel uitgaven die pasten binnen het programma van de wijkcontracten konden gesubsidieerd worden.

^{71.} Rekenhof: *Tenuitvoerlegging van de eerste "wijkcontracten" in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel, 158° Boek van het Rekenhof, A-253/1 - 2001/2002/B-72/1 - 2001/2002, pp. 26 en 33.

wing gelaten, restte er in oktober 2001 nog 19% aan ongebruikte kredieten voor deze tweede generatie wijkcontracten, of 506 miljoen BEF.⁷² Bij afsluiting van de tweede generatie wijkcontracten (4 wijkcontracten) bleek de achterstand veel meer weggewerkt, voor wat betreft Brussel-Stad. Voor de twee wijkcontracten van Brussel-Stad, “Marie-Christine” en “Papenvest”, bedroeg de voltooiingsgraad van het programma respectievelijk 96 en 93%. Voor de wijkcontracten van Schaarbeek (“Paviljoen”) en Anderlecht (“Rosée”) lag de voltooiingsgraad veel lager, met name respectievelijk 80% en 63%.⁷³ De gemeente Anderlecht scoorde daarbij het slechtste resultaat van alle afgesloten programma’s omtrent de wijkcontracten.

Tabel 2 – Gerealiseerde totale uitgaven voor de eerste 6 wijkcontracten (1994) (x 1.000 BEF)⁷⁴

	Anneessens-Fontainas Brussel	Antwerpen-Alhambra Brussel	Wielemans Vorst	Graystraat Elsene	St-Jan-de-Doper Molenbeek	Barrière van St-Gillis	Totaal
Luik 1	326.767	276.603	7.765	182.581	138.400	202.626	1.134.742
Luik 2	89.007	0	14.489	0	0	0	103.496
Luik 3	0	0	53.839	0	0	11.745	65.584
Luik 4	73.876	31.892	98.123	41.384	80.580	35.807	361.662
Luik 5	13.002	18.384	26.455	9.122	0	2.107	69.070
Coördinatie	4.447	3.907	4.129	3.924	2.080	3.460	21.947
TOTAAL	507.099	330.786	204.800	237.011	221.060	255.745	1.756.501
% van totaal	28.9%	18.8%	11.7%	13.5%	12.6%	14.6%	100%
Aangewend % t.o.v. initieel budget	81.0%	83.0%	96.0%	83.1%	81.0%	87.9%	84.5%

De bovenstaande tabel geeft de financiële resultaten van de operaties weer, die uiteindelijk werden uitgevoerd binnen de eerste wijkcontracten. Hoewel

⁷². Het percentage varieerde sterk van gemeente tot gemeente waarbij het slechtste resultaat geboekt werd door de gemeente Schaarbeek. Voor het wijkcontract Paviljoen bleef er immers nog 41.3% van het krediet over.
Rekenhof: *Tenuitvoerlegging van de eerste “wijkcontracten”* ..., p. 29.

⁷³. Brussels Hoofdstedelijk Parlement, Vragen en Antwoorden, dd. 15 januari 2005 (nr. 3), Antwoord op de vraag van Jacques Simonet, p. 15.

⁷⁴. Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98* ..., p. 103bis.

in het oorspronkelijke opzet uitgegaan werd van een deel privaat-publieke samenwerking om aan woningbouw/renovatie te doen, bleek de uiteindelijke uitwerking hiervan allesbehalve vanzelfsprekend. Immers, de luiken 2 en 3 (met de participatie van privé-investeerders) binnen de eerste 6 wijkcontracten bleken maar goed voor respectievelijk 5.9 en 3.7% van de totale uitgaven. Daardoor kwam het gros van de uitgaven toch op de schouders van de betrokken overheden terecht. Het zwaartepunt van de uitgaven lag dan ook in het eerste luik, waar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten samen investeerden in huisvesting. Bijna 65% van de totale uitgaven, of 1,1 miljard BEF werd in dit kader aangewend. Daarnaast trokken die overheden eveneens 360 miljoen BEF uit voor investeringen in openbare ruimten, terwijl voor het sociale luik van de wijkcontracten 4% van de enveloppe werd uitgetrokken. Door het mislukken van de PPS-projecten vielen de totale uitgaven ook veel lager uit. In plaats van een investering van ongeveer 4 miljard BEF, zoals oorspronkelijk voorzien, waren de eerste wijkcontracten goed voor bijna 1.8 miljard BEF.

De nadruk op publieke investeringen blijkt ook duidelijk uit onderstaande tabel, die een vergelijking maakt tussen het voorziene aantal woningen en het gerealiseerde aantal woningen per luik.

Tabel 3 – Voorzien en gerealiseerd aantal woningen
voor de eerste wijkcontracten⁷⁵

Wijkcontract	Aantal voorzien 1994	Luik 1	Luik 2/3	Aantal gerealiseerd 2000	Luik 1	Luik 2
Anneessens-Fontainas	199	66	133	116	74	42
Antwerpen-Alhambra	97	39	58	53	53	0
Wielemans	78	0	78	27	0	27
Gray	138	28	110	47	47	0
St-Jan-de-Doper	30	30	0	31	31	0
Barrière	53	45	8	70	58	12
TOTAAL	595	208	387	344	263	81
percentage luiken		35.0%	65.0%		76.5%	23.5%

Waar in de planning de realisatie van twee derde van de woningen voorzien werd in combinatie met privé-investeerders, bleek uiteindelijk dat de betrokken overheden zelf bijna 77% van de woningen moesten financie-

⁷⁵. Deloitte & Touche en Aries engineering environment: *Bilan des Contrats de Quartier 94-98 ...*, p. 105bis.

ren. In eerste instantie werd immers uitgegaan van de realisatie van 8 projecten binnen luik 2, 7 projecten binnen luik 3 en 8 initiatieven met een gemengd karakter (luik 2 en 3). Slechts 81 woningen werden echter geproduceerd samen met privé-investeerders. Bovendien werd slechts 58% van het voorziene aantal woningen effectief gerealiseerd.

Privé-investeerders werden niet gemakkelijk aangetrokken om investeringen te verrichten in “moeilijke” wijken. Zelfs het weglaten van verkoopplafonds kon in veel gevallen niet baten.⁷⁶ In een rondvraag ter voorbereiding van de eerste wijkcontracten kwam het architectenbureau Cooparch-Ru ook al tot een analoge conclusie. Volgens het bureau werden de meeste privé-bedrijven voor wat betreft investeringen in achtergestelde buurten voornamelijk afgeschrikt door de onveiligheid die deze wijken zou kenmerken: “Les promoteurs interrogés se plaignent de l’aspect insécurisant du quartier, aspect qui semble de loin le frein le plus puissant à l’investissement privé”.⁷⁷ Schepen van Stedenbouw Henri Simons (Brussel-Stad) kwam in 2000 tot de volgende conclusie: “Espérer attirer des investisseurs privés dans des quartiers débrulés est illusoire au début du processus. Il y a donc lieu d’accélérer le réaménagement des espaces publics”.⁷⁸

Naast operaties op het vlak van huisvesting zouden de overheden ook investeren in de openbare ruimten van de achtergestelde wijken (luik 4). Welke resultaten werden op dit vlak binnen de wijkcontracten geboekt? De uitvoering van de operaties in dit kader genereerde weinig problemen voor wat betreft de eerste wijkcontracten. Met deze investeringen werden een aantal wegen en trottoirs volledig heraangelegd, terwijl ook bomen werden geplant en nieuwe verlichting werd geplaatst. Daarnaast werden ook façades van gebouwen (zoals scholen) gerenoveerd, soms in samenwerking met operaties binnen het sociale luik van het wijkcontract of via Europese fondsen.⁷⁹ De coördinatie tussen de verschillende luiken verliep

⁷⁶ Rekenhof: *Tenuitvoerlegging van de eerste “wijkcontracten”* ..., p. 42.

In september 2001 besliste de Gewestelijke minister bevoegd voor wijkherwaardering wel een verkoopsplafond in te voeren in dit kader (vastgelegd op 870 euro/m² netto bewoonbare oppervlakte).

Rekenhof: *Tenuitvoerlegging van de eerste “wijkcontracten”* ..., p. 42.

⁷⁷ AMBHG/AATL/RU/Q-2043/31-Doos 7: Rapport van het architectenbureau Cooparch-RU: “Contrat de Quartier Anneessens-Fontainas. Phase 1: Tour de table des intervenants”, s.d.

⁷⁸ AMBHG/AATL/RU/Q-2043/31-Doos 11: Toespraak van Henri Simons, schepen van Stedenbouw omtrent de wijkcontracten Anneessens-Fontainas en Antwerpen-Alhambra, dd. 16 mei 2000.

⁷⁹ In het kader van socio-professionele inschakeling werden 10 straten (goed voor 6.000m²) in Vorst door lokale jongeren opnieuw betegeld.
Deloitte & Touche en ARIES: *Bilan des contrats de quartier 1994-1998 en Région Bruxelloise. Synthèse*. Rosières/Namen, rapport, december 2001, pp. 5 en 24.

in eerste instantie echter niet overal optimaal daar de heraanleg van openbare ruimten niet altijd in de onmiddellijke omgeving van woonprojecten plaats vond. Door problemen op het vlak van de aanbestedingen hadden verschillende projecten wel enige vertraging opgelopen.⁸⁰

Wat werd er tenslotte gefinancierd binnen het sociale luik (inclusief de coördinatie)? De uitgaven voor deze “sociale projecten” bleven bij de eerste wijkcontracten zeer beperkt: minder dan 6% van de totale uitgaven. De gemeenten Molenbeek, St-Gillis en Elsene gebruikten de kredieten voornamelijk om een coördinator aan te stellen. De gemeenten Brussel en Vorst hadden ook verschillende verenigingen aangeschreven om een aantal initiatieven te ontplooiën. Meestal werden de kredieten gebruikt voor informatiecampagnes naar de bewoners toe, maar in Brussel-Stad werd ook geld uitgetrokken voor een Sociaal Woningbureau en een Wijkregie.⁸¹

7. De recente evolutie omtrent de wijkcontracten.

De eerste generatie wijkcontracten had af te rekenen met verschillende problemen. Welke aanpassingen werden aan het programma doorgevoerd om deze problemen op te lossen?

Eerst en vooral werd de financiering van de wijkcontracten aangepast. Bij de eerste contracten werd voorzien dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest maximaal 70% van de publieke uitgaven voor zijn rekening zou nemen; het saldo van 30% zou door de gemeentelijke overheden gedragen worden. Omdat de wijkcontracten gelanceerd werden in armere gemeenten uit de eerste gordel, die met financiële moeilijkheden kampen, zorgde de bijpassing door de gemeente in sommige gevallen voor problemen. Daarom besliste de Hoofdstedelijke Regering in 2001 om het aantal wijkcontracten, dat jaarlijks werd gestart, van 5 naar 4 te herleiden maar met behoud van de bestaande financiële enveloppe. Met andere woorden, eenzelfde Gewestelijk krediet voor een kleiner aantal wijkcontracten (met dus meer Gewestelijk geld per wijkcontract). Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest trok zo 1 miljard BEF uit voor de vier wijkcontracten van 2002, waarbij nog eens 500 miljoen BEF uit het fonds van het samenwerkingsakkoord met de federale overheid werd gevoegd (tegenover een inbreng van 1.200 miljoen BEF voor 6 wijkcontracten in 1994). Dit zou moeten toe-

⁸⁰. Rekenhof: *Tenuitvoerlegging van de eerste “wijkcontracten”* ..., p. 52.

⁸¹. Het Rekenhof maakte wel bezwaar tegen de inbreng van dergelijke vzw's, die voor intransparantie zorgden.

Rekenhof: *Tenuitvoerlegging van de eerste “wijkcontracten”* ..., pp. 52 en 54.

laten om maximaal 90% van de publieke uitgaven te laten dekken door het Gewest, waardoor de gemeentelijke inbreng daalde tot 10%.⁸²

Het beheer van de projecten binnen de contracten verbeterde eveneens door de opgedane expertise, hoewel er zich problemen konden blijven voordoen. Het Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling stelde hieromtrent: "Er dient hierbij aangestreept dat de meeste gemeenten en betrokken organisaties reeds een stevige ervaring hebben opgebouwd in het omgaan met het wettelijk en financieel kader van een wijkcontract".⁸³ Bovendien hebben verschillende gemeenten aparte structuren in het leven geroepen, al dan niet in de schoot van de gemeentelijke administratie zelf, om de coördinatie van de verschillende gemeentelijke diensten en betrokken organisaties te verbeteren. De transversaliteit tussen de verschillende domeinen, die beoogd werd, maakte immers een dergelijke concertatie nodig. In Brussel-Stad werd hiervoor binnen de stedelijke administratie een aparte Cel "wijkcontracten"⁸⁴ opgericht, terwijl de gemeente Schaarbeek overging tot de creatie van een aparte vzw genaamd Renovas.⁸⁵ In Molenbeek werd een Dienst "Gesubsidieerde Projecten" in het leven geroepen, waar 12 medewerkers de projecten behandelen. Zodoende werd meer transversaliteit in de gemeentelijke organisatie gebracht: "Door het beheer van die programma's in één enkele dienst samen te brengen, brengen we een betere coördinatie tot stand, maar ook echte complementariteit van de verschillende initiatieven en continuïteit in globale herwaardering van de gemeente. Bovendien helpt het ons ook om de grote ingewikkeldheid van die verschillende initiatieven te boven te komen. Al die programma's volgen verschillende regels, een verschillend ritme, verschillende richtingen. Als het ene begint, loopt het andere af. De initiatieven zijn soms van lange adem en moeten toch voortgezet worden", zo stelde Sylvie Lahy, kabinetschef van de burgemeester van Molenbeek in 2002.⁸⁶ Contact tussen de gemeentelijke diensten, zoals financiën,

⁸². Perscommuniqué van Eric Tomas, minister in de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, belast met Economie, Tewerkstelling en wijkherwaardering, dd. 13 december 2001: "Quatre contrats de quartier ont été désignés par le Gouvernement pour l'année 2002". Deze mogelijkheid werd alleszins geboden, maar de uiteindelijke financiering kon verschillen van gemeente tot gemeente. Waar voor de wijkcontracten Heyvaert (Molenbeek) en Jeruzalem (Schaarbeek) in 2002 het financieringsprogramma inderdaad een gemeentelijke inbreng van 10% voorzien werd, bedroeg dit voor het wijkcontract Blyckaerts (Elsene) bijvoorbeeld 35%.

Cijfergegevens van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Bestuur Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw.

⁸³. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 9.

⁸⁴. De Stad Brussel had evenwel al coördinerende instellingen zoals de "Afvaardiging voor de Ontwikkeling van de vijfhoek", die eveneens een informatieve functie had.

⁸⁵. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 4.

⁸⁶. <http://www.wijken.irisnet.be/content/contentnl.asp?ref=121>.

wegen, mobiliteit, stedenbouw, personeelszaken, enz. stond centraal. Ze vervolgde: "Dat platform creëert een ware teamspirit binnen de gemeentelijke administratie. Het is ook van die Dienst dat een globale visie op herwaardering van de gemeente uitgaat. De oprichting van een gecentraliseerde managementdienst heeft het ons mogelijk gemaakt om de opvolging van onze programma's te optimaliseren, of die nu van stedenbouwkundige of sociale aard zijn of draaien rond de wegeninfrastructuur".⁸⁷

De contacten binnen de gemeentelijke overheid verliepen echter niet altijd zoals gewenst. Ondanks de overlegstructuren bleven in sommige gevallen strubbelingen voorkomen: "In Schaarbeek bijvoorbeeld heeft dit gebrek aan voorbereidend overleg tussen de Schepenen spanningen veroorzaakt die niet bevorderlijk hebben gewerkt op de ontwikkeling van een geïntegreerd programma", aldus het GSSO.⁸⁸

Er bleven echter verschillende problemen bij de besluitvorming rond de wijkcontracten, waarbij ook in de relatie tussen het Gewest en de gemeenten. De concertatie tussen de verschillende politieke actoren bleek niet in alle gevallen optimaal te verlopen. Gewestelijke begeleidingscomités voorzagen in het overleg tussen de minister bevoegd voor wijkherwaardering en de betrokken gemeenten, waarbij advies over en sturing voor de verschillende operaties werd voorzien. Maar, zo stelde het Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling vast, "ondanks de officiële aanbeveling van de betrokken Minister om regelmatig via deze gewestelijke begeleidingscomités overleg te plegen, moet worden vastgesteld dat de gemeenten hier niet altijd politiek vertegenwoordigd zijn, wat soms voor moeilijkheden zorgt bij het maken van richtinggevende keuzes".⁸⁹

Een aantal nadelen die tijdens de eerste generatie wijkcontracten naar voren kwamen, bleven ook nadien gelden. Zo bleef de samenwerking met privé-partners problematisch. Het aantal operaties binnen de luiken 2 en 3 bleef zeer beperkt. "Mogelijke operaties binnen deze luiken worden bijna bij voorbaat geschrapt onder het mom van 'te moeilijk' en 'te complex', nog vooraleer naar mogelijke privé-partners wordt gezocht", zo stelde het GSSO in 2001.⁹⁰

Sommige gemeenten hebben geleerd in te spelen op de complexe structuur van betoelaagde projecten. De aanwezigheid en functionering van de vele overheden die op het stedelijke terrein ageren hebben aanleiding gegeven tot veel problemen, maar deze complexiteit bood tegelijk mogelijkheden aan de lokale besturen. Wanneer de deuren van één bepaalde overheid gesloten bleven, kon bij een andere worden geklopt. Daarbij werd

⁸⁷. <http://www.wijken.irisnet.be/contenu/contentnl.asp?ref=121>.

⁸⁸. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002* ..., p. 10.

⁸⁹. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002* ..., p. 5.

⁹⁰. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2001* ..., p. 8.

er zeer flexibel en creatief te werk gegaan. Eén van de nadelen aan verschillende betoelaagde programma's was bijvoorbeeld de beperking van de tijdsduur waarbinnen gesubsidieerd zou worden. Bijvoorbeeld, de gemeente Sint-Jans-Molenbeek wilde een wijkhuis oprichten in het kader van het wijkcontract Heyvaert (gelanceerd in 2002). De oprichting hiervan en de personeelskosten gedurende de eerste vier jaren zouden betaald worden via dit programma. Daarna voorzag de gemeente er in om het personeel te verlonen in het kader van het preventie- en veiligheidscontract waar de gemeente eveneens over beschikte.⁹¹ Hierdoor werd de transparantie echter allesbehalve bevorderd. Het Rekenhof stelde dan ook hieromtrent: "De controle op de aanwending van de fondsen wordt bovendien bemoeilijkt door het feit dat de meeste ... verenigingen subsidies ontvangen van het Gewest of in sommige gevallen van de Franse Gemeenschapscommissie, voor identieke of aanverwante activiteiten die hen in het raam van de wijkcontracten zijn toevertrouwd".⁹² Met andere woorden, de verschillende subsidiestromen laten toe om personeel dat de gemeente zelf of via gemeentelijke vzw's inzet voor bepaalde tijd te financieren. Dit bleek een creatieve manier te zijn om één van de voor de lokale besturen grote problemen in de betoelaagde programma's op te lossen. De gemeente werd immers geconfronteerd met de nood aan gekwalificeerd personeel, dat wegens de beperkte duur van bepaalde programma's (veelal jaarlijks of tweejaarlijks) elders zijn heil zocht.

Een andere evolutie binnen de wijkcontracten was de nadruk op een snellere realisatie van de projecten. In 1997 had de Hoofdstedelijke Regering het programma "initiatiefwijken" gelanceerd, dat projecten rond "fysische ingrepen" (de bouw van sportterreinen, "agoraspace's", omnisporthallen, enz.) en initiatieven rond "beter samenleven" behelsde in achtergestelde wijken. Daarbij moest er voor werkgelegenheid gezorgd worden voor de plaatselijke bewoners en diende een korte realisatieperiode van 18 maanden gehanteerd te worden. Hierbij was ook een inbreng van de federale overheid via het samenwerkingsakkoord met het Gewest voorzien.⁹³ De Brusselse Hoofdstedelijke Regering besliste in 2000 om de "initiatiefwijken" in het programma van de wijkcontracten te incorporeren, waarbij de "voordelen" van het eerstgenoemde programma zouden worden overgenomen. Daarbij werd voornamelijk bedoeld op de snelle realisatie

⁹¹. GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2002 ...*, p. 10.

⁹². Rekenhof: *Tenuitvoerlegging van de eerste "wijkcontracten" ...*, p. 54.

⁹³. Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: *Note aux membres du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale. Création d'un programme pour le développement des quartiers en difficulté*, dd. 1 december 1997, p. 4.

Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: *Décisions du Gouvernement du 18 juin 1998*, p. 1.

van bepaalde projecten. Voornamelijk de projecten in de luiken 4 en 5 dienden gerealiseerd te worden binnen een periode van 2 jaar. Bovendien werden er een aantal andere aanpassingen aan de wijkcontracten doorgevoerd. Naast de hogergenoemde standaardisering van de Plaatselijke Commissie voor Geïntegreerde Ontwikkeling en een uniformisering van de werkingsregels, werd ook de “financiële” aanpak verbeterd. Een versnelde uitbetaling van de subsidies aan de uitvoerders diende volgens de Hoofdstedelijke Regering gerealiseerd te worden. Hiervoor werd gedacht aan de oprichting van een vzw (waardoor soepeler gewerkt zou kunnen worden doordat er minder controle op werd uitgeoefend) om de grote sommen van de wijkcontracten te beheren. Door de verminderde controle (via de vzw-structuur) werd een snellere verstrekking van de subsidies aan de betrokken vzw's, OCMW's of pararegionale instellingen mogelijk, aldus het discours van de Hoofdstedelijke Regering. Zo moesten deze verenigingen en instellingen niet langer via de gemeentelijke overheid gefinancierd te worden.⁹⁴ In 1998 richtte de Brusselse Hoofdstedelijke Regering bijvoorbeeld een vzw op, met als doel het beheer van de kredieten van de hogergenoemde “Initiatiefwijken”: de vzw “Initiatieven in de wijken voor Brussel”. De coördinatie van en de controle op het programma werd verzekerd door een cel binnen de diensten van de Secretaris-generaal van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.⁹⁵ In 1998 werd voor de vzw door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 100 miljoen BEF uitgetrokken.⁹⁶ Het Rekenhof laakte echter dergelijke constructies omdat ze voor verminderde controle en intransparantie zorgden.⁹⁷

Een “Gewestelijke Dienst ter herwaardering van de Wijken” werd eveneens binnen het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Bestuur Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw, opgericht met het oog op het beheer van de kredieten en de programma's van de wijkcontracten. Daarenboven zou de nieuwe dienst zich bezig houden met het beheer van de subsidies van het Europese Fonds voor Regionale Ontwikkeling.

Bij de eerste wijkcontracten lag uiteindelijk sterk de nadruk op de huisvesting, die via de overheden gecreëerd werd, en op investeringen in de openbare ruimten. Hoe evolueerden de projecten van de wijkcontracten?

⁹⁴. Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: *Note aux membres du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale*, dd. 28 oktober 1999, “wijkcontracten-initiatiefwijken”, p. 2.

⁹⁵. Brusselse Hoofdstedelijke Regering: *Betekening van de vergadering van 15 januari 1998: Uitvoering van een actieprogramma voor wijken in moeilijkheden*, dd. 22 januari 1998.

⁹⁶. Brusselse Hoofdstedelijke Regering: Ordonnantie houdende aanpassing van de algemene uitgavenbegroting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor het begrotingsjaar 1998, dd. 15 december 1998. In: *Het Belgisch Staatsblad*, dd. 20 mei 1999, p. 17760.

⁹⁷. Rekenhof: Tenuitvoerlegging van de eerste “wijkcontracten” ..., p. 54.

Bij de meer recente contracten werd getracht om meer operaties in het sociale luik te realiseren. In dit sociale luik hadden de bewoners doorgaans een grotere participatie, veel meer dan bij de andere luiken van de wijkcontracten. Wat werd er voorzien binnen dit sociale luik? Door het gebrek aan “plaatselijke, collectieve infrastructuur” binnen de achtergestelde buurten werd getracht hieraan binnen het sociale luik te verhelpen. Het ging dan om de oprichting van wijk- of buurthuizen, lokale sportinfrastructuur, ontmoetingsplaatsen enz.⁹⁸ Voor de financiering van deze projecten na de looptijd van het wijkcontract werd vervolgens gerekend op de tussenkomst van de gemeenschapscommissies of andere overheden.⁹⁹

Minister-voorzitter Picqué wilde met de nieuwe wijkcontracten van 2005 dan weer meer nadruk leggen op de creatie van (sociale) huisvesting (via bouw of renovatie). Voor het luik huisvesting zou de formule van de samenwerking met privé-bedrijven (PPS) voort worden gezet. Daarnaast wilde hij ook meer projecten die kaderden binnen de lokale economische ontwikkeling, waarbij de interactie met het sociale luik van de wijkcontracten belangrijk was.¹⁰⁰

Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest besliste recent ook om wijkcontracten opnieuw te starten in bepaalde wijken, die reeds eerder van een dergelijk contract hadden genoten Immers, de investeringen die in die wijken gedaan werden zorgden wel voor een verbetering van een aantal disfuncties, maar konden uiteraard niet alle noden lenigen. Vandaar dat het Gewest van de noodzaak uit ging om verschillende malen in eenzelfde wijk te investeren, via “opfrissingen”. In februari 2005 werd zo door de Hoofdstedelijke Regering geld vrijgemaakt voor de Schaarbeekse wijk Lehon-Renkin. Hetzelfde geldt voor de wijk St-Jan-de-Doper in Molenbeek, die in 1994 een wijkcontract toegewezen kreeg.¹⁰¹

Verschuillende aanpassingen aan de wijkcontracten werden dus doorgevoerd om de operaties flexibeler en vlotter te laten verlopen, waarbij ook aandacht was voor de financiële beperkingen van de gemeenten en waarbij de doelstellingen regelmatig werden bijgesteld.

⁹⁸. Het gaat hier om initiatieven binnen de recentere wijkcontracten. Binnen de eerste generatie wijkcontracten waren de maatregelen binnen het sociale luik beperkt.

⁹⁹. “De indrukwekkende impact van het voortzetten van dergelijke projecten en initiatieven op andere overheidsbudgetten is tot vandaag op geen enkele manier becijferd”, zo stelde het GSSO echter terecht.

GSSO: *Bevindingen en voorstellen 2001* . . ., p. 8.

¹⁰⁰. Le Soir: *Donation facilitée et contrats de quartier*, dd. 21 januari 2005.

¹⁰¹. De Schaarbeekse Schepen van Stedenbouw, Christine Smeysters (Ecolo) was evenwel niet gelukkig met de keuze en had graag een andere wijk uitgekozen voor de investeringen. In een kranteninterview stelde ze: “We zijn daar natuurlijk dankbaar voor, maar we hadden gesuggereerd om een andere wijk te kiezen, waar meer werk aan de winkel is”. Brussel deze Week: “Schaarbeek wil ander wijkcontract”, dd. 3 februari 2005, p. 3.

8. Conclusies

De Gewestelijke programmatie via wijkcontracten om in achtergestelde wijken te investeren was één van de instrumenten, die gestoeld waren op de Gewestelijke visie die vanaf 1989 ontwikkeld werd. Concepten zoals de “globale impuls” en “solidariteit” stonden hierbij centraal. Door deze stadsvernieuwing te verbinden aan voorwaardelijke toelagen kon het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (net zoals andere hogere overheden) de betrokken gemeenten in een bepaalde richting duwen. De beslissingsmacht bleef stevig in handen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De dossiers dienden immers allemaal ter goedkeuring naar de Hoofdstedelijke Regering te worden gestuurd, terwijl tijdens de uitvoering van het programma via de voorwaarden voor betoelaging eveneens een strikte controle kon uitgeoefend worden. Hoewel de gemeenten als essentiële partner naar voren werden geschoven kon het Brussels Hoofdstedelijk Gewest dan ook haar invloed laten gelden, hoewel hierbij ruimte gelaten werd voor onderhandelingen met de gemeenten, waarbij bepaalde gemeentelijke verzuchtingen in het achterhoofd werden gehouden. Zo dienden de wijkcontracten in sommige gevallen om bestaande gemeentelijke programma's te verlengen en te versterken.

Ondanks het opzet van de wijkcontracten – en breder van de algemene Gewestelijke toelagenpolitiek – om de bewoners mee te betrekken in de besluitvorming verliep deze participatie allesbehalve vlot. Hoewel er verschillende overleginstrumenten werden voorzien bleef de inbreng van de bewoners beperkt tot adviesverstrekking. Bovendien richtten ze zich voornamelijk op de initiatieven rond de openbare ruimten en de sociale projecten. Op het gros van de uitgaven kwam er dus weinig bewonersreactie. Met andere woorden, de gemeente en het Gewest hadden enerzijds het overwicht binnen de overlegcommissie en konden anderzijds op het einde van de procedure de belangrijkste beslissingen treffen. De bewonersparticipatie bleef dan ook al bij al beperkt. Desalniettemin heeft de standaardisering van de overlegcommissie en de uitbreiding naar het middenveld voor een versterking van de bewonersinbreng gezorgd.

Niet alleen de inbreng van de overheden, de bewoners en betrokken verenigingen werd nagestreefd door middel van de wijkcontracten. Ook en vooral de samenwerking met privé-investeerdere werd gezocht in het kader van de vernieuwing van de achtergestelde wijken. Deze privé-investeerdere bleken echter zeer moeilijk te vinden. De haalbaarheid van publiek-private samenwerking bleek dan ook niet vanzelfsprekend. Het gevolg was dan ook dat het gros van de investeringen in de achtergestelde wijken via de wijkcontracten op de schouders van de betrokken overheden terecht kwam. Het Gewest trachtte hierbij wel verschillende financieringsbronnen complementair in te zetten, hetgeen op zich evenwel voor de

uitvoerders problemen met zich bracht omwille van de verschillen in beleidsvisie en voornamelijk de verschillende reglementering die elke overheid toepaste.

Centraal in de Gewestelijke conceptie stond het geven van een impuls op verschillende domeinen, waarbij de inbreng van een aantal overheden werd voorzien. Hoewel de complementariteit van de verschillende overheden leidde tot de realisatie van verschillende projecten, impliceerde ze ook een aantal problemen. Een doorgedreven samenwerking tussen de verschillende overheden op bepaalde beleidsdomeinen, wordt door sommige beleidsmakers als de oplossing bij uitstek naar voren geschoven als reactie op de incoherente, ongestructureerde ad-hoc aanpak van weleer. De wijkcontracten tonen echter aan dat de beleidsvisie en de aanpak van de betrokken overheden verschillend is, waarbij de verschillende procedures en reglementen die met de programma's gepaard gaan nog buiten beschouwing gelaten worden. Desalniettemin zorgde de betrokkenheid van de verschillende publieke actoren er voor dat er een verscheidenheid aan initiatieven ontplooid kon worden. Bovendien werden de lokale besturen, door de financiering van projecten die min of meer complementair waren, "gedwongen" hun eigen bestuurlijke organisatie in vraag te stellen en te reageren op de impulsen die door de hogere overheden gegeven werden.

Tot slot een bemerking van meer algemene aard. Het programma van de wijkcontracten past goed binnen de recente evolutie op het vlak van de intergouvernementele verhoudingen. Net zoals in andere West-Europese landen is er reeds geruime tijd op het vlak van de financiering van de lokale besturen een evolutie naar een meer contractgebonden aanpak merkbaar. Waar in het verleden gewerkt werd met onvoorwaardelijke fondsen, werd recenter meer gebruik gemaakt van voorwaardelijke toelagen, die de hogere overheid toelaten de lokale besturen in een bepaalde richting te stuwen. Deze evolutie werd op het lokale niveau niet door iedereen geapprecieerd. Volgens Claude Michel [PRL-oppositie in de Hoofdstedelijke Raad in 1989] stond niets minder dan de ontmanteling van de lokale autonomie centraal in het beleid van Minister-Voorzitter Charles Picqué. Hij vergeleek het Brussels Hoofdstedelijk Gewest dan ook met de bouwheer die de directieven uitdeelde aan de gemeenten, die dan als aannemers zouden fungeren.¹⁰² Deze bemerking past dan weer in het debat rond het gebrek aan coördinatie en samenwerking tussen de gemeenten. Het betreft, met andere woorden, de organisatie van de verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten. De financiering van bepaalde projecten draait dan ook niet louter om de rea-

^{102.} Brusselse Hoofdstedelijke Raad, plenaire vergadering dd. 19 oktober 1989, p. 151, Claude Michel.

lisatie van de weerhouden initiatieven, maar werpt tegelijk een blik op de institutionele organisatie van het Brussels model.

Lijst van Afkortingen

AATL:	Administration de l'Aménagement du Territoire et du Logement
AMBHG:	Archief van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
BRAL:	Brusselse Raad voor het Leefmilieu
COCOF:	Franstalige Gemeenschapscommissie
GewOP:	Gewestelijk Ontwikkelingsplan
GOMB:	Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij Brussel
GSSO:	Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling
MCI:	Ministerie van Communicatie en Infrastructuur
OCMW:	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
OOTB:	Overleg opleidings- en tewerkstellingsprojecten Brussel
PCGO:	Plaatselijke Commissie voor Geïntegreerde Ontwikkeling
PPS:	Publiek-private samenwerking
VGC:	Vlaamse Gemeenschapscommissie

Taal en Onderwijs

Rudi Janssens

Taalonderwijs Nederlands bij volwassenen in Brussel

Een onderzoek naar het profiel, de motivatie en het
taalgebruik van de cursisten Nederlands
in het volwassenenonderwijs

Inleiding

Dit onderzoek naar het taalonderwijs bij volwassenen vindt zijn oorsprong in een vroeger onderzoek van het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel naar het algemene taalgebruik in Brussel (zie Janssens, 2001). Eén van de belangrijkste conclusies van dat onderzoek was dat men het Nederlands niet langer louter als de omgangstaal van de Brusselse Vlamingen mag beschouwen, een functie waartoe sommigen in politieke discussies deze taal wel eens dreigen te verenigen, maar dat de taal een eigen rol speelt binnen het huidige Brusselse taallandschap. Deze loskoppeling tussen ‘taal’ en haar ‘native speakers’ lijkt evident, zo zal waarschijnlijk niemand zich in het hoofd halen te beweren dat het belang van het Engels in Brussel recht evenredig is aan het aantal Brusselaars dat het Engels als thuistaal spreekt, idem voor het Frans. Eenzelfde redenering over de positie van het Nederlands is veel minder evident in een gepolariseerde context waarin beide officiële Brusselse talen in termen van krachtsverhoudingen tussen bevolkingsgroepen worden opgevoerd.

Het feit dat de functie van het Nederlands zich niet beperkt tot de communicatie tussen Nederlandstaligen impliceert dat ook ‘anderstaligen’ deze taal gebruiken. Nu krijgen alle kinderen die in Brussel school lopen, ongeacht hun onderwijskeuze of onderwijsniveau, lessen Nederlands op school. Hiernaast zijn er echter ook heelwat volwassenen die de taal willen of moeten leren. Dit onderzoek wil meer duidelijkheid scheppen in wie de volwassenen zijn die daadwerkelijk de stap naar een taalopleiding Nederlands zetten, waarom ze een dergelijke cursus volgen en waar ze deze taal (willen) gebruiken. Het onderzoek heeft geen pedagogische aspiraties in de zin dat het geen evaluatie wil zijn van bepaalde leermethoden, noch het proces van taalverwerving wil beschrijven en evenmin het bereikte onderwijsniveau wil toetsen. In deze bijdrage hoeft men dus geen uitspraken te verwachten over taalvaardigheid of de methodologie van het taalonderricht. De finaliteit ligt bij het concrete profiel, de motivatie

en het gebruik van de taal door de cursisten. Op basis van deze gegevens wordt ook de link naar het taalbeleid gelegd.

De gegevens waarop dit onderzoek steunt werden via vragenlijsten verzameld bij studenten Nederlands. Voor de realisatie van dit project wil ik dan ook iedereen danken die mee heeft geholpen de nodige gegevens te verzamelen: Mevr Deslé en Mevr Van Nuffel van het Huis van het Nederlands in Brussel en de contactpersonen in de verschillende instellingen, in alfabetische volgorde, Dhr Anckaert (Haute Ecole Francisco Ferrer), Mevr Berben (Bruxelles Formation), Mevr Billens (CVO-KHNB), Mevr Cauchie (CVO Audiovisueel Centrum), Mevr Friquet (CPS Saint-Gilles), Mevr Geurts (Brusseleer Centrum voor Basiseducatie), Dhr Monten (CVO Brussel), Dhr Nobus (Willemsfonds Nederlands voor Anderstaligen), Dhr Stasser (CLL Talencentrum), Mevr Stuart (EPFC), Mevr Van den Brempt (NTI Languages), Mevr Vandormael (Lerian), Mevr Van de Velde (CVO Vrije Gesubsidieerde Taalleergangen) en Mevr Van Lil (Talencentrum KUB) en uiteraard alle leerkrachten en personeelsleden van de instellingen die mee hielpen bij het verspreiden en het inzamelen van de vragenlijsten.

1. Analyse kader

Voor een goed begrip van de gekozen aanpak en de interpretatie van de resultaten is het gepast eerst even stil te staan bij de specificiteit en de diversiteit van de Brusselse situatie. In een erg beperkte theoretische bijdrage worden de positie van het Nederlands in Brussel enerzijds en het taalonderwijs bij volwassenen en de taalpolitiek hieromtrent anderzijds geschetst. Het is tevens een illustratie van de problemen die de conceptualisering van het volwassenenonderwijs in een minderheidstaal in een meertalige omgeving met zich meebrengt.

1.1 Positie van het Nederlands in Brussel

Waarom leert iemand Nederlands in Brussel? Volgens de Eurobarometer¹ blijken de belangrijkste motieven om een andere taal te leren voor de doorsnee volwassen Europeaan, en ook voor de Belg, haar gebruikswaarde op buitenlandse vakanties en de persoonlijke voldoening te zijn. In de Brusselse context kan men zich echter afvragen in hoeverre deze aspecten meespelen en waarom iemand een minderheidstaal leert, terwijl het Frans de dominante taal is en men zich ogenschijnlijk overal met deze

¹. Eurobarometer 54. Special Survey on Languages. December 2000.

taal kan behelpen. Als we van de Eurobarometer mogen vertrekken en er van uit gaan dat de meerderheid van de taalcursisten niet wordt gedreven door een mogelijke vakantie in Vlaanderen of Nederland speelt vooral persoonlijke verrijking een doorslaggevende rol en blijkt de druk van de onmiddellijke leefomgeving eerder verwaarloosbaar.

Dit ligt ook in het verlengde van wat men in de sociologische theorievorming vindt. De meeste verklaringsmodellen gaan uit van de omgekeerde evolutie: het zijn de leden van de minderheidsgroep die geneigd zijn de meerderheidstaal aan te leren en zich in bepaalde mate te gaan integreren of zelfs assimileren. Leden van de meerderheidsgroep hoeven dan ook de minderheidstaal niet te gebruiken. Toch is de huidige Brusselse situatie moeilijk te vatten binnen het duale concept van een minderheidstaal versus een meerderheidstaal. Dit concept gaat uit van een machtsverschil waarbij de minderheidstaal haar bestaan rechtvaardigt als communicatiemiddel binnen de minderheid. De dominante groep legt binnen die redenering haar taal als *lingua franca* op en claimt op die manier ook het grondgebied zelf (Conner, 1993). Dit is ook de redenering die sommigen in Brussel volgen en waaruit men dan besluit dat Brussel een Franstalige stad is. Zelfs het feit dat taal voor de minderheid een 'core value'² is verandert weinig aan dit gegeven. Maar vermits de minderheid in dat geval zijn taal zal willen behouden kan dit tot spanningen leiden met de meerderheid. Door het opleggen van de dominante taal kan de meerderheidsgroep aan de basis liggen van een proces van defragmentatie waarbij men moet trachten het breekpunt te vermijden door de minderheid culturele en taalrechten te verlenen die dan leiden tot een vorm van cultureel of taalpluralisme op voorwaarde dat men hiernaast nog een aantal overkoepelende waarden deelt (Smolicz, 2002). Het gebruik van de minderheidstaal blijft dan beperkt tot de communicatie binnen de groep zelf. Dit is ook in grote mate het verhaal van Brussel met parallel hieraan de evolutie van de staatshervorming. Maar dit in wezen absorptieproces dat slechts beperkte ruimte laat voor minderheidstalen lijkt in de praktijk minder irreversibel. Alhoewel het moeilijk is in de Belgische/Brusselse context taalevoluties te meten zijn er toch een aantal indicaties dat het Nederlands in Brussel de laatste jaren aan belang heeft gewonnen. Dit gaat gepaard met het feit dat in de huidige meertalige context de *lingua franca* niet alle (taal)domeinen kan domineren wat in een tweetalige situatie wel het geval is. Op deze manier krijgen andere talen ook ruimte binnen een context waar vroeger het Frans domineerde. Het meerderheids/minderheids verklaringsmodel is in dit geval ontoereikend om de evolutie te verklaren.

² Zie Smolicz & Seacombe (1985)

Alvorens naar de motivatie te peilen van die volwassenen die Nederlands leren trachten we hier zicht te krijgen op de manier waarop een taal zich naast een andere dominante taal weet te positioneren en op die manier een rol weet op te eisen buiten de groep van haar 'native speakers'. Wil men de positie van een taal bepalen dan dient men deze ten opzichte van een verankerde standaard te 'meten'. Bij gebrek aan taaldemografische data en omdat niet alle aspecten van een taal zomaar kwantificeerbaar zijn is het allerm minst evident de positie van talen ten opzichte van elkaar te gaan vergelijken binnen een hiërarchische structuur of een sociaal systeem. Een vergelijkbaar probleem stelt zich binnen de sociologie bij de evaluatie van sociale en prestigeverschillen. Om een vergelijkingskader te scheppen gebruikt men daar het begrip 'status'. Deze term verwijst naar een positie in een sociaal systeem, een positie die relatief is en door discriminerende aspecten kan worden bepaald. Het feit dat een sociaal systeem aan de basis van de vergelijking ligt illustreert het relatieve karakter van die positie. De studie van het verfransingsproces in Brussel leert ons dat taal een essentieel onderdeel van iemands sociale positie kan uitmaken en die positie historisch kan verschuiven. Niet enkel meerderheid en minderheid zijn relatieve begrippen, de rol en positie van een taal t.o.v. beide heeft evenmin een absoluut karakter. Hierbij dient men de aparte plaats van taal binnen de sociologische theoriën over status en statusverwerving in het achterhoofd te houden. Een status wordt deels toegeschreven op basis van een aantal aspecten waarover men zelf weinig controle heeft (zoals leeftijd, geslacht, etnische afkomst) maar anderzijds ook door aspecten die men als resultaat van eigen inspanningen of keuzes heeft verworven. Taal is hiervan een voorbeeld, maar dan wel van een totaal andere orde dan materiële statusindicatoren die meestal een tijdelijk karakter hebben en die wanneer ze op een gegeven moment ook voor mensen met een lagere status bereikbaar zijn hun status verliezen en worden vervangen door goederen die voor de lagere strata quasi onbereikbaar zijn zodat het verschil in status opnieuw door andere kenmerken kan worden beklemtoond. Status wordt evenzeer door immateriële aspecten gekenmerkt. Deze zijn veel minder zichtbaar, denken we maar aan het effect van het culturele kapitaal op de slaagkansen binnen het onderwijs (zie Bourdieu & Passeron, 1970; Janssens & De Metsenaere, 2000), maar veelal resistenter. Door mechanismen van sociale selectie en exclusie zijn ze veel minder bereikbaar voor mensen met een lagere sociale status. Taal is binnen deze tweedeling een buitenbeentje. Taal kan een statusindicator zijn (denken we bijvoorbeeld aan de positie van het Frans in het 19^e eeuwse Vlaanderen) en is veel zichtbaarder dan andere vaardigheden die een persoon beheerst, maar ligt als kenniselement wel binnen het bereik van een grote groep mensen die een lagere status bezitten zonder dat deze moeten vrezen dat eens ze de taal beheersen ze op korte termijn haar

functie zal verliezen omwille van het feit dat ze door een andere taal werd vervangen. In tegenstelling tot andere statusindicatoren kan taal een absorberende karakter aannemen, een gegeven waarop gans het verfransingsproces van de hoofdstad was gebaseerd. Hierbij wordt een deel van de statuskloof gedicht, hetgeen niet belet dat men nieuwe grenzen kan creëren. Zo kan men als Franstalige Brusselaar in een formeel gesprek door de manier waarop men Frans praat het statusverschil met een Franssprekende migrant beklemtonen waarna men zonder moeite dezelfde migrant als lid van de eigen taalgemeenschap kan beschouwen tegenover Nederlandstaligen. Taal is dan ook geen absoluut statuscriterium maar dient geëvalueerd op basis van zijn gebruik binnen een gegeven context m.a.w. op basis van de functie van de taal. Het is enkel door de evolutie van het taalgebruik binnen die context te gaan bestuderen en verschillen te duiden dat men een vergelijkingsbasis kan creëren en uitspraken doen over de status van de taal. Het is niet het spreken van de taal op zich dat status verleent aan de spreker maar het feit dat hij of zij op een bepaald ogenblik ten aanzien van anderen deze taal kan of effectief gaat gebruiken.

Een theoretisch model op basis waarvan men talen kan vergelijken ontbreekt binnen de taalsociologie. Wel zijn er een aantal auteurs die een classificatiesysteem hanteren waarbij men een typologie van talen hanteert (zie Ferguson, 1966), een vitaliteitsindex berekent (Extra e.a., 2002) categoriseert op basis van vooraf geselecteerde kenmerken, situeert op een aantal dimensies of beide vorige combineert (zie Mackay, 1976; Ammon, 1989). Volgens deze auteurs zijn er verschillende dimensies die de status van een taal bepalen en we pikken er hier de meest evidente uit om de recente evolutie van het Nederlands en haar relatieve positie ten aanzien van het Frans te schetsen.

Een essentiële indicatie van de status van een taal is de gepercipieerde status van haar sprekers. Dit was één van de belangrijkste gangmakers van het verfransingsproces in Brussel. Maar de socio-demografische kenmerken van Franssprekenden en Nederlandssprekenden hebben de laatste 50 jaar belangrijke wijzigingen ondergaan. Waar het Frans vroeger de taal van de elite was, is dit vandaag ook de taal van de armere migranten uit de Maghreblanden en is het spreken van Frans op zich niet langer een indicatie van het behoren tot de begoede klasse. En waar het Nederlands traditioneel als de taal van de arbeiders gold, zien we nu dat het grootste deel van de huidige Nederlandstaligen inwijkelingen zijn uit Vlaanderen die minstens een diploma hoger onderwijs hebben behaald (zie Janssens, 2001). De heterogeniteit, vooral dan binnen de groep Franstaligen, maakt dat de taal aan absolute status inboet, waar dit voor het Nederlands net omgekeerd is.

Alhoewel het aantal Franssprekende gezinnen een duidelijke meerderheid vormt en in het publieke leven het Frans zijn plaats als lingua franca

blijft opeisen, is het Nederlands meer dan een minderheidstaal. Op basis van het aloude statusverwervingsmodel van Blau & Duncan (1967) kan men stellen dat er een spanningsveld bestaat tussen taal als element van de 'ascribed status' (taal werd gekoppeld aan de afkomst van de persoon, zoals bijvoorbeeld de uitdrukking 'verfranse' Vlamingen illustreert) en als element van de 'achieved status' (bereikt met de hulp van de opleiding die men volgt). Kenmerkend voor minderheidsgroepen is de 'ascribed status' van de taal waarbij taal de minderheidspositie onderstreept. Het is duidelijk dat het Nederlands meer is dan de minderheidstaal van de Vlaamse Brusselaars en ze als een taal met een eigen functie binnen het Brusselse taallandschap los van zijn 'native speakers' moeten gezien worden. Waar de groep volwassenen die in een eentalig Nederlandstalig gezin opgroeiden zo'n 10% van de Brusselse bevolking uitmaakt beweert een derde van de Brusselaars 'goed tot uitstekend' Nederlands te kunnen spreken (zie Janssens, 2001). Het aantal Nederlandskundigen is groter dan het aantal 'native speakers', m.a.w. het 'achieved' aspect overtreft het 'ascribed'. Bij taalgemengde gezinnen zien we ook dat hoe jonger de ouders zijn hoe meer ze geneigd zijn ook voor het Nederlands als tweede gezinstaal te kiezen (zie Janssens, 2001). Een verdere relativisering van het begrip 'minderheidstaal' volgt ook uit het feit dat het Nederlands wel door een minderheid van de Brusselaars maar door een meerderheid van de Belgen wordt gesproken, hetgeen uiteraard ook mee haar status in Brussel bepaalt. Waar de positie van de Vlamingen in Brussel niet los kan gezien worden van de positie van de Vlamingen binnen België, is dit eveneens het geval voor het Nederlands.

Een andere indicator is het gebruik van de taal als onderwijstaal. Niet alleen lopen bijna alle kinderen uit Nederlandstalige gezinnen in het Nederlandstalig onderwijs school, steeds meer Franstaligen of 'andersstaligen' frequenteren dit onderwijs. Een groeiend aantal niet-Nederlandstaligen opteren voor het Nederlands als onderwijstaal. Het Nederlandstalig onderwijs richt zich dus niet uitsluitend op de kinderen van de eigen minderheidsgroep waarbij de overlevering van de taal bij de intergenerationele overdracht centraal staat, maar fungeert als het onderwijs in het Nederlands voor alle Brusselaars. 'La liberté du père de la famille' leidde niet tot een verdere inkrimping maar tot een groei van het Nederlandstalig onderwijs. Dit fenomeen gaat lijnrecht in tegen de traditionele conceptie van een minderheidstaal.

Tenslotte kunnen we ook niet voorbij aan het belang van meertaligheid binnen de economie. Naast het Frans won het Nederlands aan belang als taal van de sterkste economische regio van het land en voor de jobs die talenkennis vergen is het Nederlands haast even belangrijk dan het Frans (Janssens, 2001). Hiernaast speelt ook het Engels een rol. In een geglobaliseerde economie domineert het Engels als voertaal en ook Brussel als

belangrijke internationale metropool ontsnapt niet aan deze invloed. Het groeiende belang van het Engels belet niet dat ook het Nederlands als taal groeipotentieel heeft. Het Engels wordt niet zozeer door Engelstaligen gesproken maar als een lingua franca binnen een deel van de internationale gemeenschap in Brussel en binnen de economische sector, twee domeinen waar het niet zozeer het Nederlands maar vooral het Frans verdringt. Een sterkere Vlaamse economie creëert een vraag naar meer Nederlands, een internationalisering een vraag naar meer Engels. In een rondvraag naar de verwachte evolutie van het taallandschap in Brussel worden beide trends door de ondervraagden bevestigd, ongeacht hun linguïstische achtergrond (Janssens, 2001).

Uit het voorgaande mag blijken dat de positie van het Nederlands in Brussel zich versterkt. Het gebrek aan taaldemografische data belet de grondige studie van deze tendens. Belangrijk is dat de huidige analyse toch een aantal aanknopingspunten biedt voor het beleid om de positie van het Nederlands verder te ondersteunen. Zo kan men de status van een taal enkel verhogen als het beleid zich niet uitsluitend op de taalgroep zelf richt. De cultuursector is hiervan een illustratie, het aanbod richt zich niet uitsluitend naar de Vlamingen in Brussel maar vanuit een eigen cultuurvisie ondersteunt het beleid initiatieven voor al diegenen die hieraan willen participeren ongeacht hun culturele en/of linguïstische achtergrond. Op onderwijsgebied zien we een vergelijkbare verschuiving van een politiek waarbij men onderwijs organiseert voor Vlamingen in Brussel naar de organisatie van onderwijs in het Nederlands voor alle Brusselaars. Dit open model, waarbij de individuele burger de keuze kan maken, biedt veel meer groeipotentieel aan de minderheidstaal dan bijvoorbeeld een veel rigider model zoals in Quebec waar de dominante taal als model wordt naar voor geschoven en de politiek t.a.v. de minderheidstaal zich uitsluitend op de minderheidsgroep zelf richt. Het feit dat een derde van de Brusselaars beweert vrij goed Nederlands te spreken bevestigt, onafgezien van de effectieve taalkennis, dat er een potentieel publiek voor een dergelijke politiek bestaat. Het ondersteunen van taallessen is een logisch gevolg van deze optie om ook anderen bij de initiatieven vanuit Vlaamse hoek te betrekken. Wie deze lessen volgt en waar die personen Nederlands willen gebruiken zijn vragen die in de volgende hoofdstukken een antwoord moeten krijgen.

1.2 Nederlands leren in Brussel

Alhoewel Brussel een officieel tweetalige stad is wordt van de Brusselaars niet verondersteld dat ze tweetalig zijn. Tweetaligheid in Brussel verwijst in de eerste plaats naar een politiek concept waarbij in de relatie tussen

de burger en de overheid of de burger en de verschillende vormen van maatschappelijke dienstverlening een evenwaardige keuze tussen twee talen centraal staat en niet naar een noodzakelijke kennis van beide talen. Voor regionale en federale materies moet een tweetalige ambtenaar en voor lokale een tweetalige dienst de vrije keuze van het gebruik van één van beide officiële talen garanderen, gemeenschapsmateries worden via parallelle structuren op basis van de taal uitgebouwd. Deze vorm van ‘politieke tweetaligheid’ wordt perfect geïllustreerd door de manier waarop het onderwijs georganiseerd is. Voor de onderwijsorganisatie betekent dit dus niet dat beide talen als onderwijstaal worden gebruikt om ‘tweetalige’ burgers op te leiden, een model waarvoor men bijvoorbeeld in het Groot-Hertogdom Luxemburg kiest, maar wel de uitbouw van een duale onderwijsstructuur waarin enerzijds het Frans als instructietaal wordt gebruikt en het Nederlands als een apart vak wordt aangeboden of omgekeerd. Iedereen die in Brussel onderwijs heeft gevolgd heeft dus beide talen in één of andere vorm aangeboden gekregen waarbij de competentie grotendeels afhankelijk is van de keuze van de onderwijsinstelling. Maar slechts een gedeelte van de inwoners heeft onderwijs genoten in Brussel. De jongeren die in Vlaanderen een deel van hun onderwijs carrière doorliepen hebben dan wel Frans als schoolvak gehad, voor diegenen uit Wallonië is dat zelfs niet vanzelfsprekend voor het Nederlands. Zo is in het lager onderwijs in Vlaanderen het Frans vanaf het vijfde leerjaar een verplicht vak, waar dit in Wallonië niet noodzakelijk Nederlands hoeft te zijn maar bijvoorbeeld ook de optie Engels en Duits als taalvak in het lager onderwijs tot de mogelijkheden behoort. Naast Belgische inwoningen telt Brussel als migratiestad ook een derde inwoners met een vreemde nationaliteit waarvan de kans quasi onbestaande is dat ze ooit Nederlands hebben geleerd. Eigenlijk verbergt de diversiteit van diegenen die nog nooit Nederlands hebben geleerd nog een complexer probleem want waar we in een systeem van leerplichtonderwijs uitgaan van het feit dat iedereen wel een of andere vorm van onderwijs heeft genoten en dat het volwassenenonderwijs en dus ook het taalonderwijs hierop een aanvulling biedt, is dit niet voor alle migranten het geval en vervangt het volwassenenonderwijs, in casu de taallessen, soms zelfs de basisopleiding. Er loopt dus niet alleen een taalkloof maar ook een noord-zuid-kloof door de Brusselse bevolking en beide kruisen elkaar in het taalonderwijs aan volwassenen. Deze diversiteit vormt ongetwijfeld de grootste uitdaging voor de betrokken onderwijsactoren.

Het taalonderwijs bij volwassenen is moeilijk binnen een eenduidig kader te vatten. Dit ligt in de eerste plaats bij de diverse uitgangspunten die verschillende organisaties en instellingen die deze vorming aanbieden hanteren. Binnen het leerplichtonderwijs en de hogere opleidingen die hierop aansluiten verloopt alles vrij gestroomlijnd. Weliswaar zijn er ver-

schillen tussen landen of regio's onderling en worden er vanuit verschillende filosofische en religieuze achtergronden en door particuliere en overheidsinitiatieven onderwijscurricula aangeboden, maar het uiteindelijke doel blijft jongeren een mix van algemene en arbeidsmarktgerichte vaardigheden aan te leren die als een globaal pakket worden aangeboden en resulteren in een diploma dat in belangrijke mate de toegang tot de arbeidsmarkt bepaalt. Het feit dat leerlingen in hun onderwijsloopbaan bepaalde keuzes moeten maken of instellingen een selectief toelatingsbeleid voeren doet niets af aan dit 'front-end'³ concept. Eens men het welomschreven aanbod heeft doorlopen of de leeftijd heeft bereikt waarbij men niet langer onderwijsplichtig is wordt de vormingsperiode als afgesloten beschouwd. Binnen dit traditionele onderwijsdenken bekleedt het volwassenenonderwijs een uitzonderingspositie. Bij deze onderwijsvorm komt de nadruk minder op algemene maar meer op specifieke vorming te liggen en staat de cursist en de keuzes die hij of zij maakt centraal. De inhoud en de finaliteit van de geboden opleidingen op dit niveau vertonen dan ook een veel grotere diversiteit en het is niet langer de bedoeling een totaal vormingspakket aan te bieden maar eerder een meer op maat gesneden cursus. Alhoewel men schier eindeloos kan discussiëren over wat volwassenenonderwijs nu eigenlijk is of moet zijn, geeft de definitie van Darkenwald en Merriam (1982) een mooie omvattende omschrijving: *'Adult education is a process whereby persons whose major social roles are characteristic of adult status undertake systematic and sustained learning activities for the purpose of bringing about changes in knowledge, attitudes, values or skills'*. Deze elementen vinden we eveneens terug in het taalonderwijs, één van de belangrijkste pijlers binnen dit volwassenenonderwijs. In het licht van voorgaande definities kunnen we hierbij twee 'onderwijsniveaus' onderscheiden: een instrumenteel niveau waarbij de nadruk ligt op het aanleren van een taal, op de kennis en de vaardigheden; en een tweede niveau waarbij naast deze kennisinhouden taal tezelfdertijd wordt gezien als een middel om waarden en normen door te geven (cfr de taal als sleutel tot gans de cultuur). Alhoewel waardenvrij onderwijs een contradictio in terminis is, en het tweede niveau ook het eerste veronderstelt, speelt deze indeling wel een belangrijke rol in de manier waarop instellingen voor volwassenenonderwijs hun publiek recruter en selecteren. We gaan nu even dieper in op beide niveaus en de verschillende visies op het volwassenenonderwijs die hiermee samenhangen.

³ Dit concept verwijst naar een onderwijsmodel waarbij de kennisoverdracht tussen generaties zich concentreert op de leeftijd van 3 à 6 jaar tot, uiteraard afhankelijk van het land en de opleiding, 16 à 25 jaar, dit in tegenstelling tot 'recurrent education' dat staat voor een model waarbij in de levensloop van een persoon verschillende leerperiodes worden ingelast (zie o.a. Boyle, 1982).

Een eerste visie op taalonderwijs legt de nadruk vooral op de instrumentele kennis van de taal. Mensen gaan een taal leren omdat ze de taal als waarde op zich appreciëren of omdat ze door omstandigheden worden gedwongen in bepaalde situaties een nieuwe taal te gebruiken. Alhoewel de omstandigheden hier heel divers kunnen zijn pikken we er toch één specifiek domein uit waar er een grote vraag is naar taalkennis, namelijk de nood aan meertaligheid binnen de arbeidssituatie. Hiermee zitten we in de kern van het debat rond 'levenslang leren' dat stelt dat door de huidige evolutie van de arbeidsmarkt het enerzijds onmogelijk is dat het reguliere onderwijs alle noodzakelijke kwalificaties voor het beroepsleven aanlevert en anderzijds dat de beroepsloopbaan steeds vaker wordt gekenmerkt door een opeenvolging van verschillende jobs met deels verschillende kwalificatievereisten. Er zullen dus steeds periodes zijn waarin men nieuwe leerinhouden zal moeten verwerken en andere vaardigheden aanleren. In dit opzicht maakt het volwassenenonderwijs samen met het reguliere onderwijs integraal deel uit van de 'normale' onderwijsloopbaan van een individu en is het in dat opzicht geen uitzondering. Wat wel verschilt zijn de actoren die aan het onderwijsproces participeren, vermits naast de overheid ook de sociale partners en andere economische actoren bij de opleiding betrokken zijn en dat er ook meer ruimte komt voor privatisering van de opleidingen. De impact van de overheid is hier dus minder sterk en het inschakelen ervan in het taalbeleid van de overheid zal dan ook slechts op een beperkt aantal initiatieven betrekking hebben en niet op het ganse veld van avond- en weekendlessen Nederlands. Maar omdat men een specifiek vormingsprogramma aanbiedt kan men het aanbod wel veel gericht op de noden afstemmen en soepeler inspelen op mogelijke veranderingen.

In een tweede visie op volwassenenonderwijs staat socialisatie versus emancipatie centraal. De bedoeling is niet alleen leerinhouden over te dragen maar ook houdingen, waarden en normen. Binnen deze denkrichting bepaalt de inrichting van het traditionele onderwijs wie wat kan leren en dus ook wie een bepaalde status kan bereiken. Voor vrouwen in sommige islamitische landen betekent dit bijvoorbeeld dat ze slechts toegang hebben tot die onderwijsonderdelen die ze voor hun latere (beperkte) status en rol zullen nodig hebben. Ook bij ons zien we een vergelijkbaar mechanisme bij migrantenjongeren die vaak ongeacht hun intellectuele capaciteiten bewust of onbewust naar het technische en beroepsonderwijs gedraineerd worden. Binnen deze context richt volwassenenonderwijs zich op diegenen die in het normale onderwijscircuit om de één of andere reden uit de boot zijn gevallen. In tegenstelling tot de eerste visie draait het hier niet uitsluitend om een manco aan leerinhouden die een bijkomende opleiding noodzakelijk maken. De dropout is niet toevallig, alhoewel dit falen veelal als een individueel probleem gezien wordt. Onderzoek

in verschillende landen toont duidelijk aan dat er vooral inzake geslacht, etnische achtergrond, sociale achtergrond en fysieke handicap significante verschillen te noteren vallen tussen diegenen die al dan niet met succes als jongere hun onderwijsparcours met een diploma beloond zien (zie bijvoorbeeld Stuart & Thomson, 2001). De remediërende functie van het volwassenenonderwijs komt ondermeer tot uiting in de benaming die lokaal aan deze onderwijsvorm wordt gegeven: onderwijs voor sociale promotie, tweedekansonderwijs ... Binnen dezelfde emancipatorische traditie past ook wat men in het Engels gemeenzaam 'community education' noemt, een concept dat vooral in achtergebleven rurale gebieden werd toegepast (bijvoorbeeld de 'Pedagogie van de onderdrukten', Freire 1974) maar hierna ook ingang heeft gevonden in bepaalde wijken van moderne stedelijke centra. Het onderwijs richt zich hier niet op gedepriveerde individuen of bevolkingsgroepen maar op een achtergestelde gemeenschap in zijn geheel. Buurtopbouwwerk is een typisch voorbeeld van deze benaderingsstrategie. Een andere specifieke groep die in deze bijdrage de nodige aandacht zal krijgen zijn diegenen voor wie taalonderwijs wordt gezien als een onderdeel van een integratieproces in een meertalige en multiculturele omgeving; hetzij iemand die omwille van zijn specifieke achtergrond een essentiële taal onvoldoende beheerst, hetzij iemand die zich als nieuwkomer aan een dergelijke omgeving dient aan te passen. Het doel van het onderwijs sluit hier aan bij de vorige voorbeelden maar in dit laatste geval is het meestal wel de overheid die het vormingsinitiatief neemt.

Tenslotte staan we nog even stil bij het gevoerde overheidsbeleid inzake taalcursussen Nederlands. De bevoegdheidsverdelingen binnen de Belgische staatsstructuur liggen dusdanig dat zowel het onderwijsbeleid, het integratiebeleid als het tewerkstellingsbeleid, de drie beleidsdomeinen die het meest met de taallessen verbonden zijn, gemeenschapsmateries zijn wat maakt dat in Brussel respectievelijk de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap bevoegd is voor deze problematiek. Er is dus geen globaal Brussels taal- of integratiebeleid. Met uitzondering van opleiding in het kader van de onderwijs- of tewerkstellingsbevoegdheden hoeft de Franstalige Gemeenschap uiteraard geen beleid inzake taalcursussen Nederlands uit te bouwen. Alle initiatieven vanuit deze hoek situeren zich voornamelijk binnen de eerste visie. Het beleid van de Vlaamse Gemeenschap daarentegen incorporeert aspecten uit beide visies. Vandaar dat we ons in deze bijdrage vooral tot de Vlaamse Gemeenschap beperken. Alhoewel via het departement Onderwijs de Vlaamse Gemeenschap rechtstreeks aanbieder is van cursussen zelfstudie (Begeleid Individueel Studeren) waar men ook Nederlands kan leren, speelt de overheid vooral een stimulerende (zie infra bijvoorbeeld de opleidingscheques) en een coördinerende rol. In haar beleid staat de oprichting van 'Huizen van het Nederlands' centraal. Dit initiatief van het Ministerie van Onderwijs groeide uit

de rondetafelconferentie over 'Nederlands als Tweede Taal', hetgeen meteen de richting aangeeft van waaruit de overheid deze problematiek benadert. Deze huizen fungeren als het centrale aanspreekpunt voor niet-Nederlandstaligen die een cursus Nederlands willen volgen en trachten de potentiële cursisten na een intakegesprek en een testafname naar het gepaste cursusaanbod te verwijzen. Buiten Brussel spelen ze een belangrijke rol in het verplichte 'inburgeringsbeleid' van de Vlaamse overheid dat er zich op richt nieuwkomers in Vlaanderen een opleidingstraject aan te bieden waarin het taalonderwijs, maatschappelijke oriëntering en beroepsopleiding centraal staan. In Brussel is het volgen van een inburgeringstraject niet verplicht, maar toch vervult het Huis van het Nederlands ook hier de coördinerende rol die het elders ook vervult. Hiernaast kende de Vlaamse wetgever het Brusselse Huis bij zijn oprichting in september 2003 nog twee extra kerntaken toe: kwaliteitsondersteuning van het cursusaanbod en de promotie van het Nederlands in Brussel. In het nieuwe Vlaamse regeerakkoord van 19 juli 2004 wordt deze laatste taak nog eens extra beklemtoond via de oprichting van een supplementaire instelling: *'Van het Vlaams-Nederlands Huis te Brussel verlangen we dat het een belangrijke bijdrage levert aan de promotie van de Nederlandse taal en cultuur bij de internationale gemeenschap. Het heeft hiertoe een drievoudige functie: debat en ontmoeting over actuele culturele en maatschappelijke problemen in Europa; informatie over de Nederlandse taal en de Nederlands-Vlaamse cultuur en samenleving; presentatie van die taal en cultuur aan Europa.'*⁴ Maar ook het meer dwingende karakter van het Vlaams inburgeringsbeleid lijkt niet langer aan Brussel voorbij te gaan *'We zorgen voor een aangepaste uitvoering van het inburgeringsbeleid in Brussel. Hierbij houden we rekening met de onmogelijkheid om de gemeentebesturen tot samenwerking te verplichten en de bijzondere situatie op het terrein (meertalige omgeving)'*⁵. De beleidsvisie achter de ondersteuning van taalcursussen Nederlands voor volwassenen berust dus niet uitsluitend op de erkenning en promotie van de instrumentele functie van het Nederlands als communicatiemiddel in het tweetalige Brussel maar benadrukt vooral de integratieve functie van de taal in de Vlaamse/Brusselse samenleving.

⁴ Deze passage werd geciteerd uit het 'Regeerakkoord 2004. Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen. De ontplooiing van Vlamingen en Vlaanderen duurzaam bevorderen. Een zorgzame, lerende samenleving. Goed en doelmatig bestuur. Vlaamse Regering 2004-2009. Zoals te vinden op http://www.vlaanderen.be/start/documenten/overheid/vlaamse_regering/Vlaamsregeerakkoord2004-2009.doc dd 1 september 2004.

⁵ ibidem

2. Probleemstelling en methodologische benadering

Waarom zou iemand in Brussel Nederlands leren als hij of zij overal in het Frans terecht kan en deze taal reeds beheerst? Dit is de vraag die aan de basis van dit onderzoek ligt. Waarom opteren deze personen voor een 'minderheidstaal' in een dominant Franstalige omgeving? Eigenlijk kan men het Nederlands moeilijk een minderheidstaal noemen: het aantal sprekers daalt niet, de taal dreigt niet te verdwijnen en evenmin heeft ze minder rechten dan het Frans. De term minderheidstaal refereert in dit kader uitsluitend aan het aantal sprekers binnen een welomschreven gebied, en dat zijn er in Brussel toch nog steeds meer dan in een gemiddelde Vlaamse provinciestad. Toch is het niet onbelangrijk ons deze vraag te stellen. Geconfronteerd met een 'sterkere' taal of talen is het interessant te weten wie deze mensen zijn, waar ze de motivatie halen deze taal te leren en waar ze de taal ook effectief willen gebruiken. Ook voor het beleid lijkt het antwoord op deze vraag niet onbelangrijk: wie bereiken ze reeds met hun taalonderwijsbeleid, waar gebruiken deze cursisten het Nederlands en welke hiaten kan men eventueel opvullen met een aangepast taalbeleid of waar dient men de prioriteiten te leggen of te verschuiven? Dit onderzoek zou een beter inzicht moeten verschaffen in de dynamiek van het Nederlands en aanknopingspunten kunnen bieden om deze dynamiek te sturen.

Een representatief beeld krijgen van de cursisten is praktisch en financieel niet realiseerbaar. Het taalonderwijs voor volwassenen is in Brussel een vrij onoverzichtelijk geheel. Alleen al een zoektocht in de Gouden Gids levert ruim 120 talenscholen op in het Brussels Hoofdstedelijke Gewest, dit los van allerlei bedrijfsinitiatieven en tal van individuele leraars die bijscholing aanbieden voor leerlingen en studenten waarvan we er wekelijks tientallen in de Vlan kunnen vinden. Structureel onderscheiden we in deze bijdrage drie groepen van initiatieven: deze gefinancierd door de Vlaamse Gemeenschap via dewelke de Vlaamse Gemeenschap zijn taalbeleid in Brussel mee vorm kan geven alhoewel ze hier niet zelf het initiatief nemen, deze gefinancierd door de Franstalige Gemeenschap en/of het Brussels Hoofdstedelijke Gewest die zich op het eerste niveau van het beschreven referentiekader richten en tenslotte de privé-initiatieven die een marktgerichte benadering hanteren. Het feit dat de verdeling van de kandidaat-cursisten vanuit Vlaamse hoek wordt gecoördineerd en het cursusaanbod op een vergelijkbare manier wordt gestructureerd bood de mogelijkheid een vrij accuraat profiel op te bouwen van de cursist die via Vlaamse initiatieven in Brussel Nederlands leert. Op basis van de lokale spreiding, het aantal

studenten, het niveau van de betrokken cursus en de verdeling dag/avondonderwijs werden een 500-tal cursisten bevraagd. Door de diversiteit aan Franstalige kant werd hier geopteerd om een aantal verschillende types initiatieven te bevragen om een zo breed mogelijk spectrum te dekken: een klein initiatief dat lokaal recruteert, een initiatief dat mikt op een ruimer publiek en over meerdere gemeenten recruteert, een opleiding verbonden aan een school, taalcursussen opgezet voor bijdriven en individuele werknemers en eentje verbonden aan een universitaire instelling. In totaal werden voor deze initiatieven samen een 400-tal cursisten bevraagd. Of deze 400 representatief zijn voor alle initiatieven die vanuit de Franstalige Gemeenschap worden gefinancierd is uiteraard een open vraag, maar gezien hun aantal zullen ze ons wel in staat stellen eventuele verschillen te duiden. Tenslotte namen ook een 40-tal cursisten van privé-scholen aan het onderzoek deel. Vermits deze initiatieven vooral samenwerken met bedrijven zijn de klassen dan ook veel homogener dan deze uit de initiatieven die vanuit de verschillende overheden worden gesubsidieerd en waarvan de meeste open staan voor alle belangstellenden. Dit resulteerde in ruim 900 cursisten die aan het onderzoek deelnamen, waardoor de vooropgestelde 500 ruim werden overschreden.

Om maximale informatie te verzamelen over zoveel mogelijk taaldomeinen werd als meetinstrument voor een vragenlijst geopteerd. Hierbij kwamen volgende modules aan bod: persoonlijke achtergrond van de cursisten, hun onderwijsverleden, de taalkennis, enkele aspecten van de cursus Nederlands die ze momenteel volgen, taalgebruik in het gezin van herkomst, taalgebruik binnen het huidige gezin, taalgebruik in het beroepsleven en nog enkele algemene vragen over taalgebruik in private en publieke situaties. Omdat deze methode toch een zekere mate van taalbeheersing vraagt en deze niet bij alle cursisten aanwezig is werden nog een 30-tal cursisten basiseducatie met een eenvoudigere vragenlijst bevraagd.

De ondervraagden hadden de keuze tussen een Nederlandstalige, een Franstalige of een Engelstalige versie van de vragenlijst. De contactpersonen in de verschillende instellingen maakten geen melding van het feit dat deze keuze voor hun cursisten problemen opleverden zodat er geen bijkomende vertalingen nodig bleken. De eerste vragenlijsten werden in oktober 2003 verspreid, de laatste werden in april 2004 ingezameld. De gegevens werden met het statistische programma SPSS verwerkt. Om de leesbaarheid van dit document voor iedereen optimaal te houden worden de resultaten meestal in de vorm van kruistabellen aangeboden. De tekst zelf is echter gebaseerd op een multivariate analyse van het datamateriaal.

3. Wie volgt een cursus Nederlands in Brussel?

Een doorsnee cursist Nederlands bestaat vanzelfsprekend niet. Toch is het interessant een aantal achtergrondkenmerken van de cursisten eens op een rijtje te zetten en te vergelijken met deze van de Brusselaars in het algemeen, niet alleen om te weten wie nu eigenlijk een cursus volgt, maar om onrechtstreeks ook een inzicht te krijgen in de motieven van diegenen die deze keuze maken. Hierna gaan we wat dieper in op de taalidentiteit en de taalkennis van deze cursisten.

3.1 Achtergrondkenmerken van de cursisten

Op basis van onze data is het onmogelijk een representatief beeld op te hangen van de cursisten, zeker gezien de verschillen qua organisatie, cursusduur, niveau en finaliteit hetgeen elke momentopname zoals deze relatieveert. Van twee groepen kunnen we wel een correct beeld opvangen: van de cursisten die lessen volgen in instellingen die gesubsidieerd worden door de Vlaamse Gemeenschap (op basis van de selectie en verspreiding van de vragenlijsten) en van alle Brusselaars (op basis van een representatieve steekproef en een bevraging naar het taalgedrag van alle Brusselaars in het jaar 2000⁶). Het profiel wordt geschetst op basis van een dubbele vergelijking: deze tussen de cursisten die lessen volgen in instellingen die gesubsidieerd worden door de Vlaamse Gemeenschap versus de Franse Gemeenschap en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest enerzijds en de cursisten Nederlands die in Brussel wonen versus de totale populatie van de Brusselse volwassenen anderzijds. Hierbij dienen we uiteraard rekening te houden met het feit dat we de cursisten moeten vergelijken met de niet-Nederlandstalige bevolking m.a.w. met de totale populatie met uitzondering van de Brusselaars waar Nederlands reeds als thuistaal fungeert, hetzij als enige thuistaal hetzij in combinatie met het Frans.

Brusselaars indelen naar taal is verre van evident. In de Brusselse context is het niet zo eenvoudig iemand als een 'Vlaming' of een 'Franstalige' te duiden. In deze bijdrage hanteren we een puur linguïstische benadering en gebruiken we de thuistaal of thuistalen van de betrokkenen als basis voor categorisering. Met thuistaal verwijzen we hier naar de taal van het gezin waarin de ondervraagde opgroeide, het gaat dus om een concept vergelijkbaar met het eerder vage 'moedertaal'. Thuistaal wordt gedefinieerd als: de taal die de vader met de respondent spreekt of sprak (en omgekeerd), de taal die hij of zij met zijn moeder spreekt of sprak (en omge-

⁶ Voor een beschrijving van de data en de aanpak, zie Janssens, 2001.

keerd) en de taal die de ouders onderling gebruiken of gebruikten. Het voordeel van deze definitie is dat men op basis hiervan exclusieve en exhaustieve categorieën kan bouwen die meerdere talen per gezin toelaten, dat alle mogelijke talen en taalcombinaties tot een bepaalde categorie behoren zonder vooraf reeds te de realiteit moeten reduceren en dat de ondervraagde afhankelijk van het tijdstip van ondervragen niet over de verschillende categorieën evolueert. Op basis van de officiële talen onderscheiden we vijf categorieën: ‘Nederlandstaligen’ of personen die opgroeiden in een gezin waar uitsluitend Nederlands werd gesproken tussen de ouders en de ondervraagde en door de ouders onderling, ‘Franstaligen’ waar uitsluitend Frans werd gesproken, de ‘traditioneel tweetaligen’ waar zowel Nederlands als Frans werd gebruikt, de ‘nieuwe tweetaligen’ die thuis het Frans met een andere taal dan het Nederlands combineerden en de ‘anderstaligen’ die thuis noch Nederlands noch Frans spraken. Dat het aantal gezinnen dat het Nederlands met een andere taal combineert verwaarloosbaar is vertelt ons al iets over de functie van het Nederlands in Brussel.

In de eerste tabel zien we de verdeling van de groepen over de twee grote types van initiatieven⁷ en het representatieve sample van 2000. Om de vergelijking met dit sample te maken werden in tabel 1 enkel de cursisten weerhouden die in Brussel zelf wonen. Voor beide groepen van initiatieven vertegenwoordigen deze zo’n 80% van hun leerlingen.

Tabel 1 – Spreiding taalgroepen Brusselse cursisten

	VI Gem	Fr Gem	Sample2000
Franstalig	26,9	52,8	57,0
Nederlands/Frans	1,5	3,6	11,1
Frans/Andere	18,2	18,7	10,3
Andere	53,4	24,9	21,5

⁷. Tenzij anders vermeld hebben tabellen waarin een vergelijking met het representatieve sample van 2000 worden gemaakt enkel betrekking op de cursisten die in Brussel wonen.

Uit tabel 1, beperkt tot de Brusselse cursisten, blijkt duidelijk dat de Vlaamse en Franstalige initiatieven⁸ een verschillend publiek aantrekken: de initiatieven gesubsidieerd vanuit de Franstalige Gemeenschap tellen significant meer Franstaligen dan deze gesubsidieerd vanuit de Vlaamse Gemeenschap die op hun beurt dan weer significant meer ‘anderstaligen’ aantrekken. Op het eerste zicht kan het verbazing wekken dat er ook een aantal traditioneel tweetaligen bij de cursisten terug te vinden zijn. Het gaat hier echter om een erg specifieke groep tweetaligen, namelijk diegenen die uit gezinnen komen waar de ouders onder elkaar uitsluitend Frans spreken maar in hun conversaties met hun kinderen ook Nederlands gebruiken. Alhoewel het hier slechts om een beperkt aantal cursisten gaat is het toch opvallend dat waar deze groep nog geen 20% van de traditioneel tweetalige Brusselaars uitmaakt (in 50% van de Brusselse gezinnen gebruiken de ouders immers ook onder elkaar beide talen) de helft van de cursisten uit een dergelijk gezin komt. Ook hier zetten de reeds vastgestelde verschillen zich door, de traditionele tweetaligen die cursussen volgen die vanuit de Franstalige Gemeenschap worden gesubsidieerd komen haast allemaal uit een dergelijk gezin (dus Franstaligen die het Nederlands adopteren) waar de diversiteit onder de traditioneel tweetalige cursisten uit de Vlaamse initiatieven qua communicatietype groter is⁹. Alhoewel voor de Franstalige initiatieven de representativiteit niet gegarandeerd is, valt het toch op dat ze qua taalachtergrond veel nauwer aansluiten bij de verdeling die geldt voor de globale Brusselse populatie en de samenstelling van de cursistenpopulatie uit de door Vlaanderen gesubsidieerde initiatieven hier significant van afwijkt. Tevens trekken Vlaamse initiatieven naast Brusselaars ook nog een aantal inwoners uit Vlaanderen aan (ongeveer 21%), Franstalige initiatieven recruterende dan weer meer in Wallonië (ongeveer 11%). Nog dit ter info: de cursisten die les volgen in privéscholen komen slechts voor de helft uit Brussel.

Tabel 2 geeft een indicatie van de herkomst van de cursisten. De tabel is opgebouwd rond de nationaliteit die de cursist bij geboorte droeg omdat dit een duidelijker beeld geeft van de diversiteit van de betrokken populatie. We maken hierbij een onderscheid tussen Belgen, West-Europeanen, Centraal- en Oost-Europeanen, Amerikanen (voornamelijk uit Zuid- en Midden-Amerika), Marokkanen, Turken en de rest van Afrika en Azië.

⁸ We spreken hier makkelijkheidshalve van Vlaamse en Franstalige initiatieven om het verschil tussen beide te duiden alhoewel beide gemeenschappen uiteraard niet altijd de echte initiatiefnemers zijn en het hier geen wetenschappelijke categorisering betreft.

⁹ Gegeven de kleine aantallen kan men hierover verder geen wetenschappelijke uitspraken doen.

Tabel 2 – Nationaliteit cursisten bij geboorte

Regio	Vl Gem	Fr Gem	Privé
België	23,0%	57,2%	70,7%
W-Europa	15,1%	16,4%	21,9%
Centraal/Oost Europa	13,5%	2,4%	2,4%
Amerika	6,2%	1,7%	2,4%
Marokko	11,6%	8,9%	2,4%
Rest Afrika	15,7%	7,3%	-
Turkije	3,9%	1,6%	-
Rest Azië	10,1%	2,9%	-

Zoals men op basis van de taalachtergrond reeds kon vermoeden is het publiek van de instellingen die door de Vlaamse Gemeenschap worden gesubsidieerd heel divers. Slechts een derde heeft momenteel de Belgische nationaliteit. Franstalige initiatieven hebben een dominant Belgisch publiek met de West-Europeanen als tweede grootste groep. Ter illustratie werden ook de cijfers voor de privé-initiatieven opgenomen die hun publiek quasi uitsluitend uit Belgen en West-Europeanen putten. In het verlengde hiervan wekt het weinig verbazing dat bijna de helft van de cursisten van de door de Franstalige Gemeenschap gesubsidieerde initiatieven in Brussel zelf is geboren en zo'n 20% in Wallonië waar de cursisten uit de Vlaamse initiatieven voor twee derde uit het buitenland komen. Ook de redenen waarom de in het buitenland geboren residenten momenteel in Brussel wonen verschillen naargelang de subsidiebron: de Franstalige initiatieven tellen significant meer personen die omwille van economische motieven naar Brussel kwamen (voor hun job, die van de partner of hun ouders) waar de redenen bij de buitenlandse cursisten die we in de Vlaamse initiatieven vinden veel diverser zijn en ook de groep die om persoonlijke of politieke redenen naar Brussel kwamen onder deze cursisten significant meer vertegenwoordigd zijn. Dat we ook een aantal cursisten vinden die in Vlaanderen geboren (zo'n 20-tal) zijn mag geen verbazing wekken. Zo bleek bijvoorbeeld uit ander onderzoek dat ongeveer een derde van de inwijkelingen uit Vlaanderen die in Brussel komen wonen in een eentalig Franstalig gezin in Vlaanderen zijn opgegroeid (zie Janssens, 2001).

Grosso modo kan men stellen dat de groep cursisten 60% vrouwen telt, ruim de helft van buitenlandse origine is, de helft jonger dan 30, 60% hooggeschoold is en de meerderheid gehuwd. Alhoewel deze cijfers weinig zeggen is het toch heel opmerkelijk dat slechts 5,6% van de cursisten een eenoudergezin vormt, waar toch 25% van de Brusselse kinderen in een dergelijk gezin woont¹⁰. Alhoewel beide geen synoniem zijn is er toch een duidelijke ondervertegenwoordiging van deze 'kwetsbare' groep.

Gegroepeerd naar de verschillende initiatieven verschillen de cursisten niet alleen inzake nationaliteit en geboorteplaats maar ook naar andere achtergrondvariabelen. Zo zijn er ook qua leeftijd significante verschillen. De gemiddelde leeftijd van de cursisten van de Franstalige initiatieven ligt significant lager dan deze die door de Vlaamse Gemeenschap worden ondersteund: de eerste groep telt ruim 36% studenten jonger dan 25 jaar, bij de Vlaamse initiatieven is dit slechts de helft hiervan. Het feit dat voor de cursisten van deze laatste groep ruim 57% gehuwd is en slechts zo'n 45% bij de Franstalige initiatieven ligt in het verlengde van deze bevinding. Het meest opmerkelijk is dat 25% van de cursisten van de Franstalige initiatieven nog thuiswonende jongeren zijn (tegenover 10% van de Vlaamse). Eens men een gezin en kinderen heeft is men veel minder geneigd om een taalcursus te volgen: waar 60% van de volwassen Brusselaars kinderen heeft, bedraagt dit bij de Vlaamse cursisten 40% en bij de Franstaligen nog geen 20%. Dat deze laatste groep vrij veel studenten telt blijkt ook uit het gegeven dat een derde van hen nog nooit heeft gewerkt (tegenover een kwart van de cursisten uit Vlaamse initiatieven). Onder deze studenten treffen we zelfs een aantal middelbare scholieren aan die naast hun schoollessen Nederlands hier extra hun taalkennis komen bijschaven. Kenmerkend voor beide groepen is hun hoger diploma: zo'n 60% van alle cursisten heeft een diploma hoger of universitair onderwijs.

Als we naar de achtergrond van de cursisten kijken zijn er dus wel belangrijke verschillen tussen de twee groepen cursisten. Alhoewel we hier geen vergelijking kunnen maken met de cursisten van de privéscholen is het toch interessant te melden dat we onder die cursisten geen studenten tellen, ze meestal tewerkgesteld zijn, de groep vrijwel uitsluitend uit Belgen en West-Europeanen bestaat en ze onder hun cursisten de grootste groep van buiten Brussel telt. Ruim 80% van hen heeft een diploma hoger onderwijs.

3.2. Taalidentiteit en het Nederlands als tweede taal

In voorgaand hoofdstuk werd op basis van een aantal demografische kenmerken een bondig profiel geschetst van de cursisten. In dit deel willen we wat dieper ingaan op hun taalkennis en de plaats die het Nederlands daarbij inneemt. Kunnen we Nederlands als hun tweede taal beschouwen zoals de benaming NT2 suggereert? Nu kan talenkennis op verschillende manieren gemeten worden. Ideaal zou uiteraard zijn dat iedereen eenzelfde test wordt afgenomen met een mondeling en schriftelijk gedeelte,

¹⁰. Cijfers CBGS, 2004

doch dit is uiteraard niet realiseerbaar, laat staan voor verschillende talen. Ook is taalkennis op zich niet het enige aspect dat het belang van een taal in het leven van iemand bepaald, even belangrijk is hoe men zichzelf op taalgebied situeert, hoe men met een bepaalde taal in contact komt en waar en met wie men deze taal gebruikt.

In eerste instantie vroegen we de cursisten hoe ze zichzelf zien: als een-, twee- of meertalig. Het antwoord op de vraag naar (een element van) hun linguïstische ‘identiteit’ kunnen we voor de Brusselaars aflezen in tabel 3.

Tabel 3 – Taalidentiteit cursisten

Taalidentiteit	Vl Gem	Fr Gem	Sample 2000
Eentalig	28,0%	33,5%	36,7%
Tweetalig	35,7%	35,6%	39,1%
Meertalig	36,4%	30,9%	24,2%

Men mag er vanuit gaan dat het Nederlands een belangrijkere plaats kan innemen naargelang men zichzelf als eentalige ziet of niet. De cursisten beschouwen zichzelf echter significant minder als eentalig in vergelijking met het 2000 sample van alle Brusselaars. Op het eerste zicht zijn het dus niet diegenen met de grootste behoefte aan bijkomende vorming op taalgebied die zich aanbieden voor de cursussen. De verschillen tussen de initiatieven van beide taalgemeenschappen zijn hier weggevlakt door het feit dat de cursisten van buiten Brussel niet in tabel 3 werden opgenomen, zoniet zouden ook de verschillen tussen de ‘Vlaamse’ en ‘Franstalige’ cursisten significant zijn door een relatief hoog aantal ‘eentalige’ Franstaligen uit Wallonië.

Wie beschouwd zichzelf in Brussel als eentalig? In onderstaande tabel zien we per taalgroep het percentage cursisten dat zichzelf als eentalig beschouwd, hetgeen we in de laatste kolom met de algemene cijfers voor Brussel kunnen vergelijken.

Tabel 4 – Aandeel ‘eentaligen’ per taalgroep

Taalgroep	Vl Gem	Fr Gem	Sample 2000
Nederlands	-	-	4,4%
Frans	56,8 %	46,1%	55,1%
Trad 2-talig	-	27,3%	21,1%
Nieuw 2-talig	28,6%	19,7%	18,8%
Anderstalig	12,9%	13,6%	19,5%

De meeste Brusselaars die zichzelf als eentalig beschouwen groeiden op in eentalig Franstalige families. Van alle Brusselaars uit eentalig Franstalige gezinnen beschouwt ruim de helft zich als eentalig Franstalig. Opvallend zijn de verschillen tussen de initiatieven gesteund door de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap. De Franstalige cursisten uit de eerste groep beschouwen zichzelf significant meer als eentalig. Misschien wel tegen de verwachtingen in vinden we meer eentaligen bij de nieuwe tweetaligen dan bij de anderstaligen, en minder eentalige anderstaligen dan voor de anderstalige Brusselaars in het algemeen. Alhoewel we dit gegeven op basis van de verzamelde data moeilijk kunnen uitklaren mag men een relatie veronderstellen tussen deze perceptie en de rol die de verschillende talen bij deze ondervraagden speelt. Maar kunnen we nu zeggen dat het Nederlands voor eentalige cursisten de 'tweede' taal is?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden staan we in eerste instantie stil bij de meest evidente groep, namelijk de cursisten uit eentalig Franstalige gezinnen. Omdat deze momenteel een cursus volgen en dus in een of andere mate het Nederlands beheersen gaan we na in hoeverre ze naast het Frans en het Nederlands nog andere talen beheersen. Alhoewel ze zich eentalig noemen zegt slechts 36% van de totale groep Franstalige Brusselaars uit het 2000 sample naast het Frans geen enkele taal in redelijke mate te beheersen om er een gesprek in te voeren. Voor de cursisten liggen deze cijfers nog significant lager, van de cursisten uit eentalig Franstalige families kan zo'n 10% zich in geen andere taal dan het Frans en het Nederlands uitdrukken. Opmerkelijk is wel dat personen uit eentalig Nederlandstalige gezinnen, die we eveneens uit het 2000 sample haalden, zich in dergelijke gevallen nooit eentalig noemen. Dit is een interessant gegeven dat ongetwijfeld aandacht verdient in een verdere studie. Kijken we naar de onderwijsachtergrond van deze eentaligen dan hebben ze significant minder een eentalig Franstalige onderwijsloopbaan achter de rug dan de doorsnee eentalige Brusselaar (87% versus 95%) en liep 5% van hen zelfs deels in het Nederlandstalig onderwijs school. Opmerkelijk is dat als iemand les volgde in een instelling waar een andere onderwijstaal dan het Nederlands werd gehanteerd, het Nederlands als onderwijstaal zich vooral aan het begin van het curriculum situeert, waar andere talen eerder aan het einde ervan kwamen. Bijna 60% van de Franstaligen die zich als eentaligen beschouwen kregen in het lager onderwijs reeds lessen Nederlands. Opvallend hier is het significante verschil tussen diegenen die in Brussel school liepen (75,8% kreeg lessen Nederlands in het lager onderwijs) en in Wallonië (met 43,1% die Nederlands als vak kregen). Deze kloof wordt in het middelbaar onderwijs deels overbruggt, maar toch kregen ook op de middelbare school niet alle leerlingen een cursus Nederlands; dit geldt voor 19% van de cursisten uit Brussel en voor 30,5% van deze uit Wallonië.

Ongeacht hun kennis gebruiken deze cursisten weinig Nederlands. Alhoewel zo'n 10% een Nederlandstalige partner heeft spreken ze met hun vrouw en kinderen amper Nederlands, het meest nog met de burens of bij het winkelen (zo'n 5%). Wat wel opvallend is bij deze groep is dat diegenen geboren in Wallonië duidelijk meer Nederlandstalige vrienden in hun vriendenkring kennen dan diegenen die in Brussel geboren zijn (34,2% versus 22,8%) en met deze vrienden ook significant meer Nederlands spreken, meestal wel in combinatie met het Frans (69% versus 48% bij de Brusselaars). Ook bij Nederlandstaligen uit de 2000 sample zien we dat de respondenten geboren in eentalig Nederlandstalige families in Vlaanderen ook meer Frans- en anderstaligen hebben onder hun vrienden dan geboren en getogen Vlaamse Brusselaars (zie Janssens, 2001). Dit komt deels door het feit dat ze voor hun werk naar Brussel verhuisden en zo hun eerste contacten in een meertalig werksmilieu legden, maar ook de diversiteit van de Brusselse bevolking zelf is voor sommigen een aantrekkingspool. Ook het taalgebruik van de ingeweken Walen kan hierdoor deels worden verklaard. Tegenover het beperkte gebruik van het Nederlands staat dat voor de jobs waar taalkennis effectief door het bedrijf werd vereist, dit in 80% van de gevallen impliceert dat de sollicitant ook Nederlands beheerst. Hier vinden we wel significante verschillen: bij Franstalige Brusselaars was taalkennis voor 2/3 van de jobs een noodzaak, bij deze uit Wallonië slechts in 43% van de gevallen. Samenvattend mogen we stellen dat niettegenstaande deze Franstalige cursisten zichzelf als eentaligen beschouwen Nederlands voor hen niet echt een vreemde taal is en de meesten, met uitzondering van een aantal Walen, kregen op school wel degelijk lessen Nederlands. Toch gaan ze deze taal slechts sporadisch gebruiken, en is het quasi uitsluitend op het werk dat van hen gevraagd wordt deze taal te spreken.

Kijken we naar de Franstalige cursisten die zichzelf als twee- of meertalig beschouwen, dan zijn de verschillen met de 'eentaligen' niet echt groot. In hun directe omgeving spreken deze zeker niet meer Nederlands of andere talen, en het aandeel cursisten met een gemengd curriculum, dus diegenen die zowel school liepen in Nederlandstalige als Franstalige instellingen en beide talen als onderwijstaal hebben ervaren, ligt zelfs lager in deze groep dan bij de 'eentalig' Franstaligen. Toch valt het op dat ze in het publieke leven meer Nederlands gaan gebruiken. Zo hebben ze bijvoorbeeld meer Nederlandstalige vrienden en spreken ze met hen in ruim een derde van de gevallen wel eens Nederlands. Ook het aantal cursisten uit deze groep waarin taalkennis een essentiële vaardigheid was bij de aanwerving voor hun huidige job ligt significant hoger dan bij de 'eentalige' Franstaligen.

Taalkennis Nederlands is voor Franstaligen niet onmiddellijk een reden om zichzelf als eentalig Franstalig te zien of niet. Taalkennis blijkt niet essentieel om dit onderscheid voor zichzelf te maken. De verschillen in taalgebruik tussen eentaligen en de rest beperkt zich tot het publieke

domein. Eén van de elementen die ongetwijfeld meespelen is hun houding ten aanzien van de 'Vlamingen' en 'Vlaanderen' in het algemeen. Op de vraag of voor hen de kennis van het Nederlands los staat van Vlaanderen en de Vlamingen antwoordden ze significant meer positief dan de tweetaligen, de afstand met de meertaligen is nog meer uitgesproken. Betekent dit dat men negatief staat ten aanzien van de Vlamingen en daarom ook zichzelf met deze taal niet kan identificeren? Alhoewel men dit op basis van deze gegevens niet kan achterhalen kan men zich hierbij wel de vraag stellen wat het effect van dit element van taalidentiteit heeft op de motivatie voor het volgen van een cursus en of deze perceptie door het volgen van een cursus kan veranderen?

Als we de groep Franstaligen in zijn geheel beschouwen is het opmerkelijkste verschil op taalvlak dit tussen diegenen die geboren zijn in Brussel en in Wallonië, ongeacht of ze zichzelf als eentalige beschouwen of niet. Brusselaars hebben significant meer het Nederlands als onderwijstaal gehad, kregen de taal als tweede taal in het lager onderwijs (81,5% in Brussel versus 58,0% in Wallonië), waarbij ook het moment waarop deze taal in het lager onderwijs wordt geïntroduceerd verschilt (in Brussel in het derde leerjaar, in Wallonië in het vijfde waarbij enkelingen niet het Nederlands maar het Engels of het Duits als tweede taal kregen). Dit zet zich ook door op het niveau van het middelbaar onderwijs: 87% van de Franstalige Brusselaars kreeg Nederlands als 2° taal tegenover 60% van de Franstalige cursisten uit Wallonië waarvan een derde voor Engels als tweede taal opteerde en zo'n 10% ook Duits of Spaans als vak volgde. Dit impliceert dat voor de meeste Franstalige cursisten het Nederlands toch de tweede taal is die ze via het onderwijs leerden al geldt dit duidelijk minder voor de cursisten die onderwijs liepen in Wallonië. Dat de schoolopleiding een onvoldoende basis biedt wordt ondermeer geïllustreerd door het feit dat een kwart van de Franstalige cursisten jonger is dan 25 jaar en dat we onder hen niet alleen studenten vinden maar ook scholieren die buiten hun normale lessen nog extra lessen Nederlands volgen.

Alhoewel het moeilijk is, zeker in een multiculturele en meertalige stad, een taal als 'tweede' taal te definiëren is dit voor de Franstaligen, en uiteraard de traditioneel tweetaligen, voor het Nederlands toch meestal het geval. Op zich is deze terminologie uiteraard wat misleidend. Ze past perfect voor Vlaanderen of in een politiek concept van een tweetalig Brussel, maar in de Brusselse realiteit is het niet zinvol een soort rangorde van talen op te stellen maar dient men naar het domein te kijken waarin de taal door betrokkenen wordt gebruikt. Zo is het Nederlands voor de nieuwe tweetaligen in het 'beste' geval de derde taal, ze groeiden op in een situatie waar ze thuis reeds twee andere talen gebruikten. En hoe zit het dan met de anderstaligen? De meeste van hen spreken reeds Frans en nog verschillende andere talen.

Tabel 5 tracht een idee te geven van wie de anderstaligen zijn die thuis geen van beide officiële talen spreken. Vermits de cursisten thuis een veelheid van talen en taalcombinaties spreken, selecteerden we de 5 meest genoemde thuistalen van de cursisten van respectievelijk de Vlaamse en Franstalige initiatieven, hetgeen in de 8 onderstaande talen resulteerde. Hiernaast werd ook het percentage Brusselse anderstaligen uit de 2000 sample die thuis deze talen spreken in de tabel opgenomen. De verschillen tussen de cursisten van beide initiatieven zijn beperkt, ze situeren zich vooral tussen de cursisten in het algemeen en de Brusselaars.

Tabel 5 – Meest voorkomende thuistalen anderstalige cursisten

Thuistaal	Vl Gem	Fr Gem ^a	Sample 2000
Arabisch	13,5%	15,1%	30,1%
Turks	4,9%	5,7%	12,4%
Engels	4,2%	3,8%	8,1%
Spaans	10,1%	9,9%	6,5%
Italiaans	2,4%	3,8%	6,3%
Pools	2,8%	3,8%	1,0%
Vietnamees	1,0%	3,8%	1,0%
Russisch	5,9%	1,9%	0,2%

a. Hierbij dient men wel rekening te houden met het feit dat deze cijfers niet representatief zijn voor de populatie cursisten in zijn geheel en dat de groep anderstaligen hier ook eerder beperkt is.

Vooreerst is het belangrijk voorop te stellen dat achter de term ‘anderstalige’ een enorme taalrijkdom schuil gaat en dat we hen zeker niet mogen vastpinnen op hun thuistaal alleen. Van alle anderstaligen vermeld slechts 0,3% geen andere taal te spreken dan zijn thuistaal en dus slechts voor die enkelingen, die wel in Brussel cursus volgen maar in Vlaanderen wonen, zou men het Nederlands als de tweede taal zien. Dit is evenwel een te verwaarlozen groep. De meeste anderstalige cursisten beheersen in eerste instantie het Frans. Van alle anderstalige cursisten beweert 85% in min of meerdere mate het Frans te beheersen en 78% van hen spreekt het zelfs goed tot excellent. Ook kent 82,7% Engels waarvan 62,6% het goed tot excellent spreekt. Als men dan toch een soort taalrangorde wil introduceren zien we dat het Nederlands voor anderstaligen duidelijk achter de eigen thuistaal of –talen komt, en na het Frans en het Engels, hetgeen evenmin verbazing wekt.

Uit de analyse van de groep anderstaligen komen drie duidelijke tendensen naar voor. Alhoewel het moeilijk is hier een vergelijking te maken

zien we toch dat de grootste taalgroepen uit de sample, en dus de belangrijkste thuistalen in Brussel, significant ondervertegenwoordigd zijn onder de cursisten. Kinderen uit Arabischsprekende, Turkse, Engelstalige en Italiaanse families lijken slechts in beperkte mate geneigd een cursus Nederlands te volgen. Uit het sample 2000 blijkt zeker niet dat ze het Nederlands beter beheersen dan de Franstaligen en de algemene kritiek op het taalonderwijs in het reguliere Franstalige onderwijs waar de meeste van hen onderwijs liepen, als ze al onderwijs volgden in België, doet dit evenmin vermoeden. Bij de anderstaligen die zich wel inschrijven zien we vooral onder de cursisten van de initiatieven van de Vlaamse Gemeenschap een sterke vertegenwoordiging van Slavische en andere Oost en Centraal Europese talen. In de 2000 sample kwamen deze door hun versnippering weinig naar voor. Kijken we bijvoorbeeld naar het Pools en het Russisch als belangrijkste talen uit die regio, dan overstegen deze in de sample amper de 1% en tellen we onder de cursisten van de Franstalige initiatieven reeds meer dan 5% sprekers die deze talen als thuistaal gebruiken en bij deze die de Vlaamse initiatieven frequenteren zelfs ruim 8% waarbij hier het Russisch zelfs goed was voor een derde plaats op de lijst van belangrijkste thuistalen bij anderstaligen. Een vergelijkbare versnippering als bij het 2000 sample voor de Oost-Europese talen vinden we bij de Afrikaanse talen die ook hierdoor niet tot de top 5 weten door te dringen. Tenslotte telt de groep anderstalige cursisten een significant hoger aantal twee- of meertaligen in vergelijking met de sample-groep: van 5,5% in 2000 over 7,8% onder de Franstalige cursisten tot 11,6% van de Vlaamse cursisten. Tellen we hier de traditionele en nieuwe tweetaligen bij, dan komen we tot de vaststelling dat ruim een kwart van de cursisten in de Vlaamse initiatieven in het gezin waarin ze opgroeiden meerdere talen spreekt of sprak.

Om een overzicht te geven van de positie van het Nederlands binnen de groep cursisten kan men 4 verschillende situaties onderscheiden: het Nederlands als thuistaal, het Nederlands als schooltaal (waarbij het Nederlands zowel onderwijstaal als een apart vak kan zijn), het Nederlands als omgangstaal (gebruikt in bepaalde situaties in communicatie met anderen) of het Nederlands als vreemde taal (een taal die men nergens gebruikt). Uiteraard is de relatie tussen een persoon en deze categorieën niet exclusief, iemand die het Nederlands als thuistaal heeft zal deze taal ongetwijfeld vaak als omgangstaal gebruiken waar andere deze taal op school hebben geleerd en deze ook in bepaalde situaties gaan gebruiken etcetera. In tabel 6 geven we een overzicht van de cursisten die op school ooit Nederlands kregen, hetzij als onderwijstaal, als vak in het lager onderwijs en als vak in het secundair onderwijs. Een analyse van het Nederlands als omgangstaal, en dus ook als vreemde taal, komt later in deze bijdrage nog uitvoerig aan bod.

Tabel 6 – Nederlands via onderwijs¹¹

Taalgroep	Instructietaal	Lager Onderwijs	Secundair Onderwijs
Vl. Gem.	0,9%	33,3%	34,2%
Fr. Gem.	5,0%	28,6%	70,7%
Sample 2000	4,7%	31,3%	60,4%

Van de cursisten die de lessen volgen die door de Vlaamse Gemeenschap worden gesubsidieerd heeft slechts een derde ooit Nederlands gehad op school, bijna allemaal Franstaligen. Bij de cursisten uit de Franstalige initiatieven loopt dit op tot 70% hetgeen zelfs significant meer is dan bij de doorsnee Brusselaar. Men mag dan ook verwachten dat het gemiddelde niveau van het Nederlands van diegenen die zich aanbieden voor de Franstalige initiatieven hoger ligt dan deze die cursus lopen in de Vlaamse. Deze krijgen dus een ‘moeilijker’ publiek over de vloer, als we er althans mogen van uit gaan dat hun taalcurriculum op school een positief effect heeft op de huidige cursus. Het Nederlands is voor hen duidelijk niet de ‘tweede’ taal doch dit betekent niet automatisch dat ze die taal minder zullen gebruiken in hun dagelijkse omgang dan diegenen die een breder taalrepertorium kunnen hanteren.

4. Waarom een cursus Nederlands?

Eén van de aspecten waarin dit onderzoek meer klaarheid tracht te brengen is waarom iemand een cursus Nederlands volgt. Op basis van onze data kunnen we hierop slechts een partieel antwoord formuleren. We beschikken helaas niet over gegevens van de cursisten die afhaakten of die goede redenen hebben om de cursus niet te volgen. In een eerste deel gaan we wat dieper in op de specificiteiten van de cursus zelf, hierna op de motivatie van de cursisten en tenslotte op hun verwachtingen.

4.1 Cursusmodaliteiten

Op alle vlakken is het cursusaanbod Nederlands in Brussel erg divers, gaande van een stoomcursus van een paar weken of maximaal 4 maanden tot een jarenlange opleiding; van een intensief weekprogramma tot een wekelijkse bijeenkomst etcetera. Tevens kan iemand in een modulaire

¹¹. In deze tabel werden de Nederlandstaligen en traditioneel tweetaligen niet weerhouden.

opleiding stappen die hij of zij theoretisch een paar jaar kan volgen, maar waarvan de cursist reeds bij het begin voor zichzelf heeft uitgemaakt na een bepaalde periode of bij het bereiken van een bepaald niveau te stoppen. Twee cursisten die dezelfde opleiding volgen kunnen dan ook een verschillend antwoord geven wanneer hen naar de duur ervan wordt gevraagd. Het is dan ook moeilijk deze verschillende initiatieven met elkaar te gaan vergelijken. Toch zullen we trachten een kort overzicht te geven op basis van de verschillende initiatieven en taalgroepen.

De cursus wordt beschreven aan de hand van 4 variabelen: het jaar waarop men met de cursus begon, de duur van de cursus, het aantal lessen per week en het aantal uren dat de cursist thuis na de les wekelijks aan de cursus spendeert. Tabel 7 geeft een overzicht op basis van de verschillende initiatieven.

Tabel 7 – Cursusmodaliteiten naar initiatieven

Modaliteiten	Vlaamse Gemeenschap	Franstalige Gemeenschap	Privé ^a
Start cursus			
2003-2004	70,1%	79,4%	70,0%
2001-2002	20,7%	15,6%	17,5%
2000 of eerder	9,2%	5,1%	12,5%
Duur cursus			
max4maanden	14,3%	24,3%	36,8%
5-6 maanden	23,9%	52,2%	26,3%
7-12 maanden	46,0%	17,5%	23,7%
+1 jaar	15,7%	6,0%	13,2%
Lessen/week			
max3	21,9%	17,9%	90,2%
4-5	40,6%	13,9%	9,8%
6-7	21,4%	54,7%	-
8 of meer	16,2%	13,5%	-
Studie thuis			
niet	13,1%	15,1%	39,0%
1u	28,5%	26,5%	39,0%
2u	23,5%	28,2%	14,6%
3u	10,4%	10,7%	2,4%
4u of meer	24,4%	19,6%	4,9%

a. Gegeven het beperkt aantal cursisten die werden bevraagd zijn deze percentages louter indicatief.

Op basis van de antwoorden van de ondervraagden valt het op dat de cursussen gesubsidieerd door de Franstalige Gemeenschap iets meer recente starters telt en ze geconcentreerder zijn in de zin dat ze een kortere periode overspannen met een intensievere begeleiding. De cursisten van

de Vlaamse tegenhangers zijn eerder geneigd de cursus langer over de tijd te spreiden maar het aantal lesuren per week te beperken. Voor beide geldt dat hoe meer lesuren per week ze volgen, hoe langer ze ook thuis nog studeren. De beperkte groep die de lessen in het privé-onderwijs volgt krijgen maar een beperkt aantal uren per week les en zijn ook thuis niet lang met de cursus bezig. Deze cursisten opteren ook eerder voor een cursus van kortere duur.

In tabel 8 wordt dezelfde oefening gemaakt op basis van de taalgroepen.

Tabel 8 – Cursusmodaliteiten naar taalgroepen

Modaliteiten	Franstaligen	Nieuwe tweetaligen	Anderstaligen
Start cursus			
2003-2004	73,6%	78,9%	70,0%
2001-2002	19,1%	12,7%	21,3%
2000 of eerder	7,3%	8,5%	8,7%
Duur cursus			
max4maanden	17,8%	17,6%	19,7%
5-6 maanden	36,1%	34,6%	30,8%
7-12 maanden	33,0%	38,2%	37,3%
+1 jaar	13,2%	9,6%	12,2%
Lesuren/week			
max3	29,7%	23,0%	16,6%
4-5	27,7%	27,7%	34,1%
6-7	34,5%	31,8%	28,0%
8 of meer	8,1%	17,6%	21,3%
Studie thuis			
niet	19,9%	12,2%	10,3%
1u	32,1%	29,7%	23,3%
2u	24,2%	27,0%	24,5%
3u	8,9%	7,4%	13,0%
4u of meer	15,0%	23,6%	28,9%

Qua aanvang van de cursus en de duur ervan zijn er geen verschillen tussen de drie groepen. Wel zien we dat nieuwe tweetaligen en vooral andersstaligen significant meer lesuren per week volgen dan Franstaligen en ook thuis langer met de cursus bezig zijn. In een latere paragraaf zullen we bekijken of dit uitsluitend komt door het feit dat de Franstaligen reeds meer voorkennis hebben van het Nederlands zoals hier werd aangetoond, dan wel of de studieduur misschien mede afhankelijk is van de motivatie of de uiteindelijke bedoeling van het volgen van de cursus.

4.2 Motivatie

We hebben reeds kunnen vaststellen dat het publiek van de onderscheiden initiatieven nogal verschilt qua samenstelling, dus is het niet zo onwaarschijnlijk dat de redenen voor het volgen van de cursus en de respectievelijke verwachtingen en impressies eveneens kunnen verschillen. Ook qua taalachtergrond mogen we verschillen verwachten: Franstaligen die opgroeiden in de dominante taal waar men in Brussel praktisch overal mee terecht kan¹² hebben waarschijnlijk andere motieven om Nederlands te leren dan nieuwe tweetaligen en anderstaligen die veel verder van de dualiteit Frans versus Nederlands staan en misschien daardoor anders staan tegenover het Nederlands. Bij de analyse van de motieven om een cursus te volgen zullen we ons voornamelijk op deze twee variabelen concentreren. Toch is het niet evident de eigenlijke reden te deduceren uit de gegeven antwoorden. Meestal spelen verschillende motieven een rol. Wanneer we bijvoorbeeld naar motieven van inwijkelingen van Vlaanderen naar Brussel peilen lijken vooral jobargumenten tot deze transitie aanleiding gegeven te hebben en worden taalargumenten nergens vernoemd, maar uit de achtergrondvariabelen van deze inwijkelingen blijkt dat een derde van hen uit een gezin komt waar het Frans als thuistaal wordt gebruikt, dus onrechtstreeks blijken taalargumenten toch wel een rol te spelen (zie Janssens, 2001). Zo kunnen ook hier een aantal ‘verborgen’ argumenten meespelen. Het effectieve taalgebruik is dan ook minstens zo belangrijk dan de redenen die de ondervraagden naar voor schuiven.

In eerste instantie kijken we of de cursisten van de verschillende initiatieven of de onderscheiden taalgroepen andere redenen aanhalen om een cursus Nederlands te volgen. De verschillende antwoorden werden tot 6 categorieën teruggebracht: job (gaande van verplichting van werkgever tot de mogelijkheid een job te vinden), integratie (waaronder zowel de aanpassing van alloctonen als het feit van een Waal die in een tweetalige situatie terecht komt vallen), familie (van Nederlandstalige schoonfamilie tot kinderen helpen bij het leren van Nederlands), opleiding (willen een opleiding volgen in het Nederlands of waarin het Nederlands een belangrijke rol speelt), Brussel (het feit van in Brussel te willen wonen waar men dan dagelijks met het Nederlands geconfronteerd wordt en het frequent nodig te hebben, waarbij hier enkel die redenen werden gegroepeerd die expliciet naar Brussel zelf verwijzen en het Nederlands een gevolg is van de keuze voor Brussel, waar dit bij integratie niet het geval is, al is het onderscheid uiteraard niet altijd exhaustief) en tenslotte een restcatego-

¹². De enkele traditioneel tweetaligen onder de cursisten werden gezien hun gering aantal en hun overeenkomstig profiel ook in deze groep ondergebracht.

rie. Gegeven het verschillende publiek van de onderscheiden initiatieven vertaalt dit zich in tabel 9 in de volgende motivaties.

Tabel 9 – Motivatie naar initiatieven

Redenen	Vlaamse Gemeenschap	Franstalige Gemeenschap	Privé
Job	34,8%	44,3%	48,8%
Integratie	19,3%	9,1%	29,3%
Familie	6,1%	1,7%	-
Opleiding	1,2%	4,0%	-
Brussel	32,3%	36,6%	19,5%
Andere	6,3%	4,4%	2,4%

Met de vorige bevindingen in het achterhoofd is het niet verwonderlijk dat de jobredenen bij de initiatieven ondersteund door de Franstalige Gemeenschap significant hoger scoren waar bij de Vlaamse tegenhangers deze eer voor de integratiemotieven is weggelegd. Alhoewel de verzuchtingen sterk op elkaar aansluiten zijn deze verschillen toch frappant en maakt dat de verschillende verwachtingen ook repercussies kunnen hebben op de inhoud van de geboden leerstof. Als men een cursus volgt om jobredenen zal men zich meer richten op de taal zelf en veel minder op de mensen die deze taal spreken; primeren integratiemotieven dan mag men het omgekeerde verwachten. In het eerste geval kan een beperkte en gerichte cursus volstaan.

Aansluitend worden de antwoorden van de verschillende taalgroepen samengevat in tabel 10.

Tabel 10 – Motivatie naar taalgroep

Redenen	Franstaligen	Nieuwe tweetaligen	Anderstaligen
Job	44,0%	37,3%	32,9%
Integratie	15,8%	14,7%	18,5%
Familie	3,1%	2,7%	6,9%
Opleiding	2,8%	2,0%	1,4%
Brussel	30,5%	38,0%	33,8%
Andere	4,1%	5,3%	6,4%

Voor de cursisten uit eentalig Franstalige families komen jobgerelateerde redenen overduidelijk op de eerste plaats. Diegenen die in Wallonië wonen maar ook diegenen die momenteel in Brussel wonen maar in Wallonië werden geboren schuiven dit in meer dan 50% van de gevallen als belang-

rijkse reden naar voor. Het feit dat men in een tweetalig Brussel woont komt op de tweede plaats en wordt dan weer meer door geboren en getogen Brusselaars onderstreept. Tenslotte komen integratiemotieven op de derde plaats, voornamelijk verwijzend naar een veranderende omgeving waarin men zich tracht te passen. Voor nieuwe tweetaligen en anderstaligen vervalt de rangorde tussen job en Brussel als belangrijkste redenen en worden beide in gelijke mate naar voor geschoven. Diegenen die reeds een tijdje in Brussel wonen stippen de job als belangrijkste reden aan, de anderen zijn eerder geneigd voor Brussel of integratie als reden te opteren. Deze ordening lijkt logisch in het licht van de huidige migratiepolitiek. Uit een verdere variantie-analyse blijkt dat het vooral diegenen uit Wallonië zijn die de noodzaak van taallessen voor jobredenen aanvoeren (hetgeen gezien hun taalcurriculum op school niet verwonderlijk is), dat integratieaspecten vooral door vrouwen van middelbare leeftijd en diegenen die in Vlaanderen wonen aangehaald worden (een belangrijk deel van het publiek van de door de Vlaamse Gemeenschap gesteunde initiatieven) en de redenen verbonden met Brussel afhankelijk zijn aan de tijd die ze reeds in Brussel wonen (hoe langer men er woont hoe meer men de noodzaak van het gebruik van het Nederlands aanvoelt) waarbij lagergeschoolden dit aspect meer gaan benadrukken dan hogergeschoolden (die in Brussel ook meer in de eigen taal terecht kunnen).

Alhoewel we de hinderpalen tot het participeren aan een cursus Nederlands niet rechtsstreeks kunnen bevragen omdat diegenen in die situatie uiteraard niet tot de onderzoekspopulatie behoren, werd de huidige cursisten wel gevraagd waarom een groot aantal Brusselaars volgens hen geen Nederlands kent en waarom ze in dat geval geen taalcursus volgen. Tabel 11 geeft een overzicht van de redenen die de verschillende taalgroepen aanhalen ivm de beperkte kennis van het Nederlands.

Tabel 11 – Redenen beperkte kennis van het Nederlands in Brussel

Redenen	Totaal	Franstaligen	Nieuwe tweetaligen	Anderstaligen
Slecht onderwijs	42,2%	54,0%	41,4%	29,0%
Nl spreken Frans	17,0%	16,3%	7,6%	21,7%
Niet nodig in Br.	14,1%	13,6%	15,9%	13,9%
Te moeilijk	10,2%	5,3%	19,3%	12,2%
Nooit geleerd	9,6%	6,0%	6,2%	15,1%

Wanneer wordt gezocht naar de oorzaak van de gebrekkige kennis van het Frans bij heelwat Brusselaars wijzen alle taalgroepen in eerste instantie naar de gebrekkige kwaliteit van het taalonderwijs als belangrijkste reden. De verschillen tussen de groepen zijn dan wel significant, maar dit

ligt vooral aan het feit dat vele anderstaligen de onderwijssituatie minder goed kennen, maar zij scoren dan weer significant hoger op de mogelijkheid dat men de taal nooit geleerd heeft. De tweede belangrijkste reden die de cursisten naar voor schuiven is dat Nederlandstaligen toch Frans spreken, een mening die veel minder wordt gedeeld door de nieuwe tweetaligen. Op de derde plaats komt het feit dat het in Brussel sowieso niet nodig is Nederlands te kennen. De nieuwe tweetaligen zijn er eveneens van overtuigd dat de moeilijkheidsgraad van het Nederlands een belangrijke hinderpaal vormt.

De cursisten werd tevens gevraagd de belangrijkste redenen te geven waarom volgens hen mensen die toch de taal willen leren uiteindelijk geen cursus volgen. De vijf belangrijkste redenen worden in tabel 12 opgesomd.

Tabel 12 – Redenen geen cursus volgen

Redenen	Totaal	Franstaligen	Nieuwe tweetaligen	Anderstaligen
Geen tijd	47,5%	51,0%	48,6%	42,8%
Nl te weinig gebruikt	22,9%	20,6%	13,5%	29,6%
Niet gemotiveerd	8,8%	10,2%	8,8%	7,3%
Te duur	7,5%	8,1%	12,2%	4,7%
Beperkt aanbod	6,0%	2,5%	8,8%	8,8%

Tijdsgebrek lijkt voor de meeste cursisten de belangrijkste reden waarom mensen uiteindelijk geen cursus volgen. Op de tweede plaats komt het feit dat men in Brussel eenvoudigweg te weinig Nederlands gebruikt om hier deze inspanning tegenover te stellen. Het gebrek aan motivatie en het dure en beperkte cursusaanbod sluiten de rij.

4.3 Gebruik van het Nederlands

Naast hun motivatie werd de cursisten tevens gevraagd waar ze Nederlands gebruiken of waar ze het na de cursus willen gebruiken. Hierbij werden een tiental mogelijke situaties geschetst. In tabel 13 worden deze naar belangrijkheid weergegeven. In de eerste kolom staan de globale cijfers van diegenen die nu of na de cursus¹³ denken geregeld of bijna altijd Nederlands te gebruiken in een bepaalde situatie, hierna worden de resul-

¹³. Gegeven de spreiding qua leservaring Nederlands en het feit dat sommigen reeds lange tijd een cursus volgen en anderen pas recent werden beide hier samengevoegd en geplaatst tegenover diegenen die nooit of slechts sporadisch Nederlands spreken in de gegeven omstandigheden.

taten van de onderscheiden taalgroepen opgesomd. Omdat het uiteraard vanzelfsprekend is dat de cursisten die in Vlaanderen wonen frequenter het Nederlands zullen (moeten) gebruiken wordt de verdeling over de taalgroepen beperkt tot de Brusselse cursisten.

Tabel 13 – Situaties waarin men Nederlands gebruikt

Situaties	Totaal	Franstaligen	Nieuwe tweetaligen	Anderstaligen
werk	43,7%	45,6% ^a	37,6%	37,8%
administratie	22,1%	9,4%	14,8%	24,0%
winkel	21,5%	10,4%	19,7%	20,4%
school kinderen	18,8%	11,8%	14,7%	21,2%
vrienden	17,6%	11,3% ^b	13,8%	16,7%
postkantoor	15,7%	4,1%	13,2%	16,3%
buren	14,5%	5,1%	14,5%	12,8%
ziekenhuis	13,4%	4,5%	10,9%	16,4%
familie	12,4%	9,4%	7,5%	13,6%
gezin	10,4%	4,4%	5,8%	15,6%

a. Deze verschillen zijn niet significant op .05-niveau

b. Idem voetnoot 10.

Veruit de belangrijkste plaats waar niet-Nederlandstaligen Nederlands nodig hebben is op het werk, iets meer dan 40% van alle cursisten stipt dit als belangrijkste element aan. Kijken we alleen naar diegenen die effectief ook een betaalde job uitoefenen dan stijgt dit percentage ruim boven de 50%. Van de cursisten uit eentalig Franstalige families zal zo'n 10% of minder ook in andere niet-arbeidsgebonden situaties effectief Nederlands spreken. Bij de nieuwe tweetaligen blijft de arbeidssituatie eveneens de belangrijkste plaats waar ze Nederlands gebruiken, maar zij schakelen al frequenter naar het Nederlands over bij het winkelen, met de burens, met de administratie ... ook al spraken ze in het gezin waarin ze opgroeiden eveneens Frans en lijkt het gebruik van deze taal hier meer voor de hand te liggen. De anderstaligen zijn het meest geneigd Nederlands te spreken en halen haast overal de hoogste score van de drie taalgroepen. Voor hen lijkt het Nederlands in bepaalde omstandigheden een alternatief voor het Frans, twee talen die ze beide op school of als 'vreemde' talen aanleerden.

Omdat deze gegevens ook belangrijk kunnen zijn voor de organisatie van de verschillende cursussen groeperen we deze gegevens in tabel 14 per type initiatief.

Tabel 14 – Huidig en vermoedelijk gebruik Nederlands

Situaties	Vlaamse Gemeenschap	Franstalige Gemeenschap	Privé
werk	40,6% ^a	48,7%	50,0%
administratie	27,0%	15,0%	7,7%
winkel	27,7%	11,5%	10,3%
school kinderen	25,3%	8,9%	3,0%
vrienden	19,8% ^b	14,7%	10,0%
postkantoor	19,6%	9,7%	5,1%
buren	18,0%	8,9%	3,0%
ziekenhuis	17,9%	6,3%	2,6%
familie	16,0%	7,1%	2,4%
gezin	13,4%	6,1%	-

a. Idem voetnoot 10.

b. Idem voetnoot 10.

Uiteraard staat ook hier werk afgetekend bovenaan. Bij de beperkte groep van cursisten die in een privé-school les volgen is dit nagenoeg de enige situatie waar ze Nederlands ook effectief zullen gebruiken. Dit is niet zo verwonderlijk vermits minder dan de helft van hen in Brussel zelf woont en ze veelal via de werkgever aangezet werden een taalcursus te volgen. De verschillen tussen de twee andere zijn evenwel frappant. Met uitzondering van de arbeidssituatie, en in (veel) mindere mate met de administratie en met vrienden zijn de cursisten uit de groep initiatieven gesteund door de Franstalige Gemeenschap weinig geneigd het Nederlands te gebruiken. De cursisten die les volgen in een instelling gesteund vanuit Vlaamse hoek hebben een veel breder perspectief voor ogen. De verwachtingen tussen beide groepen cursisten verschillen danig hetgeen kan betekenen dat ook de relatie tussen cursist en de taal grondig kan verschillen. Uit de cijfers is het uiteraard niet op te maken of de cursisten met verschillende verwachtingen naar de cursus stapten of dat er in de loop van de cursus andere verwachtingen zijn gegroeid en de cursussen vanuit de Vlaamse Gemeenschap net een stimulans waren om het Nederlands in allerlei omstandigheden te gebruiken.

4.4 Specifieke verwachtingen

De cursisten werden niet alleen bevraagd naar de situatie of het domein waarin ze het Nederlands (zouden) gebruiken maar ook naar de handelingen die ze in het Nederlands zouden willen stellen. Hiertoe werden de cur-

sisten 12 situaties voorgelegd die betrekking hebben op de vier kenniselementen die bij een zelfevaluatie naar taalkennis standaard worden gebruikt: begrijpen, spreken, lezen en schrijven. Voor elke vaardigheid werden 3 situaties met verschillende moeilijkheidsgraad beschreven. De preferenties worden in tabel 15 samengevat. De hoofdletters verwijzen naar de vaardigheid, het cijfer naar de veronderstelde moeilijkheidsgraad.

Tabel 15 – Gewenste vaardigheden

Vaardigheden	Ja	Nee	Na cursus	Nooit
Begrijpen				
B1. Weg begrijpen als iemand het uitlegt	79,5%	4,3%	14,7%	1,5%
B2. TV-journaal begrijpen	36,7%	17,8%	42,8%	2,7%
B3. Gesprek tussen Nederlandstaligen volgen	23,8%	30,9%	42,0%	3,3%
Spreken				
SP1. Groeten en kort gesprek voeren	78,7%	2,1%	18,0%	1,2%
SP2. Gebeurtenis vertellen en toelichten	26,7%	25,2%	45,0%	3,1%
SP3. Mening verwoorden en vragen beantwoorden	32,2%	19,6%	46,8%	1,3%
Lezen				
L1. Instructie op verpakking lezen	66,1%	9,0%	22,9%	2,0%
L2. Krantenartikel lezen	45,7%	9,8%	42,3%	2,1%
L3. Roman lezen	12,9%	38,3%	37,7%	11,1%
Schrijven				
SC1. Eenvoudig formulier invullen	70,1%	9,5%	18,3%	2,2%
SC2. In kort tekstje jezelf voorstellen	74,5%	6,6%	17,2%	1,7%
SC3. Verslag van gebeurtenis schrijven met commentaar	22,2%	27,2%	44,6%	6,1%

De respondenten werd naar de wenselijkheid en de mate van beheersing van een aantal vaardigheden gevraagd met variërende moeilijkheidsgraad: of ze deze al dan niet onder de knie hadden (kolommen: ‘ja’ / ‘neen’), hoopten dit na de cursus wel te hebben (kolom: ‘na cursus’) of de vaardigheden nooit zouden gebruiken (kolom: ‘nooit’). De beheersing van de huidige vaardigheden van de cursisten stemt ongeveer overeen met de moeilijkheidsgraad die in de items werd ingebouwd. Maar de frequentieverdeling zegt uiteraard niets over wie welke vaardigheden beheerst of wil beheersen. Waar iedereen ongeacht zijn achtergrond wel een kort gesprek wil kunnen voeren en begrijpen als iemand de weg uitlegt, legt een multiple classificatie analyse¹⁴ wel degelijk verschillen bloot bij de andere vaardigheden. Zo is vooral de scholingsgraad bepalend voor de

variabiliteit in wensen en vaardigheden; het lezen van kranten, het TV-kijken, verslagen schrijven, de eigen mening verwoorden, een gebeurtenis vertellen en een gesprek tussen Nederlandstaligen kunnen begrijpen worden vooral bepaald door de scholingsgraad. Voor al deze aspecten geldt dat hoe hoger de scholing van de ondervraagde is, hoe groter zijn wens deze vaardigheden te beheersen. Een Nederlandstalige roman lezen is een vaardigheid die vooral jongeren (waarschijnlijk in functie van hun opleiding) en ouderen belangrijk vinden, beroepsactieven zijn hierin veel minder geïnteresseerd. Tenslotte zijn het vooral Franstaligen die het belang om formulieren te kunnen invullen benadrukken waar Brusselaars zichzelf eerder willen kunnen voorstellen en vrouwen geïnteresseerd zijn in het ontcijferen van een instructie of handleiding.

Alhoewel de veranderende verwachtingen vooral door de leeftijd worden bepaald vinden we ook binnen de verschillende taalgroepen een aantal opmerkelijke verschillen. Het zijn de Franstaligen die momenteel significant meer een bepaalde vaardigheid beheersen of wensen te beheersen dan de anderen. Dit is gezien hun onderwijscurriculum evident. Wat bij hen opvalt is dat de wenselijkheid om de geselecteerde schrijfvaardigheid te beheersen en dat ze zich veel minder op de leesvaardigheden richten. Bij de anderstaligen komen deze verschillen te vervallen maar beklemtonen de vrouwen vooral de leesvaardigheden en de mannen de schrijfvaardigheden. Een ander verschil tussen de Franstaligen en de anderstaligen is dat deze eersten vrij egaal verdeeld zijn over de verschillende vaardigheden waar bij de anderstaligen een grote concentratie de meeste vaardigheden in meer of mindere mate beheerst en een belangrijke deel juist laag scoren op de aangehaalde vaardigheden. Men kan hier twee subgroepen onderscheiden: een concentratie bij het begin en een aan het einde van het leerproces. Een mogelijke verklaring voor de verschillen kan te vinden zijn in de verschillende motivatie van de respondenten. Dit is hier echter niet het geval. Ongeacht de reden waarom men een cursus volgt verschillen de verwachtingen ten aanzien van de kennisinhoud weinig of niet.

¹⁴. MCA-analyse is een techniek gebaseerd op variantie-analyse die voor discrete variabelen aangeeft in hoeverre er voor de achtergrondvariabelen die in het analysemodel worden betrokken significante afwijkingen zijn tussen de verschillende categorieën.

5. Waar gebruiken de cursisten Nederlands?

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de situaties waarin de respondenten het Nederlands nodig hebben. In de eerste plaats kijken we naar het gebruik in de arbeidssituatie; hierna komt de persoonlijke levenssfeer aan bod; later buigen we ons over het gebruik in de publieke sfeer. Hierbij wordt steeds een vergelijking gemaakt met het representatieve sample van 2000.

5.1 Gebruik van het Nederlands op het werk

De noodzaak om Nederlands te kennen in het beroepsleven blijkt voor de meeste cursisten de belangrijkste reden om een taalcursus te volgen. Als we de Eurobarometerresultaten mogen geloven is deze motivatie in internationaal perspectief eerder uitzonderlijk. Het meertalige en internationale karakter van Brussel zal hier alvast niet vreemd aan zijn. Om het taalgebruik van de cursisten in perspectief te plaatsen vergelijken we hun arbeidssituatie met deze van de werknemers uit de sample 2000. Op die manier kan het taalgebruik van de cursisten worden vergeleken met het algemeen beeld binnen de Brusselse bedrijven. We beperken ons hierbij uiteraard tot de ondervraagden die in Brussel zelf tewerkgesteld zijn. In een eerste deel wordt naar een algemeen taalbeeld van het bedrijf gepeild, hetgeen onrechtstreeks een afspiegeling is van het taalbeleid dat het bedrijfsleven in Brussel voert, hierna wordt dieper ingegaan op het taalgebruik met cliënten enerzijds en met andere werknemers binnen het bedrijf anderzijds.

5.1.1 Algemeen taalbeeld van de onderneming

Niet voor alle jobs is een uitgebreide taalkennis vereist. Het is zelfs zo dat er geen lineair verband kan gelegd worden tussen de scholingsgraad en de taalvereisten die bedrijven stellen. Zo vereisen de meeste managementjobs wel een degelijke taalkennis maar andere hogeschoolden in de administratie, de verzorgingssector of het onderwijs kunnen perfect door eentalige werknemers worden uitgeoefend. Voor lagere jobs die contact met het publiek veronderstellen en vroeger door eentalig laaggeschoolden konden worden ingevuld is nu minstens de beperkte kennis van een paar talen nodig. Toch zijn er significante verschillen op te tekenen tussen de cursisten en de sample. Tabel 16 illustreert de taalnoden van de werkende cursisten en deze van de Brusselaars in het algemeen.

Tabel 16 – Taalbehoeften werknemers naar diplomaniveau

Diploma	Cursisten 2004	Sample 2000
Max. LO	66,7%	26,7%
Max. MO	67,3%	43,5%
Max. HO	67,9%	42,5%
Max Univ	75,9%	47,0%
Totaal	70,9%	43,6%

Ongeacht het diplomaniveau wijzigt de taalbehoefte bij de werknemers-cursisten nauwelijks, alleen van de universitaire wordt significant meer taalkennis gevraagd. Het is duidelijk dat de cursisten significant meer tewerkgesteld zijn in jobs die taalkennis behoeven. Opvallend is de groep laaggeschoolden waarvoor meertaligheid essentieel is, al gaat het hier om een beperkte groep waardoor de relatie tussen de arbeidspositie en de taalkennis moeilijk te leggen is. Wel vinden we deze groep voornamelijk terug in cursussen ondersteund vanuit Vlaamse hoek. Uiteraard wordt niet enkel de kennis van het Nederlands als aanwervingsvoorwaarde gesteld. In tabel 17 worden de meest gevraagde talen opgesomd. Enkel de talen die voor meer dan 2% van de jobs gevraagd worden zijn in de tabel opgenomen. Gezien het aantal Franstaligen en het feit dat men mag veronderstellen dat de meeste sollicitatieprocedures in het Frans verlopen werd deze taal niet weerhouden bij de veronderstelde taalkennis.

Tabel 17 – Meest gevraagde talen bij aanwerving

Taal	Cursisten 2004	Sample 2000
Nederlands	79,3%	73,5%
Engels	44,0%	39,5%
Duits	4,1%	7,0%
Spaans	5,4%	2,2%

Het Nederlands blijft naast het Frans de meest gevraagde taal. Ze wordt dus niet verdrongen door het Engels, ze hebben beide hun belang binnen de economische sector. De cursisten werken in bedrijven waar taalkennis belangrijk is, en in vergelijking met de sample van 2000 impliceert dit dat ze daar zowel meer Nederlands als meer Engels moeten gebruiken dan de doorsnee Brusselse werknemer. Het belang van het Nederlands wordt onderlijnd door het interne taalgebruik binnen de bedrijven (zie tabel 18). Uiteraard zijn de verschillen tussen de bedrijven vrij groot maar de ten-

dens is duidelijk: het Nederlands wordt significant meer gebruikt dan het Engels en deze evolutie verloopt parallèl aan deze die op basis van de gegevens van 5 jaar geleden kan worden afgeleid. Uiteindelijk worden slechts 3 talen in meer dan 2% van de gevallen gebruikt, in volgorde van belangrijkheid Frans, Nederlands en Engels. Deze vormen overduidelijk de basis van de Brusselse economie en al wordt bijvoorbeeld ook het Spaans of het Duits in bepaalde situaties als belangrijk naar voor geschoven, ze worden slechts door een kleine minderheid van de bedrijven gevraagd.

Tabel 18 – Taal communicatie binnen bedrijven

Taal	Cursisten 2004	Sample 2000
Frans	83,4%	90,6%
Nederlands	55,6%	37,5%
Engels	24,6%	10,8%

De cursisten komen dus uit bedrijven of organisaties waar men niet alleen significant meer Nederlands gebruikt, maar eveneens meer Engels. De toename van het Engels gaat hier niet ten koste van het Nederlands maar eerder ten koste van het Frans. Maar deze meertaligheid brengt ook meer taalproblemen met zich mee, hetgeen mee aan de basis kan liggen van de motivatie om een cursus Nederlands te volgen. Van de werkende cursisten heeft 18,8% weet van problemen op het werk naar aanleiding van het taalgebruik, in het sample was dit slechts bij 8% van de werkende onderzochten het geval.

5.1.2. Contacten met het cliënteel

Het percentage cursisten dat in zijn arbeidssituatie contact heeft met klanten ligt hoger dan bij de gemiddelde Brusselse werknemer (75,4% versus 68,6%). De aard van de job verklaart dus mee de noodzaak aan taalkennis in het algemeen en de kennis van het Nederlands hier in het bijzonder. De verschillen zijn vooral groter bij de nieuwe tweetaligen en anderstaligen. Toch is de groep nieuwe tweetaligen te klein om te vergelijken met beide andere groepen. In tabel 19 vergelijken we dan ook eerst de algemene cijfers van het taalgebruik voor de cursisten met het sample 2000 in zijn geheel, gevolgd door een vergelijking tussen de Franstaligen en de anderstaligen.

Tabel 19 – Taalgebruik met cliënteel

Taalgebruik	Cursist 2004	Sample 2000	Cursist Franst	Sample Franst	Cursist Anderst	Sample Anderst
Nederlands	2,4%	2,4%	2,0%	1,8%	1,2%	-
Frans	58,7%	45,8%	68,2%	56,0%	41,7%	47,0%
Engels	10,0%	3,2%	6,6%	1,5%	14,3%	10,3%
Nederlands/Frans	11,9%	19,0%	15,2%	19,3%	8,3%	8,5%
Frans/Engels	8,1%	4,8%	3,3%	4,8%	19,0%	13,7%
Nederlands/Eng	0,7%	-	-	-	2,4%	-
Neder/Frans/Eng	3,3%	7,8%	2,0%	6,0%	2,4%	5,1%
Neder/Andere	-	0,1%	-	-	-	-
Frans/Andere	0,5%	16,0%	-	10,8%	1,2%	12,0%
Engels/Andere	1,9%	0,3%	2,0%	-	2,4%	1,7%
Andere	2,4%	0,7%	0,7%	-	7,1%	1,7%
Totaal Nederlands	18,3%	29,3%	19,2%	27,1%	14,3%	13,6%

Het is niet verwonderlijk dat de cursisten minder Nederlands spreken tegen hun cliënteel dan in het gemiddelde Brusselse bedrijf, ze volgen tenslotte een cursus om de taal onder de knie te krijgen. De verschillen zijn voornamelijk op het conto van de Franstaligen te schrijven, voor anderstaligen is er weinig verschil. Wel wordt er door hen meer Engels gesproken, hetgeen dan weer niet het geval is voor de Franstaligen die zich veelal tot het Frans beperken. Gevraagd naar de reden van deze keuze wordt door Franstaligen uit het sample vooral gewezen op het feit dat de meerderheid van de klanten Franstalig is waar de cursisten eerder verwijzen naar hun beperkte kennis van het Nederlands. Gevraagd naar de reden waarom sommigen zowel Nederlands als Frans gebruiken resulteert eveneens in verschillende antwoorden: de ondervraagden uit het sample 2000 geven het taalgebruik van de klanten zelf die beide combineren als oorzaak aan, voor de cursisten is het in 23% van de gevallen een verplichting vanuit het management om beide talen te gebruiken. Deze verplichting kan eveneens mee aan de basis liggen van het volgen van een taalcursus.

We willen in deze bijdrage niet focussen op bij het algemene taalgebruik in de bedrijven maar ons in eerste instantie beperken tot het gebruik van het Nederlands. Tabel 20 peilt naar het taalgebruik met Nederlandstalige klanten. Enkel de vier belangrijkste talen of taalcombinaties worden in de tabel weerhouden: Nederlands, Frans, een combinatie van beide of het Engels. Andere combinaties zijn verwaarloosbaar.

Tabel 20 – Taalgebruik met Nederlandstalig cliënteel

Taalgebruik	Cursist 2004	Sample 2000	Cursist Franst	Sample Franst	Cursist Anderst	Sample Anderst
Nederlands	70,8%	69,3%	78,0%	72,1%	60,0%	37,7%
Frans	14,2%	23,3%	13,3%	22,3%	12,5%	42,5%
Engels	6,9%	3,0%	4,0%	1,2%	13,8%	13,2%
Nederlands/Frans	3,6%	2,9%	3,3%	3,9%	5,0%	1,9%

De meeste niet-Nederlandstaligen beweren Nederlandstaligen in hun eigen taal te woord te staan, of trachten dit althans te doen. Toch zijn er een aantal verschillen tussen het sample en de antwoorden van de cursisten. Deze laatsten gebruiken significant minder Frans met Nederlandstaligen en zijn eveneens meer geneigd het Engels te gebruiken al dan niet in combinatie met verschillende andere talen. Franstalige cursisten gebruiken dan weer meer Nederlands en Engels dan in het algemene sample, anderstaligen switchen meer van het Frans naar het Nederlands. Het gebruik van het Engels blijft gelijk. Dat sommigen dit overschakelen vervelend vinden lijkt mee de keuze om een cursus te volgen te ondersteunen. Waar 83,2% van de tewerkgestelden uit de sample 2000 het niet vervelend vinden naar een andere taal dan de eigen moedertaal over te schakelen is dit slechts voor 76,0% van de cursisten het geval. Vooral de Franstaligen vinden het vervelend. Dit komt mee door het feit dat vele van die Fransstaligen enkel op het werk naar een andere taal moeten overschakelen waar dit voor anderstaligen ook frequent in andere omstandigheden dient te gebeuren. Voor anderstaligen is het een evidentie dat ze hun thuistaal hier bijna niet kunnen gebruiken, voor Franstaligen eerder een evolutie die ze niet allemaal weten te appreciëren.

5.1.3 Interne contacten in de onderneming

Taalgebruik in het bedrijfsleven betekent niet alleen communicatie met het cliënteel maar verwijst ook naar de onderlinge contacten tussen de werknemers. In eerste instantie kijken we hier naar de contacten met de naaste collega's. Het taalgebruik met collega's zoals opgetekend in 2000 vormt hierbij de basis voor de vergelijking. Uit vorige paragraaf bleek reeds dat de bedrijven waar de cursisten werken een ander taalbeeld vertonen dan het doorsnee Brusselse bedrijf. Wat betekent dit voor de contacten met de collega's en in welke mate verschillen de onderscheiden taalgroepen? Het beperkte aantal van nieuw tweetalige werknemers maakt dat we deze niet bij de vergelijking kunnen betrekken. In tabel 21 wordt

een overzicht gegeven van het taalbeeld van het bedrijf in casu van het taalgebruik tussen collega's op basis van de resultaten van de representatieve sample enerzijds en de gegevens over de bedrijven waar de cursisten tewerkgesteld zijn anderzijds. De verschillen met het totaalbeeld voor de cursisten en meer gedetailleerde cijfers voor de Franstaligen en anderstaligen worden aan de hand van een index met als basis het sample 2000 geïllustreerd. Deze index geeft een duidelijk beeld van de intensiteit van deze verschillen.

Tabel 21 – Taalgebruik met collega's

Taalgebruik	Sample 2000	Cursist 2004	Index ^a cursisten	Index Franstaligen	Index anderstaligen
Nederlands	0,9%	4,3%	477,7	388,9	777,8
Frans	57,6%	28,7%	49,8	51,9	41,7
Engels	1,1%	3,5%	318,2	90,9	909
Nederlands/Frans	21,8%	41,4%	189,9	232,6	87,2
Frans/Engels	5,1%	5,5%	107,8	39,2	215,7
Nederlands/Eng	-	0,9%	nb ^b	nb	nb
Neder/Frans/Eng	3,9%	11,9%	305,1	292,3	435,9
Neder/Andere	0,2	-	-	-	-
Frans/Andere	7,6%	0,9%	11,8	-	39,5
Engels/Andere	0,3%	0,3%	100	-	333,3
Andere	1,5%	2,6%	173,3	100	333,3

- Deze index neemt het sample 2000 als basis, dus als in de tabel voor de bedrijven waar de cursisten zijn tewerkgesteld de bedrijven waar de collega's uitsluitend Frans spreken door het cijfer 49,8 wordt weergegeven betekent dit dat de verhouding cursisten/sample 2000 voor die taalcategorie 49,8/100 bedraagt.
- Vermits deze combinatie niet in het sample 2000 werd teruggevonden kan ook geen index worden berekend.

Het profiel van de bedrijven waar de cursisten werken wijkt duidelijk af van het doorsnee-profiel zoals het uit het sample naar voren komt. In ruim de helft van de Brusselse bedrijven spreken de werknemers onder elkaar uitsluitend Frans. Alhoewel het relatieve aandeel van bedrijven waar de personeelsleden bijna uitsluitend Nederlands of Engels spreken ook bij de cursisten beperkt blijft illustreert de index toch een duidelijk verschil bij de cursisten: waar dit voor het sample rond de 1% schommelt wordt dit bij de cursisten 4%. Zeker de halvering van het aantal bedrijven waar uitsluitend Frans wordt gesproken is opvallend. In een kwart van de bedrijven uit de sample wordt, naast andere talen, door collega's onderling ook

Nederlands gebruikt, bij de cursisten loopt dit aantal op tot bijna 60%. Ook het gebruik van het Engels ligt bij de collega's van de bedrijven waar cursisten tewerkgesteld zijn dubbel zo hoog (10,4% tegenover 22,1%). Door als basis cursisten Nederlands te nemen komen we uiteraard uit bij bedrijven waar meer Nederlands wordt gesproken, doch dit gaat duidelijk hand in hand met het gebruik van andere talen, al blijft het Frans wel dominant. Bij de bedrijven waar de cursisten tewerkgesteld zijn wordt de combinatie Nederlands/Frans het meest gebruikt bij de cursisten; bij de Franstaligen wordt deze combinatie in bijna 2,5 keer meer gevallen gebruikt dan bij dezelfde taalgroep voor Brussel in zijn geheel, bij de anderstaligen echter komt deze combinatie dan weer minder voor dan bij de groep anderstaligen die in 2000 werden bevraagd. Deze laatste schakelen meer over naar het Nederlands dan hun Franstalige collega's. De tweede grootste groep blijft deze waar onder collega's uitsluitend Frans wordt gesproken, maar hier worden de cijfers voor de Franstaligen cursisten gehalveerd ten opzichte van 2000 en zakken ze voor de anderstaligen nog dieper weg tot 40%. Wat wordt door Franstaligen dan meer gesproken? Niet zo verwonderlijk zijn het alle combinaties met Nederlands die aan belang winnen: uitsluitend Nederlands, Nederlands en Frans en ten slotte Nederlands Frans en Engels. Bij de anderstaligen nemen vooral de combinaties met het Engels toe, al scoort ook het Nederlands op zich dan weer duidelijk beter al is deze groep van bedrijven op zich eerder beperkt. Het feit dat anderstaligen het Nederlands ook meer in andere situaties gaan gebruiken en dat sommigen meer voor internationale instellingen werken dan Franstaligen kan hiervoor een gedeeltelijke verklaring zijn. Toch is het ook opmerkelijk dat eens men van de *lingua franca* afwijkt blijkbaar het gebruik van meerdere talen toeneemt.

Dat men Nederlandstalige collega's heeft en een cursus Nederlands volgt impliceert echter niet dat men met hen ook Nederlands spreekt. In tabel 22 zien we welke talen de onderscheiden taalgroepen gebruiken in hun gesprekken met Nederlandstalige collega's. Achtereenvolgens wordt in de tabel het taalgebruik met Nederlandstalige collega's voor de drie onderscheiden groepen vergeleken tussen de huidige cursisten en de ondervraagden van het sample 2000.

Tabel 22 – Taalgebruik met Nederlandstalige collega's

Taalgebruik	Cursisten Franst	Sample 2000 Franst	Cursisten Anderst	Sample 2000 Anderst
Nederlands	8,4%	31,1%	5,4%	9,2%
Frans	41,0%	47,6%	27,2%	65,5%
Engels	0,6%	1,0%	7,6%	13,8%
Nederlands/Frans	43,0%	19,9%	30,4%	8,0%
Frans/Engels	2,2%	-	4,3%	3,4%
Nederlands/Engels	-	0,3%	17,4%	-
Neder/Frans/Engels	2,8%	-	4,3%	-
Andere	1,1%	-	3,3%	-

Bij de Franstaligen zien we dat waar in het sample meestal een keuze wordt gemaakt tussen het Frans of het Nederlands, bij de cursisten significant meer de combinatie van beide talen worden gebruikt. Het aandeel van eentalig Franstalige gesprekken tussen Nederlandstaligen en Fransstaligen daalt slechts in beperkte mate. Dit is bij de anderstaligen duidelijk niet het geval. Hier wordt het aantal gesprekken die uitsluitend in het Frans worden gevoerd meer dan gehalveerd maar ook het aantal eentalig Nederlandstalige conversaties neemt af. De grootste groep anderstaligen combineert het Nederlands met het Frans (een combinatie die in het sample zelfs lager lag dan het aantal gesprekken dat uitsluitend in het Nederlands werd gevoerd) maar ook, zij het in mindere mate, de combinatie Nederlands met Engels wint aan belang. Paradoxaal genoeg wordt door de Franstalige cursisten meer Frans gesproken dan dit in het sample het geval was, alhoewel de bedrijven waarin ze tewerkgesteld zijn een meer Nederlandstalig karakter hebben. Waar in het sample een keuze wordt gemaakt tussen beide taal en deze in mindere mate wordt gecombineert kiezen de cursisten voor de combinatie of het Frans. Bij de anderstaligen neemt het gebruik van het Frans significant af (ook in combinatie met een andere taal) maar wordt tot 3 maal meer Nederlands gebruikt en 2 maal meer Engels. Alhoewel we hier een vrij algemene vergelijking maken zien we dat de anderstaligen het gebruik van het Frans gaan inperken ten voordele van de combinatie van het Nederlands en het Frans waar Fransstaligen voornamelijk het Frans blijven gebruiken.

Naast de contacten onder collega's nemen we tenslotte ook het taalgebruik in hiërarchische verband even onder de loupe. Eerst bekijken we de relatie van de cursisten met hun Nederlandstalige ondergeschikten, hierna met hun Nederlandstalige bazen. Het feit dat de anderstalige cursisten zelden Nederlandstalige ondergeschikten hebben maakt dat deze categorie niet in tabel 23 werd opgenomen.

Tabel 23 – Taalgebruik Franstaligen met Nederlandstalige ondergeschikten

Taalgebruik	Ond -> resp cursisten	Ond -> resp sample	Resp -> ond cursisten	Resp -> ond sample
Nederlands	26,8%	40,5%	31,7%	47,1%
Frans	24,4%	49,6%	29,3%	46,3%
Engels	4,9%	0,8%	4,9%	0,8%
Nederlands/Frans	41,5%	8,3%	31,7%	5,0%
Neder/Frans/Eng	2,4%	-	2,4%	-

De Nederlandstalige ondergeschikten reageren duidelijk anders op hun meerdere uit de groep cursisten dan dit in het sample het geval was: waar ze in het sample een keuze maken tussen beide talen gaan ze dit met de cursisten combineren. Ook het Engels wordt wel eens gebruikt, al kan dit eigen zijn aan het bedrijf waar ze tewerkgesteld zijn. Het taalgebruik van de overste-cursist tegenover zijn Nederlandstalige ondergeschikte volgt eenzelfde patroon: zelf gaat hij of zij zich meer in beide talen uitdrukken en minder de keuze tussen beide gaan maken.

Tenslotte ronden we de cijfers over het taalgebruik op de werkvloer af met de taal die de cursisten met hun Nederlandstalige baas spreken. In tabel 24 kan je voor de twee grootste taalgroepen de cijfers vinden voor de taal waarin de baas zijn ondergeschikten aanspreekt en omgekeerd.

Tabel 24 – Taalgebruik cursisten met Nederlandstalige baas

Taalgebruik	Baas -> resp Franst	Resp -> Baas Frans	Baas -> resp anderst	Resp -> Baas anderst
Nederlands	4,8%	6,5%	6,3%	6,3%
Frans	67,6%	72,6%	50,0%	53,1%
Engels	1,6%	-	25,0%	25,0%
Nederlands/Frans	21,0%	16,3%	12,5%	9,4%
Frans/Engels	1,6%	1,6%	3,1%	3,1%
Nederlands/Eng	-	-	3,1%	3,1%
Neder/Frans/Eng	1,6%	1,6%	-	-
Frans/Andere	1,6%	-	-	-
Andere	-	1,6%	-	-

De taal in welke de ondergeschikten zich tot hun baas richten verschilt niet van deze waarin zij door hun baas worden aangesproken. Met Franstalige gebruiken ze in eerste instantie Frans en in mindere mate zowel het Frans

als het Nederlands. Bij anderstaligen vinden we hetzelfde beeld maar wordt in een kwart van de gevallen Engels gebruikt. Ten opzichte van een Franstalige ondergeschikte neigt een Nederlandstalige baas wel meer naar het gebruik van beide talen waar de respondent iets meer het Frans als omgangstaal prefereert, maar de verschillen zijn niet statistisch significant.

5.2 Gebruik van het Nederlands in de privésfeer

Bij het taalgebruik in de privésfeer denken we in de eerste plaats aan het taalgebruik binnen het gezin, m.a.w. in hoeverre wordt in de gezinnen van deze niet-Nederlandstaligen Brusselaars toch Nederlands gesproken? Het meest waarschijnlijke is dat men slechts Nederlands zal spreken indien men samenwoont met een Nederlandstalige partner. De partners van de Franstalige cursisten komen minder uit Nederlandstalige (7,2% versus 8,3%) of traditioneel tweetalige gezinnen (4,6% versus 6,1%) dan dit voor het sample 2000 het geval was, al zijn deze verschillen niet statistisch significant. Hier hoeft men dus de motivatie tot het volgen van een cursus Nederlands niet te gaan zoeken. Bij de anderstaligen is dit net omgekeerd. Deze hebben wel significant meer, vooral Nederlandstalige (16,9% versus 2,8%) en in veel mindere mate traditioneel tweetalige (1,8% versus 0,8%) partners, dus hier is mogelijk de taal van de partner van de cursisten wel een motivatie om een cursus Nederlands te volgen. Als een Franstalige toch een Nederlandstalige partner heeft spreekt haast niemand van hen Nederlands met deze partner noch met zijn of haar kinderen, en slechts 3,3% combineert beide talen. De anderstaligen doen dit veel meer, zo spreekt ruim 11% van de cursisten Nederlands met zijn Nederlandstalige partner, zij het meestal in combinatie met een andere taal, maar niet noodzakelijk het Frans. Bij het sample vonden we deze groep amper terug. Dit wijst er op dat er in Brussel door anderstaligen toch niet automatisch voor het Frans als tweede gezinstaal wordt gekozen. In het taalgebruik met de kinderen zien we wel dat de Franstalige cursisten duidelijk meer Nederlands spreken, weliswaar in combinatie met het Frans (8,6% versus 2,1% in sample, hetgeen significant meer is), maar hier doen de anderstaligen het weerom beter: 16,9% tegenover 1,8% bij de vergelijkbare groep in het sample. Wel zien we dat in praktisch alle gezinnen waarin de partner van de anderstalige cursist Nederlandstalig is deze thuis Nederlands gaat spreken met de kinderen, meestal in combinatie met een tweede taal. In totaal gebruikt bijna een vijfde van alle anderstalige cursisten Nederlands als gezinstaal.

Wanneer we het in Brussel over taalgebruik met de kinderen hebben denken we onvermijdelijk aan de onderwijstaal van de kinderen. Ook aan deze cursisten (zie Janssens, 20021) vroegen we om de voor hen ideale

situatie qua taalonderwijs op de lagere school te beschrijven: het Nederlands of Frans als vak zoals het nu in de laatste jaren van het lager onderwijs gebeurt, beide talen als onderwijstaal gebruiken of slechts één taal aanleren en op die leeftijd geen tweede taal aanbieden. De resultaten voor de Franstaligen, nieuwe tweetaligen en anderstaligen worden in onderstaande tabel 25 samengevat.

Tabel 25 – Preferentie taalonderwijs in lager onderwijs

Taalgebruik	Franst 2004	Frans 2000	N2T 2004	N2T 2000	Anderst 2004	Anderst 2000
Andere taal als vak	22,0%	25,2%	23,6%	16,8%	28,9%	16,0%
2 instructietalen	76,9%	72,7%	73,6%	81,0%	69,2%	80,1%
Slechts één taal	1,1%	2,0%	2,8%	2,2%	1,9%	3,9%

Alhoewel de verschillen niet statistisch significant zijn, opteren iets meer Franstalige cursisten voor tweetalig onderwijs dan in het sample 2000 het geval was. Bij de nieuwe tweetaligen zien we de omgekeerde, eveneens niet statistisch significante, evolutie. Bij de anderstaligen zijn de verschillen wel duidelijk en kiezen ze, meer dan uit de representatieve steekproef van 2000 mag blijken, voor het tweede taal als vak en minder voor tweetalig onderwijs al wordt deze laatste optie nog steeds door 70% van de cursisten onderschreven. In tegenstelling tot beide andere groepen gaat het voor hen wel om twee 'vreemde' talen die ze niet van thuis uit aanleerden. Misschien laten ze zich ook wel door hun huidige ervaring als leerling Nederlands leiden.

Een andere belangrijke vraag die men zich hierbij kan stellen is of de houding die maakt dat deze Brusselaars de stap naar het taalonderwijs gezet hebben, ook invloed heeft op de schoolkeuze van de kinderen. Gaan ze hun kinderen meer naar het Nederlandstalig onderwijs sturen dan de andere leden van hun taalgroep die geen cursus volgen? Uit tabel 26 mag blijken dat die invloed wel degelijk speelt. In onderstaande tabel wordt de participatiegraad van de kinderen van de cursisten vergeleken met deze van de corresponderende taalgroep uit de sample.

Tabel 26 – Keuze onderwijstaal kinderen cursisten

Taalgebruik	Franst cursist	Frans 2000	Anderst cursist	Anderst 2000
Kleuteronderwijs	20,0%	6,3%	31,2%	5,4%
Lager onderwijs	12,7%	4,5%	22,6%	3,6%
Middelbaar onderwijs	6,8%	2,7%	12,1%	3,0%

Uit het representatieve sample bleek geen onderscheid tussen Franstalige en anderstalige Brusselaars wat hun keuze voor het Nederlandstalig onderwijs betreft. Beide groepen zijn weinig geneigd hun kinderen naar deze onderwijsinstellingen te sturen (al maken ze er uiteraard wel een belangrijk deel van de schoolpopulatie uit). De kinderen van de cursisten daarentegen zijn significant meer in het Nederlandstalig onderwijs terug te vinden. Meer nog, de anderstaligen scoren hier op hun beurt nog hoger dan de Franstaligen waarbij zelfs bijna een derde van hen hun kinderen naar het Nederlandstalig kleuteronderwijs stuurt. Ook de redenen achter deze keuze verschillen voor beide groepen. De Franstalige cursisten schuiven maar één enkele reden naar voor: ze willen dat hun kinderen tweetalig worden. Een enkeling verwijst naar het feit dat een gelijkwaardig Franstalig initiatief bij hem in de buurt niet voor handen was. De anderstaligen daarentegen schuiven veel meer redenen naar voor waarbij zowel de kennis van het Nederlands als de integratie in de lokale gemeenschap worden aangehaald. Ook het feit dat hun eigen taal niet als onderwijstaal beschikbaar is halen ze als reden voor de keuze aan. Als uitsmijter wil ik hier toch nog de motivering van een Engelstalig ouderpaar aanhalen: 'wij kozen voor het Nederlands als onderwijstaal voor onze kinderen omdat deze taal toch wel dichter bij het Engels ligt dan het Frans' ...

Naast de familie is de vriendenkring het tweede domein in de privé-sfeer waar we het gebruik van het Nederlands iets nader gaan bekijken. Met Franstaligen wordt uiteraard weinig Nederlands gesproken, al is dit voor de nieuwe tweetaligen en anderstaligen toch sporadisch het geval. Zij gebruiken dan gewoonlijk een combinatie van het Nederlands en het Frans of het Nederlands en het Engels. Tabel 27 geeft een overzicht van hun taalgebruik met Nederlandstalige vrienden.

Tabel 27 – Taalgebruik met Nederlandstalige vrienden

Nederlandstalige vrienden	Franstaligen	Nieuwe tweetaligen	Anderstaligen
ja	57,9%	53,7%	67,1%
Taalgebruik			
Nederlands	7,5%	13,8%	9,9%
Nederlands/Frans	41,6%	32,3%	18,0%
Nederlands/Engels	1,2%	1,5%	18,0%
Neder/Frans/Engels	1,2%	4,6%	1,2%
Neder/Engels/Duits	-	-	0,6
Nederlands/Arabisch	-	1,5%	-

Ruim de helft van de ondervragen telt, ongeacht zijn linguïstische achtergrond, Nederlandstaligen in zijn vriendenkring met de anderstaligen als

uitschieters. Vermits we hier naar het gebruik van het Nederlands peilen werden in bovenstaande tabel enkel de taalcombinaties met Nederlands weerhouden. In ongeveer de helft van de gevallen wordt ook Nederlands gesproken met de Nederlandstalige vrienden, waarbij de Franstaligen meestal het Nederlands en Frans combineren, net zoals ongeveer een derde van de nieuwe tweetaligen. Bij de anderstaligen zien we dan weer in gelijke mate de combinatie met het Frans en het Engels opduiken.

Tenslotte ronden we het taalgebruik in de privésfeer af met een rondvraag over het Nederlandstalige mediagebruik van de cursisten. In de onderstaande tabel 28 kan je per taalgroep aflezen of ze regelmatig of sporadisch Nederlandstalige TV-programma's bekijken en Nederlandstalige kranten of tijdschriften lezen. Hierna wordt even dieper ingegaan op enkele types programma's of publicaties (zie cursivering).

Tabel 28 – Nederlandstalige mediagebruik cursisten

Mediareceptiviteit	Franstaligen	Nieuwe tweetaligen	Anderstaligen
NL-talig TV-progr			
Regelmatig	12,9%	9,1%	26,4%
Sporadisch	55,4%	65,3%	55,0%
<i>Journal</i>	76,5%	62,0%	74,0%
<i>Taalspelletjes</i>	1,8%	2,4%	4,9%
<i>Ondertitels</i>	9,9%	12,8%	13,2%
NL-talige krant			
Regelmatig	1,7%	1,4%	3,5%
Sporadisch	10,0%	15,4%	16,6%
<i>Metro</i>	27,2%	24,8%	29,7%
<i>Kwaliteitskrant</i>	14,8%	6,4%	9,0%
<i>Huisaanhuis</i>	3,2%	4,8%	8,3%
NL-talig tijdschrift			
Regelmatig	1,3%	0,6%	1,0%
Sporadisch	4,9%	6,0%	8,8%

Van de cursisten kijken 70% à 80% wel eens naar een Nederlandstalig TV-programma. Anderstalige cursisten doen dit evenwel significant meer dan de anderen. Het meest bekeken type programma zijn de journaals en andere informatieve programma's (Zevende Dag, TV Brussel, Terzake), doch hier maken de anderstaligen zeker het verschil niet. Ze kijken wel significant meer naar taalspelletjes (Blokken, Lingo, Tien voor Taal) en ook ondertitelde programma's vinden ze iets aantrekkelijker dan de Franstaligen. Verschillen tussen de cursisten van Vlaamse en Franstalige

initiatieven zijn er evenwel niet. Kranten worden veel minder gelezen, doch ook hier vinden we dezelfde tendensen terug dan bij het TV-kijken. Opmerkelijk is het succes van de gratis krant 'Metro'. Bijna 30% van de cursisten die al eens een Nederlandstalige krant leest, leest 'Metro'. De zogenaamde kwaliteitskranten zijn minder populair, maar worden vooral door Franstaligen gelezen. Het lezen van deze kwaliteitskranten is het enige item waarop de cursisten van Vlaamse en Franstalige initiatieven significant verschillen: 15% van de cursisten van de Franstalige initiatieven die al wel eens een krant leest leest een kwaliteitskrant tegenover 9% van de cursisten van de Vlaamse initiatieven. Deze verschillen zijn voornamelijk te herleiden tot het opleidingsniveau van de cursisten. Dit leespubliek is dan weer veel minder geïnteresseerd in de gratis huis aan huis bladen die populairder zijn bij de anderstaligen. De stap naar het lezen van een tijdschrift is evenwel groter, doch hier is de diversiteit van bladen zo groot dat het moeilijk is de verschillen op dit niveau te illustreren.

5.3. Gebruik van het Nederlands in de publieke sfeer

Als niet-Nederlandstaligen een cursus Nederlands volgen en deze taal dan gaan spreken denken we niet in de eerste plaats aan zijn of haar taalgebruik met partner en kinderen maar aan eenvoudige dagelijkse situaties zoals een praatje maken met de burens of bij het winkelen. De resultaten hiervan worden in tabel 29 samengevat. Bij het winkelen wordt een onderscheid gemaakt tussen het taalgebruik in het grootwarenhuis en de buurtwinkel. Telkens kan men in de tabel aflezen in hoeverre de cursisten en de ondervraagden uit het representatieve sample ofwel uitsluitend Nederlands gebruiken ofwel Nederlands in combinatie met een andere taal.

Tabel 29 – Gebruik Nederlands met burens en tijdens winkelen

	Franst 2004	Frans 2000	N2T 2004	N2T 2000	Anders 2004	Anders 2000
Taalgebruik burens						
Nederlands	0,4%	0,4%	0,8%	1,3%	1,6%	0,2%
Ondermeer Nederlands	4,1%	8,5%	2,5%	6,1%	7,2%	2,4%
Taalgebruik warenhuis						
Nederlands	-	0,5%	0,8%	0,4%	4,7%	1,0%
Ondermeer Nederlands	5,1%	3,9%	9,0%	5,5%	13,6%	1,6%
Taalgebruik buurtwinkel						
Nederlands	-	0,9%	-	-	4,3%	-
Ondermeer Nederlands	5,1%	3,2%	5,8%	2,2%	10,2%	2,2%

Het aantal cursisten dat uitsluitend Nederlands spreekt met de burens is voor beide groepen verwaarloosbaar. Wel zien we dat de anderstalige cursisten meer Nederlands spreken dan de controlegroep uit 2000 waar dit voor de andere taalgroepen net omgekeerd is. Dit hangt uiteraard ook sterk samen met de samenstelling van de buurt waarin men woont. Zo groeiden heelwat nieuwe tweetaligen op in wat men in de volksmond 'migrantenbuurten' noemt die qua bevolking soms vrij homogeen 'niet-Nederlandstalig' zijn. Bij het winkelen zien we een dergelijk verschil bij alle taalgroepen: cursisten gebruiken meer Nederlands dan diegenen uit dezelfde taalgroep die geen cursus volgen of hebben gevolgd. Toch zijn er binnen de taalgroepen een aantal opmerkelijke verschillen wanneer we hun gedrag vergelijken. Wanneer men hen bij het winkelen in een andere taal antwoordt dan diegene die hij of zij in eerste instantie sprak valt het op dat Franstalige cursisten niet automatisch naar de taal van de winkelbediende neigen maar aan code-switching¹⁵ gaan doen. Eenzelfde patroon vinden we terug bij de nieuwe tweetaligen. Anderstaligen daarentegen gaan net wel proberen over te schakelen naar de taal van de winkelbediende. Dit gedrag is vergelijkbaar met dat van de Nederlandstaligen. In een vroegere vergelijking (zie Janssens, 2001) van het taalgebruik van Nederlandstaligen en Franstaligen in een dergelijke situatie gaan Fransstaligen bij tegenspraak in een andere taal beide talen combineren, zoals ze hier ook doen, terwijl Vlamingen eerder geneigd zijn naar de taal van de winkelbediende over te schakelen.

Een heikel punt op het vlak van taalgebruik is de communicatie met de overheid. We nemen de mondelinge communicatie met de overheid als vergelijkingsbasis. Zoals uit tabel 30 blijkt spreken Franstaligen slechts sporadisch Nederlands, of ze nu een taalcursus volgen of niet. Nieuwe tweetaligen en anderstaligen die een cursus Nederlands volgen gaan de taal wel meer gebruiken in hun contacten met de overheid, zij het dat slechts een kleine minderheid dit doet.

¹⁵. In deze context verwijst code-switching naar het feit dat deze personen de eigen taal gaan 'verrijken' met woorden uit de taal die de winkelbediende gebruikt.

Tabel 30 – Taalgebruik met administratie

	Franst 2004	Frans 2000	N2T 2004	N2T 2000	Anders 2004	Anders 2000
Taalgebruik administratie						
Nederlands	-	0,5%	-	1,3%	0,4	1,2%
Ondermeer Nederlands	2,2%	1,9%	8,8%	4,3%	9,8%	0,6%
Ambtenaar andere taal						
Past eigen taal aan	25,4%	13,7%	20,8%	15,5%	25,2%	10,1%
Verder in eigen taal	21,2%	18,0%	9,6%	21,6%	15,0%	18,6%
Eist verandering	5,3%	10,5%	6,4%	10,8%	7,9%	5,8%

Bij de bevraging van de cursisten en de Brusselaars werd eveneens nagegaan hoe ze reageren wanneer een ambtenaar hen antwoordt in een andere taal dan diegene die zij gebruiken. Cursisten zijn hierbij veel meer geneigd om hun taal aan te passen aan deze van de ambtenaar, zelfs de Franstaligen. Toch verhoogt bij deze Franstaligen ook het aantal dat verder gaat in de eigen taal. Uit een multivariate analyse blijkt dat diegenen die het minst geneigd zijn zich aan de taal van de ambtenaar aan te passen en in de door hen geprefereerde taal blijven spreken de cursisten zijn die privélessen Nederlands volgen, de huidige Brusselaars die in Wallonië geboren zijn en de dertigers en veertigers. Dit contrasteert met de jongere en oudere generaties die minder aan de eigen taal vasthouden.

Parenthesis

Voor dit onderzoek ondervroegen we via een vragenlijst een paar honderd mensen die in Brussel een cursus Nederlands volgen. Op die manier vielen uiteraard een aantal mensen uit de boot, mensen voor wie een vragenlijst niet de meest geschikte methode is om gegevens over hun taalkennis en taalpraktijk te verzamelen omdat het voor hen misschien te moeilijk zou zijn de vragen te begrijpen of een dergelijke uitgebereide vragenlijst accuraat in te vullen. Een groep die hier niet aan bod kwam zijn laaggeschoolden die taallessen volgen aan een instituut voor basiseducatie. Met een vragenlijst van een paar pagina's werden ook een veertigtal van deze cursisten gevraagd aan het onderzoek deel te nemen. Uiteraard kan men op basis van deze beperkte bevraging geen wetenschappelijke conclusies trekken en loopt de vergelijkbaarheid met de andere cursisten gezien het verschillende instrument mank, maar toch willen we hier een aantal bevindingen meegeven gebaseerd op dit beperkt aantal observaties en van wie deze mensen zijn, waarom ze een cursus volgen en waar ze dan wel Nederlands willen spreken.

De diversiteit in deze groep is erg groot. Toch vallen er een aantal dingen meteen op. De Turkse en Marokkaanse cursisten vormen hier de grootste groep, twee nationaliteiten die in de onderzoeksgroep opvallend afwezig bleven. Maar ook hier zijn de vrouwen in de meerderheid. Dat het een kwetsbare groep is wordt niet alleen geïllustreerd door hun beperkte of ontbrekende opleiding, veel vrouwen uit deze groep moeten ook in hun eentje hun kinderen opvoeden. Slechts enkele van hen zijn geboren in België en een vrij grote groep kwam naar hier om te huwen. Dit betekent ook dat haast niemand van hen ooit Nederlands heeft geleerd. De meeste hebben wel een lage scholingsgraad maar groeiden wel op in een omgeving waar meerdere talen werden gesproken, alleen is het Nederlands en vaak ook het Frans hier niet bij. Sommigen zijn wel met iemand gehuwd die thuis ook Nederlands sprak, maar de partners zelf zijn ook in dat geval meestal niet van Belgische afkomst.

Gevraagd naar de redenen om Nederlands te leren springen er twee onmiddelijk in het oog. De eerste is, net zoals bij de overige cursisten, de noodzaak om de taal op de arbeidsvloer te gebruiken. De meeste ondervraagden die een job hebben werken in de schoonmaaksector en hebben geregeld Nederlands nodig omdat ze voor een Nederlandstalige baas werken of hun klanten Nederlandstalig zijn. Diegenen die geen werk hebben schuiven hoe dan ook de noodzaak van het Nederlands om een job te vinden naar voor als motivatie. De tweede reden is dat de kinderen les volgen in het Nederlandstalig onderwijs en ze op die manier niet alleen in contact komen met de taal maar zich ook genooddaakt zien Nederlands te leren om hun kinderen te kunnen ondersteunen in hun opleiding.

Naast het werk is het winkelen de gelegenheid voor deze cursisten om Nederlands te spreken. Alhoewel ze weinig Nederlandstalige vrienden hebben en ook met de burens weinig Nederlands spreken beweert de meerderheid bij het winkelen in Brussel de taal toch nodig te hebben. Als ze naar de toekomst kijken willen ze het Nederlands niet enkel op hun werk gebruiken maar stellen de meesten ook bij het winkelen, in de contacten met de overheid en op de school van de kinderen Nederlands te zullen gebruiken. De cursisten die slechts één domein aanhalen waar ze Nederlands denken te gebruiken zijn schaars. Deze bevindingen liggen in het verlengde van de andere 'anderstaligen' die in het eigenlijke onderzoek waren betrokken en die vanaf het ogenblik dat ze Nederlands kennen de taal ook binnen diverse contexten trachten te gebruiken.

6. Conclusies

Alvorens kort op de belangrijkste bevindingen van dit onderzoek in te gaan past het even stil te staan bij de vergelijking die bij de analyse wordt gemaakt tussen de vroegere onderzoeksgegevens (het zogenaamde sample 2000) en de gegevens die bij de cursisten werden verzameld. Het is niet altijd duidelijk wanneer we bijvoorbeeld Franstaligen uit het eerste sample vergelijken met de Franstalige cursisten of de eventuele verschillen hun oorsprong vinden in de specifieke selectie die aan het volgen van een taalcursus vooraf gaat dan wel of het om een periode-effect gaat, gezien tussen beide metingen toch een periode van 5 jaar ligt. In sommige omstandigheden vermoeden we een tijdseffect, in andere speelt het selectieve aspect bij de ondervraagden ongetwijfeld een rol.

Ondanks de open politiek die de meeste initiatieven voeren resulteren de beleidsvisies achter de organisatie van de taallessen door respectievelijk de Vlaamse en Franstalige Gemeenschap duidelijk in een verschillend publiek. We zullen hier niet lang blijven stilstaan bij de Franstalige initiatieven maar het mag niet verwonderen dat zij in eerste instantie uit de eigen taalgemeenschap recruterende. Bij deze Franstaligen zijn een aantal bevindingen zeker het vermelden waard. Vooreerst is er hun houding ten aanzien van het Nederlands. De Franstaligen schuiven niet het belang van het Nederlands op zich naar voor wanneer men hen vraagt waarom ze een cursus volgen maar benadrukken veeleer de tweetaligheid als noodzaak. Dezelfde motivatie vinden we terug wanneer hen gevraagd wordt waarom ze hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs sturen; ook hier benadrukken ze dat hun kinderen tweetalig moeten worden. Meer dan de andere taalgroepen koppelen zij de taal dan ook los van Vlaanderen of de Vlaamse cultuur. Of hierachter een fundamenteel andere houding schuilt dan personen die zeggen dat ze van de taal houden of dat talen hen interesseren kan men op basis van deze data alleen niet uitklaren. Het wijst in ieder geval op een vrij strikte instrumentele benadering die afwijkt van 'de taal als sleutel tot een andere cultuur'. In verder onderzoek is het dan ook belangrijk dit onderscheid te maken en zowel te peilen naar hun houding ten aanzien van het Nederlands als naar hun houding ten aanzien van tweetaligheid. Ook het feit dat ze zich als eentaligen blijven beschouwen zelfs als ze meerdere talen beheersen kan mogelijk binnen dit kader verklaard worden. Hierin speelt ongetwijfeld naast het feit dat ze als sprekers van de meerderheidstaal een minderheidstaal leren, ook de historische context waarbinnen de Brusselse taalverhoudingen zich ontwikkelden een belangrijke rol. Nog niet zo lang geleden stond het feit dat Nederlandstaligen hun kinderen naar het Franstalig onderwijs stuurden model voor het verfransingsproces, en dit weegt nog steeds door op de soms ambigue houding die

sommigen ten aanzien van taalonderwijs aannemen. De strikte toepassing van de taalwetgeving in het onderwijs is hiervoor illustratief (zie Janssens, 2004). Het is de complexe relatie tussen taalidentiteit en taalperceptie die de houding van de Franstaligen ten aanzien van het Nederlands bepaalt. Een tweede element waarin de Franstaligen zich van de anderen onderscheiden is dat ze de arbeidssituatie veelal als enig domein naar voor schuiven waarbinnen ze het Nederlands zullen gebruiken. Een laatste opvallend element waarmee we de bespreking van de Franstaligen willen afronden is hun unanieme ontevredenheid over het taalonderwijs in de scholen van de Franstalige Gemeenschap. Het kan niet de bedoeling zijn dat de avondcursussen die deze gemeenschap inricht een remediërende functie moeten vervullen voor de manco's van het eigen dagonderwijs. In dat kader past ongetwijfeld ook de vraag naar tweetalig onderwijs van de betrokkenen.

Het opvallendste kenmerk van de taalcursussen die langs Vlaamse kant ondersteunt worden is de diversiteit van het publiek dat er zich door aangesproken voelt. In deze cursussen vinden we mensen terug met verschillende linguïstische en culturele achtergronden. Opvallend is in de eerste plaats wie we er niet in terug vinden, namelijk de leden van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen die toch in Vlaanderen zowat het doelpubliek zijn van de integratie- en inburgeringsprogramma's die worden opgezet. We vinden ze wel bij de laaggeschoolden terug maar na 60 jaar migratie zou men toch al mogen verwachten dat ze een groter aandeel van de cursisten voor zich zouden nemen. Wel is het opvallend dat indien ze voor een taalcursus kiezen ze eerder te vinden zijn bij de Vlaamse dan bij de Franstalige initiatieven. Vanuit de politieke discussies en het tweeledige gemeenschapsdenken is dit misschien verwonderlijk, ze worden door sommigen al snel als leden van de Franstalige Gemeenschap gezien omdat ze in de dagelijkse omgang en als tweede familietaal voor het Frans kiezen, maar het feit dat ze zichzelf maar in beperkte mate met deze gemeenschap identificeren en men om Nederlands te leren logischerwijze best contact opneemt met Nederlandstalige organisatoren, is dit toch een logische stap.

De Nederlandstalige initiatieven genereren in Brussel ogenschijnlijk een publiek waarop ook de verplichte inburgeringsinitiatieven in Vlaanderen mikken. Maar toch is er wel degelijk een verschil. Waar de Vlaamse politiek gericht is op 'nieuwkomers' zien we dat hier bij de Brusselse cursisten – rekening houdend met het geboorteland, de landen van wie de onderdanen van inburgeringcursussen zijn vrijgesteld, met het feit dat ze niet met een Belg getrouwd zijn en ze maximaal 1 jaar in België verblijven – nog geen 5 percent tot de beoogde categorie in Vlaanderen behoort. Het zou echter verkeerd zijn dezelfde integratiepolitiek toe te passen als in Vlaanderen. Het is duidelijk dat het voor deze cursisten

niet zou volstaan Nederlands te leren om in Brussel, een stad met het Frans als lingua franca, overal aan de bak te komen. De meesten van hen hebben reeds een goede kennis van het Frans alvorens ze zich voor een cursus Nederlands inschreven. Na een aanpassing aan deze lingua franca kwamen de cursisten in tweede instantie tot de vaststelling dat men in Brussel ook Nederlands nodig heeft, vandaar dat het overgrote deel dan ook 'oudkomers' en geen 'nieuwkomers' zijn. Eigenlijk sluit dit naadloos aan bij de heersende integratievisie en vormt het een logische stap in de integratie van anderstaligen in het tweetalige Brussel. Integratie hoeft niet noodzakelijk integratie in een eentalige gemeenschap te betekenen. Bij velen vullen netwerken van landgenoten, waarbij deze niet noodzakelijk ook in Brussel moeten wonen, deze functie in. Voor hen hebben zowel het Nederlands als het Frans hun specifieke functie in hun nieuwe omgeving, naast het Engels en hun thuistalen die ze in hun contacten met familieleden en vrienden gebruiken. Integreren in Brussel gaat dus niet over een competitie tussen twee talen of een soort van 'integratierace' tussen twee taalgemeenschappen, maar om een aanpassing aan een aspect van hun dagelijkse leefomgeving naast de 'eigen gemeenschappen'. Dergelijke situaties zijn voor de cursisten evidentier dan voor de doorsnee Belg, de meeste van deze mensen zijn reeds twee- of meertalig zonder dat we hierbij het Nederlands of het Frans meetellen, 25% van de cursisten spreekt thuis zelfs twee talen. De cursussen bereiken echter slechts een beperkt deel van het potentiële publiek. Het zijn eerder hogergeschoolde dertigers zonder kinderlast die de cursussen volgen terwijl de meest kwetsbare groepen uit de boot dreigen te vallen. Toch lijken ze een voor het Nederlands in Brussel belangrijk proces op gang te brengen. Eens ze Nederlands kennen willen ze deze taal niet alleen op hun eventuele werkplek gebruiken maar ook bij het winkelen en in hun contacten met de administratie. Ze richten zich in tegenstelling tot de meeste Franstalige cursisten niet op één domein waar ze het Nederlands willen gebruiken maar willen zich integreren in een maatschappij waar zowel Nederlands als Frans wordt gesproken.

Wat betekenen bovenstaande bevindingen voor het taalbeleid van de Vlaamse Gemeenschap in Brussel? Vooreerst moet men hier het onderscheid maken tussen een beleid gericht op de Vlaamse Gemeenschap in Brussel en een beleid dat het Nederlands in Brussel moet ondersteunen. Alhoewel beide uiteraard erg met elkaar verstrengeld zijn zitten we met de taalcursussen ontegensprekelijk bij het tweede aspect. Integratie via taallessen Nederlands betekent in Brussel dat niet-Nederlandstaligen eerst het Frans aanleren en hierna het Nederlands. Het is niet omdat in Brussel twee officiële taalgemeenschappen leven dat de vraag naar integratie onoplosbaar of irrelevant zou zijn. Verschillende talen vervullen in Brussel verschillende functies en zich integreren betekent dat men zich

aanpast aan deze situatie van meertaligheid en voor specifieke functies de juiste talen aanleert. De data illustreren tevens dat de anderstalige cursisten het Nederlands in verschillende omstandigheden denken te gebruiken, hetgeen eveneens de integratieve functie van deze taallessen onderstreept. Franstaligen hebben deze neiging niet, maar voor hen is het dan ook geen zaak van integratie. Zij richten zich op het eerste niveau van het interpretatiekader dat in de inleiding werd geschetst, de anderstaligen richten zich op het tweede niveau. Maar de samenstelling van de studentenpopulatie toont ook aan dat een deel van het potentieel nog niet werd aangeboord en het ondersteuningsbeleid van het Nederlands nog kan uitgebreid worden. Een eerste groep zijn de Franstaligen die zich veelal op één domein richten, de arbeidssituatie. Sommige organisaties spelen hier reeds op in door cursussen aan te bieden voor een specifiek beroepssegment maar er is duidelijk nog een publiek om dit verder uit te bouwen. De initiatieven gesteund door de Franstalige Gemeenschap trekken nogal wat jongeren aan, zelfs studenten middelbaar onderwijs. Misschien ligt ook hier een taak voor de Vlaamse Gemeenschap. De beperkte linguïstische kennis van het Nederlands is niet alleen een probleem in het Frans-talig onderwijs, maar ook in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel zitten heelwat kinderen die de onderwijstaal slecht beheersen. Een aanzienlijke groep eindigt in een beroepsopleiding enkel en alleen omwille van hun beperkte linguïstische capaciteiten, waardoor een belangrijk sociaal en economisch potentieel verloren gaat. Initiatieven gericht op deze groepen kunnen zowel het eigen onderwijssysteem ondersteunen als het Nederlands als taal voor dagelijks gebruik bij anderstaligen in Brussel promoten. Men zou hier speciale programma's kunnen ontwikkelen voor jongeren of kinderen om de competentie van de leerlingen uit beide onderwijssystemen te bevorderen. Los van de manier waarop een dergelijk initiatief kan worden georganiseerd, zal het ongetwijfeld de positie van het Nederlands versterken en tegelijkertijd de scholen verlichten van een opdracht die vaak wordt onderschat en veel energie, tijd en geld opslorpt.

Men kan uit deze studie besluiten dat taalcursussen voor volwassenen een belangrijke bijdrage leveren in de ondersteuning van de Nederlandse taal en ze een effect hebben op het dagelijkse taalgebruik in de stad. Niet alleen gaan anderstaligen die een cursus volgen binnen verschillende domeinen Nederlands gebruiken, al verwacht niemand hier onmiddellijk dat ze overschakelen op een vloeiend Nederlands, we zien de taal nu en dan ook opduiken als gezinstaal. De vraag is in hoeverre deze resultaten in volgende onderzoeken getraceerd kunnen worden en hoe duurzaam het effect van deze cursussen zal zijn. Ze helpen zeker mee de status van het Nederlands te verhogen, al hangt dit niet uitsluitend af van waar en hoe vaak de taal wordt gesproken maar ook door wie.

Bibliografie

- Ammon, U. (1989). Towards a Descriptive Framework for the Status/ Function (Social Position) of a Language within a Country. In Ammon, U. (Ed) *Status and Function of Language and Language Varieties*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Boyle, C. (1982). Reflections on recurrent education. *International Journal of Lifelong Learning*, 1, p1.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1970). *La reproduction: éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris: Les Editions de Minuit
- Conner, W. (1993). Beyond reason, the nature of the ethno national bond. *Ethnic and Racial Studies*, 16 (3), p373-389
- Darkenwald G.G. & Merriam S.B. (1982). *Adult Education: Foundations of Practice*. New York: Harper & Row Publishers.
- Extra, G., Aarts, R., Avoird, T. van der, Broeder, P. & Yagmur, K. (2002). *De andere talen van Nederland: thuis en op school*. Bussum: Coutinho, 377 pp.
- Ferguson, C. (1966). National Sociolinguistic Profile Formulas. In Bright, W. *Sociolinguistics*. The Hague: Mouton.
- Freire, P. (1974). *Pédagogie des opprimés suivi de conscientisation et révolution*. Paris: Maspero.
- Janssens, R. (2001). Taal en onderwijs in Brussel: het spanningsveld tussen het pedagogische minimum en het politieke maximum. In Housen A., Pierard M. & Van de Craen P. (red.) *Taal, attitude en onderwijs in Brussel*. Brusselse Thema's 12, Brussel: VUBPRESS.
- Janssens, R. (2004). *Taalgebruik in Brussel. Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad*. Brusselse Thema's 8, Brussel: VUBPRESS.
- Janssens, R & De Metsenaere, M. (2000). *Een maat voor niets?: zin en onzin van een universitaire voorselectie*. Brussel: VUBPRESS.
- Mackey, W. (1976). *Bilinguisme et contact des langues*. Paris: Klincksieck.
- Smolicz, J. (2002). Core values and nation states. In WEI L., Dewaele J-M & Housen A. *Opportunities and Challenges of Bilingualism*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Nederlandse taalvaardigheid van Franstalige leerlingen in het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel: een longitudinaal onderzoek

1. Inleiding

Het succes van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel (voortaan NoB) bij de niet-Nederlandstalige bevolking heeft geleid tot een complexe taalsituatie binnen de scholen, die de laatste jaren zowel door het schoolbeleid als door een aantal ouders steeds vaker als problematisch ervaren wordt. Eén van de voornaamste redenen waarom niet-Nederlandstaligen in Brussel voor het Nederlandstalig onderwijs kiezen, is ongetwijfeld de mogelijkheid om door onderdompeling in een Nederlandstalige schoolomgeving tweetalig te worden (De Bleyser et al., 2001; Deckers, 1999). Veel Frans- en anderstaligen in Brussel beseffen immers de noodzaak van tweetaligheid vanwege het belang en groeiende prestige van het Nederlands, vooral op de Brusselse arbeidsmarkt. Het grote succes van de lessen Nederlands in het volwassenenonderwijs in Brussel bevestigt deze trend (Janssens 2005). In deze bijdrage onderzoeken we in hoeverre de Franstalige leerlingen de beoogde tweetaligheid (Nederlands-Frans) bereiken tegen het einde van de secundaire schoolloopbaan.

De complexiteit en veelzijdigheid van de Brusselse taal- en onderwijs-situatie werd reeds uitgebreid en vanuit verschillende invalshoeken besproken in het themanummer 'Taal, attitude en onderwijs in Brussel' (Brusselse Thema's 12). Hoewel meertalig onderwijs (of zijn tweetalige variant) de beste manier lijkt om het alsmear toenemende multiculturele en veeltalige karakter van de stad op te vangen, wordt de toepassing van deze pedagogische methode in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel bemoeilijkt door een rigide (school)taalwet (Janssens 2004). Binnen het Franstalig onderwijs daarentegen bieden reeds een aantal scholen in Brussel tweetalig immersieonderwijs aan, nadat die mogelijkheid in 1998 gecreëerd werd door de Franstalige Gemeenschap (Decreet Oncke-

linckx)¹. In het Nederlandstalig onderwijs lijkt een tweetalig project voorsnog onbespreekbaar, gezien de recente reactie van de minister van onderwijs op een vraag van een school uit Poperinge².

Enerzijds de grote vraag naar en anderzijds het tekort aan écht tweetalig of meertalig onderwijs in de hoofdstad maakt dat Franstalige ouders hun kinderen naar het NoB sturen. Ze hopen immers dat hun kinderen door onderdompeling in een Nederlandstalige schoolomgeving tweetalig zullen worden. Het NoB is echter, net zoals in Vlaanderen, opgevat als ééntalig Nederlandstalig onderwijs voor een, in principe, homogeen ééntalige Nederlandstalige leerlingenpopulatie. Het NoB is met andere woorden geen gestructureerd immersie-onderwijs zoals men dat aantreft in onder andere Canada, Wales, Spanje en in Franstalig België. Franstaligen die hun kinderen naar het NoB sturen, kiezen in die zin voor een 'ongestructureerde' of 'wilde' vorm van immersie (De Bleyser et al. 2001).

Zoals reeds eerder werd aangegeven, zorgt de grote toevloed van Fransstaligen in het NoB³ de laatste jaren voor nogal wat ongerustheid. In vele Brusselse scholen zijn de ééntalige Nederlandstalige leerlingen duidelijk in de minderheid. Sommige Nederlandstalige ouders vrezen dan ook voor de negatieve effecten die de aanwezigheid van Fransstalige leerlingen op de moedertaalbeheersing van hun kinderen zou hebben. Door het veelvuldig contact met het Frans en met het veeleer gebrekige Nederlands van hun Franstalige klasgenoten zou de normale moedertaalontwikkeling in het gedrang komen en zouden de Nederlandstalige leerlingen de fouten van hun Franstalige klasgenoten overnemen. Ook de lessen Frans als vreemde taal zouden niet optimaal verlopen door het niveauverschil in Franse taalvaardigheid tussen de Nederlandstalige en Franstalige leerlingen, met nadelige gevolgen voor zowel de Nederlandstalige als de Franstalige leerlingen. Verder vrezen ook meer en meer Franstalige ouders dat hun kinderen op school meer Frans dan Nederlands horen, waardoor hun kennis van het Nederlands, de schooltaal, zich onvoldoende kan ontwikkelen. De taalbarrière waarmee Franstalige leerlingen op school geconfronteerd worden, zou dus leiden tot een taalachterstand die op zijn beurt het onderwijs- en leerproces in het NoB zou belemmeren.

Om na te gaan in hoeverre deze ongerustheid terecht is, werd tijdens het schooljaar 2000-2001 een cross-sectioneel onderzoek uitgevoerd, waarbij Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in Brusselse scholen⁴ werden vergeleken met respectievelijke controlegroepen in Vlaanderen en

¹. Voor een overzicht van de desbetreffende scholen in Franstalig België, zie: <http://immersion.dyndns.org/liste.html#secondaires>

². "School in Poperinge moet in Nederlands lesgeven", www.vrtnieuws.net, 06-07-2005.

³. Zie: <http://www.bop.vgc.be/onderwijs/tellingen>.

Wallonië. Zowel de taalvaardigheid in de eerste en de tweede taal alsook de sociaal-psychologische oriëntaties van de leerlingen werden getest. Om het effect van leeftijd te bestuderen werden groepen van 12-, 15- en 17-jarigen geselecteerd. Uit dit onderzoek bleek dat de Franstalige leerlingen in het NoB hun moedertaal op quasi hetzelfde niveau beheersen als hun Waalse leeftijdsgenoten. De kennis van het Nederlands van de Franstalige leerlingen in Brussel is echter beduidend beter in vergelijking met de leerlingen uit Wallonië. Bovendien hebben de Brusselse leerlingen ook vaker positievere attitudes en motivaties ten aanzien van talen en talengemeenschappen, de taalleersituatie en dergelijke. Anderzijds blijken de Nederlandstalige leerlingen in Brussel evenmin nadelen te ondervinden van de contactsituatie. Zij beheersen hun moedertaal op hetzelfde niveau als hun Vlaamse leeftijdsgenoten en ook zij beschikken vaak over positievere attitudes en motivaties.⁵

Om uit te zoeken hoe de kennis van de eerste en tweede taal alsook de sociaal-psychologische oriëntaties van deze leerlingen in het NoB zich ontwikkelen in de tijd werd een longitudinaal vervolgonderzoek opgestart, waarbij dezelfde groep Nederlandstalige en Franstalige NoB-leerlingen nog gedurende twee schooljaren werd opgevolgd. Voor dit onderzoek werden in totaal 85 leerlingen uit tien Nederlandstalige secundaire scholen in Brussel over een periode van drie jaar gevolgd (2001-2003). Het onderzoek beperkte zich om praktische en methodologische redenen tot leerlingen in het Nederlandstalig algemeen secundair onderwijs (ASO) uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die thuis uitsluitend Nederlands of Frans spreken en die sinds het eerste jaar van de lagere school Nederlandstalig onderwijs hebben gevolgd. De testafnames gebeurden telkens op verschillende tijdstippen tussen januari en maart. De helft van de informanten zat in het eerste jaar op het moment dat de eerste data werden verzameld (cohort 1) en de andere helft in het derde jaar (cohort 2). Wanneer we de leerlingen opdelen volgens taalachtergrond zien we dat ongeveer de helft Nederlandstalig is en de andere helft dominant Franstalig. Tabel 1 geeft een overzicht van de verdeling van de leerlingen in functie van hun taalachtergrond, cohort en het schooljaar van testafname.

⁴ De classificatie van de taalgroepen gebeurde op basis van de taal die de leerlingen thuis spreken. Aangezien zij in de meertalige Brusselse context leven kunnen zij niet als ééntalige sprekers in de enge zin van het woord beschouwd worden. 'Nederlandstalige' en 'Franstalige' leerlingen verwijzen in deze bijdrage dan ook naar 'dominant Nederlandstalige' leerlingen en 'dominant Franstalige' leerlingen.

⁵ Voor meer informatie over het cross-sectioneel onderzoek: zie Housen & Pierrard (2004) voor een overzicht van de context en de algemene methodologie, Mettwie, Housen & Pierrard (2004) voor een bespreking van de attitudele en motivationele aspecten en Van Mensel, Housen & Pierrard (2004) voor de belangrijkste resultaten betreffende taalvaardigheid.

Tabel 1 – overzicht sample

N = 85	Nederlandstaligen		Franstaligen	
	Cohorte 1	Cohorte 2	Cohorte 1	Cohorte 2
2000-2001	24	26	17	18
2001-2002	24	26	17	18
2002-2003	24	26	17	18

Cohorte 1: 12-jarigen in 2000-2001; Cohorte 2: 15-jarigen in 2000-2001

In deze bijdrage spitsen we ons toe op de Nederlandse taalvaardigheid van de dominant Franstalige leerlingen in het NoB (NT2). De onderzoeksvraag die zal behandeld worden is de volgende: Verschilt de taalvaardigheid in het Nederlands van Franstalige leerlingen van die van de Nederlandstalige moedertaalsprekers? In hoeverre worden de Franstalige leerlingen inderdaad tweetalig, zoals verwacht, ondanks het feit dat zij zich in een ongestructureerde immersiecontext bevinden waarbij de onderwijsmethode geenszins is aangepast aan de doelgroep?

Uit het cross-sectioneel onderzoek bleek dat de Franstalige leerlingen aanvankelijk minder vaardig het Nederlands hanteren dan hun Nederlandstalige klasgenoten maar dat dit verschil ten dele verdwijnt tegen het einde van de schoolloopbaan. Een achterstand werd blijvend waargenomen op het vlak van de zogenaamde ‘cognitieve abstracte vaardigheden’ (Appel & Vermeer 1994) zoals de grammaticale vaardigheden en, wat schrijf- en spreekvaardigheid betreft, accuraatheid (Van Mensel et al. 2004). Het feit dat de lessen Nederlands in het NoB als moedertaal (bestemd voor Nederlandstaligen) worden onderwezen en minder zijn afgestemd op het niveau en de noden van tweedetaalleerders vormt mogelijk een verklaring hiervoor.

In het volgende hoofdstuk (methodologie) beschrijven we eerst kort de gebruikte testtaken, vervolgens de gehanteerde criteria en maten van taalvaardigheid en ten slotte de statistische verwerking. In het derde hoofdstuk bespreken we de resultaten van de analyses. We eindigen in het vierde deel met onze bevindingen.

2. Methodologie

2.1 Testtaken

Het begrip taalvaardigheid werd in deze studie geoperationaliseerd aan de hand van de klassieke opdeling in vijf componenten:

1. luistervaardigheid;
2. leesvaardigheid;
3. schrijfvaardigheid;
4. spreekvaardigheid;
5. metalinguïstische of formeel-grammaticale vaardigheden.

De *metalinguïstische* of *formeel-grammaticale* vaardigheden werden aan de hand van twee soorten oefeningen getoetst. De eerste oefening betrof een Cloze-test, waarbij de leerlingen ontbrekende woorden en grammaticale items moesten invullen. De juiste spelling maakte deel uit van de opdracht en werd dus meegeteld in het bepalen van de correctheid van het antwoord. De tweede oefening bestond uit meerkeuzevragen over de grammaticale tijden en het gebruik van de werkwoorden.

De *receptieve* vaardigheden werden als volgt gemeten: na het lezen van een tekst (leesvaardigheid) en het bekijken van een video (luistervaardigheid) kregen de leerlingen een aantal vragen voorgeschoteld over inhoud en woordenschat.

Om de *mondelinge taalvaardigheid* van de leerlingen te testen werd hen gevraagd een verhaal te vertellen op basis van het woordeloos prentenverhaal 'Frog, where are you?' (Mayer 1969). Dit verhaal laat de leerlingen toe een grote verscheidenheid van taalstructuren en lexis vrij te kiezen en te gebruiken en genereert op die manier semi-spontaan taalgebruik.

Om de *schrijfvaardigheid* van de leerlingen te testen werd hen gevraagd enerzijds een brief te schrijven met een verzoek aan een verre vriend (vb. vragen naar logies) en anderzijds drie argumenten te schrijven voor of tegen een bepaalde stelling (vb. liever Spaans dan sport op school). De bedoeling van deze dubbele opdracht was een onderscheid te maken tussen meer en minder formeel taalgebruik.

Alle leerlingen werden gedurende de drie opeenvolgende testjaren aan dezelfde proeven onderworpen. Op deze manier kunnen de resultaten niet alleen in de tijd maar ook over de leeftijdscategorieën heen met elkaar vergeleken worden.

2.2 Criteria en maten van productieve taalvaardigheid

Voor de evaluatie van de schrijf- en spreekvaardigheid werden de volgende aspecten gemeten: syntactische complexiteit, globale productiviteit, accuraatheid en lexicale rijkdom. De syntactische complexiteit werd berekend als het aantal ondergeschikte zinnen gedeeld door de wortel van het totaal aantal clauses (zinnen). Hoe hoger de proportie bijzinnen een leerling produceert, hoe syntactisch complexer zijn taalgebruik is. De globale productiviteit werd berekend als het totaal aantal tokens (woorden) gedeeld door de som van het aantal hoofdzinnen en onvolledige zinnen. Dit betekent dat hoe meer taal(tokens) een leerder binnen een bepaalde tijdspanne produceert, hoe hoger zijn taalvaardigheid. Accuraatheid werd berekend op basis van de som van alle fouten gedeeld door het totaal aantal tokens. De aard of de oorzaak van mogelijke fouten hebben we tot op heden nog niet kunnen onderzoeken maar dit zal in een toekomstige analyse aan bod komen. De lexicale complexiteit ten slotte werd berekend als de ratio van complexe woorden en het totaal aantal tokens. Voor een uitgebreide bespreking van deze maten verwijzen we naar Van Mensel et al. (2004) (zie ook Wolfe-Quintero et al. 1998).

2.3 Statistische verwerkingen

Om na te gaan hoe de taalvaardigheid evolueert in de tijd werd een herhaalde metingen analyse uitgevoerd (repeated measures) met drie onafhankelijke variabelen: tijd (within subjects factor), cohorte en taalachtergrond (between subjects factoren) (significantieniveau $p < .05$). Deze techniek laat toe om zowel de invloed van tijd, leeftijd en taalachtergrond als afzonderlijke variabelen op taalvaardigheid te onderzoeken (de zgn. hoofdeffecten), alsmede de invloed van mogelijke interacties tussen deze variabelen. In dit artikel besteden we specifiek aandacht aan het effect van de variabele ‘taalachtergrond’. Dit is immers de variabele die eventuele verschillen tussen Nederlandstaligen en Franstaligen aan het licht brengt.

3. Resultaten

In dit derde deel bespreken we aspect per aspect de resultaten van de verschillende taalvaardigheidstesten. De gemiddelde scores worden telkens in een tabel weergegeven waarna we het al dan niet significant effect van de factor thuistaal ($p < .05$) op de resultaten bespreken. Voor een gedetailleerd overzicht van de statistische significanties van de Repeated Measures-analyse verwijzen we naar Bijlage 1.

3.1 Metalinguïstische vaardigheden NT2

Tabel 2 geeft de gemiddelde scores weer van de leerlingen op de testen die de grammaticaal-formele kennis van het Nederlands toetsen. In het algemeen zijn de scores voor de Nederlandse testen vrij goed. Enkel de jongste Franstalige leerlingen behalen een onvoldoende in het eerste testjaar voor beide testen maar ze maken al snel grote sprongen in positieve richting. Tussen het eerste en het vijfde jaar van de secundaire cyclus stellen we dan ook een quasi-verdubbeling vast van de scores van de Franstaligen voor de Nederlandse metalinguïstische testen tot een niveau dat zeker voldoende kan genoemd worden (test 1: $8,73 < 15,06 / 18$; test 2: $5,8 < 10,5 / 13$). De grootste achterstand wordt dus vrij vlug goedge maakt. Significante interactie-effecten tussen de drie onderscheiden variabelen tonen bovendien aan dat de Franstalige (voor de eerste test) resp. de jongste groepen (voor de tweede test) het snelst in de tijd evolueren. Dit betekent dat de vooruitgang van Franstaligen en (in mindere mate) Nederlandstaligen voornamelijk in de eerste jaren gebeurt. Toch scoren de Nederlandstalige leerlingen steeds – en in zijn geheel statistisch significant (test 1: $p < .001$; test 2: $p < .001$) – hoger dan hun Franstalige klasgenoten want ook zij blijven positief evolueren tot er een zeker plafond is bereikt (test 1: $17 / 18$; test 2: $12,5 / 13$). Hoewel we de mogelijkheid niet mogen uitsluiten dat dit plafondeffect mee verklaart waarom de verschillen tussen beide taalgroepen steeds kleiner worden, is de vooruitgang van de Franstalige leerlingen voor deze aspecten van Nederlandse taalvaardigheid opmerkelijk te noemen.

Tabel 2 – Metalinguïstische vaardigheden Nederlands: gemiddelde scores

			Nederlandstaligen	Franstaligen
Test 1 (18 items)	Cohorte 1	2001	12,95	8,73
		2002	16,38	12,73
		2003	16,00	13,93
	Cohorte 2	2001	15,44	11,11
		2002	16,94	14,56
		2003	17,11	15,06
Test 2 (13 items)	Cohorte 1	2001	10,00	5,80
		2002	11,43	8,53
		2003	11,95	9,40
	Cohorte 2	2001	11,67	9,44
		2002	12,50	10,00
		2003	12,33	10,50

Cohorte 1: 12-jarigen in 2000-2001; Cohorte 2: 15-jarigen in 2000-2001

3.2 Receptieve vaardigheden NT2

De resultaten van de Nederlandse lees- en luistertesten worden weergegeven in tabel 3. Hieruit blijkt dat de Franstalige leerlingen significant lager scoren dan de Nederlandstalige leerlingen voor beide testen en dit gedurende de hele secundaire schoolcarrière. Bovendien behalen zelfs de oudste Franstalige leerlingen (cohort 2, 2003) voor luistervaardigheid slechts een score van het niveau van de eerste graad van de Nederlandstalige leerlingen ($14,11 \approx 14,60$). Wat leesvaardigheid betreft, bereiken ze nauwelijks het niveau van het tweede jaar moedertaalsprekers (Fr, cohort 2, 2003: $4,71 \approx$ Nl, cohort 1, 2002: $4,95$). Wel dient worden opgemerkt dat de leesvaardigheidstest als zeer moeilijk blijkt te zijn ervaren door alle leerlingen, getuige de globale lage scores $1,87 < 6,94$ op een totaal van 13 items.

Tabel 3 – Receptieve vaardigheden Nederlands: gemiddelde scores

			Nederlandstaligen	Franstaligen
Luistervaardigheid (22 items)	Cohorte 1	2001	12,10	9,73
		2002	14,60	12,00
		2003	14,60	12,47
	Cohorte 2	2001	14,72	13,44
		2002	15,61	13,00
		2003	16,44	14,11
Leesvaardigheid (13 items)	Cohorte 1	2001	4,00	1,87
		2002	4,95	3,80
		2003	5,95	4,27
	Cohorte 2	2001	5,44	3,47
		2002	6,78	4,76
		2003	6,94	4,71

Cohorte 1: 12-jarigen in 2000-2001; Cohorte 2: 15-jarigen in 2000-2001

3.3 Schriftelijke taalvaardigheid NT2

Zoals reeds vermeld werd de schriftelijke taalvaardigheid gemeten aan de hand van twee taken: een informele briefschrijfopdracht en een meer formele argumentatie-opdracht. De resultaten van de analyses van deze testen worden weergegeven in de tabellen 4 en 5. Tabel 4 toont de significanties van het effect dat de factor ‘thuis taal’ op de gemeten deelaspecten uitoefent. Hieruit blijkt dat de Franstalige leerlingen voor een aantal

gemeten deelaspecten van Nederlandse schrijfvaardigheid een gelijkaardig niveau behalen als hun Nederlandstalige klasgenoten. Zo schrijven ze syntactisch even complex en zijn ze even productief wat betreft de informele briefschrijfopdracht. Merk op dat de syntactische complexiteitsscores van beide taalgroepen nogal wispelturig zijn en daardoor moeilijk te interpreteren. Zo bemerken we voor de informele opdracht dat de aanvankelijk hoge score van de Franstalige leerlingen in de loop van de secundaire schoolcarrière afneemt ($1,83 > 1,49$) terwijl de aanvankelijk eerder lage resultaten van de Nederlandstalige moedertaalsprekers lichtjes toenemen ($1,46 < 1,74$).

Tabel 4 – Schrijfvaardigheid Nederlands:
significanties van het effect ‘thuis taal’

	Brief	Argument
Syntactische complexiteit	ns	ns
Accuraatheid	***	***
Productiviteit	ns	***

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$; ns niet significant

Significante verschillen tussen beide taalgroepen komen wel voor op het vlak van accuraatheid en – enkel wat de meer formele argumentatieopdracht betreft – productiviteit. Deze verschillen kunnen echter genuanceerd worden. We stellen bijvoorbeeld vast dat vooral de jongste Franstalige leerlingen (cohort 1) minder accurate Nederlandse brieven schrijven. Hun scores schommelen rond 0,2 terwijl de minst goede score van de Nederlandstaligen 0,08 bedraagt. Het niveau van de Franstaligen in het vierde jaar daarentegen is gelijk aan dat van de Nederlandstalige moedertaalsprekers (cohort 2, 2002: 0,054).

Tabel 5 – Schrijfvaardigheid Nederlands: gemiddelde scores

			Brief		Argument	
			Nederlandstaligen	Franstaligen	Nederlandstaligen	Franstaligen
Syntactische complexiteit	Cohorte 1	2001	1,46	1,83	1,3	1,20
		2002	1,62	1,73	1,27	1,18
		2003	1,73	1,69	1,61	1,81
	Cohorte 2	2001	1,62	1,58	1,59	1,59
		2002	1,91	1,54	2,04	1,55
		2003	1,74	1,49	1,89	1,7
Accuraatheid ^a	Cohorte 1	2001	0,082	0,22	0,05	0,24
		2002	0,082	0,17	0,06	0,07
		2003	0,053	0,18	0,11	0,14
	Cohorte 2	2001	0,043	0,19	0,02	0,14
		2002	0,054	0,05	0,03	0,09
		2003	0,027	0,08	0,02	0,12
Productiviteit	Cohorte 1	2001	22,32	23,61	24,99	17,11
		2002	24,39	24,12	23,58	20,09
		2003	27,81	27,35	28,12	28,05
	Cohorte 2	2001	27,13	25,47	28,42	25,29
		2002	29,72	26,45	34,59	26,58
		2003	31,03	28,11	35,19	30,21

a. Let op: hoe lager de score, hoe accurater het taalgebruik.

Cohorte 1: 12-jarigen in 2000-2001; Cohorte 2: 15-jarigen in 2000-2001

Voorts stellen we vast dat de hogere moeilijkheidsgraad van de formele argumentatie-schrijfpodracht een duidelijker beeld geeft van de verwerfingsfases. De Franstalige leerlingen maken ongeveer rond het derde jaar een vooruitgang voor alle deelaspecten van Nederlandse schrijfvaardigheid maar deze evolutie zet zich niet voort in de jaren nadien zodat ze steeds net onder het niveau van hun Nederlandstalige klasgenoten scoren. Voor zowel syntactische complexiteit ($1,2 < 1,8$) als globale linguïstische productiviteit ($20 < 28$) is er een trapsgewijze vooruitgang merkbaar rond het derde jaar van de secundaire cyclus. Ook de accuraatheidsscore van de Franstalige leerlingen blijft na een initiële spectaculaire daling op en neer gaan en verbetert dus evenmin in de hogere jaren.

3.4 Mondelinge taalvaardigheid NT2

Tabel 6 toont ons de resultaten van de analyses voor Nederlandse spreekvaardigheid. Hieruit blijkt dat de Franstalige leerlingen (net) niet hetzelfde niveau bereiken als dat van hun Nederlandstalige klasgenoten. Het mondelinge NT2-taalgebruik van de Franstalige leerlingen is vooral veel minder accuraat ($p < .001$) en hoewel er in de loop van de secundaire cyclus een langzame en significante⁶ verbetering merkbaar is, blijft het verschil met de Nederlandstalige moedertaalsprekers toch erg groot. De gemiddelde scores van de Franstalige leerlingen variëren tussen 0,36 en 0,19, die van de Nederlandstalige leerlingen tussen 0,07 en 0,01. Hoe dit verschil zich in het concrete taalgebruik uit, zien we aan de hand van een extract (1) uit het Nederlandse kikkerverhaal van een Franstalige vijfdejaars leerling (cohort 2, 2003). De accuraatheidsfouten zijn aangeduid met [*].

- (1) *PUP: en de hond is nog altijd bezig met de bijen.
PUP: en [euh] hij is een beetje te spelig [].
PUP: en [euh] de [] nest valt.
PUP: terwijl de [] jongetje nog altijd zoekt.
PUP: en [euh] de hond is [] achtervolgd door de bijen.
PUP: en de [] jongetje valt van de boom.
PUP: omdat hij geschrikt [] is [euh] door lawaai.
*PUP: [euh] hij loopt verder.
*PUP: en [euh] hij klimt op [euh] een hoop stenen.
*PUP: en hij houdt zich vast [euh] aan [euh] eigenlijk [euh] het gewei van [euh] een hert.
PUP: en hij zit op de [] hert.

Wat syntactische complexiteit ($p < .01$) en globale linguïstische productiviteit ($p < .05$) betreft, zien we dat de verschillen tussen beide taalgroepen minder groot zijn. Bovendien behalen de oudste Franstalige leerlingen (cohort 2) voor deze aspecten wel het niveau van de jongste cohort Nederlandstalige leerlingen (cohort 1). Het aspect lexicale complexiteit vormt een uitzondering op bovenstaande vaststelling: hoewel de scores van de Franstalige leerlingen op het eerste zicht wat lager liggen dan die van hun Nederlandstalige klasgenoten, treden hier geen significante verschillen op. De Franstalige leerlingen hanteren dus gemiddeld een even complex vocabularium in het navertellen van het kikkerverhaal als hun Nederlandstalige collega's.

⁶ Cf. significant interactie-effect ($p < .01$) tussen de factoren 'tijd' en 'thuis taal'.

Tabel 6 – Spreekvaardigheid Nederlands: gemiddelde scores

			Nederlandstaligen	Franstaligen
Syntactische complexiteit	Cohorte 1	2001	2,14	1,49
		2002	1,79	1,63
		2003	1,84	1,72
	Cohorte 2	2001	1,89	1,5
		2002	2,48	1,8
		2003	2,64	2,23
Accuraatheid ^a	Cohorte 1	2001	0,02	0,29
		2002	0,07	0,27
		2003	0,05	0,27
	Cohorte 2	2001	0,01	0,36
		2002	0,04	0,22
		2003	0,03	0,19
Lexicale complexiteit	Cohorte 1	2001	11,18	9,19
		2002	10,24	11,94
		2003	10,29	9,69
	Cohorte 2	2001	12,50	10,72
		2002	13,68	12,11
		2003	15,91	12,39
Productiviteit	Cohorte 1	2001	51	44,34
		2002	51,67	48,42
		2003	52,81	46,65
	Cohorte 2	2001	50,16	55,21
		2002	55,24	49,26
		2003	66,02	54,01

a. Let op: hoe lager de score, hoe accurater het taalgebruik.

Cohorte 1: 12-jarigen in 2000-2001; Cohorte 2: 15-jarigen in 2000-2001

4. Conclusies

In deze bijdrage hebben we onderzocht in hoeverre de Nederlandse taalvaardigheid van Franstalige leerlingen in het NoB verschilt van die van de Nederlandstalige moedertaalsprekers. We vroegen ons af in hoeverre de Franstalige leerlingen de beoogde tweetaligheid (Nederlands-Frans) bereiken. De resultaten tonen het volgende aan: hoewel het verschil in Nederlandse taalvaardigheid ten opzichte van de moedertaalsprekers

blijft bestaan, slagen de Franstalige leerlingen erin dat niveau sterk te benaderen op het einde van de secundaire schoolcyclus. Het onderscheid tussen de Franstalige leerlingen in Brussel en hun Nederlandstalige klasgenoten vermindert immers sterk tegen het einde van hun schoolloopbaan. Enkel wat accuraatheid (schrijf- en spreekvaardigheid) en de receptieve vaardigheden betreft, blijven de verschillen nog relatief groot. Deze bevindingen bevestigen tevens in grote mate de resultaten van het originele cross-sectionele onderzoek (Van Mensel et al. 2004). We besluiten dat de Franstalige leerlingen in het NoB, ondanks het feit dat zij zich in een ongestructureerde immersiecontext bevinden waarbij de onderwijsmethode geenszins is aangepast aan de doelgroep, een gevorderde vorm van tweetaligheid Nederlands-Frans bereiken.

De achterstand van de Franstalige NoB-leerlingen voor deze specifieke aspecten van Nederlandse taalvaardigheid kan waarschijnlijk worden weggewerkt met gerichte remediëringslessen. Om echter zowel de Nederlandse als de Franse taalvaardigheid van alle leerlingen in het NoB te bevorderen, lijkt de invoering van versterkt of twee- of meertalig onderwijs een betere methode (Baker 2001, Marsh et al 2001, Van de Craen 2001). Het aanwezige talenpotentieel van de leerlingen in het NoB wordt op die manier immers op een didactisch verantwoorde manier geëxploiteerd in het licht van de specifieke Brusselse taalsituatie. Bovendien speelt deze aanpak in op de attitudes van de leerlingen. Wanneer leerlingen op een meer authentieke manier met talen omgaan, zal dit hun motivatie om de talen in kwestie te leren bevorderen, wat dan weer tot betere resultaten leidt (Housen & Pierrard 2004). Momenteel lopen er reeds enkele projecten in NoB scholen rond versterkt taalonderwijs en tweetalig onderwijs (bv. STIMOB). Het verdient dan ook aanbeveling om deze projecten te ondersteunen en op te volgen.

Merk ten slotte op dat het onderzoek zich om praktische en methodologische redenen heeft beperkt tot leerlingen uit het ASO die thuis uitsluitend Nederlands of Frans spreken. We zijn ons ervan bewust dat onderzoek in andere onderwijscontexten (TSO, BSO, KSO) of van andere groepen binnen het NoB misschien verschillende resultaten zou opleveren. Zo stelt François (deze uitgave) bijvoorbeeld dat het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel gekenmerkt wordt door een monolinguaal en monocultureel karakter waarbij niet alleen Nederlandstalige maar ook Franstalige leerlingen het er beter van afbrengen dan hun twee- of meertalige medescholieren. De eindconclusies dienen bijgevolg met de nodige omzichtigheid worden opgevat.

Bibliografie

- Appel, R. & Vermeer, A. (1994). *Tweede-taalverwerving en tweede-taalonderwijs*. Bussum, Coutinho.
- Baker, C. (2001). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*, 3rd ed., Clevedon: Multilingual Matters .
- De Bleyser, D., Housen, A., Mettwie, L., Pierrard, M. (2001). Taalvaardigheid en attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel. In: *Brusselse Thema's. Deel 7: 19 keer Brussel*. Brussel: VUBPRESS, pp. 359-374.
- Deckers, M. (1999). *Beleidsplan, Voorrangsbeleid* Brussel.
- Housen, A. & Pierrard, M. (2004). Meertaligheid in Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel: verslag van een effectenstudie. In: *Brusselse Thema's. Deel 12: Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Brussel: VUBPRESS, pp. 9-33.
- Housen, A., Pierrard, M. & Van de Craen, P. (2004). *Brusselse Thema's. Deel 12: Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Brussel: VUBPRESS
- Janssens, R. (2004). Taal en onderwijs in Brussel. In: *Brusselse Thema's. Deel 12: Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Brussel, VUBPRESS, pp. 277-305.
- Janssens, R. (in press). Why should I learn Dutch in Brussels? The adult language market: where language policy and public demands meet. In: Witte, E., Van Mensel, L., Pierrard, M., Mettwie, L., Housen, A., & De Groof, R. (eds.) *Language, Attitudes and Education in Multilingual Cities*. Brussel: KVAB.
- Marsh, D., A. Maljers & A-K Hartila (2001). *Profiling European CLIL Classrooms. Languages Open Doors*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Mayer, M. (1969). *Frog, where are you?* New York: Dial Press.
- Mettwie, L., Housen, A. & Pierrard, M. (2004). Invloed van contact op taalattitudes en taalleermotivatie in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. In: *Brusselse Thema's. Deel 12: Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Brussel, VUBPRESS, pp. 35-65.
- Van de Craen, P. (2001). *Content and Language Integrated Learning, culture and education and learning theories*. In: Bax, M. & Zwart, J-W (red.), *Festschrift Arthur Van Essen*. Amsterdam: John Benjamins.
- Van Mensel, L., Pierrard, M. en Housen, A. (2004). Taalvaardigheid van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel. In: *Brusselse Thema's. Deel 12: Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Brussel: VUBPRESS, pp. 67-11.
- Wolfe-Quintero, K., Inagaki, S. & Kim, H.Y. (1998). *Second Language Development in Writing: Measures of Fluency Accuracy and Complexity*. Honolulu, University of Hawai'i Press.

Bijlage

Tabel 1 – Schrijfvaardigheid Nederlands (argument):
resultaten van de Repeated Measures-analyse

	<i>df</i>	Tijd		Thuis taal		Cohorte	
		F	η^2	F	η^2	F	η^2
Syntactische complexiteit	(2, 67)	6.643**	.168	1.089	.016	9.459**	.124
Globale productiviteit	(2, 67)	24.191***	.423	12.025***	.152	23.251***	.258
Accuraatheid	(2, 67)	4.749*	.124	18.344***	.212	4.448*	.061

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Tabel 2 – Schrijfvaardigheid Nederlands (brief):
resultaten van de Repeated Measures-analyse

	<i>df</i>	Tijd		Thuis taal		Cohorte	
		F	η^2	F	η^2	F	η^2
Syntactische complexiteit	(2, 67)	.555	.016	.149	.002	126	.002
Globale productiviteit	(2, 67)	17.759***	.346	1.835	.026	11.584** *	.146
Accuraatheid	(2, 67)	6.406**	.161	43.792***	.392	8.319**	.109

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Tabel 3 – Spreekvaardigheid Nederlands:
resultaten van de Repeated Measures-analyse

	<i>df</i>	Tijd		Thuis taal		Cohorte	
		F	η^2	F	η^2	F	η^2
Syntactische complexiteit	(2, 68)	5,604**	.141	7,937**	.103	5,103*	.069
Globale productiviteit	(2, 66)	4,041*	.106	5,731*	.077	8,356**	.108
Accuraatheid	(2, 68)	2,147	.059	220,4***	.762	1,645	.023
Lexicale complexiteit	(2, 67)	1,524	.043	1,744	.025	6,336*	.084

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Tabel 4 – Metalinguïstische vaardigheden Nederlands:
resultaten van de Repeated Measures-analyse

	<i>df</i>	Tijd		Thuistaal		Cohorte	
		F	η^2	F	η^2	F	η^2
Test 1	(2, 67)	73,007***	.685	63,922***	.485	16,439***	.195
Test 2	(2, 67)	18,697***	.358	56,522***	.454	18,741***	.216

* $p < .05$ ** $p < .01$ *** $p < .001$

Karen François

Een kwaliteitslabel voor het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs. Ten koste waarvan?

Het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs heeft een goede reputatie, een aantal prestigieuze scholen en de doorstromingscijfers van de leerlingen ogen goed. Nochtans doen we de feiten geweld aan indien we het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs in een adem noemen. De verschillen tussen de scholen zijn immens. Zo slaagt 'de meest prestigieuze school' erin 97% van haar leerlingen 'normaal' te laten doorstromen terwijl een andere school slechts 30% van haar leerlingen 'normaal' kan laten doorstromen (François, 2002). Maar het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs heeft meer prestigieuze, 'witte' scholen dan dat ze concentratiescholen heeft, vandaar dat men de reputatie hoog kan houden. Het feit dat het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs hierin slaagt hangt samen met een zwaar selectiemechanisme. Bovendien wordt het Brussels Nederlandstalig onderwijs ingezet als politiek strijdmiddel voor de verdediging van de belangen van de Vlaamse minderheid in Brussel. Het doel heiligt de middelen, maar ten koste waarvan?

Het onderzoek naar de doorstroming van leerlingen¹ laat ons toe te besluiten dat de kwaliteit van het onderwijs ten koste gaat van een driedubbel selectieproces; op ruimtelijk, op sociaal en op cultureel vlak. Anderstalige leerlingen hebben de meeste moeilijkheden bij de doorstroming, een bevinding die aansluit bij recent onderzoek naar de doorstroming van allochtone studenten aan de Vlaamse universiteiten (Van Craen, 2005). *"Allochtone studenten aan de Vlaamse universiteiten hebben het vaak niet onder de markt. Ze kampen niet enkel met lagere slaagpercentages, maar worstelen ook met de beleving en erkenning van hun identiteit en cultuur op de campus."* (Yildirim, 2004). Wie het sociaal en cultureel selectieproces doorspartelt in het secundair onderwijs staat voor dezelfde uitdaging in het hoger onderwijs. *"Eens ingestroomd, is het zaak*

^{1.} Het onderzoek werd uitbesteed aan het Steunpunt Intercultureel Onderwijs (ICO) Universiteit Gent in opdracht van de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC).

de studenten aan de universiteit te houden. De doorstroom toont een grimmig beeld: slechts 33% van de eerstejaars allochtonen slaagt, tegenover 48% bij de autochtone studenten.” (Almaci, 2003 p. 7, Nicaise, 2003). De inspanningen vanuit de overheid laten niet op zich wachten. September 2004 werd in het Nederlandstalig secundair onderwijs gestart met het experiment ‘Brussels Curriculum’.² Het experiment dat over twee schooljaren zal lopen richt zich op het wegwerken van de taalachterstand Nederlands om aldus de slaagkansen van de leerlingen te verhogen. Helaas richt het initiatief zich uitsluitend naar de A-stroom, of die onderwijsstroom die voorbereidt op het algemeen (ASO)- het technisch (TSO)- en het kunstsecundair onderwijs (KSO). De zogenaamde B-stroom of die onderwijsstroom die voorbereidt op het beroepssecundair onderwijs (BSO) valt uit de boot. Zelfs overheidsinitiatieven blijven happen in sociale en culturele selectiemechanismen.

In deze bijdrage willen we achtereenvolgens de feiten weergeven van de doorstroming in het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs, vervolgens willen we het drievoudig selectiemechanisme blootleggen dat het kwaliteitslabel kan verklaren. We besluiten met een aantal aandachtspunten die het gelijkekansenonderwijs van waarde naar feit kunnen helpen ombuigen.

1. Doorstroming: de feiten

Design onderzoek

Het onderzoek naar de doorstroming maakt een dwarsdoorsnede van het secundair onderwijs. Bij alle derdejaars werd een vragenlijst afgenomen die peilde naar hun schoolloopbaan de afgelopen vijf jaar, wat ons toeliet het doorstromingsprofiel van de leerlingen te maken. Eén school is niet ingegaan op de vraag tot deelname aan het onderzoek. In totaal namen 29 van de 30 Nederlandstalige secundaire scholen deel en de respons van de leerlingen bedroeg 84%³.

² Er zijn negen scholen in het experiment gestapt. Het experiment zal worden begeleid door een evaluatieonderzoek.

³ Het onderzoek liep van januari 2002 tot en met juni 2002. Het totaal aantal leerlingen in het derde jaar Brussels secundair onderwijs bedraagt 1941 (VGC: februaritelling 2002, <http://bop.vgc.be/onderwijs/tellingen/februari02.html>). Het aantal respondenten bedroeg N=1630 of 84%.

Algemene bevindingen uit het onderzoek

Het unieke aan onze onderzoeksresultaten is dat ze het doorstromingsprofiel van de leerlingen in het secundair onderwijs laten zien in tegenstelling tot de meeste onderzoeksgegevens die de schoolachterstand van leerlingen nagaan. De gegevens over schoolse achterstand worden op systematische wijze bijgehouden door het Departement Onderwijs (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2001) door een vergelijking te maken tussen het schooljaar waarin een leerling zit en zijn of haar geboortjaar. Deze manier van registreren geeft ons enkel informatie over *hoeveel jaar* een leerling vertraging heeft opgelopen. In ons onderzoek hebben we de klemtoon gelegd op de trajecten zelf die leerlingen afleggen in het secundair onderwijs, een materie waarover nog geen gegevens beschikbaar waren. Het brengt de afgelegde weg van een leerling in kaart van het moment dat hij of zij het secundair onderwijs binnenkomt. We krijgen niet alleen een beeld van de vertraging die leerlingen oplopen in het secundair onderwijs maar ook de wegen die ze hebben afgelegd. Uiteindelijk kan een schoolse vertraging te maken hebben met het feit dat een leerling aanvangt in de B-stroom (wat definitief aansluiting geeft op het beroepsonderwijs) om het jaar daarop te beslissen het eerste jaar te starten in de A-stroom of die onderwijsstroom die alle richtingen openlaat. Een anderstalige nieuwkomer boven de twaalf jaar wordt eerst naar een 'onthaalklas voor anderstalige nieuwkomers' (OKAN) gestuurd waardoor de leerling minstens een jaar vertraagt. Tenslotte laat het onderzoek een differentiatie toe tussen de vertraging die is opgelopen in het lager dan wel in het secundair onderwijs en de relatie daartussen.

Het onderzoek heeft ook haar beperkingen. Uit de literatuur (Douterlungne, 2001: 92) weten we dat de doorstroming van leerlingen in sterke mate samenhangt met sociaal economische factoren. Het sociale vraagstuk in het onderwijs blijkt verre van opgelost. De beperkingen van het onderzoek lieten niet toe een uitgebreide analyse op te zetten van de sociaal economische achtergrondkarakteristieken van de leerlingen. Wel hebben we ons toegespitst op een aantal typisch Brusselse factoren. Het debat over het Nederlandstalig onderwijs in Brussel concentreert zich in belangrijke mate op het thema etniciteit en thuistaal van de leerlingen. Vanuit een monoculturele reflex staat de vraag centraal hoe het Nederlandstalig onderwijs in Brussel haar Nederlandstalige en Vlaamse identiteit kan behouden. Er wordt in de richting van het beleid en van de scholengemeenschappen gekeken hoe de Brusselse scholen moeten omgaan met de toenemende instroom van allochtonen en anderstaligen.

In dit onderzoek leggen we de klemtoon op de verschillen die bestaan tussen de onderwijsvormen en op de taalachtergrond van de leerlingen.

Tabel 1 – Doorstromingstrajecten van de leerlingen, algemeen beeld

Trajecten	N	%
Normaal vorderend	1232	78,8
Schoolse achterstand in het S.O.		
Opstroom*	13	0,8
OKAN**	14	0,9
Zittenblijven 1x	250	16,0
Zittenblijven 2x	45	2,9
Trissen***	10	0,6
Subtotaal schoolse achterstand in het S.O.	332	21,2
Totaal	1564	100,0

* Opstroom: een leerling die aanvangt in de B-stroom (wat definitief aansluiting geeft op het beroepsonderwijs) om het jaar daarop te beslissen het eerste jaar te starten in de A-stroom of die onderwijsstroom die toegang geeft tot het algemeen- het technisch- en het kunstonderwijs.

** OKAN: een anderstalige nieuwkomer boven de twaalf jaar wordt eerst naar een 'ont-haalklas voor anderstalige nieuwkomers' gestuurd waardoor de leerling minstens een jaar vertraagt.

*** Trissen: een derde keer hetzelfde studiejaar meemaken.

Het algemeen beeld van de resultaten van het Brussels secundair onderwijs ziet er behoorlijk positief uit. 79% van de leerlingen zijn er normaalvorderend in het derde jaar van het secundair onderwijs en de grootste groep van de leerlingen met schoolse vertraging in het secundair onderwijs zijn éénmalig blijven zitten (16%). De andere trajecten vormen op de totale groep een eerder marginaal fenomeen. Opstromen is eerder uitzonderlijk, trissen of eenzelfde jaar driemaal overzitten komt zelden voor. Er zijn voor een multiculturele stad als Brussel opvallend weinig leerlingen die de onthaalklas voor anderstalige nieuwkomers (OKAN) hebben gevolgd. Komen anderstalige nieuwkomers niet terecht in het Nederlandstalig secundair onderwijs en gaan ze eerder naar het Franstalig onderwijs of komen ze in het onderwijs terecht zonder eerste de OKAN klas te doen? Eén leerling uit onze onderzoeksgroep is daar getuige van waar hij in een open vraag weergeeft dat hij te oud (19 jaar) was voor de OKAN klas en zodoende in het derde TSO terecht kwam.

Als we deze algemene gegevens van het Brussels secundair onderwijs vergelijken met de algemene gegevens voor Vlaanderen is het contrast werkelijk opmerkelijk. In Brussel is 79% van de leerlingen normaalvorderend terwijl dat in Vlaanderen 57% is. Dit grote verschil kan toegeschreven worden aan het feit dat het Brussels onderwijs vooral ASO onderwijs is. Als we de vergelijking maken, enkel voor het ASO onderwijs, dan verdwijnt dat verschil nagenoeg met 87,2% normaalvorderende leer-

lingen voor Brussel tegen 85,4% voor Vlaanderen (Van Damme, 2001).⁴ We bekijken de gegevens naar onderwijsvorm in de volgende paragraaf.

Doorstromingstrajecten naar onderwijsvorm

De doorstromingsprofielen zijn sterk verschillend naar onderwijsvorm. We maken een vergelijking tussen de vier onderwijsvormen ASO TSO KSO en BSO. De meeste leerlingen in Brussel zijn normaalvorderend en zitten in het ASO. Opstromen is een fenomeen dat uitzonderlijk voorkomt. De OKAN leerlingen komen meestal in het BSO terecht. Bij de schoolse achterstand is het éénmalig zittenblijven een dominante in alle onderwijsvormen. Twee maal zittenblijven komt relatief veel voor in alle onderwijsvormen, zeker gezien het feit dat het hier een onderzoek betreft naar de leerlingen die momenteel in het derde jaar van het secundair onderwijs zitten. Deze leerlingen hebben elk jaar in het secundair onderwijs twee keer gedaan. Tenslotte hebben we de trissers die voorkomen in elke onderwijsvorm maar eerder een uitzondering vormen.

Tabel 2 – Doorstromingstrajecten naar onderwijsvorm
ASO TSO KSO BSO (in %)

Trajecten	ASO	TSO	KSO	BSO
Normaal vorderend	87,2	58,1	51,1	52,2
Schoolse achterstand				
Opstroom	0,1	3,0	6,4	1,9
OKAN	0,2	1,0	0,0	6,3
Zittenblijven 1x	11,1	29,1	27,7	31,4
Zittenblijven 2x	1,2	8,4	10,6	5,7
Trissen	0,3	0,5	4,3	2,5
Subtotaal schoolse achterstand	12,9	42,0	49,0	47,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0
N	1155	203	47	159

In het ASO hebben de meeste leerlingen (87,2%) een normaal vorderend traject. 13% heeft er een schoolse achterstand opgelopen in het secundair onderwijs. Deze percentages staan in schril contrast met de gegevens voor

⁴ De gegevens voor Vlaanderen (LOSO onderzoek) betreffen wel de resultaten aan het einde van de rit bij het verlaten van de secundaire school terwijl onze gegevens de resultaten zijn in het derde jaar van het secundair onderwijs, halverwege de rit dus.

de drie andere onderwijsvormen. Opvallend is dat het KSO er het meest bekaaid afkomt, slechter nog dan het BSO. In de literatuur over doorstroming wordt KSO meestal samengevoegd met het TSO omdat het een kleine afdeling is. Door het in ons onderzoek uit te splitsen merken we dat het KSO een afdeling is die een bijzondere aandacht verdient en misschien onterecht in één adem wordt genoemd met het TSO. We moeten de percentages uiteraard relativeren omdat het om een kleine groep gaat. Toch blijft het interessant de KSO trajecten afzonderlijk te analyseren en onder de aandacht te brengen.

Doorstromingstrajecten naar thuistaal

Elk sociologisch onderzoek worstelt met de manier waarop het aspect 'etniciteit' te vatten. Diverse criteria zijn gangbaar gaande van nationaliteit, geboorteland (van ouders, grootouders, soms tot vier generaties terug) en thuistaal (Almaci, 2003, Nicaise, 2003). Vele onderzoeken nemen een cluster van bovenstaande criteria. In ons onderzoek hebben we gepeild naar geboorteland⁵ en naar thuistaal. We gaan nader in op de variëteit thuistaal. Deze geeft ons een duidelijker beeld op een concrete realiteit van de thuiscontext van de leerlingen. Bovendien is het aspect 'allochtoon zijn' in het grootschalig doorstromingsonderzoek voor Vlaanderen vertaald in 'thuistaal van leerlingen' (Van Damme, 2001: 69; VGC-gegevens, 2002). Dit maakt een vergelijking mogelijk.

Een beeld schetsen van de thuistaal van de Brusselse leerlingen is geen sinecure. De Brusselse multilinguale context weerspiegelt zich in de scholen waar de leerlingen een waaier aan talen spreken. In de vragenlijst werden 16 talen aangegeven met daarnaast de mogelijkheid een andere taal in te vullen. 29 andere talen werden aangevuld, dat maakt een taalbad van 45 verschillende talen. In een Brusselse context dient men bovendien te spreken van 'thuis talen' in plaats van thuistaal. In vele Brusselse gezinnen spreekt men meer dan een thuistaal, dikwijls zelfs spreekt men een verschillende taal met de moeder, met de vader én met de broers/zussen. De taalvariatie werd ondergebracht in een aantal werkbare en vergelijkbare profielen. We presenteren de taalprofielen gekoppeld aan de doorstromingsprofielen.

⁵. Uit onze gegevens blijkt dat 93.3% van de leerlingen geboren zijn in België en 6.7% in het buitenland. We zagen dat leerlingen geboren in België meer normaalvorderend (80%) zijn dan diegene die geboren zijn in het buitenland (67.9%). Omdat de groep leerlingen geboren in het buitenland zeer klein is (6,7%) hebben we ons toegelegd op de variëteit 'thuistaal'.

Tabel 3 – Doorstromingstrajecten naar thuistaal (in %)

Trajecten	Nederlands	Nederlands + Frans	Nederlands + anderstalig	Frans	Frans + anderstalig	Anderstalig
Normaal vorderend	88,2	73,7	73,5	76,7	68,4	62,7
Schoolese achterstand						
Opstroom ^a	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
OKAN	0,0	0,0	2,9	0,0	0,0	4,5
Zittenblijven 1x	9,5	21,4	20,6	19,6	23,1	19,4
Zittenblijven 2x	1,7	4,0	2,9	3,0	7,7	11,9
Trissen	0,6	0,9	0,0	0,7	0,9	1,5
Subtotaal schoolse achterstand	11,8	26,3	26,4	23,3	31,7	37,3
Totaal	100,0	100,0	99,9	100,0	100,1	100,0
N	661	350	34	270	117	67

- a. De 13 leerlingen met het profiel 'opstroom' zijn hier uit de data verdwenen (missings) wegens ontbrekende informatie over de thuistaal.

Als we de doorstromingstrajecten bekijken in functie van de thuistaal kunnen we de resultaten samenvatten in vier bevindingen.

- De leerlingen die thuis enkel Nederlands spreken vertonen de beste doorstromingstrajecten. 88,2% is normaalvorderend.
- De volledig anderstaligen vertonen de zwakste doorstromingstrajecten met slechts 62,7% normaalvorderende leerlingen.
- Homogeen Franstaligen zijn meer normaalvorderend (76,7%) dan leerlingen die tweetalig zijn en thuis ook Nederlands spreken. Leerlingen die thuis Nederlands + Frans spreken scoren 73,7% en de leerlingen uit de categorie Nederlands + anderstalig scoren een vergelijkbaar percentage van 73,5%. Tweetalige leerlingen die thuis niet het Nederlands spreken maar een combinatie van Frans plus een andere taal scoren 68,4% voor het traject normaalvorderend.
- De hogere scores van de homogeen Franstaligen (tegenover de taalgemengde leerlingen) laten zien dat er naast thuistaal andere sociaal culturele factoren een rol spelen, namelijk het feit dat het hier vooral autochtonen betreft. Of zoals een leerkracht het uitdrukte: “... onze Franstaligen lijken meer op ons, ze hebben onze cultuur. De allochtonen hebben ook die andere cultuur. We hebben er niet veel maar ze tellen wel voor twee.”

Ondanks het feit dat we de klemtoon hebben gelegd op de onderwijsvorm en de taalachtergrond van de leerlingen om op die manier de specificiteit

van de Brusselse context te benaderen, zijn er uiteraard meerdere indicatoren die bepalend zijn voor de doorstroming. We presenteren ze hier op summier wijze.

Een klassieker die we ook hier terugvinden is het geslacht van de leerling. Meisjes doen het over de hele lijn beter dan jongens. 73% van de meisjes zijn normaalvorderend in het derde jaar secundair onderwijs tegenover 65% van de jongens. De jongens hebben over de hele lijn meer schoolse achterstand dan de meisjes.

Tabel 4 – Genderbias in schoolse achterstand (in %)

Schoolse achterstand	Meisjes	Jongens
Normaalvorderend	72,9	65,3
Eén jaar	19,6	23,3
Twee jaar	6,5	8,5
Drie jaar of meer	1,0	2,9
Totaal	100,0	100,0

Deze genderverschillen zijn reeds aanwezig bij de aanvang van het secundair onderwijs. Jongens hebben meer schoolse achterstand bij het verlaten van het lager onderwijs dan meisjes. 82,2% van de meisjes zijn normaalvorderend bij het beëindigen van de lagere school tegenover 78,9% van de jongens. Het verschil neemt evenwel drastisch toe in de loop van het secundair onderwijs.

De doorstroming is sterk verschillend naar onderwijsrichting⁶. De traditioneel sterke richtingen komen ook uit onze gegevens naar voren als richtingen met een sterk doorstromingsprofiel. De richtingen met klasieke talen en wiskunde (met uitzondering van economie wiskunde) hebben een doorstromingsgemiddelde van meer dan 90% normaalvorderende leerlingen. Opmerkelijk hier is de richting ‘sport wetenschappen’ die uitblinkt met een percentage van 100% normaalvorderende leerlingen. Het gaat hier weliswaar om een klein aantal leerlingen (N=15) en het is een richting die in slechts één school wordt aangeboden. Niettemin is dit een breuk met de gangbare perceptie.

De studierichtingen met economie en menswetenschappen zijn richtingen met lagere scores maar ze blijven wel boven de 80%. Eén uitzondering wordt gevormd door de richting ‘economie menswetenschappen’ waarbij minder dan de helft van de leerlingen (43,8%) normaalvorderend is. Dit is minder dan het gemiddelde in het BSO of het KSO. Het gaat hier welis-

⁶ We geven hier enkel de onderwijsrichtingen binnen het ASO weer omdat deze binnen het TSO, KSO en BSO te kleine groepen waren om statistische uitspraken over te doen.

waar om een kleine groep (N=16) maar het is een bevestiging van de gangbare perceptie.

Een vijfde van de leerlingen verlaat het lager onderwijs met een schoolse achterstand. Er is een significant verband tussen de achterstand die leerlingen hebben bij de aanvang van het secundair onderwijs en de mate waarin ze (bijkomende) achterstand oplopen in het secundair onderwijs. Leerlingen die het secundair onderwijs aanvangen zonder achterstand vertonen de sterkste trajecten in het secundair onderwijs. 81,5% van hen zijn normaalvorderend. Hoe groter de achterstand bij de aanvang van het secundair onderwijs, hoe zwakker de trajecten die ze in het secundair vertonen. Van de groep leerlingen die het secundair onderwijs starten met één jaar vertraging is 72,6% nog normaalvorderend. Start men met twee jaar achterstand dan is nog 58,8% normaalvorderend.

Tenslotte willen we nog twee aspecten aanbrengen die een zorg zijn voor het Brussels onderwijs. Is de taal waarin een leerling het kleuter- en het lager onderwijs deed van enige invloed en hoe doen 'onze Brusselse lagere scholen' het.

Bijna alle leerlingen komen uit het Nederlandstalig kleuter- (93,9%) en lager onderwijs (97,8%). Zowel voor de taal waarin men het kleuteronderwijs volgde als die waarin men het lager onderwijs volgde zien we dat de leerlingen afkomstig uit een Nederlandstalige school iets meer normaalvorderend zijn in het secundair onderwijs. (79,8% tegenover 69,4% voor een Franstalige kleuterschool en 79,4% tegenover 77,8% voor een Franstalige lagere school).

Tegen de soms sceptische perceptie van de kwaliteit van de Brusselse lagere scholen kunnen we uit onze gegevens concluderen dat we slechts kleine verschillen zien tussen Brusselse en niet Brusselse scholen. Leerlingen afkomstig uit een Brusselse lagere school zijn procentueel iets minder normaalvorderend (77,1%) dan diegene die niet uit een Brusselse lagere school komen (81,7%).

2. Een drievoudig selectiemechanisme

Het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs heeft haar kwaliteitlabel te danken aan een **sociaal selectieproces** dat systematisch wordt doorgevoerd op een aantal terreinen.

- Er is het dominante aanbod van het **ASO onderwijs**. Het aantrekken van leerlingen in het TSO en het BSO lijkt geen prioriteit te zijn. We gaan er van uit dat deze leerlingen aangewezen zijn op het Franstalig onderwijs of het beroeps- en technisch onderwijs in de rand van Brussel. Hierover is geen onderzoek bekend.

- Er zijn de **talige eisen** gesteld aan leerlingen en aan hun ouders. Scholen blijven politiek correct door hun stelling dat “*wie voldoende Nederlands kent dezelfde kansen heeft*”. Wie niet voldoende Nederlands kent (waarbij de vraag is wat ‘voldoende Nederlands’ is) heeft ‘*geen kans*’. De scholen doen op die manier aan een ontradingspolitiek waarbij ze het niet als hun taak beschouwen anderstalige, meertalige leerlingen een kans te geven in het Nederlandstalig onderwijs. Op die manier ‘verliest’ het Nederlandstalig onderwijs ongeveer een kwart van haar leerlingen (of 3453 leerlingen) uit het Brussels Nederlandstalig lager onderwijs. Dit brengt ons tot een derde selectiemechanisme.
- Secundaire scholen richten zich naar vooral naar leerlingen **van buiten Brussel**. Een kleine helft van de leerlingen (of 43%) volgden het lager onderwijs buiten Brussel. Ondanks het feit dat men de Brusselse lagere schoolkinderen voor een kwart verliest (of niet aantrekt) gaat het secundair onderwijs er zelfs sinds schooljaar 2000-2001 licht op vooruit, zowel in het absoluut aantal leerlingen als in verhouding tot het Franstalig onderwijs.

De onderwijsvorm

Een eerste belangrijk selectiemechanisme is het onderwijsaanbod. Brussel biedt vooral algemeen secundair onderwijs. Bijna driekwart van de leerlingen zit in het ASO. Dit is een opmerkelijk verschil met de cijfers voor het Vlaams Gewest. We laten de vergelijking naar onderwijsvorm zien in tabel 5.

Tabel 5 – Gevolgde onderwijsvorm (in %) in Brussel en in het Vlaams Gewest⁷

Onderwijsvorm	Brussel	Vlaams Gewest
ASO	73.1	43.7
TSO	12.9	32.3
BSO	11.2	22.6
KSO	2.9	1.5
Totaal	100.0	100.0

Door het dominante ASO onderwijsaanbod kunnen we stellen dat het Brussels secundair onderwijs een elite onderwijs is. Bijna driekwart van

⁷ Voor Brussel geven we de cijfers voor het schooljaar 2001-2002 en dit enkel voor het derde jaar SO. Voor het Vlaams Gewest (inclusief Brussel) gaat het om de cijfers van het schooljaar 2000-2001 en dit voor de tweede graad SO.

de leerlingen (73%) volgt er ASO terwijl dat in Vlaanderen nog niet de helft bedraagt (44%). Het elitair karakter van het Brussels onderwijs weerspiegelt zich dan ook in de richtingen die de leerlingen kiezen. Een kleine helft van de leerlingen (44%) zit in de eerder prestigieuze richtingen als: Latijn-wiskunde, wiskunde-moderne talen, Latijn-moderne talen en economie-wiskunde.

Bovendien zien we (tabel 6) dat anderstaligen oververtegenwoordigd zijn in het BSO. Ze stromen minder vaak door naar het ASO. Doordat het aanbod van het Brussels secundair onderwijs in hoofdzaak ASO is staan anderstaligen hier voor een eerste barrière.

Tabel 6 – Percentage leerlingen naar thuistaal, per onderwijsvorm

	ASO	TSO	BSO	KSO
Nederlands	46,9	40,7	15,4	56,5
Frans	19,3	13,6	16,7	8,7
Anderstalig	3,3	8,5	18,5	4,3
Nederlands + Frans	23,0	21,6	24,1	23,9
Nederlands + anderstalig	2,2	1,5	4,3	4,3
Frans + anderstalig	5,3	14,1	21,0	2,2
	100,0	100,0	100,0	100,0

Talige eisen

Een tweede belangrijk selectiemechanisme is de talige eisen die gesteld worden aan de leerlingen en/of aan (één van) de ouders. Of zoals een directeur het uitdrukt: *“Iedere leerling die hier naar school komt – we zijn verplicht iedereen in te schrijven – en die voldoende Nederlands kent heeft hier dezelfde kansen. Bij onvoldoende kennis van het Nederlands zullen we tegen de ouders zeggen ‘Uw kind maakt hier geen kans’. In september organiseren we ook instaptoetsen die aangeven in welke richting of optie een leerling terecht kan.”*

Deze directie geeft politiek correct aan dat een school geen leerlingen mag weigeren. Tegelijkertijd geeft de directie aan op welke manier er een selectie wordt ingebouwd. Ongeacht de kennis die we hebben over de gehanteerde norm ‘onvoldoende kennis van het Nederlands’ zien we de toepassing van een **ontradingspolitiek**. Een leerling of een ouder die de boodschap meekrijgt *‘Uw kind maakt hier geen kans’* moet al over een stevige dosis lef beschikken om de inschrijving toch te laten doorgaan. Sommige scholen schermen zich op die manier af tegen de instroom van anderstaligen.

Het selectiemechanisme gaat nog verder indien de eisen worden doorgetrokken naar (één van) de ouders. Deze talige eisen worden nergens

geëxpliciteerd in officiële notulen maar worden duidelijk als boodschap meegegeven bij de inschrijvingen. Sommige scholen passen het systeem toe dat één van de ouders Nederlands moet spreken. Deze ouder moet dan aanwezig zijn bij de inschrijving van de leerling zodat de directie zich kan vergewissen van de Nederlandstalige vaardigheid.

Dit selectiemechanisme gaat in tegen de wettelijke bepaling ‘liberté du père de famille’, die sinds 1971 opnieuw werd ingevoerd en de vrijheid voorziet van het gezinshoofd bij de schoolkeuze, ongeacht de thuistaal.⁸ Deze vrijheid van schoolkeuze heeft het Nederlandstalig onderwijs haar diensten bewezen. Steeds meer Frans- en anderstaligen hebben voor het Nederlands gekozen waardoor de scholen een uitgesproken multicultureel en multilinguaal karakter hebben gekregen. Noch de scholen, noch binnen het beleid is men onverdeeld gelukkig met deze situatie. Of zoals een leerkracht het uitdrukte: *“Mochten die Franstalige leerlingen hier niet zijn, dat zou hier een zalige school zijn.”*

Men vreest voor de teloorgang van het Nederlandstalig karakter van de scholen. Het Nederlandstalig onderwijs wordt gezien als de spil van het voortbestaan van de Vlaamse gemeenschap in Brussel. Een directeur drukt het als volgt uit: *“Zonder het Nederlandstalig onderwijs waren we hier al lang van de kaart geveegd”*. De opdracht van het onderwijs blijft gefixeerd op de overdracht van de Vlaamse cultuur en het tegengaan van de verdere verfransing van Brussel. De prioriteiten van het Brussels beleid ten aanzien van het secundair onderwijs, richten zich aldus op de belangenverdediging van de Vlaamse minderheid in Brussel ten koste van een gelijkekansenonderwijs voor alle Brusselse middelbare school leerlingen binnen een meertalige en multiculturele context.

De afkomst

De inspanningen om het Nederlandstalig karakter van het Brussels secundair onderwijs te behouden en het project van de overdracht van de

⁸ De zogenaamde ‘liberté du père de famille’ dateert van 1911. Hier gaat een hele geschiedenis aan vooraf van een, ondertussen ongeveer honderdjarige durende, slingerbeweging tussen de vrijheid van schoolkeuze en de normering naar thuistaal. In 1914 wordt de wet afgeschaft, bij de invoering van de leerplicht, omdat de moedertaal van het kind de onderwijstaal moest zijn. In 1930 wordt de wet opnieuw ingevoerd als politiek compromis naar de Franstalige Gemeenschap. Vlaanderen kreeg toen haar eerste Nederlandstalige universiteit in Gent. Bij de taalwetgeving van 1963 wordt de wet opnieuw afgeschaft tot 1971. Bij de wet van 26 juli 1971 wordt de ‘liberté’ opnieuw ingevoerd – als eis van de Franstalige (FDF) gemeenschap. ‘In het arrondissement Brussel-Hoofdstad is de onderwijstaal het Nederlands of het Frans al naar de keuze van het gezinshoofd, wanneer dit in bedoeld arrondissement verblijft’, art.5 eerste lid Wet 30 juli 1963 houdende taalregeling in het onderwijs, gew. Art. 88§1 Wet 26 juli 1971”. (Verstegen, 2004: 329)

Vlaamse cultuur te vrijwaren noopt Brusselse secundaire scholen ertoe zich te richten naar de Vlaamse rand van Brussel. Een kleine helft van de leerlingen (45%) volgde het lager onderwijs buiten Brussel. Dat maakt dat het aandeel van de Nederlandstalige leerlingen drastisch wordt opgetrokken. Waar in het Brussels *lager* onderwijs slechts 16% van de leerlingen thuis enkel Nederlands spreekt (Verlot, 2002: 31) is dat voor het Brussels *secundair* onderwijs 43%. Er blijkt een grondige selectie te zijn doorgevoerd. Het Brussels secundair onderwijs is dan wel onderwijs gevestigd in Brussel maar niet van Brussel. Het staat voor een deel los van de Brusselse context. Dat blijkt ondermeer uit de afkomst van de leerlingen. Bijna de helft van de leerlingen (43%) heeft het lager onderwijs buiten 'Brussel 19' gevolgd. Het zijn vooral de Nederlandstalige leerlingen die uit de rand van Brussel komen, taalgemengde en anderstalige leerlingen komen uit Brussel zelf. Voor de Franstalige leerlingen zien we geen significant verband. Ze komen zowel uit de rand van Brussel als uit Brussel zelf.

De perceptie bestaat dat het de scholen in de rand van Brussel zijn die de leerlingen van buiten Brussel aantrekken. Dit is niet noodzakelijk zo. Ook een van de centrumscholen heeft bijna uitsluitend niet-Brusselse leerlingen. Scholieren zijn mobiel en de schoolkeuze wordt, in tegenstelling tot het lager onderwijs, veel minder bepaald door de nabijheid. De toegangswegen tot het centrum van Brussel (de Noord-Zuidverbinding) maakt dat leerlingen van buiten Brussel zich naar het centrum begeven. Een directeur drukt het sprekend uit: *"Als er treinstaking is mogen we bij manier van spreken onze school sluiten."* Niet enkel een kleine helft van de leerlingen is afkomstig van buiten Brussel, voor sommige scholen geldt dat ook voor de leerkrachten: *"Alle leerkrachten komen hier uit Vlaanderen, ze kennen Brussel niet. Ik ben hier de enigste Brusselaar."* Het Brussels secundair onderwijs is dan wel onderwijs gevestigd in Brussel maar niet van Brussel. Het staat voor een deel los van de Brusselse context.

3. Gelijkekansenonderwijs: van waarde naar feit

De onderzoeksresultaten lijken erop te wijzen dat het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel haar monolinguaal en monocultureel project kan aanhouden door een sociale breuk te genereren met de Brusselse context die er een is van meertaligheid en multiculturaliteit. Door het onderwijsaanbod en de talige eisen wordt een selecte groep leerlingen aangetrokken. Het Nederlandstalig secundair onderwijs is aangewezen op Vlamingen uit de rand (buiten Brussel 19). De doorstromingscijfers laten verder zien dat Franstaligen (die thuis geen Nederlands spreken) het er beter van afbrengen dan hun twee- of meertalige medescholieren (die thuis wel Nederlands spreken). Deze conclusies staan enigszins haaks op de

vaststelling dat anderstaligheid DE grootste belemmering vormt voor goed onderwijs (François, 2001). Men heeft hier duidelijk niet het 'Frans' als een andere taal gepercipieerd. Het duwt ons met de neus op de feiten dat het Nederlandstalig secundair onderwijs geen schroom heeft haar ideologisch politiek project van '*Nederlandstalig karakter*' en '*Vlaamse identiteit*' aan te passen ten voordele van homogeen Franstaligen en ten koste van de sociaal zwakkeren die aangewezen zijn op het Franstalig onderwijs.

Het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs wordt gekenmerkt door een sterk selectief karakter waarbij drie soorten van segregatietendenzen zich aftekenen:

- **ruimtelijk**, waarbij het onderwijs geografisch wel gevestigd is in Brussel maar waarbij men voor de helft leerlingen aantrekt van buiten Brussel,
- **sociaal**, waarbij men zich richt tot sociaal elite groepen en tenslotte
- **cultureel**, waarbij men zich vooral richt op leerlingen met een monoculturele of ééntalige achtergrond.

De Vlaamse overheid in Brussel staat voor de uitdaging deze drie tendensen om te buigen wil zij voorkomen dat het Brussels secundair onderwijs op termijn implodeert (door een tekort aan leerlingen), of verder dualiseert langs sociale en culturele lijnen. Men moet er zich terdege van bewust zijn dat het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel wordt ingezet voor de politieke doeleinden, de aanwezigheid van de Vlamingen in Brussel te vrijwaren. Men heeft het nooit onder stoelen of banken gestoken dat het Nederlandstalig onderwijs in Brussel een middel is om de aanwezigheid van het Nederlands in Brussel te bewaken. De monolinguale (Nederlands) en monoculturele (Vlaams) agenda van het Nederlandstalig onderwijs bevindt zich momenteel in een spanningsverhouding met de sociale en politieke realiteit (Verlot, 2002:12). Brussel kenmerkt zich trouwens door de vrije schoolkeuze, ongeacht de thuistaal van de leerlingen/ouders. Momenteel hebben ouders in Brussel sinds 1970 de vrijheid te kiezen tussen het Nederlandstalig en het Franstalig onderwijs, ongeacht hun thuistaal.⁹ Men heeft zelfs theoretisch de mogelijkheid tijdens de schoolloopbaan te switchen van onderwijstaal, iets wat vroeger meer het geval was dan vandaag de dag (Janssens 2001b: 78). "*Nederlandstalige Brusse-*

⁹ Dit is bepaald in de zogenaamde 'liberté du père de famille' die dateert van 1911. Ook hier gaat een hele geschiedenis aan vooraf van een, ondertussen ongeveer honderdjarige durende, slingerbeweging tussen de vrijheid van schoolkeuze en de normering naar thuistaal. In 1914 wordt de wet afgeschaft, bij de invoering van de leerplicht, omdat de moedertaal van het kind de onderwijstaal moest zijn. In 1930 wordt de wet opnieuw ingevoerd als politiek compromis naar de Franstalige Gemeenschap. Vlaanderen kreeg toen haar eerste Nederlandstalige universiteit in Gent. Bij de taalwetgeving van 1963 wordt de wet opnieuw afgeschaft tot 1970. In 1970 wordt de 'liberté' opnieuw opgeëist door de Franstalige (FDF) gemeenschap.

laars hoeven hun kinderen niet langer Franstalig onderwijs te laten volgen met het oog op hun latere carrière” aldus Janssens.

Integendeel misschien. Het Nederlandstalig onderwijs heeft, gaande van het kleuter, over het lager als in het secundair onderwijs, een toenemend succes bij Franstalige autochtonen door het toenemend belang van het Nederlands in Brussel (Vlamingen vormen demografisch en economisch een overwicht in België); door het stijgend belang van tweetaligheid (zeker in Brussel), door de lagere instroom van allochtonen en door de betere kwaliteit van het Nederlandstalig onderwijs (Mettewie 2001:366).

Het Nederlandstalig onderwijs staat hier voor de uitdaging haar politiek agenda en haar monolinguaal en monocultureel karakter te herdenken in het kader van de nieuwe meertalige en multiculturele sociologische realiteit van de grootstad en van de schoolpopulatie.

Een drastische herdenking van het onderwijssysteem stuit onmiddellijk op een aantal historisch gegroeide gevoeligheden en uitgebalanceerde regelgevingen. Toch zijn er in Brussel reeds initiatieven opgestart die het monolinguaal en monocultureel karakter willen doorbreken. Een daarvan is het project meertalig onderwijs in Nederlandstalige scholen. De aantrekkelijkheid en de kwalitatieve meerwaarde van het Nederlandstalig secundair onderwijs in Brussel schuilen net in de meertaligheid en de interculturele ontmoetingskansen. (Housen, Pierrard & Van de Craen, 2004). De meeste van deze initiatieven situeren zich precies in die scholen die het sterkst geconfronteerd worden met de toenemende groep andersstalige leerlingen. Een aantal scholen in Brussel blijven buiten de greep van de zogenaamde ‘verbrusseling’ en distantiëren zich soms expliciet van de ‘Brusselse problematiek’. Of zoals een Brusselse directeur het uitdrukte: *“dat hij niets te maken had met de Brusselse problematiek”*. Vele scholen liggen geografisch dan wel in Brussel maar bieden geen onderwijs aan de Brusselse kinderen die geassocieerd worden met ‘problematiek’.

Het onderwijsbeleid heeft zich de afgelopen vijftien jaar zware inspanningen getroost om alle leerlingen gelijke kansen te geven, ongeacht sociale herkomst, taalachtergrond of leerlingen met leermoeilijkheden. Het lijkt pedant dat het Brussels onderwijsproject deze verantwoordelijkheid afschuift naar het Franstalig onderwijs of het onderwijs buiten Brussel om haar politiek van de Vlaamse aanwezigheid in Brussel te voeren. Een eerste opdracht voor het onderwijs in een democratische rechtsstaat is goed onderwijs aan te bieden aan elke leerling, ook aan de zwakkeren, de sociaal gedepriveerden, de anderstaligen of die leerlingen die voor een technische of beroepsopleiding kiezen. Een eerste inspanning zou eruit kunnen bestaan het spreidingsbeleid voor leerlingen in Brussel ter harte te nemen. Theoretisch zou het dan onmogelijk zijn dat er in Brussel ‘witte’ scholen bestaan (met een leerlingenpopulatie die tot 89% Nederlandstalig is) en dat er scholen zijn die verzuipen onder de lasten van haar leerlin-

genpopulatie (die tot 69% anderstalig is). In de praktijk kan het blijkbaar wel, door middel van een asociale ontradingspolitiek en door een dualiserend selectiemechanisme.

De Vlaamse aanwezigheidspolitiek dient niet haaks te staan op een gelijkheidskansenonderwijs indien men het monoculturele en monolinguale project weet te hertalen naar een open culturele en meertalige politiek. “Meertaligheid hoeft geen bedreiging voor het Nederlands te betekenen. Respect voor de lokale taal en cultuur vormt zelfs de basis voor de Europese visie op meerstaligheid. (...) Het is binnen een taallandschap waar meerdere talen worden gesproken dat het Nederlands meer ruimte kan krijgen.” (Janssens, 2004: 303). Het Vlaamse onderwijsproject in Brussel zal daarom grondig herdacht moeten worden wil men het gelijkheidskansenonderwijs ombuigen van waarde naar feit. Daarbij zal men rekening moeten houden met drie criteria:

- het dient zich te richten op het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (zonder exclusief te zijn),
- het dient een sociale relevantie te hebben, in die zin dat het onderwijs zich richt op alle sociale groepen en hun educatieve behoeften,
- het dient cultureel een open beleid te voeren, waarbij meertaligheid als een uitgangspunt wordt gezien (eerder dan een probleem dat moet worden weggewerkt) en het dient te werken aan de competentie van leerlingen om in cultureel heterogene situaties te functioneren (tegenover een elitair monocultureel perspectief).

Literatuur

- Almaci, M. (2003), *De allochtone student aan de VUB. Samenvatting van het rapport ‘Project gelijke kansen: hoe beter aansluiten bij de multiculturele maatschappij’*. VUB: Brussel.
- Dekkers, M. (1999) *Beleidsplan, Voorrangsbeleid* Brussel.
- De Schutter, H. (2001) Taalpolitiek en multiculturalisme in het Brussels Nederlandstalig onderwijs, in: *Brusselse thema's 7, 19 keer Brussel*, VUBPRESS, Brussel.
- Detant, A. (1995) De taalwetgeving: juridische inhoud, in: *Brusselse thema's 2, De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen*, VUBPRESS, Brussel.
- Douterlungne, M. e.a. (2001) *Ongekwatificeerd: zonder paspoort? Een onderzoek naar de omvang, karakteristieken en aanpak van de ongekwatificeerde onderwijsverlaters*, Hoger instituut voor de arbeid (HIVA) Katholieke Universiteit Leuven, Leuven.
- Driessen, G. (2002) Sociaal-etnische schoolcompositie en onderwijsresultaten: effecten van positie, concentratie en diversiteit, in: *Pedagogische Studiën, Tijdschrift voor onderwijskunde en opvoedkunde*, jg. 79, nr. 3, 2002, pp.212-230.

- François, K. (2001) *Contextanalyse Brussel, Deel I, Hoe leerkrachten en directies hun onderwijskundig handelen percipiëren, in het kader van het onderzoek Secundair Onderwijs Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, in opdracht van de Vlaamse Gemeenschapscommissie, December 2001, Steunpunt ICO, Universiteit Gent.
- François, K. (2002) *Contextanalyse Brussel, Deel II, Doorstromingstrajecten in het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs, in het kader van het onderzoek Secundair Onderwijs Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, in opdracht van de Vlaamse Gemeenschapscommissie, Juli 2002, Steunpunt ICO, Universiteit Gent.
- Housen, A., Pierrard M. & Van de Craen P. (red.) (2004) *Brusselse Thema's* (12). Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel, VUBPRESS, Brussel.
- Janssens, R. (2001a) Over Brusselse Vlamingen en het Nederlands in Brussel, in: *Brusselse thema's 7, 19 keer Brussel*, VUBPRESS, Brussel.
- Janssens, R. (2001b) Taalgebruik in Brussel, Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad, *Brusselse thema's 8*, VUBPRESS, Brussel.
- Janssens, R. (2004) Taal en onderwijs in Brussel, in: Housen, Alex, Pierrard Michel & Van de Craen Piet (red.) (2004) *Brusselse Thema's* (12). Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel, VUBPRESS, Brussel.
- Louis Paul Boonkring (2000) *Mag het iets meer zijn? Denkpijpestes inzake meertaligheid in het Nederlandstalig basisonderwijs in Brussel*, werkgroep onderwijs, Brussel.
- Mettewie, L (2001) Taalvaardigheid en attitudes van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalige secundair onderwijs in Brussel, in: *Brusselse thema's 7, 19 keer Brussel*, VUBPRESS, Brussel.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2000) *Vlaamse Onderwijsindicatoren in internationaal perspectief, editie 2000*, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en gegevensbeheer, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2001) *Vlaams Onderwijs in Cijfers, 2000-2001*, Departement Onderwijs, Afdeling Begroting en gegevensbeheer, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.
- Nicaise, I. (2003) *Cijferboek sociale ongelijkheid in het Vlaams onderwijs, Een verkennend onderzoek op de Panelstudie van Belgische Huishoudens*, Onderzoek in opdracht van de Vlaamse minister van Onderwijs en Vorming, in het kader van het programma (Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek, LOA-rapport nr. 10, Leuven.
- Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD – OESO (2000) *Knowledge and Skills for Life, First results from the OECD programme for international student assessment (PISA) 2000*, Paris Cedex 16, France.

- Pelleriaux, K. (2003) Gelijke onderwijskansen in Brussel: de grens van het pragmatisme, in: *Samenleving en Politiek*, jg. 10/2003 nr. 7, pp. 2-13.
- Schrauwen, W. (1997) *Over multicultureel Brussel en Nederlandstalig onderwijs: Samenscholing in Brussel (2)*, Nascholingscentrum van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG).
- Smet, G. (2000) Geïntegreerd taalvaardigheidsonderwijs via taken, in *Reader Vlaams/Nederlandse conferentie Intercultureel Onderwijs (ICO) Nederlands als Tweede Taal (NT2), voortgezet/secundair onderwijs*, 13 oktober 2000, Antwerpen.
- Steunpunt ICO, Steunpunt NT2 (2000) *Probleemanalyse-instrument Brussel*, om de beginsituatie van de Nederlandstalige basisscholen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in kaart te brengen in het kader van het Voorrangsbbeleid Brussel. Universiteit Gent, KU Leuven.
- Van Craen, M; Almaci, M. (2005) Diversiteit aan de universiteit, in: *Samenleving en Politiek*, jg. 12/2005 nr. 5, pp. 4-19.
- Van Damme, J. , Meyer, J. , De Troy, A. , Mertens, W. (2001) *Succesvol middelbaar onderwijs? Een antwoord van het LOSO-project*, Acco, Leuven.
- Van de Craen, P. (2001) Meertalig (speerpunt)onderwijs te Brussel. Een scenario, in: *Brusselse thema's 7, 19 keer Brussel*, VUBPRESS, Brussel.
- Van de Poele, L., De Vos, H., De Meyer, I. (2002) *Wereldwijd leren op 15, De eerste resultaten van PISA 2000*, OECD/PISA, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Universiteit Gent, Vakgroep Onderwijskunde, Gent.
- Verlot, M. e.a. (2000) *Intercultureel onderwijs. Leren in verscheidenheid*. Steunpunt ICO, Universiteit Gent.
- Verlot, M. (2001) *Werken aan integratie. Het minderheden- en het onderwijsbeleid in de Franse en Vlaamse Gemeenschap van België (1988-1998)*, Acco, Leuven.
- Verlot, M.; Delrue, K., Extra, G., Yagmur., K. (2002) *Meertaligheid in Brussel, De status van allochtone talen thuis en op school*, Gent/Tilburg.
- Verstegen, R. (2004) De problematiek van het inschrijvingsrecht in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel-Hoofdstad. Een juridische verkenning van een voorstel, in: *Tijdschrift voor onderwijsrecht en onderwijsbeleid (TORB)*, jg. 2003-2004/4-5, pp. 328-341.
- Vlaams Onderwijscentrum Brussel (2000) *33ste gids voor het Nederlandstalig Onderwijs te Brussel*, VOC, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Vlaamse Gemeenschapscommissie, Brussel.
- Yildirim, S. (2004) Allochtone studenten hebben behoefte aan succesvolle rolmodellen, Interview met Meryem Almaci (Vrije Universiteit Brussel), in *DIVERS, themanummer Onderwijs*, Juni 2004.

De impact van het onderwijs op de grenzen tussen taalgemeenschappen: een vergelijking tussen Québec en België

1. Inleiding

In samenlevingen die verdeeld worden door historische conflicten tussen taal- of cultuurgemeenschappen speelde het onderwijs altijd al een cruciale rol. Een eigen onderwijssysteem geldt als een garantie voor de culturele en linguïstische reproductie van de eigen groep en bepaalt in belangrijke mate de status van de eigen taal en cultuur (Leman, 1999; McAndrew en Gagnon, 2000; Dunn, 1990). Het is dan ook niet verwonderlijk dat de politieke en maatschappelijke vertegenwoordigers van deze groepen streven naar de controle over een autonoom schoolstelsel als de manier om de taal, de cultuur en de groepsverbondenheid te bestendigen. Anderzijds schuilt in dergelijk schoolformules het gevaar voor een stereotypering van de andere gemeenschap, worden leeftijdsgenoten op het moment dat hun waarden worden gevormd onttrokken aan een gemeenschappelijke socialisering en contrasteert de eentaligheid met de tweetalige of meertalige aard van het land of de regio (Irwin, 1992; McAndrew en Lemire, 1996). Daarenboven ontkomt de huidige geglobaliseerde samenleving niet aan een toenemende migratie en worden steeds meer inwoners gekenmerkt door een meervoudige culturele identiteit waardoor het concept van een school gericht op een homogene historisch gedefinieerde gemeenschap in vraag wordt gesteld. Een dergelijk onderwijsconcept gelegitimeerd door linguïstische en culturele groepsverbanden als basis voor identificatie en sociale organisatie contrasteert met de integratiegedachte eigen aan een samenleving gekenmerkt door immigratie en culturele diversiteit (McAndrew, 2002, 2003).

Alhoewel bovenstaande paragraaf op maat van de Belgische samenleving lijkt gesneden kampen ook andere landen en regio's met de tegenstelling tussen hun onderwijsstructuur enerzijds en de dubbele confrontatie tussen verschillende taalgemeenschappen en een autochtone versus een allochtone bevolkingsgroep anderzijds. Het is dan ook interessant eens

nader te bekijken op welke manier andere landen een antwoord formuleren op deze uitdagingen. In deze bijdrage wordt het beleid dat de Belgische politiek als antwoord op deze problematiek ontwikkelde vergeleken met een alternatieve aanpak in de Franstalige Canadese provincie Québec. Eerst schetsen we de context van de onderlinge taalrelaties in beide regio's. Om de genese van het specifieke onderwijsbeleid te kunnen begrijpen volgt hierna een historisch overzicht van de onderwijsstructuren en de onderwijspolitiek en hun rol in het behoud en de transformatie van etnische grenzen tussen de taalgemeenschappen. Vervolgens wordt de huidige situatie geschetst waarna de rol van het onderwijs in de relatie tussen de gemeenschappen en de toekomstige uitdagingen in het licht van een veranderende realiteit verder worden uitgediept. Tenslotte bekijken we op welke manier deze vergelijking kan bijdragen tot de discussie en het wetenschappelijk onderzoek rond het taal- en onderwijsbeleid in stedelijke gebieden zoals Montréal en Brussel.

Deze bijdrage is grotendeels gebaseerd op het artikel 'The Role of Schooling in the Maintenance and Transformation of Ethnic Boundaries between Linguistic Communities: Contrasting Québec and Belgium' (McAndrew en Janssens, 2004) waaruit het basisidee achter dit artikel en het vergelijkend materiaal voor Canada werd gepuurd. Omdat dit artikel vanuit een vergelijkend perspectief werd geschreven verwijs ik voor een meer gedetailleerde beschrijving van de Brusselse taalsituatie in het onderwijs zelf graag naar andere publicaties (zie o.a. Van Velthoven, 1987; Witte en Vanveldhoven, 1998; Janssens, 2004; De Schutter, 2001 e.a.).

2. Taalrelaties: meerderheid versus minderheid

Een land waar alle burgers dezelfde taal spreken refereert eerder aan een romantisch nationalistisch ideaal dan aan de sociologische realiteit. Taalminderheden zijn een universeel gegeven, al is de diversiteit inzake numerieke verhoudingen en de status en de rol van de verschillende talen erg groot. Deze diversiteit staat de theorievorming enigszins in de weg en leidt vaak tot een exemplarische of historische beschrijving van een concrete situatie dan wel tot een vrij vage theoretische invalshoek. De sociologische theorievorming in verband met taalminderheden, of het nu om allochtone of autochtone minderheden gaat, vertrekt veelal van een model van adaptatie van deze minderheid aan de taal en attitudes van de meerderheid. De functie van de minderheidstaal blijft hierbij beperkt tot de eigen gemeenschap en generationele taaloverdracht gaat veelal gepaard met taalerosie of taalverlies. Door een vergelijking te maken tussen Québec en België hoopt deze bijdrage het exemplarische te overstijgen en tegelijk een beperkte aanzet te geven tot een theoretische verklaring voor het

ontstaan van een duale onderwijsstructuur. De basis hiertoe wordt gevormd door de manier waarop de relatie tussen beide taalgroepen en het meerderheids- en minderheidsperspectief wordt gepercipieerd.

Net als België wordt Canada verdeeld door een historisch taalconflict met twee taalgemeenschappen gekenmerkt door een ambigue etnische dominantie die zich op twee vlakken uit. Op de eerste plaats is de Engelstalige gemeenschap dominant in Canada waar ze volgens de nationale censusgegevens van 2001 op basis van de 'moedertaal' 59,1% van de bevolking uitmaakt tegenover 22,9% Franstaligen. In Québec, een provincie waar bijna een kwart van de Canadezen woont, maken de Franstaligen de meerderheid uit met 81,4% Franstaligen versus 8,3% Engelstaligen. Maar zelfs nu de economische en onderwijskloof tussen beide gemeenschappen significant verkleind zijn (Jedwad, 1996), kan de Engelstalige gemeenschap in Québec niet zomaar als een sociologische minderheid beschouwd worden. Een voorbeeld van hun status is hun aantrekkingskracht die ze nog steeds op immigrantengroepen uitoefenen. Recente studies onderzochten verschillende aspecten van deze partiële en ambigue herdefiniëring van Engelstalig Québec van 'meerderheid naar minderheid' (Daoust, 1990; Levine, 1990; Caldwell, 1994). Het politieke conflict met de overheid van Québec blijft deze relatie domineren, maar toch komen ook andere thema's naar boven zoals de demografische daling van de Engelstalige gemeenschap en de impact hiervan op institutionele, economische en politieke situatie. Tevens speelt hierbij ook het effect van een veranderde etniculturele samenstelling op de collectieve identiteit van Québec een belangrijke rol.

Ook in België tekent een dergelijke ambigue dualiteit zich af. Waar in België in zijn geheel de Nederlandstaligen in de meerderheid zijn, is Brussel dominant Franstalig. Dat hierover geen cijfergegevens beschikbaar zijn omdat taalvragen sinds 1947 verboden zijn in de Belgische census illustreert de gevoeligheid van het taalaspect. Door de implementatie van het territorialiteitsbeginsel worden de 6 miljoen inwoners van Vlaanderen als leden van de Vlaamse Gemeenschap beschouwd; de 3 miljoen inwoners van Wallonië, met uitzondering van de kleine groep Duitstaligen in het oosten van Wallonië, als leden van de Franstalige Gemeenschap. In Brussel, waar criteria voor lidmaatschap van de ene of andere gemeenschap ontbreken, worden de verhoudingen tussen beide gemeenschappen door politieke factoren bepaald. Afhankelijk van de stellingname van diegene die bepaalde cijfers naar voor schuift worden op basis van verkiezingsresultaten, administratieve formaliteiten of ambtelijke stukken afgeleide cijfers gepubliceerd waarbij het aandeel van de Vlamingen in Brussel tussen de 10% en 20% schommelt. Binnen de schoot van de Brusselse regering werd in het 'Taalhoffelijkheidsakkoord' (een compromisakkoord afgesloten door de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in

november 1996) de verhouding 70,5% Franstaligen versus 29,5% Nederlandstaligen gehanteerd, een onderhandelingsresultaat dat de Nederlandstalige aanwezigheid onder de symbolische 30% hield. Dit is dan weer de 'Brusselnorm' of '300.000-norm' die de Vlaamse Regering in haar beleid hanteert en die bepaalt dat de doelgroep van het Vlaamse beleid in Brussel betrekking heeft op 300.000 Brusselaars en waarbij deze norm wordt gehanteerd als een toets voor het beleid en het financiële engagement van Vlaanderen in de sectoren waarvoor ze bevoegdheden uitoefent in Brussel (Legislatuurverslag Vlaams Parlement, 2004). Wetenschappelijk onderzoek (Janssens, 2001) op basis van de thuistaal van de Brusselaars toont aan dat zo'n 60% van het miljoen inwoners uit een eentalig Franstalig gezin komt, 10% uit een homogeen Nederlandstalig gezin maar eveneens 10% thuis beide talen combineren. Maar ook in Brussel weegt de minderheid op de meerderheid. Het politieke model neutraliseert deels de Vlaamse meerderheid op nationaal niveau en verhoogt het gewicht van de minderheid in Brussel. Maar het belang van het Nederlands in Brussel overstijgt hun numerieke aanwezigheid. Onder meer door het economische potentieel van Vlaanderen is de kennis van de minderheidstaal op de arbeidsmarkt essentieel hetgeen zich ook weerspiegelt in de samenstelling van de leerlingenpopulatie van het Nederlandstalig onderwijs. En ondanks de defensieve immigratieaanpak van België en de Europese Unie, zeker in tegenstelling tot de Canadese immigratiepolitiek, bepaalt ook in Brussel de etnoculturele diversiteit mee de verhoudingen tussen de traditionele taalgroepen. Alhoewel in politieke discussies het bipolaire denken nog vaak overheerst rond het feit dat men niet langer kan ontkennen dat in Brussel meer dan twee taal- of cultuurgemeenschappen leven de scherpe kanten van de onderlinge tegenstellingen af. Brussel is niet langer een tweetalige maar een meertalige stad waar verschillende minderheden hun plaats opeisen. Het feit dat men officieel maar twee taalgemeenschappen erkent neemt de invloed van de aanwezigheid van de anderen niet weg.

Zowel in Canada als België worden de conflicten tussen beide gemeenschappen vooral in de politieke arena uitgevochten. Beide gemeenschappen kunnen beschouwd worden als deelgemeenschappen die op een vrij autonome manier functioneren en waarbij intergroepsrelaties tussen beide eerder institutioneel van aard zijn dan gebaseerd op interpersoonlijke relaties. Deze institutionalisering maakt het mogelijk het meerderheids-minderheidsperspectief binnen bepaalde contexten te overstijgen. Eigen onderwijsstructuren zijn hiervan een mooi voorbeeld. Door de opsplitsing naar taalgroep wordt de minderheid niet als dusdanig gekenmerkt en worden taaltegenstellingen en intercultureel contact als maatschappelijke tegenstellingen tussen twee traditionele taalgroepen uit de weg te gaan. De confrontatie met andere talen en culturen wordt zo in een

context van integratie van een allochtone minderheid in een traditionele taalgroep geplaatst, los van het belang van deze traditionele groepen in de Canadese of Belgische maatschappij.

3. Schoolstructuur en etnische relaties: een historisch overzicht

De institutionalisering van de taalverhoudingen leidde zowel in Québec als in Brussel tot twee naast elkaar staande onderwijsstructuren. Om de huidige onderwijspolitiek in beide landen te kunnen begrijpen en mogelijke verschillen en overeenkomsten te kunnen duiden is het noodzakelijk stil te staan bij de wijze waarop beide systemen zich vanaf de helft van de 19e eeuw tot nu ontwikkelden.

3.1 Basis van het onderwijssysteem van Québec

Zelfs van voor het ontstaan van Canada in 1867 zijn in Québec schoolstructuur en etniciteit steeds sterk met elkaar verbonden geweest. Alhoewel de British North American Act (BNNA) grondwettelijke bescherming voorzag voor minderheden, in dit geval geen taalminderheden maar religieuze minderheden, (m.a.w. de protestantse minderheid in Québec; zie Proulx en Woehrling, 1997) ontstond er een systeem gebaseerd op de tweedeling Franstalig/katholiek versus Engelstalig/protestant omdat taal en godsdienst vrij congruent waren. Door de verschillende immigratiegolven die niet in dit patroon pasten, ontwikkelde zich een veelheid van subsystemen die naast elkaar bestonden met weinig formele onderlinge banden. Dit duurde tot de modernisering van het onderwijs in het kielzog van de *Quiet Revolution* van de jaren '60 (McAndrew, 2001). Het in vraag stellen van het bestaande systeem kwam niet zozeer door de kloof tussen Engelstalige en Franstalige Canadezen maar door de schoolkeuze van de immigranten. De taalwetgeving in Québec had niet tot doel de taalattitudes en het taalgedrag tussen de Franstalige en de Engelstalige gemeenschap te veranderen of de greep van de Franstaligen op de Engelstaligen te versterken maar moest de concurrentiepositie van de Franstaligen versterken wat betreft de integratie van nieuwkomers.

Bill 101 maakte van het Frans de onderwijstaal voor alle studenten in Québec (Gouvernement du Québec, 1977). Het religieuze verdween totaal naar de achtergrond en ging helemaal op in het taalaspect. Zo ontstond een duaal onderwijssysteem met Franstalige scholen als de norm en door de 'minderheid' gecontroleerde Engelstalige scholen. Dit had weinig of

geen impact op de Engelstalige Canadese gemeenschap en de vroegere migrantengemeenschappen die zich in het verleden hadden geassimileerd, en had evenmin veel impact op de mate van segregatie van Franstaligen en Engelstaligen in het onderwijslandschap van Québec. Wat wel veranderde was de demografische dynamiek van het Engelstalige schoolstelsel (nu beperkt tot haar historisch cliënteel) en de aard van de Franstalige scholen in Montréal, waar de meerderheid van migranten geconcentreerd waren. Deze laatste scholen werden getransformeerd van traditionele homogene instellingen gericht op de culturele reproductie van de Franstalige Canadese gemeenschap in pluralistische gemeenschapsscholen (MEQ, 1998; McAndrew, 2001).

De secularisering leidde er in Québec toe dat de taal als *core value* (zie Smolicz, 1993) binnen beide gemeenschappen nog belangrijker werd. In feite heeft de nieuwe onderwijshervorming de identiteitsvormende functie van de school voor beide gemeenschappen nog versterkt. Beide controleren ze elk een parallelle structuur die dichter aansluit bij hun nieuwe definitie als Franstalige of Engelstalige gemeenschap in een meertalige migratiemaatschappij. Zowel structureel als informeel werden de contacten tussen beide taalgemeenschappen minder frequent, zeker nadat ook de vroegere gemeenschappelijke bestuursorganen werden afgeschaft. Enerzijds getuigen deze hervormingen van een aarzelend adaptatieproces aan het verlies van relevantie van religieuze kenmerken, anderzijds werden de onderwijshervormingen wel actief aangewend om de 'etnische' orde der dingen in Québec te veranderen. Toch blijft steeds op de achtergrond ook de ambigue meerderheid-minderheidsrelatie meespelen dat samen met de politieke machtsverhoudingen tussen beide gemeenschappen en de typische staatsstructuur de grenzen bepaalt waarbinnen het huidige onderwijssysteem tot ontwikkeling kon komen.

3.2 Basis van het onderwijssysteem van Brussel

Sinds het ontstaan van het land in 1830 speelde taal altijd al een cruciale rol in de Belgische politiek (Witte & Van Velthoven, 1999). Waar inzake onderwijspolitiek het territorialiteitsprincipe in Wallonië centraal stond (Frans als streektaal en enige onderwijstaal) wordt Vlaanderen gestuurd door het personaliteitsprincipe. Vermits het Frans de taal was van de politieke, sociale, economische, juridische en culturele elite domineerde deze minderheidstaal het secundair en hoger onderwijs die de toegang vormde tot de elite en beperkte het onderwijs in de volkstaal zich vooral tot het basisonderwijs. In de loop van de 20^e eeuw wint onder impuls van de Vlaamse Beweging het Nederlands terrein. De strijd voor Nederlandstalig onderwijs was op die manier niet alleen een taalstrijd maar ook een

sociale en politieke. Met de taalwetten van 1932 werd in het officiële onderwijs het Frans als onderwijstaal beperkt tot de transmutatieklassen die officieel de integratie van Franstaligen in een Nederlandstalige omgeving moesten bevorderen maar feitelijk de mogelijkheid boden aan de Franstaligen in de eigen taal onderwijs te blijven volgen. De taalwetten van 1963 veralgemeenden het territorialiteitsprincipe in Vlaanderen en het Nederlands werd de enige onderwijstaal in het lager en secundair onderwijs, zelfs in het katholieke onderwijsnet. Het zou tot na de taalperikelen van 1968 en de daaropvolgende splitsing van de Katholieke Universiteit van Leuven duren vooraleer het Nederlands ook in het hoger onderwijs als enige instructietaal werd veralgemeend. Parallel aan deze evolutie verschoof de verantwoordelijkheid voor de onderwijspolitiek van het nationale naar het regionale niveau en groeide er twee compleet onafhankelijke onderwijsstructuren beheerd door de respectievelijke gemeenschappen met een uniek systeem in Vlaanderen en Wallonië, en met elk hun eigen onderwijsinstellingen in Brussel.

Dit Brussel is steeds een buitenbeentje geweest gekenmerkt door een 'laissez-faire'-politiek op onderwijsgebied. Deze flexibele politiek moest het verfransingsproces in de hand werken met als achterliggend idee: 'maak het de Franstaligen niet al te moeilijk en maak van Nederlandstaligen tweetaligen zodat ook voor hen na een tijdje het Nederlands overbodig wordt' (Van Velthoven, 1981). Dat deze politiek niet onsuccesvol bleek bewijst de shift van Brussel als Vlaamse stad in de helft van de 19^e eeuw tot Franstalige stad 100 jaar later. Waar het principe van 'moedertaal=onderwijstaal' zowel in de taalwetgeving van 1932 als 1963 werd bevestigd, werd bij de staatshervorming van 1971 op vraag van de Franstaligen de 'vrijheid van het gezinshoofd' geherintroduceerd als basis voor de schoolkeuze in Brussel. Als compensatie ontving het Nederlandstalig onderwijs extra financiële ondersteuning en werden bijvoorbeeld de klasnormen versoepeld zodat men met kleinere klassen kon werken. Waar de Franstaligen een leegloop van het Nederlandstalig onderwijs verwachtten, een Franstalige opvoeding leek hen ook voor de Nederlandstalige Brusselaars een 'logische' keuze, werd het net aantrekkelijker voor Franstaligen. Deze keuze werd enerzijds ondersteund door een actieve rekruteringscampagne onder het motto "*L'avenir est aux bilingues*" die door de Vlaamse overheid werd gelanceerd en die de kennis van het Nederlands als stap naar tweetaligheid beklemtoonde. Anderzijds speelde ook de etnische samenstelling van de klassen een rol. Doordat steeds meer migranten in het Franstalig onderwijs les volgden gingen sommige Franstaligen binnen het Nederlandstalig onderwijs op zoek naar 'witte' scholen.

In België zijn we dus getuige van een dubbele ontwikkeling op onderwijsvlak: Vlaanderen evolueert van een tweetalig naar een eentalig

Nederlandstalig onderwijsbestel en Brussel wordt gekenmerkt door een duaal onderwijssysteem met zowel Franstalige als Nederlandstalige scholen waarbij de Brusselaars een vrije keuze tussen beide wordt gegarandeerd. Het tweeledige onderwijssysteem in België is niet zozeer het resultaat van twee harmonisch gegroeide systemen op basis van twee taalgemeenschappen maar van een langdurige strijd waarbij de winst voor de ene gemeenschap verlies voor de andere impliceerde. Alhoewel deze strijd vaak wordt afgeschilderd als een confrontatie tussen de personalistische visie van de Franstalige Gemeenschap enerzijds in confrontatie met het territorialiteitsdenken van de Vlamingen anderzijds lijken de zaken in de praktijk genuanceerder en gaan ideologische opvattingen vaak hand in hand met politiek opportunisme. De vroegere statusverschillen tussen het Nederlands en het Frans maakten dat Vlaamse immigranten in Wallonië gemakkelijk op de streektaal overschakelden en dat de schaarse pogingen tot het behoud van de eigen taal en cultuur er langzaam uitdoofden, terwijl de maatschappelijke elite in Vlaanderen en Brussel Franstalig was en een verhoogde maatschappelijke status voor Nederlandstaligen bijgevolg verfransing impliceerde. De uitbouw van een eigen onderwijssysteem in Vlaanderen werd de motor van een emancipatieproces en een noodzakelijke voorwaarde om een eigen elite te vormen tegen de bestaande Franstalige elite in. De institutionalisering van het territorialiteitsprincipe maakt dat zowel in Vlaanderen als in Wallonië de streektaal de enige onderwijstaal is. Alleen in Brussel is men vrij de onderwijstaal van zijn kinderen te kiezen. Momenteel garandeert een complex politiek model gebaseerd op wederzijdse erkenning van de aard en de verantwoordelijkheden van beide gemeenschappen een hoge mate van stabiliteit in het onderwijs. Alleen in Brussel zijn er verschuivingen tussen beide onderwijssystemen in een concurrentiele context mogelijk.

4. Schoolstructuur en etnische relaties: de huidige situatie

Gescheiden onderwijssystemen resulteren niet noodzakelijk in homogene klassen. Niet alleen tellen zowel Québec als Brussel een groot aantal migranten onder hun inwoners, ook leerlingen uit de ‘andere’ taalgroep opteren ervoor de ‘taalgrens’ te overschrijden en school te lopen in een instelling waar de onderwijstaal niet de taal is die ze thuis in hun huisgezin spreken. Dit fenomeen noemt men ook wel *crossing*. We bekijken hier in hoeverre beide gemeenschappen de weg naar elkaars onderwijssysteem vinden.

4.1 Québec

Sinds 1977 (Gouvernement du Québec, 1977) maakte Bill 101 van het Frans de onderwijstaal voor alle studenten. Tezelfdertijd erkende men de historische Engelstalige gemeenschap en de immigranten die zich binnen deze gemeenschap hadden geassimileerd en werd hen het recht verleend op eigen Engelstalig onderwijs binnen door hen gecontroleerde *school boards*. Alhoewel deze bepalingen in de lijn liggen van de onderwijsrechten die later werden erkend door de Canadian Constitution van 1982 wordt de onderwijssituatie van Engelstaligen in Québec als veel voordeliger gezien tegenover deze van Franstalige minderheden in Engelstalige provincies (Martel, 1996). Dit heeft enerzijds te maken met het feit dat de regering van Québec zich niet beroept op ‘verreachtvaardiging op basis van numerieke sterkte’ zoals andere provincies dit doen, en anderzijds door de vroegere economische en sociaal dominante positie van de Engelstalige gemeenschap hetgeen hen een onderwijs in eigen taal garandeerde tot op het niveau van het hoger onderwijs en hen tot een van de best beschermde minderheden maakt met rechten die elders zelden worden verleend (OSCE, 1999). In feite hebben sommigen zelfs geargumenteed dat Bill 101 momenteel schadelijker is voor de Franstaligen dan voor de Engelstaligen, omdat deze laatste groep de enige is in Québec die bijna totale keuzevrijheid geniet tussen twee schoolsystemen en er ook steeds meer en meer gebruik van maakt.

De centrale uitdaging van het onderwijssysteem volgt uit de algemene demografische ontwikkeling met een dalende schoolpopulatie als gevolg van een dalend geboortecijfer, een groeiende out-migratie van autochtonen en de bepalingen van Bill 101 die nieuwkomers verplichten in het Frans onderwijs te lopen. Komende van 231.815 leerlingen in het Engelstalig onderwijs in Québec in 1971 daalde hun aantal tot het huidige peil van 119.354 leerlingen, hetgeen ongeveer overeen komt met het huidige percentage Engelstaligen en de vroegere anglicaanse etnische groep in Québec. Door immigranten te verplichten in het Franstalig onderwijs les te volgen konden de Franstalige scholen het leerlingenaantal min of meer op peil houden van 1178133 tot 1003666 waaronder ongeveer 10% migranten en eerste generatie Québecers (McAndrew en Eid, 2003). In gans Québec lopen 17412 Engelstaligen (18,36% van de Engelstalige leerlingen) school in het Franstalig onderwijs. Een even groot aantal Franstaligen (18104) lopen school in het Engelstalig onderwijs, hetgeen door de demografische ongelijkheid echter maar 2,08% van het totaal aantal leerlingen in het Franstalig onderwijs vertegenwoordigd. De aard van de aanwezigheid in beide gemeenschappen is evenwel verschillend. Van de Engelstaligen in Franstalige scholen komt slechts 6% (4839) uit vrije wil, zij hadden eveneens toegang tot een Engelstalige school omdat minstens

één van hun ouders Engelstalig onderwijs in Canada heeft gevolgd. De anderen zijn Engelstalige migranten die zoals de andere migranten onderworpen zijn aan Bill 101. De Franstaligen in Engelstalige scholen zijn, met uitzondering van een kleine groep die door de mazen van het net van Bill 101 glippen, nazaten van personen die Engelstalig onderwijs volgden voor 1977, een recht dat ze overdragen op hun kinderen en kleinkinderen. De impact van deze leerlingen verschilt ook drastisch voor beide onderwijssystemen: met 1,74% van de schoolpopulatie gaan de Engelstaligen makkelijk op in de totale Franstalige schoolpopulatie; de Franstaligen daarentegen vertegenwoordigen 15,17% van de Engelstalige schoolpopulatie en zijn hierdoor veel zichtbaarder. Het *crossing*-effect kan lokaal sterk verschillen. Vooral in het Franstalig lager onderwijs kan het aandeel van de ‘andere’ groep oplopen tot 40%. Toch zien beide gemeenschappen deze cijfers scherp dalen wanneer deze leerlingen naar het middelbaar onderwijs gaan en opnieuw voor het Engelstalig onderwijs kiezen (McAndrew en Eid, 2003).

Welke impact heeft dit gescheiden onderwijsniveau op de onderlinge contacten? Uit onderzoek van het GREAPE (le Groupe de Recherche sur l’Ethnicité et l’Adaptation au Pluralisme en Education) naar interinstitutionele contacten op schoolniveau blijkt het contact tussen scholen van beide gemeenschappen uiterst beperkt, zowel wat professionele contacten tussen scholen en leraars betreft als contacten tussen leerlingen. Vooral Franstaligen hebben op schoolniveau weinig contact met Engelstaligen. De trend is iets positiever bij de Engelstalige leraars die door het belang van immersieprogramma’s meer contacten hebben met Franstalige leraars, zij het dan leraars die les geven in Engelstalige scholen. Schooldirecties bevestigen dat er in Engelstalige scholen meer mogelijkheden zijn om contacten te leggen met Franstaligen dan omgekeerd en dat ze er tevens beter in slagen een accuraat beeld van de andere gemeenschap op te hangen. Ook klassikale discussies over de relaties tussen Franstaligen en Engelstaligen komen in het Engelstalig onderwijs frequenter aan bod. Buiten de schoolmuren hebben de leerlingen meer contact met elkaar, 30% van de Franstaligen heeft geregeld contacten in het kader van hun sportieve activiteiten terwijl 58% van de Engelstalige contacten heeft met Franstaligen in verschillende publieke contexten buiten de school.

4.2 Brussel

Tweetaligheid is een politiek concept dat in België eerder verwijst naar de keuze tussen twee alternatieven dan naar een systeem van integratie van twee talen in een gemeenschappelijke structuur. Dit weerspiegelt zich ook in het duaal onderwijssysteem waarbij beide taalgroepen totaal onafhan-

kelijk naast elkaar functioneren. Van een keuze inzake onderwijstaal is er in Vlaanderen of Wallonië geen sprake, het onderwijs is eentalig en in beide regio's worden anderstaligen verondersteld zich in de lokale gemeenschap in te passen. Enkel Brusselaars zijn vrij om tussen beide systemen een keuze te maken. Elke inwoner van Brussel heeft het recht voor elk van zijn kinderen vrij de onderwijstaal te kiezen en deze keuze elk jaar opnieuw te revalueren. De keuze van de onderwijstaal is dus geen individueel recht. Voor inwoners van Vlaanderen of Wallonië geldt de verplichting onderwijs te volgen in de streektaal. Inwoners uit Vlaanderen van wie kinderen in Brussel school lopen moeten hun kinderen ook daar inschrijven in het Nederlandstalige onderwijs. Enkel met een officiële geregistreerde verklaring van het gezinshoofd kan een Franstalige in Vlaanderen toestemming krijgen zijn kind in een school van de Franstalige Gemeenschap in Wallonië of Brussel in te schrijven, idem voor een Nederlandstalige in Wallonië. Brusselaars genieten zowel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als in Vlaanderen en Wallonië van hun keuzevrijheid.

Een vrije keuze lijkt logisch voor Brussel. Alhoewel men er theoretisch van uit gaat dat een inwoner tot één van beide taalgemeenschappen behoort is er niet zoiets als een subnationaliteit die het lidmaatschap van de Vlaamse of de Franstalige Gemeenschap bepaalt. Het meest voor de hand liggende, maar zeker niet het enig denkbare criterium, is uiteraard de thuistaal van de persoon in kwestie. Uit wetenschappelijk onderzoek (Janssens, 2001) blijkt 10% van de Brusselaars opgegroeid in een homogeen Nederlandstalig gezin, 50% in een eentalig Franstalig gezin, 10% in een traditioneel tweetalig gezin waar beide officiële talen werden gesproken, 10% in een nieuw tweetalig gezin waar het Frans met een andere taal dan het Nederlands werd gecombineerd en tenslotte 20% in een gezin waar noch Frans noch Nederlands werd gesproken. Het theoretische gemeenschapsconcept dekt dus zo'n 60% van de populatie. Bij gebrek aan een duidelijk criterium kan men dan ook moeilijk spreken van *crossing* zoals dit in Québec wel kan worden afgelijnd. De traditionele tweetaligen passen niet echt in het bicommunautaire denken en deze groep wordt in politieke discussies vaak doodgezwegen alhoewel ze een logische categorie vormt in een tweetalige samenleving. Zij kunnen tussen beide thuistalen als onderwijstaal kiezen en hoeven nergens een taalgrens over te steken. De twee resterende categorieën zijn nog minder makkelijk in het tweeledige concept te vatten. In hun studie naar kansarme migrantengroepen in Brussel, stellen Ackaert & Deschouwer (1999) dat zo'n 30% van deze migranten zich wel kan identificeren met België, maar dat haast niemand van hen zichzelf als een lid van de Vlaamse of Franstalige Gemeenschap beschouwd, zelfs niet als ze het Frans ook als thuistaal gebruiken.

Brussel telt ongeveer 200.000 leerlingen van kleuter- tot secundair onderwijs waarvan zo'n 15% school loopt in het Nederlandstalig onder-

wijs. Waar op kleuterniveau nog 20% van de kinderen de weg naar het Nederlandstalig onderwijs vindt daalt dit tot 14% voor het lager en secundair onderwijs. Qua taalachtergrond zijn er alleen cijfers beschikbaar voor het Nederlandstalig onderwijs. Dit illustreert opnieuw de historische taalgevoeligheid van de Vlaamse Gemeenschap tegenover de Franstalige die diversiteit wel definieert in termen van etnische, sociale of religieuze verschillen maar waar taalverschillen van secundair belang zijn in het politieke discours.

Uit officiële VGC-cijfers van september 2002 blijkt dat kinderen uit Nederlandstalige families een minderheid vormen in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. In het kleuteronderwijs spreekt een derde van de kinderen thuis Nederlands al spreekt van die groep twee derde thuis eveneens Frans. In het lager onderwijs stijgt het aantal leerlingen uit gezinnen waar Nederlands wordt gesproken tot 47,9% al geldt ook hier voor de meerderheid van hen (28,4% van de totale leerlingenpopulatie) dat ze thuis eveneens Frans spreken. Enkel in het secundair onderwijs komt de meerderheid uit gezinnen waar men uitsluitend Nederlands spreekt en vertegenwoordigen de traditionele tweetaligen slechts een derde van de 75,3% leerlingen met het Nederlands als thuistaal. Binnen deze drie onderwijsniveaus komen respectievelijk 36,2%, 29,1% en 13,5% van de leerlingen uit eentalig Franstalige gezinnen. Opmerkelijk is dat hoe jonger de kinderen uit traditionele tweetalige of Franstalige gezinnen zijn, hoe meer de ouders geneigd zijn hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs te sturen. Anderzijds zitten in het secundair onderwijs ook een behoorlijk aantal leerlingen uit Vlaanderen die voor het Nederlandstalig onderwijs in Brussel opteerden en op die manier de Nederlandstalige aanwezigheid verhogen waar de lagere onderwijsniveaus lokaal binnen Brussel rekruteren en dus ook meer leerlingen tellen die thuis geen Nederlands spreken.

Toch kunnen we niet voorbij het significante verschil tussen het officiële onderwijs en het katholieke net dat de mogelijkheid heeft een selectiever toelatingsbeleid te voeren (De Schutter, 2001) alhoewel duidelijk niet alle scholen van deze optie gebruik maken en de recente wetgeving deze selectiviteit beperkt (zie Decreet Betreffende Gelijke Onderwijskansen, B.S. 14-09-2002). Toch illustreren volgende cijfers duidelijk de verschillen: waar de kleuterscholen van het publieke net 29,7% kinderen telt die thuis Nederlands spreken, zowel uit eentalig Nederlandstalige families als uit traditioneel tweetalige families, bedraagt dit in het katholieke net 40,9%. Ook in het lager onderwijs (42,6% versus 52,7%) en het secundair onderwijs (70,2% versus 78,8%) zijn de significante verschillen minder uitgesproken.

Taalgrenzen overschrijden is een natuurlijk gegeven in Brussel al zijn het vooral Franstaligen die naar het Nederlandstalig onderwijs gaan en

zelden omgekeerd. Uit een representatieve survey van 2500 Brusselaars bleek geen enkel kind uit een eentalig Nederlandstalig gezin les te volgen aan een Franstalige onderwijsinstelling (Janssens, 2001). Het aantal Franstaligen in het Nederlandstalig onderwijs stijgt nog jaarlijks. De belangrijkste reden die ze aanhalen om die keuze te verantwoorden is de onvermijdelijke tweetaligheid op de Brusselse arbeidsmarkt.

Toch vormt niet de Franstalige aanwezigheid de belangrijkste uitdaging voor het Nederlandstalig onderwijs maar het omgaan met meertalige en multiculturele klassen. Gegeven het huidige migratiepatroon en de verdere internationalisering van Brussel door de uitbreiding van de EU zal die diversiteit ongetwijfeld toenemen. Hierbij speelt tevens een sociale selectie: een belangrijk deel van de kinderen van de hogergeschoolde Europese migranten volgen les aan private, internationale of Europese scholen waar de kinderen van de armere migranten in het duale Belgische systeem terecht komen. Het Nederlandstalig onderwijs is op die manier een ontmoetingsplaats voor zowel Nederlandstaligen, Franstaligen als anderstaligen; in het Franstalig onderwijs ontbreekt de eerste groep. Het is de rol van het Nederlands en niet het belang van de taalgroep in Brussel zelf die aan de basis van deze ontwikkeling ligt. Beide onderwijssystemen richten hun inspanningen niet op een eventuele toenadering tot elkaar maar op de integratie van migranten in het eigen schoolsysteem. Kinderen groeien vanaf de kleuterschool op in de multiculturele en meertalige realiteit. Contacten tussen kinderen uit de traditionele taalgroepen blijven evenwel beperkt tot het Nederlandstalig onderwijs.

5. De rol van het onderwijs in de relatie tussen de taalgemeenschappen

In vorige paragrafen werd de onderwijsstructuur en de huidige contactsituaties nader bekeken. Hier gaan we zowel voor Québec als Brussel dieper in op de effecten van deze onderwijsstructuur op de relatie tussen beide traditionele taalgroepen.

5.1 Franstaligen en Engelstaligen in Québec

In hun onderwijsdiscussies waren de Engelstalige en de Franstalige politieke vertegenwoordigers, professionele organisaties en de media in Québec vooral begaan met het culturele overleven van hun gemeenschap en veel minder met de potentiële consequenties voor de intergroepsrelaties in de provincie. Het dominante thema bij de Franstaligen is de mate

waarin Bill 101 als een 'Trojaans paard' fungeert binnen het Frans-Canadese onderwijssysteem. De vraag is of het verlies aan etnische homogeniteit en congruentie tussen taal en cultuur, zoals voorzien in de wetgeving, geen al te hoge prijs is voor het overleven van het Frans in Québec (Hohl, 1996). Onder Engelstaligen is de inkrimping van hun onderwijssysteem de focus van de meeste controverses en tegenacties, terwijl onder een minder luidruchtig deel van de bevolking, de capaciteit van Engelstalige scholen om een gedegen tweetaligheid te bieden en de verankering van de eigen jeugd in Québec eveneens een bezorgdheid is (Chambers, 1992; Norris, 1999).

Momenteel worstelen beide gemeenschappen met het aanvaarden van hun veranderende status. Voor de Engelstaligen is het feit van een minderheid geworden te zijn het moeilijkste gezien ze objectief aan macht hebben ingeboet (Caldwell, 1994). Maar de Franstaligen verloren hun vroegere culturele comfort inherent aan hun minderheidsstatus. Niemand schijnt na 20 jaar van belangrijke veranderingen binnen het onderwijs en op het vlak van etnische relaties geneigd te zijn de discussie te openen over de relevantie van gestructureerd contacten tussen beide gemeenschappen binnen het onderwijs. In een context waarin een precair evenwicht werd bereikt en waar beide groepen de kenmerken vertonen van een 'gewapende vrede' (naar Huyse, 1983), lijkt de herziening van onderwijsmaatregelen op het openen van de doos van Pandora.

Doordat de officiële taalminderheden het recht hebben hun eigen onderwijs te controleren en dit door de Canadese grondwet wordt gegarandeerd, wordt de onderwijssegregatie tussen Franstaligen en Engelstaligen als een non-issue gezien en heeft toenadering via het onderwijs geen hoge prioriteit. Zo is het in Québec een vaststaand feit dat vele Francofone politieke en onderwijskundige prominenten alsook de ouders op grond van de heersende spanningen tussen beide groepen zouden protesteren tegen een grotere aanwezigheid van de Engelse taal of Engelstaligen in hun scholen. In dit opzicht waren de opmerkingen van sommige directeurs van Franstalige scholen in het onderzoek van Smith, McAndrew & Lemire (2003) erg verhelderend. De Franstalige respondenten maakten ondermeer een duidelijk onderscheid tussen wat ze beschouwen als geschikte middelen om in het algemeen de relatie tussen de Franstaligen en Engelstaligen te promoten via het onderwijs en de geschikte middelen voor hun eigen school waarbij ze dan toch enige reserve aan de dag legden.

5.2 Franstaligen en Nederlandstaligen in België en Brussel

De geleidelijke evolutie van het onderwijssysteem in België is het resultaat van complexe politieke onderhandelingsprocessen waarbij bevoegd-

heidspakketten van het nationale naar het gemeenschapsniveau worden overgeheveld. Deze overheveling vond plaats in een atmosfeer van confrontatie resulterend in een proces van geven en nemen binnen verschillende beleidsdomeinen. De gescheiden leefwerelden zijn geen aspect inherent aan het onderwijs maar zijn door de doorgedreven federalisering in de meeste beleidsdomeinen aanwezig. Dit gescheiden onderwijssysteem met eigen verantwoordelijkheid past perfect binnen dit denken en helpt dit mee in stand houden.

Wanneer we het over de onderlinge relaties tussen de taalgemeenschappen en het onderwijs hebben, hebben we het gezien de historische evolutie vooral over Vlaanderen en Brussel. De invloed van de Franse taal was aanzienlijk in Vlaanderen en slechts de laatste 40 jaar is het onderwijs in Vlaanderen exclusief in het Nederlands. Rigide taalwetten pacificeerden het politieke landschap. Met de invoering van het territorialiteitsprincipe als referentiepunt werden de Franstaligen in Vlaanderen quasi onzichtbaar zoals de Vlamingen altijd al waren in Wallonië. Contacten tussen beide gemeenschappen zijn er niet, de 'andere' gemeenschap is binnen de eigen grenzen theoretisch niet aanwezig vermits de woonplaats het lidmaatschap van de lokale taalgemeenschap veronderstelt. Alhoewel er in sommige rurale streken en rond de taalgrens ook heel wat Vlamingen wonen heeft dit geen invloed op het onderwijssysteem in Wallonië. De Franstalige aanwezigheid in Vlaanderen leidde in de faciliteitengemeenten wel tot de inrichting van Franstalig kleuter- en lager onderwijs. Deze Franstalige aanwezigheid in de Brusselse randgemeenten zorgt geregeld voor spanningen tussen de taalgemeenschappen, doch deze spelen zich vooral af buiten het onderwijs. Politiek worden deze conflicten op nationaal niveau beslecht. Alhoewel de sporadische onderlinge contacten tussen scholen uit beide regio's het resultaat zijn van persoonlijke initiatieven en niet binnen het curriculum zijn vastgelegd beweegt er toch iets op taalvlak in Wallonië. Niettegenstaande de taalwetgeving wint het immersieonderwijs er de laatste jaren terrein waarbij verschillende scholen er voor opteren om ook het Nederlands als bijkomende onderwijstaal te gebruiken in de kleuterklas of op de lagere school. In Vlaanderen blijft het Nederlands de enige onderwijstaal al werd ook hier in 2004 de mogelijkheid gecreëerd om op jonge leeftijd bij kleuters en kinderen in het lager onderwijs Frans als vak te introduceren, al blijft men de boot wat het gebruik van het Frans als tweede onderwijstaal betreft afhouden.

De Brusselse situatie is deels vergelijkbaar met deze in Vlaanderen. Vanuit een minderheidspositie wou men de Vlaamse Brusselaars de gelegenheid geven om van de kleuterschool tot de universiteit onderwijs in de eigen taal te volgen. Veel meer dan in Vlaanderen was het Franstalig onderwijs in Brussel niet alleen gericht op de Franstaligen zelf maar ook

op het Vlaamse bevolkingsdeel. Toch lijkt de Vlaamse Gemeenschap in zijn objectief geslaagd en is het verfransingsproces via het onderwijs afgeremd: waar van de 65-plussers onder de geboren en getogen Nederlandstalige Brusselaars bijna 60% voor een middelbare opleiding in het Frans opteerde ging van de huidige Vlaamse twintigers haast niemand nog naar het Franstalig secundair onderwijs. Inmiddels richten Nederlandstalige scholen zich niet langer uitsluitend op de Nederlandstalige inwoners van Brussel maar zijn de Franstaligen, met uitzondering van het secundair onderwijs, de dominante groep in het Nederlandstalig onderwijs. In Brussel is het Nederlandstalig onderwijs wel een belangrijke ontmoetingsplaats tussen beide taalgemeenschappen, dit in tegenstelling tot het Franstalig onderwijs. De Franstalige aanwezigheid wordt ondanks haar numerieke sterkte niet als het belangrijkste probleem van het Nederlandstalig onderwijs ervaren en als men al van een confrontatie kan spreken is het niet deze tussen Nederlandstaligen en Franstaligen maar tussen Belgen en niet-Belgen. Het is niet zozeer een taalkundige dan wel een culturele confrontatie. De vraag is hoe in het onderwijs om te gaan met de onvermijdelijke gevolgen van een multiculturele samenleving. Voor het Nederlandstalig onderwijs betekent dit dat in sommige klassen slechts enkele leerlingen thuis Nederlands spreken en sommigen deze taal enkel binnen de schoolmuren gebruiken. Voor het Franstalige onderwijs betekent dit dat de meeste leerlingen hier wel Frans spreken maar dat ze eigenlijk verschillende 'soorten' Frans spreken (Janssens, 2000). Kant-enklare oplossingen voor het omgaan met diversiteit bestaan niet alhoewel in Brussel de context evolueert en men een verschillende attitude ten aanzien van het taalonderwijs ontwikkelt dan in Vlaanderen of Wallonië. Zowel onder Belgen als niet-Belgen steunt meer dan 70% van de Brusselaars een of andere vorm van tweetalig onderwijs (Janssens, 2001). Door de historische gevoeligheid in Vlaanderen tegenover het Frans als onderwijstaal lijkt de tijd voor tweetalig onderwijs hier nog niet rijp. Misschien zal het onderwijs de attitudes van Vlamingen tegenover Franstaligen niet veranderen en omgekeerd, maar er is wel een duidelijke nood aan een alternatief taalonderwijs en de genoemde piste biedt zowel mogelijkheden om het taalonderwijs zelf effectief te verbeteren (zie onder meer Braun, 1991 en 1992; Dewaele, 1995; en Van de Craen, 1999) als om bruggen te bouwen tussen beide gemeenschappen zonder daarom de eigenheid van het duale systeem zelf aan te tasten. Gegeven de weerkerende spanningen tussen beide taalgemeenschappen, de Vlaamse gevoeligheden en de complexiteit van het politieke systeem in zijn geheel gebaseerd op een evenwicht tussen Brussel en beide taalgemeenschappen, zal het veranderen van de taalwetten geen sinecure zijn. Politiekers zullen echter het vertrouwde duale denkkader achter zich moeten laten om deze problematiek op te lossen.

6. Besluit

Het onderwijs is ongetwijfeld een belangrijk instrument in een poging taalgedrag van mensen te sturen maar taalbeleid is geen exacte wetenschap met een perfect voorspelbaar resultaat als gevolg. De manier waarop men zowel in Québec als in Brussel de ambigue meerderheid omzet in een onderwijsbeleid gestoeld op een duale onderwijsstructuur, evenals de rol die dit onderwijs speelt in het behoud of de verandering van de grenzen tussen twee nationale gemeenschappen die met elkaar in een competitieve verhouding staan, tonen naast belangrijke verschillen toch ook opvallende gelijkenissen aan.

De specifieke verhoudingen tussen meerderheid en minderheid hebben geleid tot een politiek akkoord dat beide traditionele gemeenschappen toelaat het beheer over de eigen onderwijsstructuur uit te oefenen waardoor men de numerieke verhoudingen en spanningen tussen de opgroeiende generatie van beide gemeenschappen weet te overstijgen. Toch is de huidige onderwijsstructuur duidelijk het resultaat van een confrontatie gekenmerkt door het nodige wantrouwen en niet van een harmonisch en logisch gegroeid politiek model. Dit wordt mooi geïllustreerd door de controle die de meerderheid tracht uit te oefenen via het opleggen van beperkingen aan de minderheid: Nederlandstaligen kunnen in Wallonië nergens in de eigen taal school lopen, Franstaligen in Vlaanderen enkel als ze in de faciliteitengemeenten wonen en Engelstaligen moeten in Québec de juiste stamboom kunnen voorleggen om in hun thuistaal onderwijs te kunnen volgen. Ook het doordrukken van het principe van de vrije keuze in Brussel was door de Franstaligen bedoeld om de Nederlandstaligen naar hun onderwijssysteem te lokken. Alhoewel de meerderheid in beide situaties belangrijke beslissingen kon forceren om de positie van de eigen groep te versterken, wist de minderheid de situatie eveneens in haar voordeel uit te spelen. De verplichting om migranten in Québec naar het Franstalig onderwijs te sturen tastte de homogeniteit en de identiteit van dit onderwijs aan en maakte dat juist de Engelstalige minderheid een vrije keuze kreeg tussen een Franstalig alternatief en inherent de mogelijkheid tot een tweetalige opvoeding of een Engelstalige opleiding in de schoot van de eigen minderheid. In Brussel leidde de vrije onderwijskeuze niet tot de beoogde verfransing maar werd het Nederlandstalig onderwijs, gedwongen tot het uitdenken van innovatieve strategieën, juist aantrekkelijker voor de Franstaligen, weerom in het licht van de mogelijkheid de kinderen een tweetalige opvoeding aan te bieden. Toch betekent dit niet dat men niet loyaal is aan de eigen taalgemeenschap. Het eigen onderwijssysteem blijft veruit de geprefereerde keuze voor wie de mogelijkheid heeft en een alternatieve keuze wordt vooral ingegeven door instrumentele en niet door integratieve motieven. Alhoewel binnen dit kader de ont-

wikkeling van immersieprogramma's linguïstisch gezien erg succesvol was (zie Rebuffot, 1993; Johnson en Swain, 1997) was de gemeten impact op interetnische attitudes over het algemeen miniem en hadden ze weinig invloed op de mate van segregatie tussen Franstaligen en Engelstaligen en de ontwikkeling van onderlinge sociale netwerken (Lamarre, 1997). Dit is ook niet verwonderlijk vermits dergelijke programma's in eerste instantie bedoeld zijn om het niveau van taalbeheersing te verbeteren en ze noch het aantal directe contacten met de andere taalgroep verhogen noch bedoeld zijn om de attitudes tegenover de sprekers van die taal te beïnvloeden. De koudwatervrees die bij Vlaamse beleidsmensen nog leeft voor de invoering van dergelijke onderwijsprogramma's lijkt dus ongegrond. Alhoewel vergelijkbaar onderzoek voor de Belgische context ontbreekt zijn er toch aanwijzingen dat ook hier tweetaligheid louter gericht op taalvaardigheid evenmin tot de ontwikkeling van tweetalige netwerken leidt. Franstalige volwassenen die cursussen Nederlands volgen schrijven zich eerder in in Franstalige initiatieven en denken het Nederlands buiten de arbeidssituatie weinig te gebruiken (Janssens, zie *infra*). Er is weinig reden om aan te nemen dat Vlamingen een andere attitude zouden ontwikkelen, al lijkt verder onderzoek voor de Belgische situatie zeker aangewezen.

Zowel in Québec als in Brussel lijkt er een contradictorische situatie te groeien met enerzijds een groeiende vraag naar tweetaligheid en/of tweetalig onderwijs en anderzijds een duale structuur die voor de verschillende gemeenschappen een eentalige leefwereld creëert. Toch kan men hier niet echt van een tegenstelling spreken daar de motivatie achter een tweetalige opvoeding meestal wordt ingegeven door de noodzakelijke kennis van de tweede officiële taal op de arbeidsmarkt. In Québec zorgde de taalwetgeving binnen de economische sector ervoor dat de Engelstaligen het Frans niet zomaar konden negeren, in Brussel zorgde de leidinggevende positie van de Vlaamse economie voor de nodige impulsen bij de Franstaligen. Om in de economische logica te blijven: ontwikkelingen binnen het bedrijfsleven zorgden voor een multiplicatoreffect op taalgebied. Feit is dat een ingrijpende wetgeving in Québec (zowel op onderwijsvlak als binnen het bedrijfsleven) tot vergelijkbare resultaten leidt dan de vrije keuze in Brussel.

Een andere belangrijke overeenkomst is de invloed van migranten op het onderwijssysteem en de taalgemeenschappen in beide regio's. Het Franstalig onderwijs in Québec en beide onderwijssystemen in Brussel staan voor dezelfde uitdaging: hoe omgaan met de diversiteit in de studentenpopulatie die weinig van doen heeft met de traditionele conflicten die aan de basis van het onderwijssysteem liggen. De zoektocht naar een oplossing ligt dan ook niet in een confrontatie in een win-verlies context maar binnen elke gemeenschap moet men apart op zoek naar

mogelijke oplossingen. De vraag in zowel Québec, en dan vooral in Montréal, als in Brussel is in hoeverre de stijgende aanwezigheid van migrantenstudenten een depolariserend effect zal hebben op de relatie tussen de twee traditionele gemeenschappen. Scholen die oorspronkelijk Nederlandstalig, Franstalig of Engelstalig waren worden niet langer door hun historisch cliënteel bevolkt. Ze worden steeds meertaliger en multicultureler. De vraag is dan ook in hoeverre de link tussen taal en cultuur behouden blijft of minder relevant zal worden. Het geciteerde onderzoek maakte reeds duidelijk dat bijvoorbeeld immigranten die het Frans als thuistaal hebben aangenomen zich niet identificeren met de Franstalige Gemeenschap in Brussel. Alhoewel het idee achter de tweeledige onderwijsstructuur er een is van assimilatie aan de gekozen taalgroep is dit in de realiteit niet het geval en kiest men zowel in Québec als in Brussel voor de integratie in een maatschappij gekenmerkt door diversiteit. Deze diversiteit beperkt zich niet tot het linguïstische maar gaat veel breder. Het is niet louter een test voor een duaal onderwijssysteem maar voor de maatschappelijke structuur op zich. De vraag is niet langer alleen wat het effect is van de tweeledige onderwijsstructuur op de relatie tussen de traditionele gemeenschappen maar welk het effect van een meertalige multiculturele samenleving op de onderwijsstructuur en de identiteit van de oorspronkelijke bevolking zal zijn en hoe de maatschappelijke structuur zich onder invloed hiervan verder zal transformeren.

Het is duidelijk dat een statische benadering van het meerderheids-minderheidsperspectief ongeschikt is om de situatie in Québec en Brussel te duiden. Traditioneel wordt in een tweetalige samenleving taal gezien als een *core value* van de respectievelijke groepen. Maar de link tussen deze groepen en hun taal is niet langer eenduidig. Waar de functie van de taal van de minderheidsgroep zich theoretisch tot die groep beperkt is dit hier voor geen van beide regio's het geval. Niet enkel het Engels in Québec maar ook het Nederlands in Brussel vervult een eigen rol als belangrijke taal op economisch vlak en zelfs als mogelijke omgangstaal voor immigranten die geen emotionele band hebben met een van beide talen. Ook de meerderheidstaal krijgt door de groeiende linguïstische diversiteit van de bevolking een veranderde rol toebedeeld. Door die diversiteit is het voor die meerderheidstaal onmogelijk als lingua franca de verschillende taaldomeinen te domineren. Diversiteit leidt op die manier tot een situatie waarbij men soms de keuze tussen meerdere talen heeft, veelal de meerderheidstaal, maar ook de minderheidstaal en eventueel andere alternatieven. Dit resulteert in een dynamisch model waarin verschillende talen hun plaats opeisen. Hierbij spelen onder meer de bevolkingssamenstelling, haar demografische en geografische spreiding, de historische context, de status van de verschillende talen en de taalwetgeving van de regio

een belangrijke rol. Het assimilatiemodel is niet langer van toepassing en het resulterende integratiemodel vertaalt zich in een situatie waarbinnen de verschillende taalgroepen en hun taal een eigen plaats vinden in de maatschappij. Voor Brussel bijvoorbeeld zien we dat zelfs bij de derde generatie migranten de taal van het land van oorsprong een belangrijke functie blijft behouden en als thuistaal overeind blijft zij het dikwijls in combinatie met de lingua franca, of dat na een generatie die enkel Frans gebruikt opnieuw de taal van het land van oorsprong wordt geherintroduceerd bij de geboorte van de volgende generatie (Janssens, 2001). Uiteindelijk zal de rol van de lingua franca voor elke samenleving verschillend zijn en zeker niet het eindpunt van een convergentieproces zijn. Dat een functieverschuiving tussen de verschillende talen ook een impact heeft op het onderwijs is evident. Dat men met de traditionele talen ook de cultuur en het waardenpatroon van haar oorspronkelijke sprekers zal doorgeven lijkt een illusie. Enerzijds zullen deze talen door meer mensen worden gesproken, anderzijds betekent dit dat de relatie tussen taal en cultuur veel minder eenduidig zal zijn. Een dominante groep die haar taal als lingua franca tracht op te leggen knipt onvermijdelijk de band tussen taal en cultuur door, maar dit kan ook in zekere mate van de minderheidstaal gezegd worden, zeker in een verdeelde samenleving met traditionele taalgroepen en een aanzienlijke migrantenpopulatie. Wat de resultante van dit proces voor alle betrokkenen zal zijn is alleszins een boeiende uitdaging voor verder onderzoek.

7. Referenties

- Ackaer, L. & Deschouwer, K. (1999). De relatie tussen taal en identiteit bij Brusselse migranten. In M. Swyngedouw, K. Phalet & K. Deschouwer (eds). *Minderheden in Brussel. Sociopolitieke houdingen en gedragingen*. Brussel: VUBPRESS.
- Braun, A. (1992). 'Immersion scolaire et langue maternelle. Des francophones à l'école flamande'. Communauté française, Service de la langue française. Direction générale de la Culture et de la Communication. *Français & Société*, 5: 3-60.
- Braun, A. (1991). *Immersion scolaire de francophones en classe néerlandophone. Incidence sur la langue maternelle*. Brussel, Plantyn.
- Caldwell, G. (1994). *La question du Québec anglophone*. Québec: IRQC.
- Chambers, G. (1992). *Task Force on English Education Report to the Minister of Education of Quebec*. January.
- Daoust, D. (1990). A decade of language planning in Quebec: a socio-political overview. In B. Weinstein (ed.), *Language Policy and Political Development*. Beverly Hills: Sage.

- De Schutter, A. (2001). Taalpolitiek en multiculturalisme in het Brussels Nederlandstalig onderwijs. In E. Witte & A. Mares (eds). *19 keer Brussel*. Brusselse Thema's 7, Brussels: VUBPRESS.
- Dewaele, J.-M. (1995). 'L'immersion scolaire des francophones à l'école flamande représente-t-elle le sacrifice de la langue maternelle et de la culture française?' *La langue et l'homme*, 30,1:5-13.
- Dunn, S. (1990). « A History of Education in Northern Ireland since 1920 ». In *Fifteenth report on the Standing Advisory Commission on Human Rights (SACHR)*. London: HMSO.
- Gouvernement du Québec (1977). *Charte de la langue française*. Titre 1, chapitre VIII, sanctionnée le 26 août 1977. Québec: Éditeur officiel.
- Hohl, J. (1996). Résistance à la diversité au sein des institutions scolaire. In F. Gagnon, M. Mc Andrew & M. Pagé (eds), *Pluralisme, citoyenneté et éducation* (p. 337-347). Montréal: L'Harmattan/Éthikè.
- Janssens, R. (2000). Frans in Brussel. Niet 'le' maar 'les' français. *De Franse Nederlanden*. Jaarboek 2000, Stichting Ons Erfdeel, 63-74.
- Janssens, R. (2001). *Taalgebruik in Brussel. Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad*. Brusselse Thema's 8, Brussels: VUBPRESS.
- Janssens, R. (2004). Taal en onderwijs in Brussel: het spanningsveld tussen het pedagogische minimum en politieke maximum. In A. Housen., M. Pierard. & P. Van de Craen. *Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Brusselse Thema's 12, Brussel: VUBPRESS, 277-305.
- Jedwab, J. (1996). *English in Montreal. A Layman's Look at the Current Situation*. Montréal: Les Éditions Images.
- Johnson, R.K. & Swain, M. (eds.). (1997). *Immersion education: International perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lamarre, P. (1997). *A Comparative Analysis of the Development of Immersion Programs in British Columbia and Quebec: Two Divergent Socio-political Context*. Ph.D. Thesis. University of British Columbia, Faculty of Education, Department of Educational Study.
- Leman, J. (1999). School as a structuring force in interethnic hybridism. *International Journal of Educational Research*, 31, chapter 8, 341-353.
- Levine, M.V. (ed.) (1990). *The Reconquest of Montreal: Language Policy and Social Change in a Bilingual City*. Philadelphia: Temple University Press.
- Martel, A. (1996). *Official Language Minority Education Rights in Canada: From Instruction to Management*. Ottawa: Office of the Commissioner of Official Languages.
- Martiniello, M. & Swyngedouw, M. (dir.) (1998). *Où va la Belgique?* Paris: L'Harmattan.

- Mc Andrew, M. (2001). *Immigration et diversité à l'école: le débat québécois dans une perspective comparative*. Montréal: Presses de l'Université de Montréal.
- Mc Andrew, M. (2002). Ethnic relations and education in divided societies: Belgium, Catalonia, Northern Ireland, Quebec. *Kolor, journal on moving communities*, 1, 5-19.
- Mc Andrew, M. (2003). 'Should national minorities/majorities share common institutions or control their own schools?: A comparison of policies and debates in Quebec, Northern Ireland and Catalonia'. In S. Schmitt & D. Juteau (dir.), *The Social Construction of Diversity: Recasting the Master Narrative of Industrial Nations* (p.369-424). Berghahn Books.
- Mc Andrew, M. & Eid, P. (2003). La traversée des frontières scolaires par les francophones et les anglophones au Québec: un bilan statistique. Submitted to the *Cahiers québécois de démographie*, 32(2), 255-271.
- M. Mc Andrew & Gagnon, F. (dir.) (2000). *Relations ethniques et éducation dans les sociétés divisées: Québec, Irlande du Nord, Catalogne, Belgique*. Paris: L'Harmattan.
- Mc Andrew, M. & Lemire, F. (1996). 'Models of Common Schooling and Interethnic Relations: a comparative analysis of policies and practices in the USA, Israel and Northern Ireland'. *Compare*, 26(3), 333-345.
- Mc Andrew, M. & Janssens, R. (2004). The Role of Schooling in the Maintenance and Transformation of Ethnic Boundaries Between Linguistic Communities: Contrasting Quebec and Belgium. *Canadian Ethnic Studies / Études Ethniques au Canada*, 36(3), 61-83.
- Medhoune, A. & Lavallée, M. (2000). "Le système scolaire en Belgique: clivages et pratiques". In M. Mc Andrew & F. Gagnon (eds.), *Relations ethniques et éducation dans les sociétés divisées, Québec, Irlande du Nord, Catalogne et Belgique* (p. 147-169). Montréal/Paris: L'Harmattan.
- Ministère de l'Éducation du Québec (1998). *Une école d'avenir. Politique en matière d'intégration scolaire et d'éducation interculturelle*. Gouvernement du Québec.
- Norris, A. (1999). The New Anglo. A nine-day series. *The Gazette*, May 29th/June 6th.
- OSCE (1999). *Report on the Linguistic Rights of Persons Belonging to National Minorities in the OSCE Area*. The Hague: Organization for Security and Co-operation in Europe, High Commissioner on National Minorities.
- Proulx, J.P. & Woehrling, J. (1997). La restructuration du système scolaire québécois et la modification de l'article 93 de la Loi constitutionnelle de 1867. *Revue juridique Thémis*, 31(2), 399-510.
- Rebuffot, J. (1993). *Le point sur l'immersion au Canada*. Québec: CEC.

- Smith, W., Mc Andrew, M. & Lemire, F. (2003). Education and Francophone-Anglophone Relationships in Québec: The Perceptions of School Administrators. Working paper. Montréal: Groupe de recherche sur l'ethnicité et l'adaptation au pluralisme en éducation.
- Smolicz, J.J. (1993). Linguistic core values in multicultural settings. *Education and Society*, 12, 22-47.
- Van de Craen, P. (1999). Reinforced and Bilingual Language Education in Dutch-Speaking Schools in Brussels. In: B. Missler & U. Multhaup (eds.). *The Construction of Knowledge, Learner Autonomy and Related Issues in Foreign Language Learning*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 203-211
- Van Velthoven, H. (1981). Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914. *Taal en Sociale Integratie*, 4, p. 261-288.
- Van Velthoven, H. (1987). The Process of Language Shift in Brussels: Historical Background and Mechanisms. In E. Witte & H. Baetens Beardsmore (eds.) *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*. Clevedon: Multilingual Matters, 15-45.
- Witte, E. & Van Velthoven, H. (1998). *Taal en politiek. De belgische casus in een historisch perspectief*. Brussels: VUBPRESS.

L'éducation et les relations entre les Francophones et les Anglophones au Québec: les perceptions des directions d'écoles

1. Introduction

Caractérisé par la présence historique de deux communautés jouissant d'une reconnaissance institutionnelle et d'un accès significatif aux ressources, le Québec peut être considéré comme une société à *ambiguïté de dominance ethnique* (Mc Andrew et Gagnon, 2000; Schermerhorn, 1970). En effet, même si les réformes adoptées dans la foulée de la Révolution tranquille ont favorisé l'accession graduelle du groupe francophone au statut de majorité sociologique et réduit les pouvoirs et les avantages de la collectivité anglophone au Québec, celle-ci continue de jouir d'une complétude institutionnelle appréciable, notamment dans le champ scolaire (Martel, 1996; OSCE, 1999). En outre, son appartenance à la société canadienne plus large, où les anglophones constituent le groupe démographiquement et politiquement dominant, lui confère un statut généralement inaccessible à une minorité, au sens sociologique (Legault, 1992; Levine, 1997). En témoigne, d'ailleurs, l'attrait qu'elle continue d'exercer sur les groupes d'origine immigrée, notamment au plan linguistique (CISLF, 1996).

Dans de tels contextes, qui au plan international constituent plutôt la norme que l'exception (Mc Andrew, 2003; Mc Andrew et Gagnon, 2000), le contrôle, traditionnel ou récent, par les groupes en compétition de champs sociaux divers (politique, économique, social, linguistique) et d'institutions propres rend difficile l'identification, classique en sociologie des relations ethniques, du groupe dominant ou majoritaire (Juteau, 1999). De plus, comme les deux collectivités vivent de manière autonome et souvent parallèle, notamment au plan scolaire (Dunn, 2000; Mc Andrew et Proulx, 2000; Medhoune et Lavallée, 2000), l'examen du fonctionnement des institutions qu'elles contrôlent et de la fréquence des contacts qu'elles entretiennent est central dans l'exploration du maintien ou de la redéfinition de la frontière qui les sépare. En effet, la distinction est souvent tenue

(Dunn, 1990; Irwin, 1992; Leman, 1999) entre un *contrôle communautaire* qui permet le maintien de l'identité collective sans fermeture aux autres, et un *système scolaire ségrégué*, qui contribue au renforcement des attitudes stéréotypées à travers son curriculum formel (par exemple, l'enseignement de l'histoire) ou informel (entre autres par le manque de socialisation commune entre pairs à l'âge où les attitudes se développent) (Mc Andrew et Lemire, 1999).

Au Québec toutefois, jusqu'à maintenant, la question du rôle de la scolarisation dans les relations entre francophones et anglophones a peu retenu l'attention des chercheurs et des décideurs dont les travaux et les interventions ont surtout porté sur l'adaptation du système scolaire à la diversité ethnoculturelle (Mc Andrew, 2001). De même, cet enjeu n'a pas émergé dans le débat public, chacune des communautés étant plutôt préoccupée de maximiser l'impact des interventions éducatives sur son propre dynamisme culturel (Mc Andrew et Janssens, 2003). Du côté des francophones, on s'est largement interrogé sur les conséquences de la perte d'homogénéité ethnique et d'adéquation entre langue et culture découlant de la Loi 101 (Hohl, 1996), tandis que les anglophones se souciaient surtout des effets de la décroissance de leur clientèle sur la survie de leur réseau et de sa capacité, notamment par le biais d'approches novatrices comme l'immersion française, à former des jeunes bilingues susceptibles de s'intégrer au marché du travail du Québec d'aujourd'hui (Chambers, 1992; ACSAQ, 2001).

Suite à la restructuration scolaire de 1998 qui reflète désormais le rôle central que joue la langue – et non plus la religion – comme marqueur de la frontière entre francophones et anglophones, un examen plus attentif de l'impact potentiel des choix organisationnels et curriculaires qui prévalent en matière d'éducation au Québec s'impose cependant (Proulx, 1998; Smith et Foster, 1999). En effet, en accentuant l'homogénéité linguistique des deux réseaux, la réforme est susceptible de renforcer la fonction identitaire traditionnellement associée au contrôle communautaire de l'éducation. C'était d'ailleurs un de ses objectifs explicites, du moins en ce qui concerne la communauté anglophone. De plus, on peut penser que la mise en place d'un système linguistique pourrait avoir des conséquences sur la fréquence des contacts formels et informels que les intervenants scolaires – et dans certains cas, les élèves – des deux communautés établissaient, ou du moins avaient l'occasion d'établir, lorsqu'ils relevaient d'une même commission scolaire.

C'est dans ces circonstances, et pour répondre à la pénurie d'études portant sur l'évolution récente des relations institutionnelles entre francophones et anglophones, notamment dans le champ scolaire, que le Groupe de recherche sur l'ethnicité et l'adaptation au pluralisme en éducation (GREAPE) s'est engagé dans un vaste programme de recher-

che¹ comportant trois axes principaux: la ségrégation scolaire et ses conséquences; les initiatives de rapprochement et leur évaluation; franchir la barrière ethnoлингuistique: caractéristiques, motivations et expériences des parents et des élèves.

Rattachée au premier axe, l'étude présentée ici (Smith, Mc Andrew et Lemire, 2003) s'intéresse aux perceptions d'informateurs clés, les directions des écoles primaires et secondaires, quant à l'état des relations entre les deux réseaux linguistiques, au rôle du curriculum dans la connaissance et la compréhension mutuelles ainsi qu'aux mesures mises en œuvre ou privilégiées pour favoriser le rapprochement des deux communautés dans le contexte de la restructuration scolaire². Elle a été réalisée durant l'année scolaire 2001-2002 au moyen d'un questionnaire comportant une trentaine d'items envoyé aux écoles de quatorze commissions scolaires (dix de langue française et quatre de langue anglaise) de Montréal et de deux autres régions administratives, l'Estrie et l'Outaouais, choisies parce qu'on y retrouve une communauté anglophone significative dont la situation et les intérêts apparaissent souvent différents de ceux qui prévalent dans la métropole.

Deux cent dix directions d'écoles ont retourné leur questionnaire, ce qui donne un taux de réponse global de 30%, équivalent à celui qu'on retrouve dans d'autres études du même type s'adressant de manière très large à l'ensemble des établissements scolaires (Mc Andrew, Jacquet et Ciceri, 1997; Milot et Proulx, 1998). Le taux de réponses varie toutefois selon les régions et les groupes linguistiques, de 55% pour les écoles de langue anglaise des régions à 24% pour les écoles françaises de Montréal. Dans l'ensemble, les écoles de langue française et les écoles de Montréal sont donc légèrement sous-représentées dans l'échantillon, alors que les écoles de langue anglaise et les écoles des régions sont légèrement surreprésentées. Bien que constituant en soi une donnée intéressante de l'étude, ce déséquilibre est susceptible de générer un léger biais quant aux résultats d'ensemble: c'est pourquoi nous présentons le plus souvent

1. Subventionné par le Conseil québécois de la recherche sociale (CQRS) et le Conseil de recherches en sciences humaines du Canada (CRSHC), ce programme a pour titre *Frontières ethniques, structures scolaires et initiatives de rapprochement dans les sociétés divisées: le cas Québécois dans une perspective comparative* (GREAPE, 2000).

2. L'étude comportait aussi des questions relatives aux effets de la mise en place des commissions scolaires linguistiques sur l'évolution des clientèles, la vie scolaire en général, le renforcement de la communauté anglophone (dans le cas des écoles de langue anglaise) et l'intégration des immigrants (dans le cas des écoles de langue française) qui ne sont pas discutées ici et font l'objet d'un article en préparation.

possible les différences linguistiques et régionales sous chacune des questions abordées³.

Les données recueillies ont fait l'objet d'une série d'analyses quantitatives dont nous présentons ici quelques-uns des principaux résultats. Ceux-ci concernent d'abord les relations avec les autres écoles, dimension pour laquelle nous avons exploré à la fois la question des contacts professionnels entre intervenants scolaires et celle des contacts entre élèves. La deuxième série a trait à la socialisation plus formelle des élèves dans le cadre de trois matières scolaires – histoire, sciences humaines, langue seconde –, tandis que la dernière partie porte sur les mesures susceptibles de promouvoir les relations entre les francophones et les anglophones au sein du système scolaire québécois⁴.

2. L'état des relations entre les deux réseaux linguistiques

2.1 Les contacts professionnels avec les pairs des autres écoles

Globalement on note que, si les relations professionnelles avec les pairs des écoles du même réseau linguistique sont assez soutenues, surtout dans le cas des membres de la Direction, les contacts avec ceux des écoles de l'autre réseau linguistique sont beaucoup moins fréquents pour tous les groupes d'intervenants scolaires, notamment pour le personnel technique et de soutien dont les contacts professionnels avec l'autre réseau linguistique sont quasi inexistants (Tableau 1).

³. Par ailleurs, soulignons qu'une série d'analyses portant notamment sur la densité ethnique, la défavorisation et l'ancienne affiliation confessionnelle des écoles a permis de confirmer la représentativité de l'échantillon par rapport à la population totale sur ces dimensions. Pour plus de détails, voir Smith, Mc Andrew et Lemire (2003).

⁴. Les données référant à des échelles complexes sont généralement présentées sous forme de résultats moyens qui facilitent la comparaison des résultats d'items exprimant l'intensité des réponses (e.g. faible à élevé); lorsque pertinent pour illustrer davantage certaines variations, les résultats bruts sont également mentionnés.

Tableau 1 – Contacts professionnels avec les pairs des autres écoles au sein du même réseau linguistique et avec l'autre réseau linguistique. Résultats moyens*: ensemble des écoles

Groupes d'intervenants	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Régions E-O
	Au sein du même réseau linguistique				
Membres de la Direction	1,60	1,50	1,79	1,67	1,50
Enseignants	1,36	1,23	1,58	1,35	1,37
Autres professionnels scolaires	1,42	1,35	1,56	1,40	1,46
Personnel technique et soutien	1,17	1,07	1,36	1,11	1,25
	Avec l'autre réseau linguistique				
Membres de la Direction	0,62	0,46	0,90	0,65	0,59
Enseignants	0,38	0,18	0,70	0,37	0,38
Autres professionnels scolaires	0,48	0,36	0,69	0,41	0,57
Personnel technique et soutien	0,28	0,14	0,52	0,28	0,29

* Sur une échelle de 0 à 2, une moyenne plus forte signifie un résultat plus positif.

Cette tendance est moins prononcée pour les écoles de langue anglaise dont les contacts professionnels au sein du même réseau linguistique sont également plus fréquents. Les écoles de langue française, où les contacts professionnels inter-réseau sont les plus rares, surtout dans le cas des enseignants et du personnel technique et de soutien, sont aussi celles qui indiquent une plus faible tendance générale à entretenir des relations inter-écoles.

Par ailleurs, il y a peu de différence entre les écoles de Montréal et celles des régions (Estrie-Outaouais) quant à la fréquence des relations professionnelles au sein du même réseau linguistique et avec l'autre réseau linguistique. Les membres de la Direction des écoles de Montréal ont cependant des contacts un peu plus soutenus avec leurs pairs des autres écoles des deux réseaux, que ceux des écoles des régions (Estrie-Outaouais), tandis que la fréquence des contacts professionnels des autres groupes d'intervenants scolaires, au sein du même réseau et avec l'autre réseau, est légèrement plus élevée dans les écoles des régions (Estrie-Outaouais) que dans celles de Montréal.

2.1.1 Les changements dans la fréquence des contacts avec l'autre groupe linguistique

Contrairement à ce qu'on aurait pu croire de prime abord, la restructuration du système scolaire sur une base linguistique semble, globalement, n'avoir eu que peu d'impact sur les relations professionnelles entre pairs de réseaux linguistiques différents – du moins jusqu'à maintenant (Tableau 2). Les quelques changements constatés concernent surtout les membres de la Direction pour lesquels 20% des écoles rapportent une réduction de la fréquence des contacts, tandis que 5% d'entre elles signalent plutôt une augmentation à cet égard.

Tableau 2 – Changements dans la fréquence des contacts professionnels avec les pairs de l'autre réseau linguistique.
Résultats bruts*: ensemble des écoles

Groupes d'intervenants	Ensemble des écoles		
	Diminution	Aucun changement	Augmentation
Membres de la Direction	20%	75%	5%
Enseignants	16%	82%	2%
Autres professionnels scolaires	14%	84%	2%
Personnel technique et soutien	13%	86%	1%

* Il est possible que la somme des pourcentages n'égale pas 100% parce que ceux-ci ont été arrondis.

Des analyses complémentaires ont également montré que ce sont surtout les écoles de langue française et celles des régions (Estrie-Outaouais) qui constatent le moins de changement. Toutefois, là encore, les quelques changements signalés concernent les membres de la Direction pour lesquels les écoles rapportent plus souvent une diminution (respectivement 15% et 10%) qu'une augmentation (2% et 5%) de la fréquence des contacts.

L'impact de la restructuration est plus perceptible dans les écoles de langue anglaise et dans les écoles de Montréal qui soulignent une réduction de la fréquence des contacts pour tous les groupes d'intervenants scolaires, mais surtout pour les directions d'écoles (respectivement 29% et 26%) et pour les enseignants (respectivement 27% et 21%). Le fait que les écoles de langue anglaise soient plus nombreuses à Montréal que dans les autres régions (Estrie-Outaouais) pourrait expliquer, du moins partiellement, la similitude de résultats entre ces deux groupes d'écoles.

Enfin, soulignons par ailleurs que si 10% des écoles de langue anglaise rapportent une augmentation de la fréquence des contacts des membres

de la direction avec leurs pairs de l'autre réseau linguistique depuis la restructuration scolaire, seulement 2% des écoles de langue française mentionnent un accroissement de la fréquence de ce type de contacts.

2.2 Les contacts des élèves avec leurs pairs des autres écoles

En ce qui concerne les élèves, le portrait global est assez clair: les contacts entre élèves du même groupe linguistique sont assez rares dans le cadre d'activités pédagogiques mais ils sont un peu plus fréquents dans le cadre d'activités parascolaires. Quant aux rencontres avec les élèves des écoles de l'autre réseau linguistique, elles sont quasi-inexistantes pour les deux types d'activités (Tableau 3).

Tableau 3 – Contacts des élèves avec leurs pairs des autres écoles au sein du même réseau linguistique et avec l'autre réseau linguistique.
Résultats moyens*: ensemble des écoles

Type d'activités	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Régions E-O
	Au sein du même réseau linguistique				
Activités pédagogiques	0,94	0,86	1,08	0,90	0,99
Activités parascolaires	1,12	1,01	1,32	1,10	1,14
	Avec l'autre réseau linguistique				
Activités pédagogiques	0,25	0,12	0,48	0,22	0,30
Activités parascolaires	0,40	0,23	0,71	0,35	0,47

* Sur une échelle de 0 à 2, une moyenne plus forte signifie un résultat plus positif.

Ce sont les élèves des écoles de langue anglaise qui ont les contacts les plus soutenus dans le cadre de ces deux types d'activités, à la fois au sein du même réseau linguistique et avec l'autre réseau linguistique, ces derniers étant cependant beaucoup moins fréquents. À l'inverse, les écoles de langue française rapportent peu de contacts entre élèves dans le cadre de ces deux types d'activités: les contacts avec les élèves de l'autre réseau linguistique sont manifestement inexistantes et les contacts au sein du même réseau linguistique sont assez rares, ce qui révèle une faible propension de ces écoles à organiser des rencontres entre leurs élèves et ceux des autres écoles.

Pour les deux types d'activités, les contacts entre élèves d'écoles différentes sont un peu plus fréquents dans les écoles des régions (Estrie-Outaouais) que dans celles de Montréal. Pour ces deux groupes d'écoles, les contacts au sein du même groupe linguistique ont surtout lieu lors des

activités parascolaires, mais certaines écoles signalent également des rencontres inter-écoles dans le cadre d'activités pédagogiques (respectivement 24% et 16%). Encore là, les contacts entre élèves de réseaux linguistiques différents sont très rares pour les deux types d'activités, les écoles de Montréal ayant, à cet égard, des résultats moyens un peu plus faibles que ceux des écoles des régions (Estrie-Outaouais).

2.2.1 Les changements dans la fréquence des contacts avec l'autre groupe linguistique

Comme c'était le cas pour les contacts professionnels entre intervenants scolaires, la restructuration n'a pas d'effet majeur sur la fréquence des contacts entre élèves de réseaux linguistiques différents, notamment dans les écoles de langue française et dans celles des régions (Estrie-Outaouais) qui, pour la plupart, n'ont perçu aucun changement à ce sujet depuis la mise en place des commissions scolaires linguistiques.

Par ailleurs, les écoles qui ont noté des changements rapportent plus souvent une diminution qu'une augmentation de la fréquence des contacts inter-réseau. Comme précédemment, l'impact de la restructuration est plus perceptible dans les écoles de langue anglaise et dans les écoles de Montréal où respectivement 22% et 20% des répondants rapportent une réduction de la fréquence des contacts entre leurs élèves et ceux de l'autre réseau linguistique.

2.3 La participation à des activités communes avec des élèves de l'autre groupe linguistique

Dans l'ensemble, les élèves participent peu à des activités communes avec leurs pairs de l'autre réseau linguistique, aucune des activités énumérées n'obtenant plus de 23% de réponses positives (Tableau 4). Lorsque les élèves des deux réseaux se rencontrent, c'est surtout à l'occasion d'activités qui ne visent pas spécifiquement à connaître l'autre groupe linguistique ou à développer des attitudes mutuelles positives (23%), ou lors de diverses autres activités pédagogiques ou parascolaires (16%) et d'activités communes qui ne sont pas organisées par l'école (15%). Le jumelage d'écoles ou la correspondance avec des élèves de l'autre groupe linguistique au Québec (11%) et les projets spéciaux ou novateurs pour l'enseignement d'une matière scolaire (11%) sont moins populaires tandis que les trois autres types d'activités suscitent très peu de participation (6% à 9% de réponses positives).

Tableau 4 – Participation des élèves à des activités communes.
Résultats bruts*: ensemble des écoles et par sous-groupe

Activités	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Rég. E-O
Activité ne visant pas la connaissance de l'autre communauté ou la promotion d'attitudes positives	23%	13%	40%	21%	24%
Autre activité pédagogique ou parascolaire	16%	10%	27%	14%	20%
Activité commune organisée par d'autres que l'école	15%	7%	31%	15%	16%
Projet spécial ou novateur	11%	10%	11%	9%	13%
Jumelage d'écoles ou correspondance avec d'autres écoles au Québec	11%	11%	10%	9%	13%
Activité pédagogique visant la connaissance de l'autre communauté ou la promotion d'attitudes positives	9%	4%	17%	5%	13%
Activité parascolaire visant la connaissance de l'autre communauté ou la promotion d'attitudes positives	8%	3%	15%	5%	11%
Échanges élèves ou d'enseignants au Québec	6%	5%	8%	6 -%	7%

* Réponses positives seulement.

La participation à des activités communes avec des élèves de l'autre réseau linguistique est plus rare dans les écoles de langue française où les taux de réponses positives varient de 3% à 13% seulement, rejoignant ainsi les résultats de ces écoles quant aux contacts entre leurs élèves et ceux de l'autre réseau linguistique. Les activités les plus populaires sont celles qui ne visent pas à connaître l'autre groupe linguistique ou à développer des attitudes mutuelles positives (13%), le jumelage d'écoles ou la correspondance avec des élèves de l'autre groupe linguistique au Québec (11%), les autres activités pédagogiques ou parascolaires (10%), et les projets spéciaux ou novateurs (10%).

À l'inverse, les élèves des écoles de langue anglaise participent plus souvent à des activités impliquant les écoles des deux réseaux linguistiques, les taux de réponses positives se situant entre 8% et 40% ce qui rejoint les résultats quant aux contacts inter-réseau de ces élèves. Les activités les plus populaires sont celles qui ne visent pas à connaître l'autre groupe linguistique ou à développer des attitudes mutuelles positives (40%), les activités communes qui ne sont pas organisées par l'école (31%) et les autres activités pédagogiques ou parascolaires (27%). Par ailleurs, dans ces écoles, la participation à des activités pédagogiques ou parascolaires visant à connaître l'autre groupe linguistique ou à développer des attitudes mutuel-

les positives est plus populaire (respectivement 17% et 15%) que dans les écoles de langue française (respectivement 4% et 3%).

La situation des écoles de Montréal et celle des écoles des régions (Estrie-Outaouais) est assez similaire quant à la participation à presque toutes les activités énumérées. Les activités qui ne visent pas spécifiquement à connaître l'autre groupe linguistique ou à développer des attitudes mutuelles positives (respectivement 21% et 24%), les activités communes qui ne sont pas organisées par l'école (respectivement 15% et 16%) et les autres activités pédagogiques ou parascolaires (respectivement 14% et 20%) sont les plus populaires dans les deux groupes. Les taux de participation aux autres activités énumérées sont plus faibles, surtout à Montréal où les taux de réponses positives varient de 5% à 9% (par rapport à 7% à 13% pour les écoles des régions).

De façon générale, les activités communes – lorsqu'elles existent – ne sont pas formellement évaluées par les écoles.

2.4 Les contacts des élèves avec leurs pairs de l'autre groupe linguistique en dehors de l'école

Dans l'ensemble, les contacts entre élèves des deux réseaux linguistiques en dehors de l'école seraient fréquents (32% à 41%) ou très fréquents (16% à 22%). Tel qu'illustré au tableau 5, ces rencontres auraient surtout lieu à l'aréna ou sur un terrain de sport, au club sportif, dans un organisme de loisir, au centre d'achat et dans les transports en commun.

Les contacts avec leurs pairs de l'autre réseau linguistique sont plus fréquents pour les élèves des écoles de langue anglaise que pour ceux des écoles de langue française mais on ne note pas de différence significative dans les lieux signalés.

Tableau 5 – Contacts entre élèves des deux réseaux linguistiques en dehors de l'école. Résultats moyens*: ensemble des écoles

Lieu	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Régions E-O
Aréna ou terrain de sport	1,72	1,43	2,25	1,86	1,56
Club sportif ou autre	1,69	1,40	2,21	1,87	1,50
Centre d'achat	1,66	1,42	2,11	1,85	1,44
Organisme loisir ou autre	1,65	1,34	2,18	1,83	1,44
Transports en commun	1,64	1,41	2,05	1,93	1,30
Centre communautaire	1,55	1,24	2,12	1,70	1,38
Autre lieu	1,39	0,94	2,00	1,57	1,24

* Sur une échelle de 0 à 3, une moyenne plus forte signifie un résultat plus positif.

Par ailleurs, comme on pouvait s'y attendre compte tenu de la densité des populations respectives, les rencontres, hors de l'école, entre les élèves des deux réseaux linguistiques seraient plus fréquentes pour les élèves des écoles de Montréal que pour ceux des écoles des régions (Estrie-Outaouais). À Montréal les rencontres entre élèves des deux réseaux linguistiques ont surtout lieu dans les transports en commun, lors de la pratique d'activités sportives et au centre d'achat, tandis que pour ceux des régions les contacts se produisent surtout à l'occasion d'activités sportives.

Enfin, les contacts entre élèves des deux réseaux linguistiques en dehors de l'école, seraient généralement harmonieux (75%) ou très harmonieux (21%), les écoles de langue anglaise ayant l'opinion la plus positive à cet égard.

3. Le rôle du curriculum

Tel que mentionné précédemment, trois matières – histoire, sciences humaines, langue seconde – ont été ciblées afin d'explorer le rôle du curriculum dans la transmission des connaissances relatives aux francophones et aux anglophones et dans la promotion de la compréhension mutuelle des deux communautés.

3.1 Connaissance et vision de l'autre communauté dans votre école

Globalement, la plupart des écoles considèrent que les trois matières donnent, à leurs propres élèves, peu (32% à 49%) ou moyennement (29% à 36%) d'occasions de connaître l'autre communauté linguistique, la langue seconde étant perçue comme la matière qui fournit le plus d'occasions (Tableau 6). Cette matière, qui selon 23% des écoles fournit beaucoup d'occasions de connaître l'autre groupe linguistique, est suivie par l'histoire (10%) et par les sciences humaines (8%).

Tableau 6 – Connaissance et vision de l'autre communauté dans votre école. Résultats bruts*: ensemble des écoles

Matière scolaire	Ensemble des écoles			
	Connaissance de l'autre communauté dans votre école			
	Pas du tout	Peu	Moyennement	Beaucoup
Histoire	11%	48%	31%	10%
Sciences humaines	14%	49%	29%	8%
Langue seconde	9%	32%	36%	23%
	Vision de l'autre communauté dans votre école			
	Pas juste	Peu juste	Plutôt juste	Très juste
Histoire	4%	29%	59%	8%
Sciences humaines	4%	27%	57%	12%
Langue seconde	4%	17%	57%	22%

* Il est possible que la somme des pourcentages n'égale pas 100% parce que ceux-ci ont été arrondis.

Des analyses supplémentaires montrent que les écoles de langue anglaise sont les plus positives, notamment en ce qui concerne la langue seconde, 43% d'entre elles affirmant que cette matière donne, à leurs élèves, beaucoup d'occasions de connaître l'autre communauté. Les écoles de langue française sont les plus négatives pour toutes les matières, tandis que les écoles des régions (Estrie-Outaouais) sont un peu plus positives que celles de Montréal.

En ce qui concerne la vision transmise par ces trois matières, d'une façon générale, les écoles la considèrent comme très juste (8% à 22%) ou plutôt juste (57% à 59%), la langue seconde obtenant, comme précédemment, l'évaluation la plus positive.

Ce sont encore les écoles de langue anglaise qui sont les plus positives quant à la justesse de la vision transmise par ces trois matières scolaires, tandis que les écoles de langue française sont celles qui sont les plus pessimistes à cet égard. Cette fois cependant, les écoles de Montréal ont une opinion plus positive que celles des régions (Estrie-Outaouais), surtout en ce qui concerne la langue seconde.

Il est assez surprenant de constater, qu'en général, on évalue plus positivement la vision transmise aux élèves par les trois matières que les occasions qu'elles leur donnent de connaître l'autre communauté, l'écart étant moins élevé dans le cas des cours de langue seconde que pour les autres cours.

3.2 Connaissance et vision de votre communauté dans leurs écoles

La plupart des écoles considèrent que les matières visées, telles qu’enseignées dans les écoles de l’autre réseau linguistique, donnent peu (46% à 54%) ou moyennement (30% à 36%) l’occasion, aux élèves de ces écoles, de connaître leur communauté. Ce n’est que dans une très faible minorité d’écoles (7% à 10% selon les matières) que l’on croie que celles-ci fournissent beaucoup d’occasions (Tableau 7).

Dans l’ensemble des écoles, et dans tous les sous-groupes, la langue seconde est encore une fois perçue comme la matière offrant le plus d’occasions de connaître l’autre communauté linguistique mais elle est suivie de près par l’histoire, tandis que les sciences humaines obtiennent des résultats moyens plus faibles.

Les résultats détaillés de l’étude⁵ montrent aussi que, cette fois, ce sont les écoles de Montréal et les écoles de langue française qui sont les plus positives à cet égard. Viennent ensuite les écoles de langue anglaise et, en dernier lieu, les écoles des régions (Estrie-Outaouais) qui sont celles dont l’opinion est la plus négative.

Tableau 7 – Connaissance et vision de votre communauté dans leurs écoles. Résultats bruts*: ensemble des écoles

Matière scolaire	Ensemble des écoles			
	Connaissance de votre communauté dans leurs écoles			
	Pas du tout	Peu	Moyennement	Beaucoup
Histoire	8%	50%	31%	10%
Sciences humaines	9%	54%	30%	7%
Langue seconde	8%	46%	36%	10%
	Vision de votre communauté dans leurs écoles			
	Pas juste	Peu juste	Plutôt juste	Très juste
Histoire	11%	43%	44%	2%
Sciences humaines	10%	41%	46%	4%
Langue seconde	8%	33%	52%	7%

* Il est possible que la somme des pourcentages n’égale pas 100% parce que ceux-ci ont été arrondis.

⁵ Voir Smith, Mc Andrew et Lemire (2003).

En ce qui concerne la justesse de la vision transmise par ces matières, les avis sont partagés. Environ la moitié des écoles la considèrent plutôt juste (44% à 52%) ou très juste (2% à 7%), tandis que les autres ont une opinion beaucoup moins positive. La langue seconde est perçue, par l'ensemble des écoles, et par tous les sous-groupes, comme étant la matière la plus susceptible de transmettre une vision juste tandis que l'histoire obtient les résultats les plus faibles.

Les écoles de langue française expriment les opinions les plus positives, surtout en ce qui concerne l'histoire et les sciences humaines. Leur évaluation de la vision transmise par l'enseignement de la langue seconde est cependant un peu plus faible que celle des écoles de Montréal. Les écoles de langue anglaise ont les opinions les plus négatives, surtout pour l'histoire et les sciences humaines, mais leur évaluation de la vision transmise par l'enseignement de la langue seconde est un peu plus positive que celle des écoles des régions (Estrie-Outaouais) qui se classent au dernier rang à cet égard.

3.3 Comparaison des opinions exprimées quant à l'enseignement dans sa propre école et dans les écoles de l'autre réseau linguistique

3.3.1 *Les occasions réciproques de connaître l'autre communauté linguistique*

Globalement, les écoles évaluent de façon similaire l'enseignement de l'histoire et des sciences humaines offert dans les écoles de leur propre réseau linguistique et celui qui est offert dans les écoles de l'autre réseau, l'opinion à cet égard étant cependant un peu plus positive (Tableau 8). Elles ont toutefois une opinion un peu plus négative des cours de langue seconde offerts dans les écoles de l'autre réseau linguistique que de ceux qui sont offerts dans les écoles de leur propre réseau.

Les écoles de langue française et celles de Montréal ont une opinion plus favorable de l'enseignement de l'histoire et des sciences humaines offert dans les écoles de l'autre réseau linguistique que de celui qui est offert dans leurs propres écoles, l'écart entre les deux dimensions étant plus élevé dans les écoles de langue française. Ces dernières évaluent aussi un peu plus positivement les cours de langue seconde qui sont offerts dans les écoles de l'autre réseau linguistique que ceux qui sont donnés dans leurs propres écoles.

Tableau 8 – Les occasions de connaître l’autre communauté dans les deux réseaux linguistiques
Résultats moyens*: ensemble des écoles et par sous-groupe

Matière scolaire	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Régions E-O
Occasions de connaître leur communauté dans votre école					
Histoire	1,40	1,19	1,80	1,37	1,45
Sciences humaines	1,32	1,09	1,77	1,26	1,41
Langue seconde	1,73	1,47	2,21	1,68	1,82
Occasions de connaître votre communauté dans leurs écoles					
Histoire	1,44	1,47	1,38	1,54	1,27
Sciences humaines	1,35	1,36	1,33	1,40	1,27
Langue seconde	1,48	1,51	1,44	1,58	1,32

* Sur une échelle de 0 à 3, une moyenne plus forte signifie un résultat plus positif.

À l’inverse, les écoles de langue anglaise et celles des régions (Estrie-Outaouais) considèrent beaucoup plus positivement l’enseignement de ces trois matières dans leurs propres écoles, que celui qui est offert dans les écoles de l’autre réseau linguistique, surtout pour les cours de langue seconde ou la différence est plus marquée dans le cas des écoles de langue anglaise.

3.3.2 *La vision de l’autre communauté transmise aux élèves des deux réseaux linguistiques*

En ce qui concerne la justesse de la vision transmise aux élèves par ces trois matières, les avis sont unanimes, autant dans l’ensemble des écoles que dans les différents sous-groupes: tous ont une opinion plus positive de la vision de l’autre communauté transmise par ces trois matières aux élèves de leur propre réseau linguistique, que de celle qui est véhiculée dans les écoles de l’autre groupe linguistique (Tableau 9).

Les données par sous-groupes d’écoles permettent de nuancer légèrement ce constat. Ainsi, la tendance à considérer plus positivement l’enseignement offert dans son propre réseau linguistique est plus faible dans les écoles des régions (Estrie-Outaouais) que dans celles de Montréal. À l’inverse, cette tendance est plus prononcée dans les écoles de langue anglaise que dans les écoles de langue française mais, contrairement à ces dernières qui évaluent plus positivement les cours de langue seconde, il n’y a pas de différence visible entre les trois matières scolaires dans les écoles de langue anglaise.

Tableau 9 – La vision de l'autre communauté transmise dans les deux réseaux linguistiques.
Résultats moyens*: ensemble des écoles

Matière scolaire	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Régions E-O
	Vision de leur communauté transmise dans votre école				
Histoire	1,71	1,52	1,95	1,76	1,66
Sciences humaines	1,78	1,56	2,05	1,82	1,72
Langue seconde	1,97	1,73	2,26	2,05	1,87
Matière scolaire	Vision de votre communauté transmise dans leurs écoles				
	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Régions E-O
Histoire	1,37	1,45	1,25	1,39	1,33
Sciences humaines	1,43	1,53	1,31	1,44	1,42
Langue seconde	1,58	1,61	1,54	1,63	1,50

* Sur une échelle de 0 à 3, une moyenne plus forte signifie un résultat plus positif.

3.4 La discussion des relations francophones-anglophones

De façon générale, on discute peu des relations entre les francophones et les anglophones au Québec dans le cadre de l'enseignement des trois matières choisies, ou de tout autre cours, les pourcentages regroupés des catégories « souvent » et « très souvent » variant entre 18% et 23% pour les trois matières ciblées (Tableau 10). Lorsqu'on a ce type de discussion c'est surtout dans le cadre des cours de langue seconde ou d'histoire, les sciences humaines obtenant à cet égard, les résultats moyens les plus faibles dans l'ensemble des écoles. Par ailleurs, il est intéressant de noter que 10% des écoles déclarent avoir de telles discussions lors d'autres cours que les trois qui sont ciblés par l'étude.

Tableau 10 – Discussion des relations francophones – anglophones
Résultats bruts*: ensemble des écoles

Matière scolaire	Ensemble des écoles			
	Jamais	Rarement	Souvent	Très souvent
Histoire	22%	55%	20%	3%
Sciences humaines	22%	59%	16%	2%
Langue seconde	16%	63%	16%	5%
Autre cours	44%	46%	10%	----

* Il est possible que la somme des pourcentages n'égale pas 100% parce que ceux-ci ont été arrondis.

Des analyses plus détaillées montrent que les écoles de langue anglaise sont celles où les discussions sont les plus fréquentes dans le cadre des trois matières ciblées, mais aussi lors d'un autre cours. Près de la moitié de ces écoles déclarent avoir souvent (38%) ou très souvent (5%) ce type de discussion pendant les cours d'histoire, celles-ci étant un peu moins fréquentes lors des deux autres cours ciblés.

Les écoles de langue française ont les résultats les plus faibles pour toutes les matières, ce type de discussion y étant globalement rare (61% à 67%) ou inexistant (20% à 26%) pour les trois matières ciblées. C'est également le cas à Montréal (rare: 55% à 61%; inexistant: 22% à 25%), tandis que les écoles des régions (Estrie-Outaouais) sont un peu plus positives.

La faiblesse globale des résultats ayant trait aux discussions portant sur les relations francophones-anglophones au Québec dans le cadre des trois matières ciblées, contraste avec l'opinion exprimée par les répondants quant à la connaissance et à la justesse de la vision de l'autre communauté transmises par ces trois matières dont les résultats moyens étaient plus élevés surtout dans le cas de la langue seconde. Cette quasi-absence de discussions surprend aussi étant donné que la majorité des écoles ont également déclaré considérer que la question des relations entre les francophones et les anglophones constituait un enjeu plutôt important (49%) ou très important (39%) pour la société québécoise et que la moitié d'entre elles pensent que l'école n'intervient pas assez à cet égard.

4. Les mesures susceptibles de favoriser le rapprochement entre Francophones et Anglophones

Nous avons d'abord sollicité l'opinion des répondants quant à la pertinence de diverses mesures à l'échelle du système scolaire québécois avant de les interroger plus spécifiquement sur leur vision de l'adéquation de certaines de ces interventions à la réalité spécifique de leurs écoles.

4.1 Les mesures privilégiées à l'échelle du système scolaire

Dans l'ensemble, toutes les mesures énumérées reçoivent un accueil assez favorable, sauf la création de commissions scolaires unifiées dont l'évaluation est la plus faible. Comme on peut le voir au tableau 11, les mesures évaluées le plus positivement sont, en ordre décroissant, les activités de loisir communes en dehors de l'école, les activités parascolaires visant à rap-

procher les élèves des deux communautés linguistiques, et les activités pédagogiques visant à connaître l'autre communauté, qu'environ la moitié des écoles (respectivement 62%, 55% et 47%) croient susceptibles de contribuer beaucoup à la promotion des relations entre les deux groupes linguistiques. La concertation accrue entre les deux réseaux reçoit également un accueil assez favorable tandis que les projets-pilotes de scolarisation commune et le jumelage d'écoles sont évalués un peu moins positivement.

Tableau 11 – Mesures privilégiées pour l'ensemble du système scolaire québécois. Résultats moyens*: ensemble des écoles et par sous-groupe

Moyens	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Rég. E-O
Activités de loisir communes en dehors de l'école	2,48	2,43	2,56	2,45	2,51
Activités parascolaires visant à rapprocher les élèves des deux communautés	2,40	2,39	2,42	2,36	2,45
Activités pédagogiques visant à connaître l'autre communauté	2,25	2,25	2,25	2,22	2,29
Concertation accrue des commissions scolaires de langue française et de langue anglaise	2,01	1,95	2,10	2,00	2,01
Concertation accrue des syndicats et associations professionnelles de langues française et anglaise	2,00	1,90	2,16	1,97	2,04
Projet-pilote de scolarisation commune (élèves des deux communautés ensemble)	1,95	1,80	2,18	1,93	1,97
Jumelage d'écoles de langue française et de langue anglaise	1,91	1,71	2,25	1,94	1,86
Commissions scolaires unifiées (écoles de langues française et anglaise dans la même commission scolaire)	1,28	1,23	1,37	1,24	1,32

* Sur une échelle de 0 à 3, une moyenne plus forte signifie un résultat plus positif.

Les écoles de langue anglaise se montrent généralement plus favorables à l'ensemble des mesures proposées, bien que la différence soit peu marquée dans le cas des activités parascolaires ou se déroulant en dehors de l'école. Cette différence se maintient, de façon étonnante, même dans le cas de commissions scolaires unifiées, qui demeure toutefois la mesure la moins populaire dans les deux groupes.

Les différences régionales apparaissent nettement moins marquées même si on est légèrement plus favorable à presque toutes les mesures dans les écoles des régions (Estrie-Outaouais), notamment en ce qui concerne les activités pédagogiques et parascolaires visant à rapprocher les deux communautés, où les résultats surpassent même légèrement ceux des écoles de langue anglaise.

4.2 Les mesures appropriées pour l'école du répondant⁶

Globalement, les écoles privilégient les mêmes mesures que précédemment, soit les activités parascolaires visant à rapprocher les élèves des deux communautés (85%), les activités communes de loisir hors de l'école (80%) et les activités pédagogiques visant à connaître l'autre communauté (76%); 60% d'entre elles favorisent le jumelage d'écoles et 51% les projets-pilotes de scolarisation commune. Encore ici, la création de commissions scolaires unifiées reçoit l'évaluation la plus faible, cette mesure n'étant jugée appropriée que par 28% des écoles (Tableau 12).

Tableau 12 – Mesures appropriées pour l'école du répondant
Résultats bruts*: ensemble des écoles et par sous-groupe

Moyens	Ensemble	Français	Anglais	Montréal	Rég. E-O
Activités parascolaires visant à rapprocher les élèves des deux communautés	85%	83%	89%	85%	85%
Activités de loisir communes en dehors de l'école	80%	76%	86%	77%	83%
Activités pédagogiques visant à connaître l'autre communauté	76%	74%	80%	78%	74%
Jumelage d'écoles de langue française et de langue anglaise	60%	52%	73%	62%	58%
Projet-pilote de scolarisation commune (élèves des deux communautés ensemble)	51%	42%	66%	51%	52%
Commissions scolaires unifiées (écoles de langues française et anglaise dans la même commission scolaire)	28%	22%	38%	29%	27%

* Réponses positives seulement.

⁶ Les écoles devaient se prononcer ici sur la pertinence des six premières mesures énumérées précédemment.

Les écoles de langue anglaise continuent à être plus favorables que les écoles de langue française à l'ensemble des mesures proposées, y compris la création de commissions scolaires unifiées qui reçoit un surprenant 38% d'appui. Les deux tiers d'entre elles jugent le jumelage d'écoles et les projets-pilotes de scolarisation commune appropriés pour leur école (respectivement 73% et 66%) alors que les pourcentages respectifs à cet égard ne sont que 52% et 42% dans les écoles de langue française.

Les écoles de Montréal et celles des régions (Estrie-Outaouais) ne présentent pas de différence majeure face à l'ensemble des mesures proposées, si ce n'est que le jumelage d'écoles est accueilli un peu plus favorablement à Montréal que dans les régions (Estrie-Outaouais) (respectivement 62% et 58%), sans doute pour des raisons de faisabilité.

Il est également intéressant de contraster l'opinion des répondants face à certaines mesures, avec les résultats décrits précédemment quant à la participation des élèves de ces écoles à ce type d'activités. Ainsi, alors que 60% d'entre eux considèrent que le jumelage d'écoles de réseaux linguistiques différents est une mesure appropriée pour leur école, seulement 11% signalent que leurs élèves participent ou ont déjà participé à de tels projets. De même, bien que les activités parascolaires visant à rapprocher les élèves des deux groupes linguistiques et les activités pédagogiques ayant pour objectif de connaître l'autre communauté soient considérées par une très forte majorité des écoles comme des mesures appropriées, moins de 10% d'entre elles ont mentionné que leurs élèves participent ou ont déjà participé à de telles activités.

5. Conclusion

Notre démarche auprès des directions d'écoles ne représentait, rappelons-le, qu'un élément largement exploratoire d'une stratégie plus vaste visant à dresser un portrait d'ensemble du rôle de l'école dans la définition des rapports entre francophones et anglophones au Québec. Toutefois, plusieurs des résultats présentés nous apparaissent susceptibles d'induire une première réflexion critique sur cet enjeu à la fois peu étudié et peu débattu dans notre société, à l'opposé de la situation qui prévaut dans d'autres contextes de division intercommunautaire. Celle-ci peut s'articuler autour de trois constats.

Notre étude confirme, d'abord, – et à cet égard les réponses des directions d'écoles sont davantage des informations que des perceptions – que l'existence, au Québec, de deux sous-systèmes scolaires largement ségrégués au plan linguistique induit un parallélisme des réseaux sociaux, tant de nature professionnelle, entre les intervenants, que personnelle, entre les élèves. Pour l'essentiel, en effet, malgré quelques nuances selon les

groupes linguistiques sur lesquelles nous reviendrons plus loin, la situation est claire. Toute une génération de jeunes Québécois est élevée sans jamais avoir l'occasion de rencontrer l'autre groupe linguistique, tant lors des activités régulières de l'école que dans le cadre de projets spéciaux. À Montréal, les contacts hors école viennent quelque peu suppléer à cet isolement réciproque. Toutefois, il s'agit généralement de rencontres fortuites et obligées ou peu propices à l'approfondissement des liens.

L'ensemble des directions d'écoles déclare désirer augmenter la fréquence de ces liens et de ces contacts à travers une variété d'activités. Cependant, on peut se demander s'il s'agit là d'autre chose que d'un vœu pieux; il y a en effet, peu de raisons de penser que les obstacles, qui ont empêché les écoles de manifester davantage de dynamisme à cet égard, résidaient essentiellement dans le manque de prise de conscience de cette réalité, que notre étude suffirait, à elle seule, à éveiller. De fait, le faible taux de réponses à Montréal et au sein des écoles de langue française, ainsi que certains commentaires libres formulés à la fin du questionnaire nous rappellent que d'autres priorités plus criantes, du moins à court terme, s'imposent aux écoles, notamment l'intégration des immigrants, la réforme et un manque général de ressources et de temps.

Bien qu'à l'aune des contacts inter-communautaires le système scolaire québécois apparaisse donc clairement comme *divisé*, les perceptions de nos répondants quant au rôle du curriculum formel au sein des deux réseaux amènent à une évaluation plus modérée. À l'opposé d'autres contextes en effet – et ceci constitue le second constat émergeant de notre étude – on ne semble pas assister au Québec à une polarisation marquée des deux groupes qui tenteraient d'assurer la reproduction de leur langue, culture et mémoire spécifiques aux dépens des mandats généraux d'instruction, de développement de l'esprit critique et de socialisation commune de l'école. L'évaluation que font nos répondants du rôle de l'enseignement des langues secondes, des sciences humaines et de l'histoire dans la connaissance et la compréhension mutuelles des deux communautés ne pointe, pour reprendre ici une expression populaire, ni vers la panacée ni vers la catastrophe. À travers le curriculum formel, les élèves des deux groupes auraient des occasions, limitées mais significatives, de connaître l'autre communauté. De plus, selon la perception d'une majorité des directions d'écoles, la vision qui leur serait transmise serait assez ou tout à fait juste, même si l'on se montre, de manière prévisible à quiconque connaît la littérature (Jewsiewicki et Létourneau, 1996; Stearns *et al.*, 2000), plus critique à l'égard de l'histoire que des autres matières. Par ailleurs, le fait, que l'auto-évaluation de son propre secteur n'induit pas chez tous les répondants un biais endogroupe ou, minimalement, que les différences entre les vertus que l'on s'attribue et les limites que l'on perçoit chez les autres soient peu marquées, de part et d'autre, confirme la modération

caractéristique des relations entre francophones et anglophones au Québec, du moins lorsqu'on quitte le champ politique davantage polarisé.

On peut se demander cependant si les aspects les plus contentieux de ces rapports ne sont pas largement évacués de l'enseignement: c'est sans doute ainsi qu'il faut interpréter la distinction que les répondants semblent faire entre, d'une part, *avoir l'occasion de connaître et recevoir une vision juste* de l'autre communauté et, d'autre part, *discuter des relations francophones-anglophones*, où les pourcentages de réponses positives sont nettement plus bas. De plus, il est probable que le statut particulier des directions d'écoles, sans doute plus diplomates dans leurs propos relatifs à leurs pairs de l'autre secteur linguistique et plus éloignés des réalités de terrain que les enseignants, influence également, en partie, cette évaluation globalement positive⁷.

Finalement, à travers l'ensemble des items du questionnaire, voire même des taux de réponses, notre étude pointe vers une spécificité marquée de la communauté anglophone, notamment celle des régions, sur laquelle il est intéressant de pencher. Les directions d'écoles de langue anglaise rapportent, en effet, des contacts plus fréquents avec les professionnels et les élèves de l'autre secteur linguistique. Ils considèrent que leurs institutions donnent davantage l'occasion à leurs élèves de connaître l'autre communauté et d'en développer une vision juste que les institutions de langue française – une perception partagée par les directions des écoles de ce secteur. De plus, à la fois au plan des pratiques et des prises de position normatives, ils sont plus ouverts à un ensemble d'activités diverses ou de projets-pilotes favorisant des contacts accrus entre les deux communautés⁸. Certaines de ces différences peuvent être expliquées par la culture institutionnelle traditionnelle ou récemment redéfinie des milieux scolaires anglophones. Pensons, entre autres, à la valeur accordée aux liens avec la communauté, ainsi qu'à l'émergence, ces 20 dernières années, d'un important secteur d'immersion française qui génère la

présence d'un personnel nettement plus diversifié au plan linguistique que dans le secteur de langue française. Ces deux éléments pourraient expliquer la fréquence plus grande des contacts avec d'autres écoles des deux secteurs linguistiques.

⁷. En ce qui concerne l'enseignement de l'histoire, une étude qualitative visant à identifier d'éventuelles différences quant à l'interprétation de cette matière et aux stratégies utilisées pour transmettre les visions contrastées à cet égard est actuellement menée auprès des enseignants et des élèves des deux réseaux linguistiques.

⁸. Rappelons qu'une minorité non-négligeable se déclare même partisans de commissions scolaires unifiées, ce qui représente un renversement, pour le moins étonnant, des positions traditionnelles des deux groupes à cet égard.

D'autres éléments nous paraissent davantage témoigner de la redéfinition de plus en plus convergente des anglophones du Québec, *de majorité à minorité*, pour reprendre ici une expression qui a fait école (Caldwell, 1982). Par exemple, il est clair que la nécessité de former des élèves susceptibles de s'intégrer socialement et économiquement à un univers désormais dominé par la communauté francophone s'impose de plus en plus aux anglophones, entre autres, afin de limiter l'exode des jeunes qui ne cesse de la minoriser. L'importance qu'accordent les répondants anglophones à la question des relations entre francophones et anglophones pour l'avenir du Québec, leur taux de réponses plus élevés, ainsi que plusieurs commentaires qualitatifs présentés à la fin du questionnaire, où les directions d'écoles nous faisaient connaître leur satisfaction qu'enfin des chercheurs québécois s'intéressent à eux, pointent dans le même sens. Pour les anglophones du Québec, du moins les répondants du système scolaire, l'Autre significatif – *the significant Other* – semble aujourd'hui clairement être devenu la communauté francophone. Les réponses de nos répondants francophones nous indiquent, à l'opposé, que pour eux c'est d'abord et avant tout l'immigrant ou l'allophone et l'accomplissement des mandats de l'école à son égard qui est central.

Références

- Association des commissions scolaires anglophones du Québec (ACSAQ) (2001). *Mémoire présenté aux États généraux sur la situation et l'avenir de la langue française au Québec*. Mars.
- Caldwell, G. (1982). *The English of Quebec. From majority to minority status*. Québec, Institut québécois de recherche sur la culture, coll. « Identité et changements culturels », n° 2.
- Chambers, G. (1992). *Task Force on English Education*. Report to the Minister of Education of Quebec. January.
- Comité interministériel sur la situation de la langue française (CISLF) (1996). *Le français langue commune, enjeu de la société québécoise*. Bilan de la situation de la langue française au Québec en 1995. Rapport du Comité.
- Dunn, S. (2000). « L'éducation dans les sociétés divisées: le cas de l'Irlande du Nord », dans M. Mc Andrew et F. Gagnon (dir.), *Relations ethniques et éducation dans les sociétés divisées: Québec, Irlande du Nord, Catalogne et Belgique* (p. 161-182). Paris/Montréal: L'Harmattan.
- Groupe de recherche sur l'ethnicité et l'adaptation au pluralisme en éducation (GREAPE) (2000). *Frontières ethniques, structures scolaires et initiatives de rapprochement dans les sociétés divisées: le cas québécois dans une perspective comparative*. Demande de subvention pré-

- sentée au Conseil de recherche en sciences humaines du Canada. Subventions ordinaires de recherche, 2001-2004.
- Hohl, J. (1996). « Résistance à la diversité au sein des institutions scolaires », dans F. Gagnon, M. Mc Andrew et M. Pagé (dir.), *Pluralisme, citoyenneté et éducation* (p. 337-347). Montréal: L'Harmattan/Éthikè.
- Irwin, C. (1992). « L'éducation intégrée: de la théorie à la pratique dans les sociétés divisées », *Perspectives*, XXII(1), 75-89.
- Jewsiewicki, B. et Létourneau, J. (1996). *L'histoire en partage: usages et mises en discours du passé*. Paris: L'Harmattan.
- Juteau, D. (1999). *L'ethnicité et ses frontières*. Montréal: Presses de l'Université de Montréal.
- Legault, J. (1992). *L'invention d'une minorité: les Anglo-Québécois*. Montréal: Boréal.
- Leman, J. (1999) « School as a restructuring force in interethnic hybridism ». *International Journal of Education Research*, 31, 341-353.
- Levine, M.V. (1997). *La reconquête de Montréal*. Montréal: VLB éditeur.
- Martel, A. (1996). *Official Language Minority Education Rights in Canada: From Instruction to Management*. Ottawa: Office of the Commissioner of Official Languages.
- Mc Andrew, M. (2003). « Should national minorities/majorities share common institutions or control their own schools? A comparison of policies and debates in Quebec, Northern Ireland and Catalonia », dans D. Juteau, C. Harzig et I. Schmidt. *The Social Construction of Diversity: Recasting the Master Narrative of Industrial Nations*, New York: Berghahn Press, sous presse.
- Mc Andrew, M. (2001). *Immigration et diversité à l'école. Le débat québécois dans une perspective comparative*. Montréal: Les Presses de l'Université de Montréal.
- Mc Andrew, M. et Gagnon, F. (2000). *Relations ethniques et éducation dans les sociétés divisées: Québec, Irlande du Nord, Catalogne et Belgique*, Paris/Montréal: L'Harmattan, p. 7-10.
- Mc Andrew, M., Jacquet, M. et Ciceri, C. (1997). « La prise en compte de la diversité culturelle et religieuse dans les normes et pratiques de gestion des établissements scolaires: une étude exploratoire dans cinq provinces canadiennes ». *Revue des sciences de l'éducation*, 23(1), 209-232.
- Mc Andrew, M. et Janssens, R. (2003). « The role of schooling in the maintenance and transformation of ethnic boundaries between linguistic communities: contrasting Quebec and Belgium ». Soumis à la *Revue des études canadiennes / Canadian Ethnic Studies*, numéro spécial, G. Bourgeault et M. Verlot (dir.), *Ethnic relations and education in divided societies: comparing Belgium and Canada*.

- Mc Andrew, M. et Lemire, F. (1999). « La concentration ethnique dans les écoles de langue française de l'île de Montréal: que pouvons-nous apprendre de la recherche américaine sur le *busing*? ». *Éducation canadienne et internationale*, 27(2), 1-24.
- Mc Andrew, M. et Proulx, J.P. (2000). « Éducation et ethnicité au Québec: un portrait d'ensemble », dans M. Mc Andrew et F. Gagnon (dir.), *Relations ethniques et éducation dans les sociétés divisées: Québec, Irlande du Nord, Catalogne et Belgique* (p. 85-110). Paris/Montréal: L'Harmattan.
- Medhourne, A. et Lavallée, M. (2000). « Le système scolaire en Belgique: clivages et pratiques », dans M. Mc Andrew et F. Gagnon (dir.), *Relations ethniques et éducation dans les sociétés divisées: Québec, Irlande du Nord, Catalogne et Belgique* (p. 147-169). Paris/Montréal: L'Harmattan.
- Milot, M. et Proulx, J.P. (1998). *Les attentes sociales à l'égard de la religion à l'école publique. Rapport de recherche*. Québec, Ministère de l'Éducation, Groupe de travail sur la place de la religion à l'école. (Étude n° 2).
- OSCE (1999). *Report on the Linguistic Rights of Persons Belonging to National Minorities in the OSCE Area*. The Hague: Organization for Security and Co-operation in Europe, High Commissioner on National Minorities.
- Proulx, J.P. (1998). « Restructuration scolaire: la concurrence des valeurs religieuses et linguistiques », dans L. Corriveau et M. Saint-Martin (dir.), *Transformation des enjeux démocratiques en éducation* (p. 165-203). Montréal: Éditions Logiques.
- Schermerhorn, A. (1970). *Comparative Ethnic Relations: A Framework for Theory and Research*, New York: Random House.
- Smith, W.J. et Foster, W.F. (dir.) (1999). « Educational restructuring in Québec: The third wave reform » (Special issue). *McGill Journal of Education*, 34(3).
- Smith, W.J., Mc Andrew, M. et Lemire, F. (2003). *L'école et les relations entre les francophones et les anglophones au Québec: Les perceptions des directions d'écoles*. Document de travail. Montréal: Groupe de recherche sur l'ethnicité et l'adaptation au pluralisme en éducation.
- Stearns, P.N., Seixas, P. et Wineburg, S. (2000). *Knowing Teaching & Learning History: National and International Perspectives*. New York: New York University Press.

Migratie

Els Witte

Immigraties in Brussel. Historische perspectieven 1815-1975

Historici en het immigratieonderzoek

Het duurde vrij lang voor de Europese historici van de 19de en 20ste eeuw belangstelling kregen voor de migratieproblematiek. België maakte daarop geen uitzondering. Pas in de jaren 1970 verschenen de eerste studies, terwijl het onderzoek slechts echt een vlucht nam in de late jaren tachtig en negentig. Toen ging men het ongehoord vinden dat de problematiek zo goed als afwezig was in syntheses en er nauwelijks monografieën bestonden. Er kwamen algemene overzichten tot stand en studies over bepaalde streken, bepaalde periodes en bepaalde bevolkingsgroepen (Caestecker, 2001). De redenen voor de populariteit van het onderzoeksdomein lagen voor de hand. De sociale geschiedenis was ondertussen volop doorgebroken en in het verlengde ervan kwamen de sociale probleemgroepen die migranten geworden waren, eveneens in de focus van het onderzoek. Sociaal bewogen historici konden zich op deze wijze engageren, temeer daar het onderwerp de politieke agenda hoe langer hoe meer ging bepalen. Internationale migraties werden op het einde van de 20ste eeuw immers als belangrijke fenomenen aanzien. Het Amerikaanse voorbeeld stimuleerde de historici ongetwijfeld ook. Als immigratieland bij uitstek had zich daar een bijzonder sterke belangstelling voor het verleden van de immigranten ontwikkeld (Caestecker, 1993A). Het besef dat de migranten zich blijvend in de West-Europese landen vestigden, oriënteerde bovendien een aantal sociologen, demografen en antropologen op de migrantenproblematiek van de late 20ste eeuw en de uitgebreide vraagstelling die ze behandelden, inspireerde de historici eveneens om hun blik op het verleden van de migraties te richten (Witte, 1993)

Als men de aldus ontstane historische productie buiten en in België overschouwt, dan blijken verschillende uitgangspunten aan bod te komen. Doorgaans vormen de nationale staten het referentiekader van het immi-

gratieonderzoek. Om de migratieprocessen te kunnen begrijpen, wordt meestal naar het *push and pull*-model gegrepen. Het betekent dat de situatie in de streek van herkomst aandacht krijgt, evenals de mogelijkheden die het onthaalland biedt (De Schaepdrijver, 67). De *ethnic history* zorgt er dan weer voor dat de migrantengroepen als etnische minderheden worden bestudeerd. Hun culturele origines, de rekruteringsnetwerken, hun lokalisatie, de uitgeoefende beroepen, de vormen van zelforganisatie, de politieke aspecten ervan, de relaties van de groep tot de autochtonen, hun plaats in de samenleving, hun waarden en attitudes: het zijn de thema's die in deze benadering thuis horen (Caestecker, 1993A). Migraties worden anderzijds ook bekeken als een onderdeel van langdurige transnationale economische en politieke processen, die in termen van de arbeidsmarkt, en van kosten-batenanalyses gezien worden en waarbij men tevens oog heeft voor de sociaal-economische context van de rekrutering. Onderzoek naar de spreidingspatronen horen in deze vraagstelling thuis, evenals vragen over de invloed van de migranten in de arbeidersbeweging, en in de vakbonden in het bijzonder (Deslé, 1993, 45-50). De rol van de natievorming en van de staat in het immigratieproces zijn domeinen die recentelijk eveneens heel wat aandacht kregen. Dat geldt ook voor het onderzoek naar de negatieve beeldvorming, naar de vooroordelen en naar de uitingen van xenofobie en racisme ten opzichte van immigrantengroepen (Caestecker, 2001, 84-90).

Aangezien de meeste historici het onthaalland centraal stellen, krijgt de grootstedelijke immigratie veel minder aandacht. In België is dat niet anders. Nochtans is dit fenomeen niet enkel een relevant onderwerp voor de studie van de Europese verstedelijkingsprocessen, maar dit soort micro-onderzoek – de bronnen laten gewoonlijk geen verstek gaan – stelt de historici in staat diepgaander te graven naar de verschillende aspecten van de immigraties. Brussel vormt in deze context zelfs een heel interessante casus. Het is immers dank zij de immigratie en de daarmee parallel lopende opname van de aangrenzende gemeenten (via concentrische cirkels) dat Brussel tussen het begin en het einde van de 19de eeuw van een middelgrote stad evolueerde tot een grootstad die in 1910 reeds 750.000 inwoners telde (Leblicq & De Metsenaere). Ze dankte deze metamorfose niet zozeer aan de industriële groei, maar aan haar functie van hoofdstad van een sterk geïndustrialiseerd land. Reeds in het midden van de 19de eeuw was bijna de helft van de Brusselse bevolking elders geboren (De Metsenaere, 1990, 385-386) en het aandeel van de buitenlanders lag er een derde hoger dan in Parijs (De Schaepdrijver, 49). De spectaculaire toename van de buitenlandse immigratie die België tussen 1880 en 1910 kende, weerspiegelde zich eveneens duidelijk in de hoofdstad. Maar ook voor de typische interbellummigratiebewegingen stond Brussel model, evenzeer als voor deze uit de jaren 1950-1970.

Dat het onderzoek globaal gesproken nog in de kinderschoenen staat, verklaart wellicht waarom de Brusselse immigratie nog relatief weinig bestudeerd werd. In deze bijdrage willen we toch een poging wagen om de belangrijkste resultaten bij elkaar te brengen en zullen we nagaan welke vraagstellingen al aan bod kwamen. De begindatum ligt voor de hand: het is vooral de hoofdstedelijke functie die Brussel aantrekkelijk maakte voor grootschalige immigratie en die functie ging ze vooral waarnemen vanaf 1815 ongeveer (Witte, 1979, 1989). De historische productie stopt met de migratieanalyses uit het begin van de jaren 1970. Het is ook de einddatum van dit overzicht. De laatste decennia van de 20ste eeuw zijn hoofdzakelijk het domein van de andere menswetenschappen, die vooral de nadruk leggen op de verschillende aspecten van de integratieprocessen van de Brusselse immigranten. Om – ondanks de beperkte literatuur – toch enigszins te kunnen aangeven welke betekenis de immigratie in een welbepaalde historische context heeft gehad, analyseren we achtereenvolgens de 19de-eeuwse bewegingen, om nadien de gastarbeidersproblematiek van de periode 1920-1970 centraal te stellen. Hoewel het in verschillende opzichten artificieel is een onderscheid te maken tussen de economische immigranten en de politieke refugiés – ook deze laatsten houden rekening met economische factoren – hanteren we deze indeling toch. Zowel wat de *push and pull*-factoren, als wat de houding van de overheid en de wijze van integreren betreft, zijn er belangrijke verschillen die kunnen verrechtvaardigen dat men de vluchtelingenproblematiek in de termen benadert zoals ze zich in de politieke arena stelden. De gegevens over de 19de-eeuwse banelingen worden in dit overzicht dan ook gevolgd door deze over de vluchtelingen uit de “Age of Extremes” (Hobsbawm).

De negentiende eeuwse economische immigratie

Tussen 1842 en 1847 kwamen in Brussel de eerste gedetailleerde tellingen tot stand. Een paar auteurs gingen ze grondig analyseren, zelfs tot op het niveau van de straten (De Metsenaere, 1988). Over het midden van de 19de eeuw zijn we dus goed geïnformeerd. De 19de-eeuwse immigraties bleken zeer verscheiden sociale groepen in beweging te hebben gezet. Proletarische immigraties hadden nu op een nooit eerder geziene schaal plaats. Ze waren typisch voor de oprukkende industrieel-kapitalistische wereld en de daarmee gepaard gaande proletarisering van de plattelandsbevolking en de versnelde urbanisering. De expansie van Brussel werd dan ook in grote mate bepaald door de massale plattelandsvlucht, vooral uit Vlaanderen, een regio die in volle crisis verkeerde (De Metsenaere, 1990, 385-386; Witte, 1983, 181-197). Maar ook heel andere sociale groepen trokken naar Brussel op zoek naar werk of een beter inkomen.

Brussel oefende om verschillende redenen een sterke aantrekkingskracht uit. Al van in de 18de eeuw bezat de stad een regionale economische functie, die zich uitstreckte over Brabant, Zuidoosten Vlaanderen, en delen van Henegouwen en Namen (De Peuter, 336-342). Toen de stad hoofdstad werd van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815) en na de revolutie van 1830 van het nieuwe Belgische koninkrijk, had er een sterke uitbreiding van politiek-administratieve, commerciële, financiële en culturele functies plaats die een snelle aangroei van de jobmarkt tot gevolg had. Op een paar grote bedrijven in Anderlecht en Molenbeek na, werd het economische leven van Brussel overheerst door de hout- en bouwsector, de kleding- en voedingnijverheid – waaronder veel luxe-nijverheden – en het drukkersbedrijf. Dat de commerciële activiteiten toenamen, de stad het politieke centrum van de nieuwe staat was en de industrialisatie van Wallonië een financiële zaak van Brussel werd, trok niet enkel de burgerlijke groepen uit al deze sectoren aan, maar verhoogde in aanzienlijke mate de vraag naar kantoor- en dienstpersoneel. De horeca en de ontspanningswereld boden evenzeer tewerkstellingskansen (Kurgan, 218-222).

Naast de sterke rurale component, was de Brusselse immigratie toch vooral ook een stedelijk fenomeen, dat bovendien niet aan de grenzen stopte. Zolang de nationale staat nog niet zoveel invloed uitoefende – en dat was in het midden van de eeuw nog het geval – kwamen er heel wat inwijkelingen uit de buurlanden en vooral uit de grensstreken, die overigens meestal sociaal-economische eenheden vormden. De stedelijke omgevingen van Frankrijk (bijna 50%), de Duitse staten (20%), Nederland (20%) en Groot-Brittannië (10%) stonden dan ook in voor deze buitenlandse migratie. Wie naar Brussel kwam had dus meestal een city-ervaring en beoefende gewoonlijk meerstapsmigratie. De afstanden waren groter als het om de migratie van de ene grote stad naar de andere ging (De Schaepdrijver, 49-58).

De overheid was deze immigraties niet ongunstig gezind. In de mate dat de immigranten mee aan de economische opbouw en bloei van de stad werkten, waren ze welkom. Het natiebegrip was nog onvoldoende binnengedrongen, zodat de nationalisteitsverwerving niet echt belangrijk was. De tweede generatie werd bovendien niet meer als vreemdeling aanzien. De overheid moeide zich trouwens zo weinig mogelijk met het sociale. Het reguleren van de migratie werd dus niet als zijn taak beschouwd. Via een werkboek, dat elke arbeider in zijn of haar bezit diende te hebben, was het de werkgever die de tewerkstelling regelde. Wie de openbare orde verstoortte, de internationale reputatie van de stad benadeelde of armlastig was, kon wel uitgewezen worden (Vandensteene & Schiepers, 39-64; Hulbroek, 127; Caestecker, 1999, 241-250).

Welke hoofdlijnen kunnen nu uit het migratieonderzoek met betrekking tot de verschillende sociale groepen gehaald worden? De laaggekwaa-

lificeerde arbeiders (dagloners, meiden en knechten) kwamen vooral uit de door de crisis getroffen rurale streken van Brabant en de beide Vlaamse provincies, maar waarbij toch bijna de helft ervan uit het omliggende platteland kwam. Deze migranten waren meestal jong en ongehuwd. De proletarische immigrant kwam op de Brusselse arbeidsmarkt wel in een zeer inferieure positie terecht. De zwakste sectoren waren voor hem of haar. Zelfs in de dienstensector moesten ze zich tevreden stellen met de slechts betaalde en vuilste werkjes. Ze vestigden zich rond de invalswegen en rond het centrum waar er werk was voor dagloners, sjouwers, knechten en meiden of in de buurten van bedrijven en ateliers. Logementshuizen waren niet zelden bruggenhoofden met de geboortestreek. Als ze vervolgens een gezin stichtten – bij voorkeur met iemand uit de eigen streek – dan namen ze ook ouders en familieleden op. Ketting- en familiemigratie traden op die manier op. Ze vestigden zich in de armenbuurten waar ook de laaggeschoolde autochtone arbeiders woonden. Van een culturele kloof met de autochtonen was er nauwelijks sprake. Ook de taal was geen element van segregatie. De Brusselse autochtoon sprak immers een Vlaams-Brabant dialect. Over de mate dat er door de autochtonen geprotesteerd werd tegen deze toestroom van arbeiders die de lonen drukten, weten we vooralsnog weinig (De Metsenaere, 1990).

De gekwalificeerde migrantenarbeiders vertoonden een ander profiel. Deze geschoolde arbeiders, die in de ambachtssectoren en de luxe-nijverheden terechtkwamen, waren vooral uit het Waalse landsgedeelte en uit het buitenland afkomstig. Ze kwamen naar Brussel om hun kwalificaties te gelde te maken. Zo vormden Walen, Fransen, Nederlanders en Duitsers een elite in de dienstbodengroep. De lederen handschoenateliers stelden vooral Fransen te werk. De Duitsers werkten vooral in de luxe- en precisienijverheid en als kleermakers (De Metsenaere, 1988; De Schaepdrijver, 65-81). Een belangrijk aandeel van deze Duitse arbeiders was aangesloten bij de Deutscher Arbeiterverein en dus politiek actief in de omgeving van Marx en Engels, die toen in Brussel verbleven (Witte, 1977, 40-45).

Een zelfde soort differentiatie zien we ook in de middenklasse. Frans-talige Belgen uit Wallonië domineerden het kantoorpersoneel van de overheidsinstellingen (De Metsenaere, 1988, 274-275). Bij de Duitsers en de Fransen hadden er goed geplande migraties plaats om als handelsbedienden aangeworven te worden. In grote firma's ontstond er op die manier kettingmigratie (De Metsenaere, 1988, 161; De Schaepdrijver, 75). Fransen trof men in groten getale in de onderwijssector aan en in de uitgeverswereld. Gouvernantes, huisonderwijzers en secretarissen werden doorgaans ook onder de buitenlanders gerekruteerd (De Metsenaere, 1988, 396). Joodse inwijkelingen – ze kwamen vooral uit het Rijnland, uit Elzas-Lotharingen en Nederland – installeerden zich meestal als handelaars en winkeliers (Schreiber, 1992, 218-220).

Brussel had zijn expansie ten slotte ook voor een groot deel te danken aan de immigratie van burgerlijke en adellijke families. Al van in de 18de eeuw had de grondbezittende adel de gewoonte om, naast hun verblijf in de eigen Vlaamse of Waalse regio, zich in de hoofdstad, in de omgeving van het Hof te vestigen. Na 1815 en 1830 breidde deze gewoonte zich zienderogen uit (Witte, 1979, 179-181). De Brusselse hoge burgerij was eveneens een importproduct. Ze was samengesteld uit Franstalige Belgen, die vooral uit Henegouwen kwamen, ook al was de influx uit Antwerpen evenmin te onderschatten. Deze hoge burgerij had tevens Franse en Nederlandse origines, terwijl ook Duitsers tot haar vorming bijdroegen (De Metsenaere, 1988, 281-286). Een aantal Joodse ingewekenen speelden een belangrijke rol in de bank- en financiewereld (Schreiber, 1996, 220). In een stad waarin de burgerij zich zo snel uitbreidde, waren er ook heel wat kansen voor intellectuele en vrije beroepen. Zo wierf de Brusselse universiteit verscheidene buitenlandse professoren aan en werd de journalistiek en het boekbedrijf door de Fransen gedomineerd (De Schaepdrijver, 67). Groot-Brittannië leverde dan weer een belangrijke groep renteniers en eigenaars, die in Brussel resideerden omdat het leven er goedkoper was dan in Londen. Franse renteniers verkozen om diezelfde redenen Brussel boven Parijs (Stengers, 1992, 101). Kortom, een vierde van de buitenlandse immigranten behoorde tot de burgerij, met de Fransen als grootste kolonie.

Al deze buitenlandse migranten waren sterk gespreid over de stad. Buitenlandse buurten ontbraken omzeggens. Gezien de sociale samenstelling van deze groepen, woonden ze vooral in de welgestelde buurten. De Britten en Duitsers woonden gesegregeerder, maar zowel Fransen, Britten, Duitsers als Nederlanders huwden toch vooral onder elkaar (De Metsenaere, 1990, 403). Als integratiemiddel speelde de taal een niet onbelangrijke rol. Het Frans was immers de omgangstaal van de Brusselse burgerij aan het worden (De Metsenaere, 1988; Witte & De Metsenaere). Over het verenigingsleven als integratiekanalen is veel minder geweten. Wel bestaat er een grondige studie over de wijze waarop de Joodse burgerij en middengroepen zich via eigen religieuze organisaties integreerden in zowel de eigen gemeenschap als in de Brusselse samenleving (Schreiber, 1996).

Zoals we eerder al vermeldde, betreffen al deze onderzoeksresultaten het midden van de 19de eeuw. En ook als zijn er heel wat aanwijzingen die toelaten te stellen dat deze trends zich tijdens de volgende decennia onverminderd doorzetten, toch is voorzichtigheid geboden bij het extrapoleren van deze gegevens naar het derde kwart van de eeuw. Het wachten is op verder onderzoek naar deze omvangrijke en zeer gediversifieerde economische immigratie.

Politieke refugiés in het 19de eeuwse Brussel

Hoewel het doorgaans om relatief kleine groepen ging (meestal enkele honderden), kreeg de politieke component van de Brusselse immigratie toch al heel wat aandacht van de Belgische contemporanisten. De aanwezigheid van deze politieke bannelingen hing nauw samen met de strijd om meer democratie die in Europa in de 19de eeuw gevoerd werd. Zo ontvluchtten een aantal Franse Jacobijnen de restauratieperiode van de Bourbons en vervoegden in Brussel de Franse edellieden die aan het Robespierrebewind waren ontsnapt. Onder Louis-Philippe hadden er een paar pogingen tot staatsgreep plaats, die in de jaren 1830 voor een nieuw contingent Fransen zorgden (Hasquin, 140-143; Witte, 1979, 181-183). Na de mislukking van de Poolse opstand tegen de Russische bezetter (1831) emigreerden talrijke Poolse officieren en leden van de intelligentsia naar Brussel (Goddeeris). Ook Russen ontvluchtten in die periode het tsaristische regime. Heel wat Italianen verlieten tijdens het Risorgimento hun land, terwijl de staatsgreep van Napoleon III (1851) een groep democratisch gezinde *proscrits* naar Brussel bracht (de Ferréol). Het neerslaan van de Commune (1871) was een belangrijke fase voor de vorming van de Brusselse bannelingengemeenschap. Militante socialisten en anarchisten ontsnapten toen aan terdoodveroordeling, deportatie, arrestatie en gevangenschap. De meer dan duizend Communards die naar Brussel kwamen, bestonden voor twee derden uit handarbeiders (Sartorius & De Paepe), maar voor de vroeger ingeweken groepen refugiés gold toch wel dat ze vooral tot de intellectuele burgerij en de hogere middengroepen behoorden.

Tot voor kort werd de aantrekkingskracht van Brussel als bannelingenoord vooral gezocht in de reputatie die het liberale België en zijn hoofdstad toen als *terre d'accueil* hadden. Nader onderzoek bracht aan het licht dat dit maar ten dele waar was, en er nog andere factoren speelden. Er heerste in vergelijking met de buurlanden, ongetwijfeld een open, liberaal klimaat in Brussel. De openlijke steun die de linkerzijde aan de refugiés bood, getuigde ervan, evenals het vrij clemente optreden van de overheid. Maar toch was Brussel niet altijd de eerste keuze van deze immigranten. Zo kwam Brussel qua aantal Poolse vluchtelingen pas op de vierde plaats (Goddeeris, 272) en trokken de kopstukken van de Commune vooral naar Genève (Sartorius & De Paepe, 27). Dat Brussel centraal gelegen was, de tewerkstellingskansen er groot waren en het leven vrij goedkoop, speelden eveneens een rol bij de keuze. Voor politiek actieve intellectuelen was het ook van belang dat het drukkersbedrijf en de uitgeverswereld er goed ontwikkeld waren. De uitbreiding die het Frans er kende, vormde niet enkel voor de Fransen een pluspunt, maar ook voor andere buitenlandse intellectuelen (Goddeeris, 295-303). Frans werd immers door velen als dé cultuurtaal van Europa beschouwd.

Over de specifieke kenmerken van de groep inzake tewerkstelling en lokalisatie, zijn er weinig aparte studies voorhanden. Maar aangezien de migratieonderzoekers doorgaans geen onderscheid maken tussen de economische en politieke buitenlandse immigranten, kunnen we ervan uitgaan dat de patronen die typisch waren voor de middenklasse en de intellectuele burgerij ook bij hen teruggevonden kunnen worden. Wel valt het op dat de journalistiek en de publicistiek de geprivilegieerde domeinen van de Fransen waren, niet altijd tot genoegen van hun Belgische collega's overigens, die hen een zekere arrogantie verweten (Sartorius, 1992A, 145-147). Ook het Belgische leger moet als aantrekkingspool vermeld worden. In de beginjaren deed de militaire overheid een beroep op heel wat buitenlanders, waarbij ook weer de Fransen de toon aangaven (Sartorius, 1992A, 142). Sommige Italianen concentreerden zich dan weer op de inrichting van gelaïciseerd onderwijs (Morelli, 1992, 196) en Franse *proscrits* hadden ook een plaats in de artistieke wereld weten te veroveren (de Ferréol).

Algemeen wordt aangenomen dat deze refugiés met weinig integratieproblemen geconfronteerd werden. Tal van kringen en verenigingen zetten zich voor hen open, zeker als ze een bepaalde reputatie hadden. In tal van etablissementen en verenigingen konden ze elkaar bovendien ontmoeten. Eén van de *proscrits* stelde daarover een interessant en uitvoerig verslag op (de Ferréol). Hun politieke activiteiten vormden bovendien een manier om in Brussel een maatschappelijke rol te spelen. De plaats van de Franse intellectuelen in de Belgische liberale revolutie van 1830 is voldoende bekend. In de Kommunistenbund vonden de radicale democraten elkaar – en Marx – tijdens de jaren 1844-48 (Witte, 1977, 38-45). De Franse *proscrits* zochten dan weer de sociaal-progressieve en vrijdenkerskringen op in de jaren 1850 en 1860. Over de inbreng van de Communards in de zich ontwikkelende socialistische en anarchistische arbeidersbeweging van de jaren 1870 werden als heel wat gegevens verzameld. Vooral de anarchisten onder hen bleken de Brusselse linkse milieus belangrijke impulsen gegeven te hebben (De Weerdt).

De overheid en de politie in het bijzonder, viseerden deze politieke vluchtelingen uiteraard wegens hun potentieel subversief gedrag. Maar toch stonden ze kennelijk heel wat toe. Wie de binnenlandse orde verstoorde en diplomatieke problemen veroorzaakte, werd buiten gezet. Op een paar markante gevallen na – zoals de expulsie van Marx in 1848 (Andreas) – hebben we echter nog steeds geen zicht op dit Brusselse uitwijzingsbeleid. Aan bronnenmateriaal ontbreekt het alleszins niet, want de politieverslagen staan bol van gegevens over het doen en laten van deze doorgaans militante refugiés die in Brussel een tweede thuis hadden gevonden.

Van gastarbeider tot migrant

Tijdens de periode van hoogconjunctuur rond de eeuwwende, kreeg de economische immigratie een ander karakter. Ze werd grootschaliger, veel zichtbaarder, was niet langer meer beperkt tot de buurlanden en bestond hoofdzakelijk uit arbeiders. Vooral Italië en de Centraal- en Oost-Europese landen kwamen nu aan bod (Stengers, 1992, 99; Stols, 136). In het verlengde van de tweede industriële revolutie, en vooral in de heropbouwperiode na de Eerste Wereldoorlog, had België veel arbeidskrachten nodig. Voor de zware nijverheid werden van dan af buitenlandse arbeiders massaal aangetrokken. In deze sectoren waren ondertussen tussen het patronaat en de vakbonden akkoorden ter bescherming van de Belgische lonen afgesloten. Vreemdelingen naar België halen betekende dus dat er lagere lonen konden uitbetaald worden. De overheid hielp de werkgevers bij de organisatie van de immigratie van deze gastarbeiders. Bij het uitbreken van de recessie van de jaren dertig, en de toename van de werkloosheid, ging men echter voor een strengere controle op hun tewerkstelling pleiten, ook in vakbondskringen. Administratieve en wettelijke maatregelen werden genomen om deze soort arbeid te beletten en zelfs te verbieden. Vreemdelingen werden in 1933 van de werkloosheidsuitkering uitgesloten, quota werden vastgesteld en in 1936 werd de arbeidsvergunning ingesteld, waarvoor enkel de bevoegde minister de toelating kon geven (Martens, 125-139; Hullebroek, 130-132).

Na de Tweede Wereldoorlog speelde een gelijkaardig scenario zich af. De verdere uitbouw van de keynesiaanse staat tijdens de jaren vijftig en vooral tijdens de “golden sixties”, leidde tot de egalisatie van de lonen, terwijl voor de uitvoering van minder gewaardeerde manuele jobs steeds hogere lonen moesten betaald worden. Vreemde arbeiders werden opnieuw als oplossing gezien voor de problemen die zich nu in meerdere sectoren stelden (Deslé, 1992, 241-247). Ze werden niet enkel meer uit Polen en Italië gerekruteerd, maar via overeenkomsten tussen de regeringen, ook uit Spanje, Griekenland, Marokko en Turkije. Vooral Franstalig België werd in die periode geconfronteerd met een demografische achteruitgang. De gastarbeiders werden in die context niet enkel meer gezien als tijdelijke aanvoer voor een tijdelijke arbeidsschaarste, maar hun (kinderrijke) gezinnen werden aangespoord om naar België te komen (Dassetto, 154; Martens, 202-203). Gastarbeiders werden dus immigranten die zich permanent vestigden. Vanaf het midden van de jaren zeventig evolueerde de conjunctuur echter opnieuw in negatieve richting, met hoge werkloosheidscijfers als gevolg. De migrantengroepen en vooral hun integratie in de samenleving, werden voor velen opnieuw een sociaal probleem.

Welke plaats nam de Brusselse immigratie nu in dit proces in? Dat de hoofdstad tijdens de voorspoedige eeuwwendeperiode volop deelnam aan

de economische expansie en de typisch Brusselse sectoren alle een grote ontplooiing kenden, is bekend (Kurgan, 218-222; Scholliers) Maar, met uitzondering van enige informatie over een Italiaanse armenbuurt in Schaarbeek (Morelli, 1992, 196) en over de Duitse kolonie van vooral zakenlieden (Sartorius, 1992B, 182) weten we weinig over het aandeel van de buitenlandse immigratie in deze expansieperiode. Hetzelfde geldt voor de Poolse en Italiaanse arbeiders die in de jaren twintig massaal in de Waalse industrie tewerkgesteld werden. Was een aantal onder hen in staat de jobmarkt van de hoofdstad op te zoeken?

Vanaf het midden van de jaren vijftig komt Brussel echter wel weer in de schijnwerper van het migratieonderzoek te staan. Reeds in het midden van dat decennium blijkt de hoofdstad grote buitenlandse migraties gekend te hebben, die zich, wegens de koortsachtige bouwactiviteiten, vooral op de bouwsector richtten (Deslé, 1990). Brussel werd zonder meer een belangrijk centrum van immigratie. De Spanjaarden en Grieken vestigden zich voor bijna 50% in de hoofdstad. Ook bij de Marokkanen was dat het geval. Bij de Turken bedroeg dit aandeel ongeveer 25%. Kortom, Brussel evolueerde in de jaren vijftig en zestig tot de stad waarin meer dan een kwart van alle buitenlandse arbeiders zich vestigden (Martens & Moulaert, 49-51).

Over de *push*-factoren in het land van herkomst, is al een en ander gekend. Zowel in Griekenland als in Turkije had de door de overheid gestimuleerde emigratie, te maken met de desintegratie van het platteland en de vorming van een reserve-arbeidsleger dat naar de steden trok en er niet kon opgevangen worden door de industrie (Alexiou, Bayar). Ook in Spanje trachtte Franco op die manier de werkloosheid in sommige streken op te lossen (Sanchez). Het lage levenspeil in vooral de agrarische gebieden, zette er de Marokkanen (vooral Berbers) toe aan uit te wijken (Attar). Wat de wijze van rekruteren betreft, is van de Spaanse immigratie geweten dat ze vanuit Spanje georganiseerd en geleid werd (Sanchez). De Grieken konden niet op dergelijke begeleiding rekenen, noch vanwege de eigen overheid, noch in België. In verschillende Marokkaanse steden maakten rekruteringsbureaus, al dan niet in samenwerking met de Belgische ambassade, propaganda voor België als gastarbeidersland (Attar). De Turkse staat maakte dan weer veel werk van de arbeidersmigratie en werkte samen met het gastland bij het opstellen van doelgerichte lijsten (Bayar). Maar daarnaast rekruteerden de bedrijven zelf via kettingmigratie, terwijl lucratieve netwerken van handelaars in gastarbeiders zich in het midden van de jaren zestig ontwikkelden (Bayar, 320).

Bouw, hout, metaal en diensten waren de sectoren waarin het tekort aan arbeidskrachten zich in Brussel het sterkst deden gelden en het waren dan ook die bedrijven die een beroep deden op gastarbeiders. Vooral de bouwsector floreerde vanaf de jaren vijftig. Hoge kantoorge-

bouwen werden opgetrokken en door de aanleg van de ring en de wereldtentoonstelling van 1958 wonnen de grond- en graafwerken aan belang. De metrowerken versterkten nadien nog deze tendens. Goedkope buitenlandse arbeiders aantrekken, behoorde tot de strategie van de werknemers en tegen het einde van de jaren zestig maakten de gastarbeiders 20% van de werknemers in de sector uit (Deslé, 1990, 419-421). De diensten in de horecasector waren vooral een zaak van Grieken en Spanjaarden. De schoonmaaksector stelde dan weer talrijke Turkse vrouwen tewerk (Alexiou, 284-285; Bayar, 322). Toen tegen het einde van de "gouden sixties" stakingen losbraken in Brusselse fabrieken (Citroën, Michelin) zag men dat de arbeiderspopulatie daar ook voor 70% uit buitenlandse werknemers bestond (Coenen & Lewin, 49). Zestig van hen werden toen ontslagen. Dat brengt ons bij het precaire statuut dat velen onder hen bezaten. Het vergunningsstelsel was sinds 1936 niet gewijzigd en zij die als "toeristen" of buiten de georganiseerde circuits naar België waren gekomen, waren afhankelijk van regularisatieprocedures (Bayar, 320).

Hun woonsituatie, en vooral die van Turken en Marokkanen, was ronduit inferieur. Naast het feit dat ze elkaar opzochten omwille van het gevoel van vertrouwen en om de eigen identiteit te beschermen, waren het de wetten van de woonmarkt die hen geconcentreerd deden wonen in de armste buurten van Brussel, Schaarbeek, Sint-Joost, Sint-Gillis, Anderlecht en Molenbeek. Uit deze wijken was ondertussen niet enkel de middenklasse maar ook de betere arbeidersklasse naar de perifere gemeenten weggetrokken. Pas in het midden van de jaren vijftig was men in de eerste-gordelgemeenten begonnen met de bouw van sociale woningen. Vreemdelingen hadden daar echter geen toegang toe. Voor de laag gekwalificeerden waren er de oude burgerwoningen die door verschillende gezinnen bewoond werden. De gastarbeiders kwamen in groten getale in die oude wijken, met talrijke krotwoningen, terecht. De eerste generatie zat niet enkel tegenover de werkgevers in een zwakke positie, maar ook tegenover de eigenaars. Sociale verhoudingen gingen dus schuil achter deze woningmarktprocessen en achter de sociale segregatie die er het gevolg van was (Deslé, 1990, 457-481; Kesteloot & De Decker).

De achterstandssituatie op het vlak van de arbeids- en woonmarkt, de onderwijs- en de gezondheidssectoren en ook deze met betrekking tot de politieke participatie kwam, zoals reeds eerder vermeld, vooral in de jaren zeventig op de publieke agenda, toen de gastarbeiders migranten geworden waren. Verschillende onderzoekers uit de menswetenschappen bogen zich van dan af over deze problematiek en gingen vervolgens de integratieprocessen van deze migranten aan grondig onderzoek onderwerpen.

Op de vlucht voor racisme, fascisme en dictatuur

De politieke strijd in de twintigste eeuw heeft in veel grotere mate dan deze van de 19de eeuw, een massaal vluchtelingenprobleem veroorzaakt. Vanaf het laatste decennium van de 19de eeuw ontvluchtten duizenden joden de getto's en pogroms van Polen, Rusland, Tsjechië, Roemenië en Hongarije, om in de Verenigde Staten van Amerika of in West-Europa een nieuw bestaan op te bouwen. Na de Eerste Wereldoorlog nam hun aantal spectaculair toe. Amerika blokkeerde in 1924 echter verdere immigratie zodat meer en meer joden zich (ook) in België vestigden. De ontwrichting van de ambachtsfuncties die ze uitoefenden in het land van herkomst, speelde zeker een rol, maar het was toch vooral het virulente antisemitisme dat hen verdreef uit deze landen waar de nationalistische bewegingen ondertussen heel sterk waren geworden. Het antisemitisme van de nazi's deed in het begin van de jaren dertig weer andere joodse vluchtelingen naar België komen. Een vervijfvoudiging had toen plaats en de joodse gemeenschap in België bestond voortaan voor 90% uit buitenlanders (Schreiber, 1992, 219; Caestecker, 1993B, 113-114). De groep Italianen die vanaf de jaren 1890 uit angst voor repressie naar België waren geëmigreerd, breidde eveneens uit toen Mussolini aan de macht kwam (Morelli, 1992, 196). Ook het Franco-regime veroorzaakte de emigratie van Spanjaarden. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een vluchtelingenstroom uit het Oostblok op gang, onder meer op de vlucht voor het communisme. Brussel ving eveneens *displaced persons* op, waaronder heel wat joodse mensen die aan de exterminatie waren ontsnapt (Caestecker, 1992, 31-32; Vielfont, 273-275). In welke mate de Hongaarse vluchtelingen, na de gewelddadige onderdrukking van de revolutie van 1956, in de hoofdstad belandden, is niet bekend, evenals dit niet geweten is met betrekking tot de Expo-vluchtelingen uit het Oostblok die na 1958 in België verkozen te blijven. Over de groep van Griekse refugiés, die het kolonelsbewind bestreden en in België opgevangen werden, weten we wat meer (Alexiou), terwijl we over de Chileense bannelingen die de putch van Pinochet ontvluchtten en in Brussel een tweede thuis vonden, zelfs grondig ingelicht zijn (Cieters). Naar de Aziatische vluchtelingen moet elk onderzoek nog aangevat worden.

Het onderzoek naar de joodse immigratie is ontegensprekelijk het verst gevorderd. Zo weten we dat de joodse vluchtelingen in Brussel vooral in de kleinschalige artisanale sector terechtkwamen en er de bedrijvigheid verderzetten die ze in het land van herkomst hadden beoefend. In de kleding, de lederwaren en het bont waren ze in Brussel zeer opvallend aanwezig. Sommige artikels waren zelfs exclusief joodse producten. Een tiental grote bedrijven en daarnaast een paar honderd familiale bedrijfjes ontwikkelden zich in de hoofdstad. Hulpkrachten aan heel lage lonen en met

lange werktijden werden ingeschakeld en een netwerk van handelsreizigers, marktkramers en winkeliers zorgde voor de distributie van de producten onder een breed cliënteel. De economische recessie van de jaren dertig ondermijnde echter deze industrietakken. De Brusselse middenstand verzette zich bovendien tegen de joodse concurrentie. Talrijke joodse immigranten verpauperden dan ook in deze periode (Van Doorslaer, 26-28).

Deze joodse vluchtelingen vestigden zich vooral rond de stationswijken, die uitgroeiden tot typische joodse wijken met eigen restaurants, bakkers, slaggers, en synagogen. Het was een heel ander milieu dan dat van de joodse Brusselaars die zich tijdens de 19de eeuw opgewerkt hadden en waartoe ook de financiële top behoorde. De Brusselse geassimileerde joden stonden zelfs sceptisch tegenover deze vrome, nieuwe joden met een heel andere cultuur en mentaliteit. Wel functioneerden er in Brussel een comité dat de hulpbehoevende joodse vluchtelingen ondersteunde. De joodse arbeiders rekenden echter vooral op zichzelf en waren niet enkel actief bij de uitbouw van eigen culturele verenigingen, maar ze waren ook politiek bedrijvig. De joodse linkerszijde organiseerde zich goed in Brussel en bekommerde zich via de deelname aan vakbondsactie om de belangen van de joodse ambachtslieden, zeker toen de crisis toesloeg en tallozen werkloos werden. Zo telde de Brusselse kledingcentrale van de linkse Belgische vakbond tal van joodse arbeiders, waaronder een aantal communistisch geïntereerde (Van Doorslaer, 30-40, 63-70, 91-163).

De groeiende concurrentie op de kleinhandelsmarkt en de toestroom van nieuwe joodse vluchtelingen deed de Belgische regering naar repressieve maatregelen grijpen. Vanaf 1936 werden de leurdere getroffen en twee jaar later konden de vluchtelingen geen lucratieve activiteiten meer uitoefenen. Racistische discriminaties vanwege Duitsland waren geen afdoende reden om het vluchtelingenstatuut te krijgen: joodse vluchtelingen werden in 1939 teruggestuurd naar Duitsland (Caestecker, 1993B, 38-45, 136-189). Joodse communisten waren overigens al in 1933 uitgewezen. Door de razzia's in Brussel kregen honderden revolutionairen en sympathisanten toen een uitwijzingsbevel. De joodse communistische organisaties verdwenen dan ook (Van Doorslaer, 91-115). Voor wat de Antwerpse joodse kolonie betreft, zijn we goed op de hoogte van de wijze waarop deze immigranten tijdens de bezetting opgejaagd werden en naar de exterminatiekampen afgevoerd werden, niet zelden met de hulp van de stedelijke politie (Saerens). In Brussel moet dergelijk onderzoek nog uitgevoerd worden. Maar ook in de hoofdstad overleefde slechts evenzeer een beperkt deel van de immigrantenbevolking de nazi-uitroeiing. De joodse arbeiders die het overleefd hadden en diegenen die na 1945 uit Centraal en Oost-Europa wegtrokken, werden in Brussel tewerkgesteld in de traditionele joodse sectoren. Vooral in de kleding waren er arbeidskrachten nodig. Als we naar de

protesten van de vakbonden luisteren, dan blijkt echter dat hun positie op de arbeidsmarkt nog steeds heel precair was (Vielfont, 277-283).

Het contrast met de gegevens uit de analyse van de Chileense bannelingen uit 1973 is groot. Deze vluchtelingen – veel intellectuelen en politiek actieven uit het linkse partijwezen en de vakbonden – werden bijzonder goed opgevangen. Er ontstonden efficiënt werkende overkoepelende organisaties die op de hulp van de georganiseerde arbeidersbeweging, de kerken en andere humanitaire verenigingen konden rekenen en die voor huisvesting en financiële ondersteuning zorgden. De overheid van haar kant had niet veel tijd nodig om de vluchtelingen een geregulariseerd statuut te verstrekken (Cieters, 83-143). Deze historische studie is ook een van de weinige die de migranten over hun integratieproces zelf aan het woord laat. Zo springt hun permanent terugkeerverlangen sterk in het oog. De taal – het Frans trok deze Spaanssprekenden meer aan dan het Nederlands – maakte dat een belangrijk deel zich in Brussel vestigden. Ze vormden er een kleine, aparte wijk, waar ze een zekere geborgenheid ervoeren, maar die hun integratie volgens sommigen niet echt bevorderde. Dat deed het werkmilieu en de contacten met niet-landgenoten in veel ruimere mate. Het intensief meeleven met wat er in het moederland gebeurde, domineerde echter hun verder leven in Brussel (Cieters, 153-218).

Enkele slotbedenkingen

Bij deze poging om de hoofdlijnen uit het onderzoek naar de Brusselse immigratie van de 19de en 20ste eeuw te halen, is het opgevallen dat er nog tal van blinde vlekken zijn. Zo is het onbegrijpelijk dat de historici de wellicht meest interessante periode uit deze geschiedenis, die van de bloeiperiodes 1890-1910 en 1920-1930 haast onbestudeerd lieten. Ze lichten ons wel in over de wetgeving in die periode (De Meester), maar de migrantengroepen zelf blijven in de schaduw. Maar ook voor wat de andere periodes betreft, blijft onze kennis meestal dispaaraat en oppervlakkig en/of moeten we het stellen met gegevens over bepaalde groepen. Het beeld is ook heterogeen daar waar het de verschillende vluchtelingengroepen betreft. Als we naar de analyses van de sociale groepen kijken, dan blijken de middenklasse en de burgerlijke immigranten het minst in de belangstelling te staan. De aandacht gaat vooral naar de zwaksten in de immigrantensamenleving, waardoor comparatief onderzoek bemoeilijkt wordt.

Sociale mobiliteit is een fenomeen dat weinig aan de orde komt. De cultuur van de groepen krijgt wel belangstelling, maar wordt doorgaans vrij statisch benaderd. Het zicht op de dynamiek ontbreekt in het algemeen trouwens. Maar ook op andere terreinen staat het historisch onderzoek

nog vrij ver van de vraagstelling uit de sociologische analyses. Zo is de studie van het integratieproces weinig gevorderd. Dat de historicus niet dezelfde vragen stelt als de sociologen en antropologen is hoe dan ook beperkend voor de vergelijking in de tijd. Dat geldt trouwens ook voor het waardenonderzoek en voor de discriminatie- en stigmatiseringsprocessen. Onderzoeken naar het terugkeerbeleid van de immigrant ontbreken eveneens.

Deze beperkingen van het Brusselse immigratieonderzoek beletten echter niet om uit de literatuur een aantal interessante vraagstellingen te distilleren. Dat de immigraties in zeer nauwe wisselwerking met de sociaal-economische en sociaal-politieke ontwikkelingen staan, kwam veelvuldig en duidelijk aan het oppervlak. Hoog- en laagconjunctuur beïnvloedden de processen op een fundamentele wijze. De groei van de nationale staat en van de keynesiaanse functies die hij ging uitoefenen, versterkten duidelijk zijn greep op de processen. Economische en vluchtelingenimmigraties hadden totaal andere kenmerken naargelang ze in bloeiperiodes of tijdens recessies plaats hadden. De plaats van de groep in de samenleving bleek al even determinerend te zijn. Wat hadden de joodse bourgeois gemeen met de arme joodse "polaks" in de jaren twintig? Of de Griekse intellectuelen die de kolonels ontvluchtten met de ingeweken Griekse arbeiders uit de jaren vijftig? Weinig of niets. We merkten bovendien dat bepaalde groepen meer autochtoon verzet opwekten dan andere en dat die zelfs het onderwerp van racisme en xenofobie werden.

Door het historische perspectief in het Brusselse immigratieonderzoek te versterken, zouden ook een aantal essentiële vragen beantwoord kunnen worden met betrekking tot de vorming van etnische minderheidsgroepen en tot het ontstaan van problemen en/of virulente antibewegingen. Onder welke voorwaarden hadden die processen in het verleden plaats? Waarom gaven bepaalde immigraties daartoe aanleiding en andere niet? Welke omstandigheden lagen daarvan aan de basis? Een belangrijke maatschappelijke bijdrage tot het immigrantenonderzoek zou op die wijze geleverd kunnen worden (Deslé, 1993, 40-41). Het hier verstrekte overzicht laat zien dat de bestaande literatuur al heel wat interessante aanknopingspunten ten behoeve van dergelijke analyses biedt.

Bibliografie

- A. Alexiou, L'immigration grecque en Belgique, in A. Morelli (dir.), Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours. Brussel, Editions Vie Ouvrière, 1992, 274-289.
- B. Andreas, Marx' Verhaftung und Ausweisung Brüssel Februar-März 1848. Trier, 1978.

- R. Attar, Historique de l'immigration maghrébine en Belgique, in A. Morelli (dir.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 290-310.
- A. Bayar, U aperçu de l'immigration turque, in A. Morelli (dir.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique*. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 311-328.
- F. Caestecker (1992) *Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode*. Brussel, VUBPRESS, 1992.
- F. Caestecker (1993A) *Historici ontdekken migranten. Het Europese en Amerikaanse migrantenonderzoek: sociale geschiedenis met twee snelheden*, in E. Deslé, R. Lesthaeghe, E. Witte (eds.), *Denken over migranten in Europa*. Brussel, VUBPRESS, 1993, 61-82.
- F. Caestecker (1993B) *Ongewenste gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren*. Brussel, VUBPRESS, 1993.
- F. Caestecker (1999) *Migratiecontrole in Europa in de 19de eeuw. Een schets*, in J. Art & L. François (red.), *Docendo Discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo*. Gent, Academia Pers, 1999, I, 241-256.
- F. Caestecker (2001) *De geschiedenis van grensoverschrijdende migraties uit en in Vlaanderen. Weinig grensverleggend*, in J. Vrancken, C. Timmerman, K. Van der Heyden (red.), *Komende generaties. Wat weten we (niet) over allochtonen in Vlaanderen?* Leuven, Acco, 2001, 71-97.
- Y. Cieters, *Chilenen in ballingschap. Het migratieproces, de opvang en de integratie van Chileense ballingen in België (1973-1980)*. Brussel, VUBPRESS, 2002.
- M.-T. Coenen & R. Lewine (red.), *La Belgique et ses immigrés. Les politiques manquées*. Parijs-Brussel, De Boeck, 1997.
- F. Dassetto, *Onderzoek in de sociale wetenschappen over de vreemde bevolkingsgroepen in Franstalig België (1930-1984)*, in A. Martens & F. Moulaert (red.), *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België*. Antwerpen-Amsterdam, De Nederlandsche Boekhandel, 1985, 145-168.
- T. Demeester, *Liaisons dangereuses. De verlokkingen van William Brubakers theorie over nationaliteitswetgeving en nationaal bewustzijn*, in J. Art & L. François (red.), *Docendo discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo*. Gent, Academia Press, 1999, I, 133-156.
- M. De Metsenaere (1988), *Taalmuur=sociale muur? De negentiende eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geodemografische en sociale processen*. *Taal en Sociale Integratie*, 9. Brussel, VUBPRESS, 1988, 7-350.
- M. De Metsenaere (1990) *Thuis in gescheiden werelden. De migratoire en sociale aspecten van verfransing te Brussel in het midden van de 19de eeuw*, in *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XXI, 1990, 1-2, 383-412.

- R. De Peuter, Brussel in de achttiende eeuw. Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad. Brussel, VUBPRESS, 1999.
- A. de Saint-Ferréol, Les proscrits en Belgique ou la Belgique contemporaine vue à travers l'exil. Parijs, 1872 (2 vol.)
- S. De Schaepdrijver, Elites for the capital? Foreign migration to mid-nineteenth-century Brussels. Amsterdam-Leiden, Graduate School of Social Sciences, 1990.
- E. Deslé (1990) Bouwen en wonen te Brussel (1945-1958). De moeizame uitbouw van de keynesiaanse welvaartstaat en de rol van de mediterrane gastarbeiders, in *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XXI, 1990, 1-2, 413-482.
- E. Deslé (1992) De betekenis van (internationale) arbeidsmigraties en van het racisme voor de ontwikkeling van de (nationale) welvaartstaat, in E. Deslé & A. Martens (eds.), *Gezichten van het hedendaags racisme*. Brussel, VUBPRESS, 1992, 219-262.
- E. Deslé (1993) Historici ontdekken migranten. Geschiedenis van de immigratie: enkele kritische bedenkingen bij de groei van een nieuw onderzoeksterrein, in E. Deslé, R. Lesthaeghe, E. Witte (eds.), *Denken over migranten in Europa*. Brussel, VUBPRESS, 1992, 33-60.
- D. De Weerd, De bannelingen van de Commune in België. Weerslag op de arbeidersbeweging, in *Socialistische Standpunten*, 1971, 1, 1-6.
- J.P. Grimmeau, Vagues d'immigration et localisation des étrangers en Belgique, in A. Morelli (dir.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 105-118.
- I. Goddeeris, "Belgique. Terre d'accueil." Perceptie en attractiviteit van België als gastland bij Poolse politieke migranten (1831-1846), in *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XXIX, 1999, 3-4, 261-314.
- H. Hasquin, L'évolution démographique et sociale. Les débuts de la francisation, in J. Stengers, e.a. (dir.), *Bruxelles. Croissance d'une capitale*. Brussel, Fonds Mercator, 1979, 130-145.
- E. Hobsbawm, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century (1914-1991)*. Londen, Michael Joseph, 1994.
- P. Hullebroek, La politique générale d'immigration et la législation, in A. Morelli (dir.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 119-140.
- C. Kesteloot & P. De Decker, Territoria en migraties als geografische factoren van racisme, in E. Deslé & A. Martens (eds.), *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel, VUBPRESS, 1992, 69-108.
- G. Kurgan-Van Hentenryk, Economie et transports, in J. Stengers, e.a. (dir.), *Bruxelles. Croissance d'une capitale*. Brussel, Fonds Mercator, 1979, 216-226.

- J. Laureyssens, Industriële naamloze vennootschappen in België, 1819-1857. Biografische index personen. Leuven-Parijs, Béatrice-Nauwelaerts, 1975, 539-743.
- Y. Leblicq & M. De Metsenaere, La croissance, in J. Stengers, e.a. (dir.), Bruxelles. Croissance d'une capitale. Brussel, Fonds Mercator, 1979, 167-177.
- A. Martens, Vijfentwintig jaar wegwerparbeiders. Het Belgisch immigratiebeleid na 1945. Leuven, Sociologisch onderzoeksinstituut KUL, 1973.
- A. Martens & F. Moulaert (red.), Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België. Antwerpen-Amsterdam, De Nederlandsche Boekhandel, 1985.
- A. Morelli (1982) Les émigrés italiens vus par la presse belge de 1922 à 1945, in J. Pirotte (ed.), Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux au XIXe et XXe siècles, Louvain-la-Neuve, Editions Nauwelaerts, 1982, 43-55.
- A. Morelli (1992) L'immigration italienne en Belgique au XIXe et XXe siècles, in A. Morelli (dir.), Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 195-206.
- L. Saerens, Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944). Lannoo, 2000.
- M.-J. Sanchez, Les Espagnols en Belgique, in A. Morelli (dir.), Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 255-273.
- F. Sartorius (1974) Activités politiques, économiques et sociales des Allemands à Bruxelles, 1842-1850, in Revue Belge d'Histoire Contemporaine, V, 1974, 1-2, 167-180.
- F. Sartorius (1992A) Les Français en Belgique, in A. Morelli (dir.), Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours. Brussel, 1992, 141-160.
- F. Sartorius (1992B) Les Allemands en Belgique, in A. Morelli (dir.), Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique des origines à nos jours. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 173-194.
- F. Sartorius & J.L. De Paepe, Les communards en exil. Etat de la proscription communaliste à Bruxelles et dans ses faubourgs, 1871-1880, in Cahiers Bruxellois, XV-XVI, 1970-1971, 1-2, 25-79, annexes.
- P. Scholliers, An Essay of the history of the Internationalisation and Representation of Brussels, 1800-2000, in E. Witte & A. Mares (red.), Negentien keer Brussel. Brusselse Thema's-Brussels Themes, 7, Brussel, VUBPRESS, 2001, 497-515.
- J.-Ph. Schreiber (1992) L'immigration juive en Belgique: du Moyen-Age à nos jours, in A. Morelli (dir.), Histoire des étrangers et de l'immigra-

- tion en Belgique de la préhistoire à nos jours. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 207-232.
- J.-Ph. Schreiber (1996) L'immigration juive en Belgique du Moyen-Age à la première guerre mondiale. Brussel, Editions de l'ULB, 1996.
- J. Stengers (1978) Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècles. Brussel, Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, 1978.
- J. Stengers (1992) L'immigration de 1830 à 1914: données chiffrées, in A. Morelli (dir.), Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours. Brussel, Vie Ouvrière, 1992, 91-104.
- E. Stols, Emigratie en immigratie in historisch perspectief, in A. Martens & F. Moulaert (red.), Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België. Antwerpen-Amsterdam, Nederlandsche Boekhandel, 1985, 123-144.
- L. Vandersteene & P. Schiepers, Natievorming, nationalisme en vreemdelingen. Beeldvorming rond vreemdelingen en Belgen in de Kamerdiscussies over de eerste Belgische vreemdelingenwet, in Revue Belge d'Histoire Contemporaine, XXV, 1994-1995, 1-2, 31-78.
- R. Van Doorslaer, Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België (1925-1940). Gent, Amsab, 1995.
- P. Vielfont, Ook zij kwamen uit het Oosten. Case-studie omtrent de komst en de opvang van naoorlogse vluchtelingen in Sint-Joost-ten-Node, 1944-1951, in E. Witte en A. Mares (red.), Twintig jaar onderzoek naar Brussel. Brusselse Thema's-Brussels Themes, 6. Brussel, VUBPRESS, 1998, 271-286.
- E. Witte (1977), De Belgische radicalen: brugfiguren in de democratische beweging (1830-1847), in Tijdschrift voor Geschiedenis, 1977, 1, 11-45.
- E. Witte (1979) Vie politique, in J. Stengers e.a. (dir.), Bruxelles. Croissance d'une capitale. Brussel, Fonds Mercator, 1979, 167-187.
- E. Witte (1983) Une Flandre appauvrie (19e siècle), in E. Witte (red.), Histoire de la Flandre des origines à nos jours. Brussel, La Renaissance du Livre, 1983, 181-246.
- E. Witte (1989) The Formation of a Centre in Belgium. The Role of Brussels in the Formative Stage of the Belgian State (1830-1840), in European History Quarterly, 19, 1989, 4, 435-468.
- E. Witte (1993) Migranten en immigranten als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek, in E. Deslé, R. Lesthaeghe, E. Witte (eds.), Denken over migranten in Europa. Brussel, VUBPRESS, 1993, 7-32.
- E. Witte & M. De Metsenaere, The Flemings in Brussels, in M. Engman, F. Carter, A. Hepburn, C. Pooley (eds.), Ethnic Identity in Urban Europe. Comparative Studies on Governments and non-dominant ethnic Groups in Europe, 1850-1940. Dartmouth, New York University Press, 1991.

Eva Schandevyl

Het Brusselse vakbondswezen en de migranten/allochtonen: discours en syndicale structuren sinds de jaren 1970-80

1. Inleiding: context en problematisering

1.1 Historische context

Sedert de jaren 1980 wordt de Belgische vakbeweging in toenemende mate met twee uitdagingen geconfronteerd: regionale verdeeldheid binnen de nationale grenzen enerzijds en toename van extreem-rechts als reactie op de maatschappelijke aanwezigheid van migranten en allochtonen anderzijds. De min of meer duidelijk etnische component in beide gegevens en die men ook terugvindt in de syndicale context van andere West-Europese landen, is een factor die de eenheid in de collectieve identiteit van de vakbeweging steeds meer onder druk zet. Traditioneel wordt (of eerder werd) die collectieve identiteit in de eerste plaats geschraagd door de idee van één gemeenschappelijke arbeidersklasse. Daarnaast wordt zij natuurlijk ook bepaald door factoren als de politieke of ideologische situering van de verschillende vakbonden in een verzuilde maatschappij als de Belgische, met het socialisme als belangrijkste waarde voor het ABVV en het christelijke element bij het ACV. En reeds vóór de Eerste Wereldoorlog is bovendien gebleken dat nationale identiteiten evenzeer een belangrijke rol spelen in de collectieve opstellingen van Europese vakbonden. Dit bleek onder andere uit hun praktische betrokkenheid bij de opbouw van de nationale welvaartsstaten, vooral dan in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog¹. Zo werden vakbonden

¹ P. Pasture, Introduction: Squaring the Circle? Trade Unions Torn between Class Solidarity and Regional and Cultural Identities in Western Europe. In: J. Wets (red.), *Cultural Diversity in Trade Unions. A Challenge to Class Identity?*. Aldershot, Ashgate, 2000, pp. 1-3. Ik wens E. Witte en A. Detant te bedanken voor de praktische hulp en kritische opmerkingen bij de totstandkoming van dit artikel. Mijn dank gaat ook naar het ACV-Brussel voor de toegankelijkheid der bronnen en de bereidwilligheid der getuigen; bij het ABVV-Brussel was de beschikbare informatie echter gering.

belangrijke producenten van identiteit in de natiestaat; terwijl ze zich verbaal, in verschillende mate, engageerden t.o.v. de internationale solidariteit van alle arbeiders, bleef vanaf het begin het dominante referentiekader hoe dan ook de nationale staat en context². Zowel de sterke opkomst van regionale identiteiten in heel Europa, als de groeipieken van extreem-rechts, lijken (telkens) plaats te vinden in situaties van grote economische divergenties of veranderingen. De Belgische staatshervorming en in het verlengde daarvan de regionale herstructureringen binnen het nationale vakbondswezen sinds het einde van de jaren 1970, volgden op een steeds breder wordende socio-economische kloof tussen Vlaanderen en Wallonië. Het Renardisme – een radicale proteststroming binnen het Waalse ABVV – dat in de nasleep van de stakingen rond de eenheidswet van 1961 aan belang gewonnen had, maakte die divergentie tussen beide landsgedeelten voor het eerst in alle scherpste duidelijk; toch bleven voorlopig de socialistische vakbond en haar nationale leiding onvoorwaardelijke voorstanders van een verregaande interregionale solidariteit. Naast de groeiende regionale diversiteit gingen echter ook migranten de Belgische vakbeweging steeds meer confronteren met de problematiek van de eigen identiteit: ten eerste omdat migranten – als een uitdaging voor de plaatselijke arbeidersklasse en haar structuren – met hun komst ook hun eigen normen en levenswijzen mee importeren naar het onthaalland, en ten tweede omdat hun aanwezigheid binnen de vakbeweging vragen oproept omtrent de eigen vakbondswaarden en -idealen, zoals gelijkheid en internationalisme³. Hun ideologie van solidariteit indachtig, zou de vakbonden moeten plaatsen in het centrum van de strijd tegen racisme op de werkvloer en in de maatschappij in het algemeen. Binnen de *nationale arbeidersklasse* én daarbuiten werd door velen evenwel met negatieve gevoelens gereageerd op de komst en aanwezigheid van deze *gastarbeiders* en hun families in het ‘eigen’ land. Deze ‘tweedeling op etnische gronden binnen de arbeidersklasse’, zoals dit is omschreven, weerspiegelde zich in de houding en het beleid van de arbeidsorganisaties ten aanzien van de immigratie van hoofdzakelijk ongeschoolde arbeidskrachten⁴.

De meeste auteurs gaan ervan uit dat vakbonden in hun relatie met migratie en migranten, met een viertal categorieën van dilemma’s geconfronteerd werden of worden⁵. En impliciet draaien die allemaal rond de

2. A. Detant, Nationals and ‘others’ in the quest for solidarity? Belgian trade unions’ attitudes towards the immigrant issue. Paper presented at the Communities Conference, Trinity and All Saint’s College, Leeds, 18-20 september 2003, p. 2.

3. P. Pasture, Introduction: Squaring the Circle?, pp. 4-8.

4. K. Pittomvils, Het ABVV, internationale arbeidsmigraties en ‘gastarbeiders’ in de periode 1960-1974: internationalisme versus nationale verdediging. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 27, nrs. 3-4, 1997, p. 432; A. Detant, Nationals and ‘others’, p. 3.

verhouding tussen de algemeen-sociale versus de specifiek-nationale belangen. Het eerste dilemma heeft betrekking op de manier waarop de vakbonden moesten reageren op die internationale migraties van gastarbeiders uit de 'perifere regio's van het kapitalisme' naar de zogenaamde 'welvaartstaten in het centrum': moesten zij daar tegenin gaan of moesten zij met regeringen en werkgevers meewerken aan die migraties en/of onder welke omstandigheden moesten zij dat doen? Ten tweede was er de vraag of migranten, eenmaal in het onthaalland gearriveerd, als een onderdeel gezien moesten worden van de 'eigen' arbeidersklasse en burgergemeenschap, met ook gelijke rechten; of moesten zij, als tijdelijke krachten, geheel of gedeeltelijk buitengesloten worden van die socio-politieke rechten en in het bijzonder van vakbondslidmaatschap? In derde instantie was er de kwestie of de vakbonden, indien zij migranten als mogelijke leden beschouwden, ook hun belangen als die van 'gewone' werknemers moesten gaan verdedigen; of moesten vakbonden een specifiek beleid en specifieke structuren voor migranten ontwikkelen – hen een 'voorkeursbehandeling' geven, met het risico de nationale werknemers dan tegen de borst te stuiten? Moest er dus gekozen worden voor eenheid of voor diversiteit; voor internationalisme of voor pluralisme? En moesten die specifieke structuren voor migranten dan leiden tot (enkel) een individuele hulpverlening of, veel breder, tot de organisatie en op termijn de mobilisatie van een gemeenschappelijk arbeidersfront? Een laatste en vierde dilemma heeft tenslotte betrekking op de vraag of de antiracistische strijd al dan niet geïntegreerd moe(s)t worden in de algemene sociale strijd: moe(s)t daarbij het multiculturele model worden aanvaard of moe(s)t men zich vooral concentreren op een versterking van de democratie tegen extreem-rechts⁶?

Zowel het ABVV als het ACV hebben met betrekking tot deze vragen een brede waaier aan strategieën en antwoorden ontwikkeld. Die varieerden naargelang de opeenvolgende migratiegolven. In een eerste stadium verzetten de vakbonden zich tegen migratie, maar in een latere periode, als ze gingen inzien dat migranten zich permanent in België vestigden, zouden ze hun belangen gaan verdedigen. Tussen deze twee uitersten vond een langdurige evolutie van bijna vijftig jaar plaats⁷. Een eerste stap

⁵ Zie onder andere: J. Roosblad, *Vakbonden en immigranten in Nederland (1960-1977)*. Amsterdam, Aksant, 2002, pp. 1-8 en J. Roosblad, *Trade Union Policies Regarding Immigration and Immigrant Workers in the Netherlands (1960-95)*. In: J. Wets (red.), *Cultural Diversity*, pp. 169-190; P. Pasture, *Introduction*, pp. 8-15; S. Castles, G. Kosack, *Immigrant workers and class structure in Europe*. Oxford, University Press, 1973; A. Detant, *Nationals and 'others'*, p. 6; K. Pittomvils, *Het ABVV*, p. 433.

⁶ A. Detant, *Nationals and 'others'*, p. 6; P. Pasture, *Introduction*, pp. 8-9.

⁷ P. Pasture, *Introduction*, p. 9. Zie ook: M.-T. Coenen (red.), *Les syndicats et les immigrés. Du rejet à l'intégration*, s.l., EVO-CARHOP-FEC, 1990.

in dit proces was die naar een regulatie en medecontrole over de migratie. Dit gebeurde o.a. door de aanwezigheid en de betrokkenheid van het ABVV en het ACV in de in 1948 opgerichte Driedledige Commissie voor de Vreemde Arbeidskracht, in 1965 vervangen door een Adviserende Raad voor de Immigratie⁸. In de oorspronkelijke Driedledige Commissie zouden de vakbonden, ten zelfde titel als het Belgisch patronaat en de bevoegde minister van Arbeid, vorm geven aan een economisch beleid ten gunste van de nationale welvaartstaat, waarin de migranten na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke schakel vormden. Buitenlandse arbeiders werden een (louter) instrument in het bouwwerk van de nationale economie; dat zij ook mensen waren met eigen verwachtingen en ambities, daar stond men eigenlijk niet bij stil – ook in de vakbonden niet⁹. Het ABVV en het ACV aanvaardden dus zowel het nationale raamwerk als de kapitalistische logica: *vreemde* arbeiders konden – als een reserveleger waar het kapitalisme altijd moet over kunnen beschikken – aanvaard worden voor ‘gedevaloriseerde’ jobs (de mijnen bijvoorbeeld) waar de Belgische arbeiders hun neus voor ophaalden, doch steeds onder de voorwaarde dat de *nationale* arbeiders er geen schade door zouden ondervinden. Het is slechts vanaf de jaren 1960 dat men discreet erkende dat aan migranten, indien zij dan toch besloten om definitief in België te blijven, naast opgelegde plichten ook gelijke rechten zouden moeten toegekend worden¹⁰. Ondertussen was migratie echter ook een rol gaan spelen in een welbepaald demografisch beleid, in respons op het beruchte Sauvy-rapport. Sauvy was een Fransman die in 1962 en in opdracht van de Waalse Economische Raad, een grootscheepse demografische studie had verricht naar de Belgische bevolking. Zijn opzienbarende conclusie dat de Waalse bevolking langzaam aan het verouderen was, zou niet in dovemansoren vallen bij de toenmalige regering Lefèvre-Spaak: het zou er vanaf nu op aankomen migranten niet enkel te doen produceren, maar hen er ook toe

⁸. Zie onder andere: A. Verbrugghe, *De Driedledige Commissie voor de Vreemde Arbeidskracht. Studie van een overlegstructuur*. Leuven, KUL, onuitgegeven licentieverhandeling, 1974.

⁹. E. Deslé, Brussel 1968-1995: de politieke constructie van een migrantenprobleem. Een inleiding. In: E. Deslé (red.), *Migrantenpolitiek in Brussel. Brusselse Thema's 4*. Brussel, VUBPRESS, 1997, pp. 10-11; E. Deslé, De betekenis van (internationale) arbeidsmigraties en van het racisme voor de ontwikkeling van de (nationale) welvaartstaat. In: E. Deslé, A. Martens (red.), *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel, VUBPRESS, 1992, pp. 219-262; E. Deslé, Racism and the 'Foreign Labour System': An Exploration of Their Mutual Relationship Based on the Experience of Belgium in the Immediate Post-War Period. In: M. Van der Linden, J. Lucassen (red.), *Racism and the Labour Market: Historical Studies*. Berne, Peter Lang AG, European Academic Publishers, 1995, pp. 537-561.

¹⁰. A. Detant, Nationals and 'others', p. 7. Zie ook: A. Martens, *25 jaar wegwerparbeiders. Het Belgisch Immigratiebeleid na 1945*. Wilsele, Pencoprint, 1973.

aanzetten zich te reproduceren. In dat kader werd familiehereniging voor migranten een valabele politieke optie¹¹.

De komst naar België van vrouwen en kinderen van migranten vanaf de jaren 1960-70, zou een echte breuk betekenen in de geschiedenis van de migratie, die nu niet meer enkel en uitsluitend op arbeid was afgestemd. De individuele immigratie had (voorlopig) trouwens plaats gemaakt voor een van staatswege georganiseerde, 'geïstitutionaliseerde' immigratie die vooral toegespitst was op de mediterrane landen. Naar aanleiding van die migraties werden bilaterale verdragen afgesloten, die aan de buitenlandse arbeiders zekere voordelen toekenden m.b.t. arbeids- en verblijfsvergunningen en sociale zekerheid. Op die manier werd in de zomer van 1964 voor het eerst ook een beroep gedaan op Turkse en Marokkaanse arbeidskrachten: voor het merendeel ongeletterde mensen afkomstig uit rurale gebieden. Vooraf was in Marokko de brochure verspreid '*Vivre et travailler en Belgique*', waarin de Maghrebijnen werden uitgenodigd om bij ons te komen werken, liefst vergezeld van hun gezin. Er werden hoge lonen en comfortabele levensomstandigheden beloofd. Wervingsbureaus werden opgezet in verschillende Noord-Afrikaanse steden en het Belgisch consulaat en de ambassade ter plekke voerden grootse publiciteitscampagnes¹². Tussen 1961 en 1970 migreerden er zo'n 260.000 buitenlanders naar België en de Marokkanen vertegenwoordigden daarin veruit het grootste aandeel. Het bilaterale akkoord tussen België en Marokko dateert van 17 december 1964, nu meer dan zestig jaar geleden. Dit akkoord verleende dus een collectief kader aan tienduizenden migratietrajecten, waarvan men lange tijd gedacht heeft dat het om louter individuele beslissingen en persoonlijke keuzes ging. Men besepte niet altijd – ook de vakbonden niet – dat etniciteit een instrumentale functie had in de nationale ideologie: het was een strategisch middel voor het patronaat én de overheid om economische (of demografische) belangen na te streven¹³.

De verslechterende economische toestand begin jaren 1970 en de toenemende werkloosheid, zette de Belgische overheid ertoe aan om in 1974 een migratiestop uit te vaardigen. Beide vakbonden schaarden zich achter deze maatregel. In feite waren ze zich sinds de recessie van 1966-67 al gaan verzetten tegen de bestaande praktijken van 'spontane' immigratie

11. M.-T. Coenen, R. Lewin (red.), *La Belgique et ses immigrés. Les politiques manquées*. Bruxelles, De Boeck Université, 1997, p. 23.

12. R. Attar, De geschiedenis van de Maghrebijnse immigratie in België. In: A. Morelli (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*. Leuven, Kritak, 1993, pp. 301-303.

13. A. Morelli, L'Histoire des migrants et l'Histoire. In: N. Ouali (red.), *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine en Belgique*. Louvain-la-Neuve, Bruylant, 2004, p. 15; M.-T. Coenen, R. Lewin (red.), *La Belgique et ses immigrés*, p. 23; A. Detant, Nationals and 'others', p. 7-9.

op basis van toeristenvisums. Gelijktijdig met de migratiestop zou de aandacht verschuiven van de controle over arbeidsmigraties naar de integratie van vreemdelingen in de nationale gemeenschap¹⁴. De vakbonden verzetten zich tegen nieuwe buitenlandse arbeidskrachten, maar wat de reeds aanwezige gastarbeiders betrof was men van oordeel dat, gezien hun (geleverde) bijdrage tot de economische welvaart van het land, de toekenning van bepaalde sociale, politieke en culturele rechten niet meer dan 'eerlijk' was. Eind jaren 1960, begin jaren 1970 vielen de vakbonden dus uit hun 'fordistische' rol en namen ze een verschillende houding aan tegenover migraties en migranten. Er kwam een nieuwe discursieve strategie, waarin gerefereerd werd naar de historische rol van de vakbonden in de strijd voor democratische rechten en socio-economische zekerheid; de strijd tegen discriminatie werd voorgesteld als 'een exponent van de algemene strijd voor de emancipatie van de arbeidersklasse'¹⁵. Zelden echter ging dit vertoog ook gepaard met concrete acties: de eisen voor gelijke rechten en gelijke behandeling bleven vooral mooiklinkende woorden; er was een grote discrepantie tussen het (externe) discours en de (interne) praktijk – voor zover discours en praktijk überhaupt tegenover, of volledig los van elkaar geplaatst *kunnen* worden. Want natuurlijk zijn die praktijk en structuren ook gewoon een onderdeel van het discours. En maakt het discours op haar beurt deel uit van de praktijk. In ieder geval, er was sprake van een gebrek aan concrete acties en dit had voor een stuk te maken met de verzwakte positie van het vakbondswezen zelf¹⁶.

De crisis van de werkgelegenheid ging immers gepaard met een crisis van de vakbonden. Deze bevonden zich niet in de mogelijkheid om adequaat te reageren tegen de neoliberale aanvallen op de sociale staat en tegen het 'welvaartschauvinisme' dat gepaard ging met de slechte economische toestand¹⁷. Het ABVV en het ACV reageerden vooral defensief op de sociale inleveringen die van de werknemers geëist werden. In een dergelijke sociale context kwamen racisme op de werkvloer en hoge werkloosheidscijfers bij migranten, slechts over als secundaire aangelegenheden¹⁸. Toch veranderde er diezelfde jaren wel degelijk het een en ander wat betreft migrantenrechten en dit voor een stuk zelfs onder impuls van de vakbonden. Vanaf 1971 werd voor de verkiesbaarheid, bij de sociale verkiezingen, het onderscheid tussen Belgen en niet-Belgen volledig opgeheven. Vijf jaar later – parallel met de migratiestop – vond er een groot-

¹⁴. A. Detant, Nationals and 'others', p.11.

¹⁵. *ibidem*, p. 11.

¹⁶. K. Pittomvils, Het ABVV, pp. 439-440, 463-466; A. Detant, Nationals and 'others', pp. 8-9, 11-12.

¹⁷. A. Detant, Nationals and 'others', p. 12.

¹⁸. *ibidem*, p. 12.

scheepse regularisatie plaats van clandestiene arbeiders, na een grote solidariteitsactie die gedragen werd door het Brusselse ABVV. Enkele jaren later werd in 1981 eindelijk de wet op het racisme gestemd (een initiatief dat reeds van 1966 dateerde). En naast de kwestie van de verblijfszekerheid, hadden de mobilisatiecampagnes van verscheidene sociale bewegingen omtrent migrantenrechten zich vanaf het einde van de jaren 1960 tenslotte ook rond het thema van de politieke rechten voor migranten ontwikkeld. Een gemeenschappelijke bijeenkomst van ABVV- en ACV-afgevaardigden in 1971 te Luik was afgesloten met een communiqué waarin stemrecht voor migranten werd geëist. Het was zeker niet de eerste keer dat dit publiekelijk ter sprake kwam, maar dit is wel het eerste schriftelijke spoor dat er van dergelijke acties is overgebleven. Het thema migrantenstemrecht werd later zelfs opgenomen in de regeringsverklaring van Martens I. In de loop van de daaropvolgende jaren echter zouden de posities hierover in bijna alle partijen veranderen: van een lauw akkoord over stemrecht voor alle migranten, evolueerde hun standpunt over het algemeen naar een expliciete tegenkanting. Bovendien zou met de regeringswissel van 1981 en de komst van de liberalen in de regering, het principe van toekenning van stemrecht na individuele naturalisatie de voorkeur krijgen. De verwerving van nationaliteit kreeg hiermee de voorrang op die van burgerschap door het uitbrengen van een stem.

Migratie zou vanaf dan een centraal politiek thema worden, dit is vanaf het ogenblik waarop de aanwezigheid van migranten van een arbeidsmarktprobleem tot een probleem van nationale identiteit en cohesie was geëvolueerd¹⁹.

1.2 Brussel jaren 1980, de politieke constructie van het migrantenprobleem; België jaren 1990, een versnipperd integratiebeleid

De regeringswissel van 1981 gebeurde tegen een achtergrond van spanningen tussen voorstanders van (politieke) migrantenrechten – vakbon-

¹⁹ A. Rea, *Mouvements sociaux, partis et intégration*. In: M.-T. Coenen, R. Lewin (red.), *La Belgique et ses immigrés*, pp. 49-55; A. Detant, *Nationals and 'others'*, p. 2; Federatie van Marokkaanse Democratische Organisaties (FMDO), papieren S. Abdeslam, doos 'sensibilisering', nota ACV-Dienst Migrerende Werknemers, Stemrecht voor migranten op niveau van de gemeente, 1988. Zie hierover ook: D. Jacobs, *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)*. Gent, Academia Press, 1998; P. Magnette, M. Alaluf, S.E. Francesco Corrias, *De l'étranger au citoyen: construire la citoyenneté européenne*. Bruxelles, De Boeck, 1997. Zie ook: E. Deslé, R. Lesthaeghe, E. Witte (red.), *Denken over migranten in Europa*, Brussel, VUBPRESS, 1993.

den, studenten, intellectuelen en enkele individuele politici (maar niet zo veel migranten zélf) – en een reeks Brusselse rechtse politici, die van ‘het migrantenprobleem’ een thema maakten in de aanloop tot de gemeenteraadsverkiezingen. Het probleem werd daarbij gesitueerd op het vlak van de onveiligheid en de geografische concentratie van migranten in zogenaamde moeilijke wijken. Trendsetter was de FDF-er R. Nols die met zijn ‘*Appel aux immigrés*’ het startschot gaf voor een reeks campagnes waarin migranten als verantwoordelijken voor de crisis werden aangewezen. Deze burgemeester van Schaarbeek was als eerste, tegen de wet in, inschrijvingen beginnen weigeren van migranten in zijn gemeente. Later hanteerden ook andere partijen dit ‘tolerantiedrempeldiscours’ en zowel in enkele lokale secties van de PRL en de PVV, als in rechtse partijen zoals het *Vlaams Blok*, de *Union démocratique pour le respect du travail* en de *Parti des Forces Nouvelles*, gingen stemmen op voor een terugkeer van migranten naar hun vaderland²⁰.

Het is in die context, van een welbepaald rechts of zelfs extreem-rechts middenstandsliberalisme, dat in 1984 de geruchtmakende migrantenwet van PRL minister van Justitie J. Gol het licht zou zien. Dit was het allereerste nationale beleidsinitiatief met betrekking tot niet enkel meer ‘immigratie’, maar nu ook ‘integratie’ – in zijn huidige connotatie dé nieuwe term van de jaren 1980. De aanvankelijke plannen van Gol combineerden op vrij dubbelzinnige wijze maatregelen ter versoepeling van de voorwaarden voor het bekomen van de Belgische naturalisatie – zogenaamde integratiemaatregelen – met maatregelen ter bevordering van de terugkeer van langdurig werkloze migranten naar hun vaderland – via de zogenaamde ‘oprotpremie’²¹. De regeling zou bovendien de mogelijkheid officialiseren tot weigering door de gemeentes, onder bepaalde voorwaarden, van inschrijvingen in de bevolkingsregisters. Er is opgemerkt dat de invoering van het beruchte artikel 18bis in de wet op de vreemdelingen, een combinatie realiseerde van de nationale met de Brusselse lokale ‘crisispolitiek’; het toonde aan hoezeer de centrale regeringspolitiek door het ondergeschikte gemeentelijk niveau bepaald kon worden²². De vakbonden zouden zich tijdens manifestaties en in hun publicaties heftig verzetten tegen het terugkeerstelsel en de afremming van de gezinshereniging die in het ontwerp besloten lagen. Meer bepaald voor het ABVV maakte de antiracistische strijd integraal deel uit van de strijd tegen de verrechtsing onder de regering Martens-Gol. Een deel van de publieke opinie was en bleef de mening toegedaan dat de migrantenkwestie een specifiek Brus-

²⁰. A. Rea, *Mouvements sociaux*, pp. 56-58.

²¹. A. Rea, *Mouvements sociaux*, pp. 59-61.

²². A. Meynen, *Afsluiting en insluiting. Facetten van lokale migrantenpolitiek in Brussel*. In: E. Deslé (red.), *Migrantenpolitiek in Brussel*, p. 37.

sels probleem was, maar op 28 juni 1984 werd de (bijgewerkte) wet-Gol dan toch gestemd... in de hoop de bestaande xenofobische atmosfeer te milderen. Nols bleef nog tot ver in de jaren 1980 in sterke mate de termen van het politiek debat over migratie bepalen. Maar vanaf 1988 zou de politisering van migratie zich geografisch gezien naar Vlaanderen verplaatsen²³.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in oktober dat jaar behaalde het Vlaams Blok bijna 18% van de stemmen in Antwerpen. Migranten 'werden' zodanig niet enkel meer een Brussels, maar nu ook een Vlaams probleem. Het rooms-rode federaal regeerakkoord van mei 1988 had erin voorzien om het migrantenbeleid te coördineren op het niveau van de Gemeenschappen, de Gewesten en de lokale besturen. Naar voorbeeld van wat er in Brussel reeds op kleine schaal bestond, was er bovendien afgesproken om een nationale Commissaris voor de migrantenpolitiek in het leven te roepen. De uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen zou alles in een stroomversnelling brengen. Een maand na de verkiezingen werd er een interministerieel comité voor de migrantenpolitiek opgericht en werd er een Koninklijk Commissaris voor het Migrantenbeleid benoemd. Het Koninklijk Commissariaat zou in haar vijfjarig bestaan drie rapporten opstellen, waarin een lange reeks maatregelen werden voorgesteld, onder andere de fel becommentarieerde inrichting van een Hoge Raad voor Moslims. Slechts enkele van die voorstellen zouden later, zonder al te veel overtuiging, worden uitgevoerd. Het concept van integratie zoals dat door het Koninklijk Commissariaat verdedigd werd – ergens tussen assimilatie en de ontwikkeling van een pluri-etnische samenleving – kon de goedkeuring wegdragen van beide vakbonden; wel bleven het ACV en het ABVV, onder andere tijdens een gezamenlijke persmededeling in juni 1990, de laksheid van de overheid aanklagen wat betreft de nieuwe migratiestromen²⁴. In de rapporten van het Koninklijk Commissariaat is de invloed merkbaar van de gelijke-kansengedachte, kenmerkend voor het zogenaamde opbouwwerk van de jaren 1970-80 dat (toen) vooral in Vlaanderen te situeren was: 'kringen van sociale werkers die zich, in afwezigheid van het beleid, waren gaan bezighouden met de belangenverdediging van gastarbeiders en hun families, en met het opzetten van de nodige onthaalstructuren'²⁵. Deze laatste konden vanaf het midden van de jaren 1970 gedeeltelijk op staatsgelden terugvallen en zouden ten gevolge daarvan een meer professioneel karakter krijgen. Zelforganisatie bij de socio-cul-

²³. A. Rea, *Mouvements sociaux*, pp. 61-63; E. Deslé, *Brussel 1968-1995*, pp. 15-16. Zie ook: A. Rea (red.), *Immigration et racisme en Europe*. Bruxelles, Editions Complexes, 1998.

²⁴. A. Rea, *Mouvements sociaux*, pp. 63-65; R. Dresse, *L'action des syndicats*. In: M.-T. Coenen, R. Lewin (red.), *La Belgique et ses immigrés*, pp. 180-181.

²⁵. E. Deslé, *Brussel 1968-1995*, p. 12.

turele instellingen en (migranten)verenigingen, zou trouwens één van de grote pijlers blijven van het Vlaamse integratiebeleid. Stemrecht was in de rapporten van het Koninklijk Commissariaat niet aan de orde, maar de idee van terugkeer naar het moederland werd er wél op ondubbelzinnige wijze in verworpen²⁶.

De integratiebenadering van het Koninklijk Commissariaat zou de officiële referentie terzake worden... wat niet wegneemt dat er verschillende opvattingen over bestonden in Franstalig en in Nederlandstalig België. A. Rea haalde hieromtrent het volgende, veelzeggende voorbeeld aan: spreekt men in Franstalig België over '*immigrés*', dan spreekt men in het huidige Vlaanderen, liever dan 'migranten', over 'allochtonen'; betekent dit impliciet dat deze laatsten nooit echt helemaal 'Vlaming' zullen (kunnen) worden, dan wordt hen in ieder geval wel een eigen culturele niche toegekend. Bij de Franstaligen echter kunnen, meer zelfs *moeten*, de migranten en hun nakomelingen op termijn gewoon 'Belg' worden – los van de vraag welke precieze lading die ene Belgische identiteit nu juist (nog) zou moeten dekken. Een tweede voorbeeld met betrekking tot de verschillende benadering tussen Noord en Zuid, was het ontstaan van hevige discussies over de te geven benaming van wat in 1993 uiteindelijk het Centrum voor Gelijke Kansen en Racismebestrijding – de opvolger van het Koninklijk Commissariaat – zou worden, toen bleek dat men aan Franstalige zijde absoluut niets wilde weten van de formulering 'etnische minderheid', zoals die langs Vlaamse kant verdedigd werd²⁷. Deze verschillen tussen de Latijnse visie (assimilatie) en de Angelsaksische (verscheidenheid), worden in Brussel constant met elkaar geconfronteerd. Er is terecht opgemerkt dat er in Brussel dan ook geen sprake is van één, maar van 'een veelheid aan migrantenbeleidjes': er zijn de initiatieven van de Vlaamse Gemeenschap in Brussel, die vooral te situeren zijn rond de gemeenschapscentra en gericht zijn op de versterking van de Vlaamse aanwezigheid in de hoofdstad; er zijn ook de initiatieven van de Franstalige Gemeenschap, met hun klemtoon op de (autonomie van de) Brusselse gemeentes; er is het (hoofdzakelijk Franstalig) beleid van het Brussels Gewest dat – buiten de materies van huisvesting en tewerkstelling – eigenlijk geen bevoegdheden heeft inzake migrantenpolitiek; er is het beleid van de Gemeenschapscommissies; bovendien ook dat van de gemeentes, met hun legendarisch slechte financiële toestand; en tot slot nog eens dat van de federale regering. Met de communautarisering van

²⁶. *ibidem*, pp. 12-13; A. Rea, *Mouvements sociaux*, pp. 64-66; K. Vandenbrande, Het Brussels migrantenbeleid bestaat niet. De ingewikkelde structuur van de Vlaamse initiatieven binnen het Brussels migrantenbeleid. In: E. Deslé (red.), *Migrantenpolitiek in Brussel*, pp. 166-167.

²⁷. A. Rea, *Mouvements sociaux*, pp. 66-67.

België werd immers ook een deel van het migrantenbeleid – tenminste wat betreft de culturele en persoonsgebonden zaken – in stukjes gesneden en (zo) losgekoppeld van de tewerkstellingspolitiek, waardoor het migrantenprobleem steeds meer in culturele termen – als een ‘moslimprobleem’ – gesteld zou worden²⁸. E. Deslé merkte op dat ‘de ogenschijnlijke eenvoud van de ‘oplossing’, van het officieel geproclameerde einddoel van het totale migrantenbeleid’ – de integratie – ‘in schril contrast’ staat met ‘de complexiteit van de problematieken’: want deze draaien niet enkel om het toewerpen van een halt aan extreem-rechts, maar ze hebben *ook* betrekking op het toenemend islamitisch fundamentalisme en, niet in het minst, op de hoge werkloosheidscijfers – vooral dan in Brussel²⁹.

De aanzet tot een echt Brussels migrantenbeleid met hulp van de federale overheid, kwam er eigenlijk maar met de zogenaamde migrantenrellen van mei 1991 in Vorst³⁰. Deze versnelden de inwerkingtreding van het onder impuls van het Koninklijk Commissariaat opgerichte Fonds Picqué, waarin het gemeentelijk niveau een beslissende institutionele schakel vormde. Omdat dit laatste echter tot een verwarring van bevoegdheden leidde, werd dit fonds in 1995 reeds op vraag van de Vlamingen opgedoekt. Naast het Fonds Picqué werd ook een federaal Impulsfonds voor het Migrantengedrag opgericht. E. Deslé stelde vast dat men in de federale en Vlaamse initiatieven vooral over ‘(kans)armoede’ spreekt, terwijl Picqué het had over ‘*exclusion totale*’; en het equivalent van een ‘beleid van gelijke kansen’ was in Brussel ‘*une politique d’insertion sociale*’. Zou in Vlaanderen de echte inzet van het migrantengedrag de bedreiging zijn geweest die uitging van de electorale opgang van het Vlaams Blok, dan was dit in Brussel het herwinnen van de controle over opstandige migrantengedrag. Met de terminologie van ‘integratie’ en ‘multiculturele samenleving’, zou de Vlaamse overheid vooral de potentiële kiezers van het Vlaams Blok willen geruststellen; met haar ‘*insertion sociale*’ en met de klemtoon op ‘*cohabitation*’, richt de Brusselse overheid zich dan weer voornamelijk tot de (migrantengedrag)jongeren, die ze ervan wil overtuigen dat er wel degelijk aan hen gedacht wordt³¹. Het enigszins tegenstrijdige ‘uitsluitingsschema’ – een breuk met het klassieke patroons/arbeiders-klassenschema – is

28. K. Vandenbrande, Het Brussels migrantengedrag, pp. 154-158; A. Detant, Nationals and ‘others’, pp. 12-13; J. Blommaert, J. Verschueren, The Belgian migrant debate. In: *New Community*, jg. 20, nr. 2, 1994, pp. 227-251.

29. E. Deslé, Brussel 1968-1995, p. 8.

30. België werd toen opgeschrikt door de eerste zogenaamde migrantengedrag: groepjes allochtone jongeren kwamen in Vorst op straat en raakten slaags met de orde- en politiediensten. De confrontatie duurde verschillende dagen en heel het gebeuren werd door de politieke oppositie geïnterpreteerd als een bewijs van het failliet van het migrantengedrag van het Koninklijk Commissariaat en van de regering Martens in het algemeen.

31. E. Deslé, Brussel 1968-1995, pp. 19-20.

karakteriserend voor de Brusselse, stedelijke migrantenpolitiek: het benadert migranten als ‘een sociale *out-groep*’ die het verdient om geïntegreerd te worden, maar tegelijk zet het ertoe aan om het migrantenprobleem te beschouwen als (slechts een) onderdeel van een nieuwe ‘achterstellingsproblematiek’. De verzwakking van de klassentegenstellingen en de evolutie van de definitie van ‘de migrant’, van een arbeider naar een etnisch gedefinieerde persoon (met politieke rechten), heeft hoe dan ook voor gevolg dat – buiten de strijd tegen het racisme om – de specifieke *socio-economische* eisen en verwachtingen van migranten minder duidelijk door de politieke partijen en zelfs door de vakbonden gedragen worden. Arbeid was nochtans de belangrijkste reden geweest voor de komst van gastarbeiders, eigenlijk de enige reden voor hun aanwezigheid in het ont-haalland. Die correlatie arbeid-migrant lijkt voor de tweede of derde generatie migranten/allochtonen echter in een fundamenteel verschillende verhouding – gelet op de werkloosheid – te functioneren³². Het syndicaal discours bood daar niet altijd de meest pertinente antwoorden op.

1.3 De syndicale problematiek

Meestal immers volgden de vakbonden gewoon het overigens weinig originele discours van de brede antiracistische beweging. De thema's van ‘mensenrechten’ of ‘democratie’ werden doorgaans enkel aangevuld met een dun laagje formeel-abstrakte syndicale retoriek, in de trant van ‘klas-sensolidariteit’, en de gelijkschakeling van racisme en extreem-rechts met de aanvallen van het patronaat op ‘de zwakke schakel van de arbeiders-klasse’. Ongewild werden migranten op deze manier voorgesteld als weer-loze slachtoffers van het mondiale kapitalisme, die zich ten aanzien van de Belgische arbeiders in een eenzijdige positie bevonden van vragende partij; met hun (al te) specifieke migranteneisen, konden zij daar zélf

³². A. Meynen, Afsluiting en insluiting, p. 142; N. Ouali, *Emploi: de la discrimination à l'égalité de traitement?*. In: M.-T. Coenen, R. Lewin (red.), *La Belgique et ses immigrés*, pp. 147-148. Het dient gezegd dat ik in deze tekst slechts sporadisch de specifieke thematiek migranten/allochtonen, arbeidsmarkt en discriminatie zal aansnijden. Voor meer informatie hierover verwijs ik onder andere naar de geschriften van A. Rea en N. Ouali. Zie bijvoorbeeld ook: N. Ouali, A. Rea, *De inschakeling in de arbeidsmarkt van jongeren van vreemde afkomst / L'insertion professionnelle des jeunes d'origine étrangère*. Iris, Brussel, 1994; N. Ouali, A. Rea, *Insertion, discrimination et exclusion: cursus scolaires et trajectoires d'insertion professionnelle de jeunes Bruxellois*. Université Libre de Bruxelles, Centre de sociologie et d'économie régionales/Point d'appui Travail, Emploi, Formation, Bruxelles, 1995; J. Wrench, A. Rea, N. Ouali (red.), *Migrants, ethnic minorities and the labour market: integration and exclusion in Europe*. New York, St. Martin's Press, 1999.

immers niets voor tegenover bieden³³. Maar ook *het gebrek aan* door-dachte en doeltreffende acties met betrekking tot migranten en hun plaats op de arbeidsmarkt of betreffende de verbetering of verdediging van de maatschappelijke positie van (vreemde) arbeiders in de Belgische maatschappij in het algemeen, maakten deel uit van de houding en de politieke opties van de vakbonden. Dit geldt natuurlijk ook voor een periode als de jaren 1960, waarin het immigratiebeleid (maar al te vaak) uitsluitend als een patronale arbeidsmarkt- en differentiatiestrategie wordt voorgesteld. De realiteit is dat het ABVV en het ACV belangrijke protagonisten geweest zijn in het (niet) definiëren van een migratiepolitiek en het (niet) formuleren van integratievoorstellen³⁴.

In deze tekst wil ik de initiatieven met betrekking tot migratie en buitenlandse arbeiders vanwege het ABVV en het ACV te Brussel bestuderen. Ik zal proberen een antwoord te geven op onder andere de volgende vragen: (hoe) hebben deze afdelingen de laatste twintig jaar geprobeerd om de integratie van migranten en hun nakomelingen te bevorderen? In welke mate hielden de vakbonden (in het bijzonder de socialistische) vast aan het principe van de internationale solidariteit? Hoe hebben ze (daarnaast) ook de nationale maatstaf als een factor van identificatie en van differentiatie aanvaard? Welke concrete en/of specifieke initiatieven kwamen er tot stand voor migranten? En waar lag in dit alles de specificiteit van Brussel? Het ABVV verleent traditioneel veel autonomie aan haar Centrales, terwijl de christelijke vakbond vanuit het ACW sterker gecentraliseerd is, zich doorgaans minder doctrinair profileert en zich – wellicht meer nog dan de socialistische vakbond – onder invloed van de toenemende institutionalisering van de arbeidsconflicten, is gaan toeleggen op de individuele dienstverlening; welnu, hoe kwamen die typische eigenschappen tot uiting in het hoofdstedelijke multiculturele kader? Hoe stonden deze Brusselse afdelingen tegenover de nationale leiding van hun vakbond in het algemeen en met betrekking tot de migrantenproblematiek in het bijzonder, en dit in een context van federalisering en interne structuurhervormingen? Hoe zijn beide vakbonden in de loop van de jaren 1980-90 omgegaan met de processen van interne differentiatie en ‘verdeling van de solidariteit’? Heeft het afbrokkelen van de Belgische eenheidsstaat de kracht van het identiteitsdiscours en de processen van uitsluiting en racisme doen toenemen? Of was de erkenning van diversiteit – de aanwezigheid van migranten en het bestaan van verschillende regio’s – juist een antwoord op de dreiging van extreem-rechts?³⁵

³³. E. Deslé, Brussel 1968-1995, p. 16.

³⁴. K. Pittomvils, Het ABVV, p. 432; A. Detant, Nationals and ‘others’, p. 3.

³⁵. Zie ook: P. Pasture, Introduction, pp. 14-15.

Ik zal deze aspecten in de loop van de volgende bladzijden belichten en start daarbij bij het begin van de jaren 1980. Deze sloten een periode af die gekenmerkt was geweest door de organisatie van migrantenstructuren in de vakbeweging en de zoektocht naar steun voor hun stemrecht. Er was daarbij een schuchtere toenadering geweest tussen de twee vakbonden, wat betreft dus *een zekere* erkenning van de culturele identiteit en eigenheid van migranten. In de loop van de jaren 1980-90 werd *het begin* van een gezamenlijke evolutie merkbaar van de vakbondswerking met betrekking tot migranten van het interprofessioneel, lokaal of federaal niveau, naar dat van de bedrijven. Dit ging gepaard met een heroriëntering van de klemtoon die nu kwam te liggen op de strijd tegen het racisme, eerder dan op integratie³⁶. Waar het ABVV zich echter in het aanwijzen van de redenen voor de opgang van extreem-rechts concentreerde op een kritiek van het neoliberalisme, sprak het ACV vooral over de groeiende kloof tussen basis en politieke elite, en over het belang van sociale netwerken en bewegingen in de ontwikkeling van 'een gevoel van gemeenschap en participatie', en de opbouw van 'een tolerante en multiculturele samenleving'. In het syndicaal discours van de jaren 1990 werd antiracisme voorgesteld als een onderdeel van de strijd voor de (sociale) emancipatie en participatie van *alle* arbeiders. Ook de notie van 'gelijke rechten, gelijke kansen' voor *iedereen* paste in dit vertoog; te veel aandacht voor *specifieke* migrantenproblemen was immers een politiek moeilijk verkoopbaar item, zo bleek meermaals bij de eigen basis. Specifieke maatregelen voor migranten maakten in die strategie dus deel uit van het discreter en algemener discours rond 'sociale uitsluiting'. Op ideologisch vlak verwierpen de vakbonden iedere vorm van racisme, intolerantie en xenofobie, doch deze waren wel degelijk aanwezig in de eigen rangen en belemmerden de mogelijkheden tot nieuwe en concrete acties³⁷. Uitzonderingen hierop vormen de gezamenlijke vakbondsverklaringen in 1994 over de onverenigbaarheid van lidmaatschap van extreem-rechtse of racistische groeperingen met kandidaatstelling voor de sociale verkiezingen: dit leidde tot de daadwerkelijke uitsluiting van bepaalde leden. Ook de verenigde vakbondsacties dienen vermeld met betrekking tot de collectieve arbeidsovereenkomst no. 38 van 1983 inzake selectie en aanwerving op de arbeidsmarkt, en haar aanpassing met een nieuw artikel waarbij ieder onderscheid op basis van 'ras, kleur, afkomst en nationale of etnische oorsprong' veroordeeld werd³⁸.

³⁶. A. Martens, Trade Union Policies towards Immigrants: The Case of Belgium (1944-97). In: J. Wets (red.), *Cultural Diversity*, pp. 157-161.

³⁷. A. Detant, Nationals and 'others', pp. 11-12, 15-17.

³⁸. N. Ouali, *Emploi*, p. 156.

2. Het ABVV: eenheid of diversiteit?

Aanvankelijk was er bij het ABVV dus sprake van een gebrek aan 'kritische analyse van de immigratie als een patronale arbeidsmarkt- en verdeelstrategie'³⁹. Tot in de jaren 1960-70 was de opvatting van het tijdelijk verblijf van gastarbeiders overleefd gebleven, want die liet toe hun culturele en sociale eisen evenals de problemen met betrekking tot hun levensomstandigheden te negeren of te minimaliseren; zo viel ook de feitelijke discriminatie, door het verschil tussen een autochtone en een allochtone arbeidsmarkt, niet op. De reformistische houding terzake van de socialistische vakbond tot in de jaren 1960-70, had voor een groot stuk (nog) te maken met de naoorlogse erfenis van verzoening en sociaal overleg. Maar K. Pittomvils merkte op dat het een en ander ook te maken had met de eigen, typische vakbondsstructuur van het ABVV, en de sterke rol daarin van de Beroepscentrales die vrij onafhankelijk kunnen functioneren t.o.v. de confederatie; dit kan wel eens leiden tot een moeizame doorstroming tussen de sectoriele eisen van de Centrales en het algemene eisenpakket, zoals dat op interprofessioneel niveau wordt opgesteld. Dat versterkt 'de kloof tussen de bredere maatschappelijke visie die door de vakbond werd vooropgesteld en haar praktijk'⁴⁰. In die context brengt bovengenoemde auteur trouwens de talrijke mislukte pogingen in herinnering van het Nationaal Bureau om midden de jaren 1960 met de Centrales een vergadering te organiseren rond de gastarbeidersproblematiek. Deze stond pas vanaf 1966 op de agenda van het Nationaal Bureau⁴¹. De laattijdige interesse van het ABVV voor vreemde arbeiders heeft tenslotte ook te maken met het feit dat pas midden de jaren 1960 de massieve immigratie *die* industriële sectoren bereikte, waar het ABVV traditioneel het sterkst was ingeplant⁴².

2.1 Situering

Rond het midden van de jaren 1960 werd er op nationaal niveau van het ABVV gestart met een Dienst voor Gastarbeiders/Service des Travailleurs Migrants. Deze was eigenlijk een aangepaste en meer uitgebreide versie van de interprofessionele dienst voor buitenlandse militanten die in 1948

³⁹. K. Pittomvils, Het ABVV, p. 448.

⁴⁰. *ibidem*, p. 448.

⁴¹. *ibidem*, p. 448.

⁴². M. Poncelet, *Analyse des attitudes syndicales envers le phénomène de l'immigration en Belgique (FGTB – CSC)*, Luik, onuitgegeven licentieverhandeling, 1983, p. 107.

was opgericht, maar nooit echt (goed) gefunctioneerd had. De *nieuwe* Dienst voor Gastarbeiders zou een persdienst gaan verzorgen; deze leverde echter maar zeer moeizaam werk af: de socialistische vakbond slaagde er met haar vijftal kranten per trimester lang niet in om het ACV te evenaren, dat acht kranten drukte, in verschillende talen en op maandelijks basis. In het ABVV gaf enkel Brussel sinds het midden van de jaren 1960 regelmatig meertalige brochures uit. De Nationale Dienst voor Gastarbeiders hield zich vooral bezig met administratieve taken. De dienst voor sociale en juridische bijstand in het bijzonder was zeer actief. Deze boog zich over problemen met betrekking tot arbeidsvergunningen, kinderbijslag, beroepsziekten, pensioenen, vluchtelingenstatuten, visums, uitwijzingen en verblijven, internationale conventies of familiale transportkosten... Naast de Dienst voor Gastarbeiders richtte het ABVV in 1969-70 ook nog een Nationale Adviserende Commissie voor de Immigratie op, die was samengesteld uit vertegenwoordigers van de Centrales en van de verschillende regio's. Zoals de naam het zegt, was dit een (louter) adviesorgaan dat 'de problemen betreffende gastarbeiders' moest onderzoeken ten behoeve van de verschillende vakbondsinstanties. Deze commissie kende een zeer onproductief bestaan⁴³.

De late en/of inefficiënte aandacht voor migranten vanwege de nationale leiding, weerhield enkele regionale afdelingen er niet van om, onder invloed van de nieuwe migratiestromen in de jaren 1960, terzake op eigen houtje een aantal initiatieven te nemen. De afdeling Brussel-Halle-Vilvoorde speelde hier echt een voortrekkersrol. Onder secretaris René De Schutter, ULB-econoom en gewezen adviseur van André Renard, zou daar vanaf 1966 meer aandacht komen voor migranten en ook voor het belang van politieke en theoretische vakbondsvorming in het algemeen. Toen de 'intellectueel' De Schutter – die uit de studiedienst van het ABVV kwam – wellicht omwille van zijn antireformistische en autoritaire standpunten er in 1977 niet (meer) in slaagde om de meerderheid van het uitvoerend comité mee te krijgen, trok hij zich terug uit zijn functie. De Schutter werd opgevolgd door de meer gematigde Henri Carpentier – uit de sector van de grote winkels – als voorzitter (vanaf 1978) en later als secretaris (vanaf 1980) van het ABVV-Brussel. Carpentier was ook algemeen secretaris van het BBTK, de bond van bedienden⁴⁴. Deze laatste werd op zijn beurt in 1989 opgevolgd door het duo Anne-Marie Appelmans (secretaris) en

⁴³. K. Pittomvils, Het ABVV, pp. 456-458; *Lire l'immigration. Immigration et syndicats nationaux 4*, Bruxelles, Comité de liaison des centres de formation immigrée de l'agglomération de Bruxelles, s.d., pp. 9-12.

⁴⁴. Zie: R. De Schutter, *10 ans de textes à l'intérieur du syndicat. Sélection de textes de la régionale FGTB de Bruxelles-Hal-Vilvorde de fin 1966 à mi-1977*, Bruxelles, Contradictions, 1978, pp. 3-8.

Albert Faust (voorzitter), waarmee de lijn verder werd gezet van radicaal syndicalisme en antiracisme; en ook van het ongenoegen over de federalisering van de vakbond, het nefaste 'primaat van de politiek over de economie', zoals dit regionaliseringsproces door de Brusselse leiding meermaals bestempeld werd. Dit Brusselse radicalisme is toe te schrijven aan verschillende factoren. Een daarvan heeft te maken met het ontbreken van een mijn- en zware metaalsector in de hoofdstad. En het is nu juist in die sectoren dat de grote, beleidsbepalende Arbeiderscentrales te vinden zijn die, samen met enkele 'sterke' gewesten zoals Luik, Charleroi en Antwerpen, het zwaarst doorwegen in het ABVV en daarom ook meer te vinden zijn voor overleg dan voor contestatie en stakingen. Brussel daarentegen wordt traditioneel gekenmerkt door meer diverse, kleinere groepjes en sectoren (zoals de bedienden), met minder gewicht aan de onderhandelingsstafel. Deze 'arbeidersaristocratie' is vooral te situeren in de openbare diensten en de vervoersector. Daarenboven wordt de Brusselse arbeidsmarkt gekenmerkt door het grote aantal pendelaars die wel in Brussel werken maar er niet wonen en daarom syndicaal moeilijk te bereiken zijn. Tenslotte was er de aanwezigheid in Brussel van een aantal markante linkse persoonlijkheden, zoals De Schutter in de jaren 1960-70 en (ex-communist) Faust in de jaren 1980-90, een hevige militant inzake stemrecht voor migranten⁴⁵. Reeds in de jaren 1960 *probeerde* men in het ABVV-Brussel om, verder dan een loutere dienstverlening aan migranten (door migranten van Spaanse, Portugese of Chileense afkomst), een bredere strategie ingang te doen vinden ten einde de eisen (o.a. stemrecht) en algemene problemen omtrent migranten (beter) te (h)erkennen. Samenwerking met andere solidariteitsverenigingen voor of van migranten maakte daar deel van uit. De Brusselse afdeling legde over het algemeen trouwens andere klemtonen dan het Nationaal Bureau of dan de grote Centrales van het ABVV, die Brussel over het algemeen niet zo goed gezind waren. De Schutter en zijn militanten waren in 1969 bijvoorbeeld een briefkaartenactie gestart tegen een voorstel van de socialistische minister van Arbeid Louis Major, waardoor werkloze gastarbeiders zouden worden uitgewezen. En tijdens de beruchte Michelin-staking te Zuun een jaar later koos Brussel partij voor de stakers – voor het merendeel migranten – en dit tegen de houding en de standpunten in van de Algemene Centrale en de syndicale delegatie. Ook de herhaaldelijke steunverlening van Brusselse ABVV-militanten aan stakende mijnwerkers in Limburg – waaron-

⁴⁵. J. Puissant, Un fil rouge des origines à aujourd'hui. In: *Fil rouge d'un siècle de syndicalisme FGTB à Bruxelles*, La Fonderie, 3, 1998, pp. 12-14; D. Luyten, Les syndicalistes socialistes bruxellois pendant l'Entre-deux-guerres, centre d'un "syndicalisme de combat"? In: *Fil rouge d'un siècle*, pp. 54-56; G. Vanderhulst, Des responsables syndicaux, socialistes et bruxellois témoignent. In: *Fil rouge d'un siècle*, pp. 78-79.

der veel militanten van Griekse en Turkse oorsprong, die hun eigen 'nationale zetels' te Brussel hadden – leidde regelmatig tot conflicten⁴⁶. De Turkse gemeenschap in België was overigens van in het begin veel sterker en op eigen krachten georganiseerd dan bijvoorbeeld de Marokkaanse. Daarom wellicht dat de nood aan een adviserende, beschermende arbeidersorganisatie zich bij de Turken in beperktere mate deed gevoelen en dat zij misschien minder snel hun weg zochten naar de christelijke en de socialistische vakbond.

De verschillende gewestelijke afdelingen van het ABVV met hun eigen migrantencommissies – die dus naast de nationale Dienst voor Gastarbeiders bestonden – legden in feite allemaal andere klemtonen. Brussel was in 1967 begonnen met zogenaamde zitdagen, waarbij aan migranten advies en informatie werd verleend in hun eigen taal. In Limburg waren er gelijkaardige activiteiten⁴⁷. In 1977 zou de Nationale Dienst voor Gastarbeiders plaatsmaken voor een verdere decentralisatie van de 'migrantenpolitiek' naar het niveau van de interprofessionele gewestelijke structuren. Deze decentralisatie – die door de nationale leiding stevast verkocht werd met het argument dat 'de binding met de basis moest versterkt' worden – betekende echter niet dat die gewestelijke migrantencommissies automatisch ook meer middelen en autonomie verwierven. De feitelijke controlefunctie en sterk bepalende stem van de grote Beroepscentrales bleef immers aanwezig: omwille van hun gehechtheid aan het concept van een *universele* internationale arbeiderssolidariteit, bleven zij over het algemeen gekant tegen elke *specifieke* migrantenbenadering. Het is maar in de loop van de jaren 1980 dat de sector immigratie/migranten van het ABVV, conform de beslissingen die daarover genomen waren op het statutair congres van 1982 in een context van grondige institutionele vernieuwing, zou worden geherstructureerd: er werden een reeks aparte 'groepen' opgericht – 'jongeren', 'vrouwen', 'werklozen' én 'migranten' – van wie men 'de specifieke belangen, promotie en integratie' zou verdedigen. Deze specifieke groepen hadden evenwel enkel een adviserende functie; A. Bastenier en P. Targosz gaan zelfs zo ver te zeggen dat ze 'een bijna marginaal bestaan' leidden binnen de vakbond en de drie Intergewestelijken⁴⁸.

De drie Intergewestelijken Vlaanderen, Wallonië en Brussel waren op het buitengewoon nationaal congres van 27 mei 1978 opgericht en werden vanaf 1982 in de statuten opgenomen; zo was de vakbond, vier jaar na de splitsing van de BSP, officieel 'gefederaliseerd' (doch niet gesplitst). Men

⁴⁶. J. Puissant, *Un fil rouge*, p. 12; K. Pittomvils, *Het ABVV*, pp. 442.

⁴⁷. K. Pittomvils, *Het ABVV*, p. 457.

⁴⁸. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales et l'immigration en Europe*, Louvain-la-Neuve, Academia-Erasme, 1991 (Sybidi Papers 11), pp. 65-66.

hoopte dat de vakbond, door het volgen van de federale logica, zwaarder kon gaan wegen op institutioneel vlak; de Intergewestelijken kregen immers bevoegdheden toegewezen die overeenkwamen met die van de drie Gewesten. Vier jaar later besloot de Waalse Intergewestelijke om een Commission Wallonne des Travailleurs Immigrés op te richten, waarin de Centrales én de gewestelijke afdelingen een stem hadden⁴⁹. Aan Vlaamse en vooral aan Brusselse zijde verliep de aanpassing aan de nieuwe structuren een stuk moeizamer.

Centraal daarin was de evolutie naar de beslissing van het Nationaal Comité om in 1989 de Intergewestelijke Brussel op te splitsen in één afdeling Brussel en één afdeling Halle-Vilvoorde-Liedekerke. Tot dan kwam de Intergewestelijke Brussel overeen met de gewestelijke afdeling Brussel-Halle-Vilvoorde-Liedekerke. Maar sinds 1978 was er dubbelzinnigheid en regelmatig verwarring ontstaan omtrent het toebehoren van Halle-Vilvoorde-Liedekerke tot de Brusselse, dan wel tot de Vlaamse Intergewestelijke. Al die tijd was de goede verstandhouding tussen de Brusselse en de Vlaamse Intergewestelijke ver te zoeken: het bureau van de Brusselse Intergewestelijke beschuldigde de Vlaamse collega's ervan het 'Vlaamse politiek concept' van (uiteindelijke) fusie tussen Gemeenschap en Gewest te willen transponeren naar de vakbondsrealiteit: dit kwam tot uiting in de 'waangedachte' van de Vlaamse Intergewestelijke over haar bevoegdheid over de Nederlandstalige Brusselaars. De spanningen bleken ook uit de misnoegdheid van Brussel over haar plaats in de syndicale pers en de talrijke problemen inzake financiering van de Intergewestelijken. De Brusselse Intergewestelijke was ervan overtuigd dat het standpunt van de Vlaamse Intergewestelijke met betrekking tot al die aangelegenheden, zwaar doorwoog binnen het Nationaal Bureau van het ABVV; de gevoerde politiek die erin bestond om de ontwikkeling van een volwaardige Brusselse Intergewestelijke opzettelijk te fnuiken, was daar het beste voorbeeld van. Binnen het Nationaal Comité was in 1989 bovendien besloten om de verkiezing van de Brusselse secretaris aan een ratificatie door het Nationaal Bureau te onderwerpen, terwijl de kosten van diezelfde secretaris – in tegenstelling tot wat gold voor de andere Intergewestelijken – vanaf dan niet meer mochten gedragen worden door het budget van het Nationaal Bureau. Die maatregel betekende dus een financieel verlies voor de Brusselse Intergewestelijke. Uit protest hiertegen hadden de Brusselaars het nationaal congres van 30 september 1989 verlaten⁵⁰. Om uit de 'financiële wurggreep' door het ABVV-Nationaal te

⁴⁹. Interrégionale Wallonne de la FGTB, Congrès Statutaire, 3-12-1986, pp. 19-30; Interrégionale de Bruxelles-Hal-Vilvorde-Liedekerke, Congrès Régional de Bruxelles, Rapport Institutionnel, 8-12-1985, p. 1.

⁵⁰. ABVV-Brussel, Statutair Kongres, 5-11-1993, pp. 2-8.

ontsnappen, wendde de Brusselse Intergewestelijke zich meer dan eens tot de gewestelijke Beroepscentrales. Het moet gezegd dat de Brusselse Intergewestelijke, eenmaal van haar perifere arm geamputeerd, de facto niet veel meer betekende dan (opnieuw) een gewestelijke afdeling – dit is een verzameling van gewestelijke Beroepscentrales – weliswaar mét een speciaal statuut en mét een paar extra bevoegdheden, waaronder migranten. De nieuwe structuur had voor gevolg dat het gewicht van Brussel (140.000 leden in 1998), nu afgescheiden van de industriële zone Halle-Vilvoorde-Liedekerke die naar Vlaanderen ging, nogmaals verminderde binnen het ABVV. Dit gold overigens ook voor die Beroepscentrales die wél nog bleven functioneren volgens het intergewestelijke model (dus mét Halle-Vilvoorde-Liedekerke), zoals bijvoorbeeld het BBTK waarvan de charismatische A. Faust de leider was⁵¹.

2.2 Socio-economische solidariteit te Brussel

Reeds op het congres van de Brusselse Intergewestelijke van 1985 werd duidelijk dat men op een andere golflengte zat dan de nationale leiding. Dit bleek om te beginnen uit de pleidooien voor een meer zelfgerichte benadering van de socio-economische problematiek te Brussel, in plaats van het ‘eeuwige communautair getouwtrek’ van de nationale beleidsmakers. Centrum-rechtse politici o.a. werden geviseerd, die voorrang gaven aan de multinationals en het bankwezen ten koste van de industriële sector, dé belangrijke werkgever voor migranten in de regio van en rond Brussel; zodoende werd, in een context van crisis en werkloosheid in de primaire arbeidsmarkt, de ‘positieve integratie’ van migranten – de eerste slachtoffers van die crisis – danig bemoeilijkt. Naast onvrede over de heerschappij van de ‘rechtse lakeien van de centrale staat’ (met name R. Nols), was er ook teleurstelling over de houding van (socialistisch) Wallonië, dat Brussel als (de belichaming van een) ‘volwaardige arbeidersklasse’ weigerde te erkennen. In de loop van de volgende jaren zou het ABVV-Brussel blijven pleiten voor een behandeling van haar Intergewestelijke op gelijke voet en met dezelfde middelen als die van de twee andere regio’s van het land⁵². Groot belang werd gehecht aan het behoud van de eenheid van alle werkers en aan de traditionele waarden van klassensolidariteit (hier opgevat als een streven naar het verdwijnen van ieder sociaal onderscheid tussen Belgische en vreemde arbeiders) en verbondenheid tussen werken-

⁵¹. *ibidem*, p. 10.

⁵². Interrégionale de Bruxelles-Hal-Vilvorde-Liedekerke, Congrès Régional de Bruxelles, Le contexte politique, 8-12-1985, pp. 3-13.

den en werkzoekenden; aan internationalisme (hier verdedigd als het zoeken naar andersoortige relaties tussen Noord en Zuid); aan emancipatie van de arbeiders (hiermee werd de integratie van migranten bedoeld); van gelijkheid en diversiteit... in de strijd tegen marginalisatie. Xenofobie en antisyndicalisme werden voorgesteld als onderdeel van eenzelfde vertoog en strategie van de rechterzijde in haar aanvallen op de georganiseerde arbeidersbeweging en op 'de zwakste fracties van de Belgische en vreemde arbeiders' – de ongeschoolden en werklozen⁵³.

Op het volgende statutair congres in 1989, van wat nu de Intergewestelijke Brussel was, treffen we voor het eerst een activiteitenverslag aan van de Gastarbeiderskommissie Brussel-Halle-Vilvoorde (GAK). Deze zou rond 1980 zijn opgericht en was samengesteld uit vakbondsmilitanten en anderen die met deze materie waren begaan. Deze GAK onderstreepte om te beginnen het blijvende belang van een sociale permanentie en onthaal op maat van de gastarbeiders, door informatiedagen en drukwerk in hun eigen taal. Daar bleek vrij veel volk op af te komen. Daarnaast moest men de strijd blijven voeren – en dit werd allemaal onder één noemer vermeld – 'tegen racisme, voor gelijke rechten en een betere integratie en bewustwording' (van migranten), o.a door middel van vormingsactiviteiten. Deze werden sinds 1986 georganiseerd en besteedden ook aandacht aan de geschiedenis van de immigratie in België⁵⁴. Omdat dat een bevoegdheid was van de nationale leiding, werkte de GAK geen standpunten uit inzake internationale politiek. Ze mocht (of wilde) ook geen ontmoetingsplaats worden voor migranten per nationaliteit, om te vermijden dat de landen van herkomst greep konden (blijven) uitoefenen op hun burgers in het buitenland. Het ABVV wenste geen andere internationale relaties dan diegene eigen aan vakbonden. Wat tenslotte de initiatieven betrof naar migrantenjongeren toe, die werden bij voorkeur overgelaten aan de afdeling ABVV-Jongeren... Kortom, 'de' migrant werd hier (nog) hoofdzakelijk in socio-economische termen bekeken; vrijwel geen aandacht ging naar zijn culturele waarden⁵⁵. En oogde het geheel nogal mager, dan was het besef van de eigen tekortkomingen wel degelijk aanwezig: "*la Régionale (...) semble être incapable de développer une véritable action à l'égard des travailleurs immigrés*"⁵⁶. Men was er zich van bewust dat "*het ABVV (...) een grote inspanning (zal) moeten leveren om vanaf het begin de werknemers afkomstig uit andere landen (...) te onthalen en begeleiden, om ervoor te zorgen dat ze onze organisatie leren kennen en te vermijden dat ze aan om het even welke prijs en om het even welke voorwaarden werken en daar-*

53. *ibidem*, *Vivre dans les communes bruxelloises*, pp. 5-8.

54. Interrégionale de Bruxelles-Hal-Vilvorde, Congrès du 23-9-1989, pp. 44-46.

55. Intergewestelijke ABVV-Brussel, Congrès van 8/9-11-1990, p. 46.

56. Interrégionale de Bruxelles-Hal-Vilvorde-Liedekerke, Congrès du 23-9-1989, p. 63.

door onze sociale verworvenheden in het gedrang brengen"⁵⁷. Maar tegelijk stelde men zich de vraag of de (potentiële) ondersteuning van de specifieke problemen van de migranten zélf eigenlijk wel tot de taak behoorde van de vakbond, en of dat niet beter werd overgelaten aan de bestaande progressieve migrantenorganisaties, waarmee evenwel een nauwere samenwerking in het vooruitzicht werd gesteld⁵⁸. Binnen de vakbond bleef men zich dus continu de vraag stellen – zonder daar ooit een antwoord op te vinden – of ‘de’ arbeidersstrijd en ‘de’ migrantenstrijd wel *moesten* of *konden* samenvallen: het gelijkheids- en solidariteitsdiscours indachtig, kon men niet anders dan opkomen voor migranten, maar de facto gebeurde er weinig op dit vlak; tegelijk wilde men ook het voordeel behouden van de rekruteringsvijvers die de bestaande progressieve migrantenorganisaties voor de vakbond betekenden.

In 1990, nauwelijks een jaar later, volgde weer een nieuw congres – ditmaal een oriëntatiecongres – tijdens hetwelk de verkiezing werd bevestigd van A.-M. Appelmans en A. Faust in hun nieuwe functies. Appelmans maakte al deel uit van de Adviesraad Migranten bij het ABVV-Nationaal en werd later ook voorzitter van de Commissie Economie en Werkgelegenheid in het ABVV-Brussel. Faust was bovendien voorzitter van de Gastarbeiderskommissie van het ABVV-Brussel, waarvan in 1997 – vrij laat dus – de benaming veranderd werd in Migrantenkommissie⁵⁹. Ook tijdens het congres van 1990 bleek duidelijk hoezeer de Brusselse leiding en een reeks Centrales met tegenzin de federale logica gevolgd waren: het in 1989 politiek voltooid Brussels Gewest had weliswaar meer bevoegdheden gekregen op socio-economisch gebied, maar de begrotingsmiddelen waren vanaf dan ook sterk afhankelijk geworden van het inkomen van de Brusselse bevolking, en dat daalde steeds meer... De ‘strijd tegen sociale uitsluiting’ was ondertussen de nieuwe prioriteit geworden van de vakbond. Wat de stellingnamen betrof in verband met het migrantenbeleid, deze bleven voor het ABVV-Brussel in eerste instantie bepaald door het nationaal statutair congres van 5, 6 en 7 december 1986, dat volledig was gewijd aan de gastarbeidersproblematiek⁶⁰. Was het ABVV voordien, in het verlengde van de solidariteitsbanden die als gevolg van het antifascisme ontstaan waren, bijna eenzijdig gericht geweest op de Spaanse immigratie in België, dan stond vanaf nu de Turkse en Marokkaanse gemeenschap centraal. In die zin volgde de vakbond dan *toch* de ‘politieke definitie’ van migranten. Dit was enigszins contradictoir want één van de

⁵⁷. *ibidem*, p. 46.

⁵⁸. *ibidem*, p. 63.

⁵⁹. ABVV-Brussel, Statutair Congres, 5-11-1993, p. 13; ABVV-Brussel, Statutair Congres, 20-9-1997, pp. 15-17; ABVV-Brussel, Statutair Congres, 9-6-2001, pp. 7-8.

⁶⁰. Intergewestelijke ABVV-Brussel, Congres van 8/9-11-1990, pp. 4-9, 12-13, 42-46.

klassieke argumenten door de vakbond aangehaald om zich *niet* met de migrantenproblematiek in te laten en die geworteld was in de illusie dat vakbonden zich buiten de politiek moesten en konden houden, was de bewering dat migratie (sinds de migratiestop) een politiek en geen syndicaal thema was.

In november 1984 had het Nationaal Bureau een nieuwe Nationale Gastarbeiderskommissie opgericht. Ze bestond uit H. Carpentier (voorzitter van de commissie), M. Alaluf, A. Enciso, Y. Jospa, J. Ledo, T. Mangot en P. Vermeylen. Deze laatste was voorzitter van de onder Gol opgerichte Studiekommissie voor de Immigratie, die echter nooit naar behoren had kunnen (of mogen) functioneren. De Gastarbeiderkommissie van het ABVV wilde daar dan ook een alternatief op vormen en rekende onder haar leden dus zowel vertegenwoordigers van de drie Intergewestelijken (met H. Carpentier voor Brussel), als personen met een bijzondere kennis en ervaring op het vlak van de gastarbeidersproblematiek⁶¹. Samen maakten zij een uitvoerig rapport op over de immigratie, dat voorgesteld en aanvaard werd op het statutair congres van december 1986⁶². Deze tekst drukte de syndicale bekommernissen van het moment uit: het recht van migranten op verblijfszekerheid, hun integratie in de Belgische maatschappij, maar ook de twijfels omtrent een toenemend integrisme in sommige moslimmilieus en de reactionaire politiek van bepaalde emigratielanden ten aanzien van hun bevolking in het buitenland... Wat sinds 1986 de posities van het ABVV inzake migranten echter belemmerde, waren de afwijkende stellingen in de socialistische partij, die (nog) niet te vinden was voor stemrecht voor migranten. Dat is waarschijnlijk ook de reden waarom het volgende nationaal congres van 1989 niet veel meer deed dan akte nemen van de werkzaamheden van de commissie, en nogmaals haar steun betuigen aan de migrantengemeenschap en haar wens om deel te nemen aan het Belgische politieke leven. Toch was het congresrapport van 1986 een mijlpaal geweest, al was het maar omwille van haar exhaustief karakter: alle mogelijke problemen (huisvesting, gezondheid, geloof, cultuur, politieke participatie, syndicale inzet, ontvoogding van de vrouwen, jonge migranten.....) kwamen in de tekst aan bod⁶³. Het rapport vond ook weerklank buiten de arbeidersbeweging en de vraag ernaar, zelfs in het buitenland, noopten op termijn tot een herdruk van het document. Op

⁶¹. ABVV, Statutair Congres, Brussel, 5/6/7-12-1986; Verslag over de problemen van de immigraties, Brussel, 20-11-1986, pp. 2-5; Interventie van Henri Carpentier over de gastarbeidersproblemen in België, pp. 1-5.

⁶². ABVV, Statutair Congres, Brussel, 5/6/7-12-1986, *De Gastarbeidersproblematiek*, Synthese, pp. 3-17.

⁶³. ABVV, Statutair Congres, Brussel, 5/6/7-12-1986, pp. 2-172; A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 66-67.

het einde van het congres van 1986 was een *‘Manifest voor de Integratie der Gastarbeiders’* aanvaard, waarin het ABVV zich ertoe verbond te blijven ijveren voor de bestaanszekerheid van migranten, maar vooral ook voor hun ‘positieve integratie in de samenleving’. Zo werd gesteld: *“integratie mag geen holle slogan noch een vaag idee zijn, maar integendeel de hefboom die overal, op fabriek, op school, in de wijk, in het economisch, sociaal, politiek en cultureel leven, ingaat tegen de marginalisering en de verspreiding van racisme en integrisme. Integratie betekent gelijke rechten en plichten en die moeten uitgroeien tot een middel om als arbeidersbeweging sterker deze samenleving te beïnvloeden”*⁶⁴. Om die integratie alsnog te doen slagen, werd er dringend gepleit voor een ernstig overleg, zowel op nationaal niveau als op niveau van de Gewesten en de Gemeenschappen; de leden van de Nationale Gastarbeiderskommissie van het ABVV zouden in de loop van de daaropvolgende jaren contact blijven opnemen met ministers, parlementsleden en burgemeesters, om hen te sensibiliseren voor de standpunten van de socialistische vakbond⁶⁵.

2.3 Antiracisme en politieke radicalisering

Op haar congres van 1990 schaarde de Brusselse Intergewestelijke zich achter deze werkwijze en stellingen, maar bleef ze er ook op hameren dat de meeste sociale problemen waarmee migranten te maken hadden, in verband stonden met hun onzekere status als werknemer en *niet* met hun cultuur en afkomst. Men was van mening dat *“het ABVV moet weigeren, de sociale en economische problemen te Brussel aan te pakken vanuit de invalshoek van de immigratieproblematiek. Dit is immers een manier om de aandacht af te leiden van de kwesties waarmee alle werknemers – Belgen én migranten – van dit gewest te maken krijgen in hun strijd voor betere levensvoorwaarden”*⁶⁶. Dit werd de beleidslijn terzake van het ABVV-Brussel. Drie jaar later op het volgende congres werd deze opnieuw in herinnering gebracht en werd ze aangehaald als reden waarom de Brusselse Intergewestelijke in 1991 geen openbaar standpunt had wenssen in te nemen naar aanleiding van de migrantenrellen te Vorst. Het Bureau van de Intergewestelijke weigerde immers *“deze gebeurtenissen te isoleren uit de sociale context waarin deze plaatsvonden”*⁶⁷. Die zeer principiële opstelling was waarschijnlijk ingegeven door Faust. Deze laatste

⁶⁴. ABVV, Statutair Congres, Brussel, 5/6/7-12-1986, *Manifest voor de Integratie der Gastarbeiders*, p. 2.

⁶⁵. *Ibidem*, p. 3.

⁶⁶. Intergewestelijke ABVV-Brussel, Congres van 8/9-11-1990, p. 42.

⁶⁷. ABVV-Brussel, Statutair Congres, 5-11-1993, p. 50.

en zijn Brusselse kompanen zorgden voor nogal wat deining na een persconferentie waarop ze het ook hadden over het “*democratisch deficit van het Brussels Gewest*” met betrekking tot stemrecht voor migranten⁶⁸. In dat kader vond men het trouwens juist om te spreken van ‘*immigrés*’, dan van ‘*minorités nationales*’. Nogmaals: wees de eerste term op een tijdelijke situatie die na de toekenning van stemrecht ‘verholpen’ kon worden, dan dekte de tweede aan Franstalige zijde een negatieve en bijna minderwaardige lading, die duidde op een definitief statuut⁶⁹. De GAK van het ABVV-Brussel bleef al die jaren deelnemen aan conferenties, betogingen en mobilisatiecampagnes in migrantenmilieus ter voorbereiding van de sociale verkiezingen. De hoofdmoot van haar activiteiten situeerde zich echter in het zog van andere initiatiefnemers zoals de MRAX, de Liga voor de Rechten van de Mens of het Centrum voor Gelijke Kansen en Racismebestrijding⁷⁰. Wat de eigen dynamiek zeker niet ten goede kwam, was het overlijden in 1997 van de Spanjaard J. Ledo, vrijgestelde in de Migrantenkommissee. Rond deze periode ongeveer begon de aandacht bijna volledig te verschuiven naar ‘de strijd tegen het racisme, het fascisme en extreem-rechts’ – ook in eigen rangen. De zaak-Lemmens was wat dat betreft een mokerslag van jewelste geweest: FN-er N. Lemmens had in 1995 tijdens haar eedaflegging in de Brusselse gemeenteraad een Hitler-groet gebracht. Nadien bleek dat ze lid was van het ABVV.

Om tegen extreem-rechts en racisme een dam op te werpen, was het ABVV-Brussel van mening dat de vakbond zich linkser moest gaan opstellen en vanaf nu ook duidelijker taal moest spreken in verband met migrantenstemrecht, en dit onafhankelijk van de socialistische partij. Stemrecht voor migranten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2000 was het doel dat vooruitgeschoven werd als congresresolutie in 1997⁷¹. Na aandringen bij het ACV-Brussel, zouden beide vakbonden hier een persconferentie rond organiseren. Een dertigtal andere verenigingen sloten zich aan bij deze eis. Deze keer dus waren de vakbonden, in een zaak die uiteindelijk de burgerlijk-politieke maatschappij aanbelangde, zélf de initiatiefnemers geweest. Dat was vrij ongewoon: meestal waren zij in die materies enkel de ‘ondersteuners’. Maar de specificiteit van Brussel zette dan ook aan tot andere strategieën, ingegeven door andere behoeften. Die karakteristieke Brusselse situatie heeft betrekking op zowel het grote aantal werklozen van allochtone afkomst, als op het enorme aantal niet-Belgen in de bevolking in het algemeen: meer dan 26% van de inwoners

⁶⁸. *De Morgen*, 1-6-1991; *Syndicats*, 26-10-1991; *De Nieuwe Werker*, 26-10-1991.

⁶⁹. *Syndicats*, 26-10-1991.

⁷⁰. ABVV-Brussel, Statutair Congres, 5-11-1993, pp. 78-79.

⁷¹. ABVV-Brussel, Statutair Congres, 20-9-1997, pp. 76-83; ABVV-Brussel, Statutair Congres 2e deel, 2-12-1997, p. 2; *De Morgen*, 13-1-1995.

van Brussel heeft niet de Belgische nationaliteit, tegenover ongeveer 8% in België, 5% in Vlaanderen en 9% in Wallonië. Van die 26% of 263.451 niet-Belgische inwoners in Brussel, waren er volgens de cijfers van het Nationaal Instituut voor Statistiek op 1 januari 2004: 41.987 Marokkanen, 11.595 Turken, 7.300 Kongolezen en 145.279 inwoners van de Europese Unie. En onder deze laatste cijfers valt uiteraard *niet* het aandeel Belgen van vreemde oorsprong.

Naar aanleiding van de 1 mei-vieringen, die altijd een hoogtepunt betekenden in de jaarkalender van het ABVV-Brussel en het moment bij uitstek waren voor grote beloftes, maximalistische verklaringen en algemene verbroedering met de omvangrijke migrantengemeenschap te Brussel, kregen we in 2001 te horen: *“wij, syndicalisten van het ABVV, wij stemmen voor een multiculturele samenleving waar het racisme en het fascisme, de miserie en de oorlog worden verbannen. Een open en genereuze samenleving waar de migranten, alle migranten zullen stemrecht hebben, waar de mensen zonder papieren een gezicht zullen hebben (...). Wij zijn voor een samenleving met gelijke rechten, een sociale rechtvaardigheid en gelijke verdeling van de rijkdommen. Dat is een formeel engagement dat wij samen met jullie willen nemen op deze eerste mei”*⁷². Het heette dat ‘de’ migranten ondertussen volledig geïntegreerd waren en dat ‘de’ specificiteit van de migrantenproblematiek nu verschoven was naar een ander terrein: in hun zoektocht naar nieuwe perspectieven voor de Migrantencommissie van het ABVV-Brussel, besloten Faust en zijn ploeg om meer aandacht te gaan besteden aan het fenomeen van de zogenaamde nieuwe immigratie, d.i. de asielzoekers, politieke vluchtelingen, zwartwerkers en illegalen. Het ABVV-Brussel en de militanten van haar Migrantencommissie onder impuls van Faust, waren dan ook aanwezig bij alle mogelijke acties en manifestaties voor de regularisatie van de mensen zonder papieren, ‘omdat illegaliteit een gif is dat de werknemers verdeelt’. Verschillende Beroepscentrales en in het bijzonder de BBTK (de Centrale van Faust) hadden opvangstructuren opgezet voor deze mensen én de daadwerkelijke aansluiting van duizenden onder hen aanvaard⁷³. Faust stelde als eerste de vakbond open voor mensen zonder papieren. Maar het voortbestaan van de Brusselse Migrantencommissie bleef desalniettemin onderworpen aan heel wat existentiële vragen. Moesten haar militanten en medewerkers meer de richting uitgaan van een soort bezinningscommissie, die als denktank functioneerde voor het ABVV? Of moest de commissie (uiteindelijk dan toch) een operationele eenheid worden, met een activiteitenprogramma dat iedere voorstander van een multicultureel

⁷². ABVV-Brussel, Statutair Congres, 9-6-2001, p. 93.

⁷³. ABVV-Brussel, Statutair Congres, 9-6-2001, pp. 50-52.

Brussel zou aanbelangen? Naast de Migrantencommissie bleef in ieder geval nog steeds een aparte sociale dienst voor migranten functioneren. Eén persoon was daar belast met alle mogelijke inlichtingen en oplossingen voor problemen met betrekking tot pensioenaanvragen, kinderbijslag, arbeidsvergunningen, werkloosheidsuitkeringen, naturalisaties en dergelijke⁷⁴.

Elf jaar na het laatste oriëntatiecongres vond in juni 2001 een nieuw en voorlopig laatste congres van het ABVV-Brussel plaats. Eens te meer maakte men bij deze gelegenheid de posities bekend: voor een meer offensieve vakbondsstrategie en voor stemrecht voor migranten; tegen iedere vorm van communautarisering wat betreft de sociale zekerheid en zeker wat betreft de vakbond zelf. Brussel bleef daar radicaal tegen gekant en was ook niet te spreken over het toenemend gewicht in het ABVV van de twee grote regionale vleugels (Vlaanderen en Wallonië) – terwijl in Brussel zélf alsmaar meer terrein verloren ging aan het ACV. Brussel had de afscheiding van Halle-Vilvoorde-Liedekerke nooit goed verteerd. En bij een voorbereidend congresdocument van het ABVV-nationaal enkele jaren voordien, had men geweigerd de *mogelijkheid* te aanvaarden om de term ‘nationaal’ in de statuten van de vakbond te vervangen door die van ‘federaal’; een verdere communautarisering van de vakbond zou immers ten koste gaan van de eenheid van de werknemers en de nationale solidariteit. De Brusselse top vond de nationale leiding – dit waren algemeen secretaris Mia De Vits en nationaal voorzitter Michel Nollet, die de overleden François Janssens was opgevolgd – al te reformistisch en te sterk overlegs- en verzoeningsgezind. Men achtte hen ook te veel beïnvloed door de beide socialistische partijen. Appelmans en Faust hekelden de strategie van De Vits en Nollet die erin bestond om radicale standpunten in te nemen tijdens congresdagen, om dan daarna een ‘zwakke lijn’ te volgen. Maar op haar beurt had diezelfde nationale leiding niet lang voordien de regels verscherpt voor interne besluitvorming en financiële controle: ontslag van een vakbondsmedewerker in de Centrales of de regionale afdelingen, wegens fraude en na onderzoek door de financiële commissie van de vakbond, mocht niet langer aangevochten of omzeild worden, maar moest onmiddellijk en door iedere ABVV-instantie worden gerespecteerd. Problemen terzake te Brussel en meer specifiek met betrekking tot een secretaris van de Textielcentrale, waren de aanleiding geweest voor een versterking van de maatregelen⁷⁵.

De patstelling tussen de Brusselse top en de nationale leiding bereikte een hoogtepunt met het ontslag uit de BBTK van Faust in juli 2002 op

⁷⁴. *ibidem*, pp. 51-52; ABVV-Brussel, Statutair Congres, 20-9-1997, pp. 80-83, 100.

⁷⁵. ABVV-Brussel, Statutair Congres, 9-6-2001, pp. 9-12; *De Standaard*, 11-12-1997; *Het Volk*, 9-12-1997.

basis van verdenkingen met betrekking tot financiële fraude, wanbeheer en schriftvervalsing, en dit na een reeks eerdere aanmaningen door het Nationaal Bureau. Faust zelf en de radicale fractie van het ABVV-Brussel die voorstander was van een sterker strijd- en contestatiesyndicalisme, interpreteerden dit als een heksenjacht van de 'rechtse' SPa-spion De Vits, zoals zij voorgesteld werd; men zou de linkerzijde opzettelijk willen verdelen omdat de vakbondsleiding het ABVV verder wilde regionaliseren en omvormen tot een dienstenbond, om de concurrentie met het ACV aan te kunnen. En zonder Faust was misschien ook de weg vrij om de in Brussel zeer belangrijke BBTK eindelijk op te splitsen in één afdeling voor Brussel en één voor Halle-Vilvoorde. Maar het wantrouwen was wederkerig, want eerder op een congres van de vakbond had De Vits zich uitgesproken tegen 'alle vormen van extremisme', links én rechts, en had ze verklaard komaf te willen maken met vakbondssecretarissen die 'de tribune opklimmen om 'politieke verklaringen af te leggen'; alle energie moest daarentegen gespendeerd worden aan een betere en meer efficiënte interprofessionele werking op nationaal, intergewestelijk én gewestelijk vlak. Toen later ook Appelmans, die Faust was blijven verdedigen, ontslagen werd op basis van oncontroleerbaar gebruik van syndicale fondsen en slecht personeelsbeleid, moest er een nieuwe Brusselse Intergewestelijke secretaris worden aangesteld. Op een buitengewoon congres van het ABVV-Brussel op 7 februari 2003 in aanwezigheid van De Vits, werden zo uiteindelijk de gematigde figuren van BBTK-man Philippe van Muylder als secretaris en Jean-Pierre Knaepenbergh als voorzitter, aangeduid als de nieuwe Brusselse leiding.

2.4 Nieuwe wegen?

Rond een grootse nieuwe campagne '*Uitsluiting, een sociale boomerang*' zou onder het nieuwe bestuur de strijd worden aangevat ter bevordering van 'de solidariteit tussen de werknemers, de sociale-uitkeringstrekken en alle kwetsbare groepen'; van migranten en/of asielzoekers was er minder expliciet sprake, maar stemrecht voor alle vreemdelingen die sinds vijf jaar in België verbleven en de strijd tegen racisme en tegen discriminatie bij aanwerving, bleven wel tot de vooropgestelde actiepunten behoren. Met dien verstande dat deze eisen werden voorgesteld als 'de resultaten van opzoekingswerk en analyses'. In het voorwoord bij de brochure die aan de uitsluitingscampagne richtbaarheid moest geven, werd bovendien gesteld dat 'de(ze) teksten geen officiële politieke stellingnamen van het ABVV-Brussel' bevatten⁷⁶. Dit laatste leek bijna op een geruststelling naar de nationale leiding toe. Het was duidelijk dat de tijden van impulsief en politiek radicalisme voorbij waren. Al bij al waren er bitter weinig

concrete resultaten geboekt op het vlak van 'de uitdieping van de werking van de Gastarbeiderskommissies' – van Brussel of elders – zoals dit bijna twintig jaar voordien op het gastarbeiderscongres van 1986 aanbevolen was, in de richting van een bevordering van de syndicale vorming en aanmoediging van de vakbondswerking onder gastarbeiders enerzijds en van een grotere inzet van de Beroepscentrales in de strijd tegen het racisme anderzijds⁷⁷.

De vraag blijft of het ABVV in de loop van al die jaren met haar verschillende initiatieven tegemoetkwam aan de behoeften van de migranten. En in welke mate wist zij deze groep ook effectief te bereiken? Cijfers van het aantal bij de vakbond aangesloten migranten zijn moeilijk te verkrijgen gezien de filosofie van de klasseneenheid, maar de meeste auteurs zijn het er over eens dat het grosso modo om een weerspiegeling ging van het aandeel vreemde arbeiders in de beroepsbevolking: in het geval van het ABVV zou dit in de jaren 1990 gaan om zo'n 21% van de 51% gesyndiceerde migranten in België. Maar daarbij moet natuurlijk een onderscheid gemaakt worden tussen actief lidmaatschap en een louter passief-utilitair lidmaatschap dat bijvoorbeeld dient om een werkloosheidsuitkering te kunnen verkrijgen. Het staat in ieder geval vast dat een deel van de migranten in België, omwille van de kosten van het lidmaatschap, omwille van de afwezigheid van een syndicale traditie of van arbeidsorganisaties in hun land van herkomst (die traditie bestond bijvoorbeeld wél in het antifascistische syndicalisme van Italianen, Spanjaarden en Portugezen of in het stedelijk-elitaire syndicalisme van de Algerijnse en Marokkaanse onafhankelijkheidsstrijders), of nog, omwille van de vaak wantrouwige houding van de aangesloten Belgen, maar moeilijk hun weg vonden naar de vakbonden. Buitenlandse ABVV-militanten zouden over het algemeen misnoegd zijn over 'het onaangepaste dienstverleningssysteem van de vakbond' (te weinig aandacht voor discriminaties en voor de specifieke achterstand op het vlak van selectie en aanwerving, van arbeidsvoorwaarden, promotie en ontslag, waaraan migranten/allochtonen in het bijzonder onderhevig waren/zijn) en over de maar zeer gebrekige vertegenwoordiging van migranten in de organen van de syndicale besluitvorming... terwijl nu juist in de inschakeling van allochtonen in de gewestelijke afdelingen en in de Centrales het bewijs had kunnen liggen van die 'noodzakelijke vernieuwing' waar men vanuit de nationale leiding al die jaren op had liggen hameren⁷⁸.

⁷⁶. *Uitsluiting, een sociale boomerang*, ABVV-Brussel, september 2003, p. 1.

⁷⁷. ABVV-Brussel, Statutair Congres, *De Gastarbeidersproblematiek*, Synthese, 5/6/7-12-1986, p. 13.

⁷⁸. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 74-76; K. Pittomvils, Het ABVV, pp. 434-435.

Het valt op hoe men binnen de vakbond eigenlijk de simplistische mening bleef verdedigen dat de verschillende nationaliteiten elkaar opvolgden in éénzelfde traject naar integratie en betrokkenheid. Zo werpt men een schaduw op de eigen verantwoordelijkheid en gaat men er van uit dat het probleem van de etnisch gebonden promotie en hiërarchie zich enkel *buiten* de vakbond situeert. Voor een groot stuk was dat natuurlijk ook zo. En tot in de jaren 1980 werd échte syndicale actie door vreemdelingen bovendien bemoeilijkt door het feit dat het weigeren van verblijfsvergunningen door de vreemdelingenpolitie vaak in relatie stond met de syndicale activiteiten van deze arbeiders. Maar de problemen hadden natuurlijk ook te maken met mankementen in de vakbond zélf. Om in dat verband een laatste en zeer praktisch voorbeeld te geven: doordat veel van de migrantenactiviteiten in de vakbond over de grenzen heen van de Centrales en de gewesten gebeurden, ontstond er vaak een dubbele agenda met de ‘normale’ structuren en werkuren, waardoor niet alle migrantenarbeiders altijd beschikbaar waren, ook al hadden zij wel aan die initiatieven willen deelnemen; maar dat zou dan leiden tot een verlies van het aantal betaalde werkuren. Over het aandeel migranten in de leidende vakbondspolitie weten we bijna niets, behalve dan dat die voornamelijk door Spanjaarden en Italianen bereikt werden. Zowel bij het ABVV als bij het ACV is er sprake van een ondervertegenwoordiging van migranten als kandidaten of verkozenen bij de sociale verkiezingen, maar bij het ABVV staan er lichtjes meer migranten op de lijsten⁷⁹.

De laatste tien jaar vond er evenwel een evolutie plaats waarbij de groep of categorie ‘jongeren’ steeds meer kandidaten aandraagt van allochtone afkomst. Dit wijst dus op een nieuwe vorm van syndicaal gedrag bij de nieuwe, tweede en derde generatie van ‘migranten’ die (van bij hun geboorte al) Belg zijn en als dusdanig – tenzij bij naam – ook niet meer als ‘buitenlanders’ op te sporen zijn in de statistieken⁸⁰. Het is dan ook logisch dat deze mensen zich in de vakbond als (Belgische) ‘jongeren’ gaan profileren en niet als ‘migranten’. In die zin heeft de Brusselse vakbondswereld natuurlijk gelijk als die anno 2005 verkondigt dat ‘de’ migrantenproblematiek is opgelost, omdat migranten nu definitief (in de vakbonden) geïntegreerd zijn. Een van de problemen blijft echter dat een Belgisch paspoort natuurlijk niet de discriminatie doet verdwijnen en die blijft specifiek verbonden met deze mensen van allochtone afkomst⁸¹; niet met ‘alle Belgen die met uitsluiting geconfronteerd worden’... Op dit vlak toonde het ACV zich dikwijls een stuk realistischer.

⁷⁹. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 81-83.

⁸⁰. *ibidem*, p. 103.

⁸¹. N. Ouali, *Emploi*, p. 164; *Migrantenbevolking, arbeidsmarkt en discriminatie. Situatie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, De Cahiers van het observatorium, nr. 3, juni 2000.

3. Het ACV: van diversiteit terug naar eenheid

Wellicht was het ACV, met haar bijzondere aandacht en gevoeligheid voor geloof en culturele tradities, meer dan de socialistische vakbond voorbestemd om zich op consequente wijze met migranten bezig te houden⁸². De toevloed van Italiaanse mijnwerkers na de Tweede Wereldoorlog stelde de christelijke vakbond bovendien in staat om zijn rekruteringsbasis te vergroten in die sectoren waar hij tot dan maar in geringe mate was vertegenwoordigd. Snel groeide echter het besef dat iedere vorm van concurrentie tussen Belgische werknemers en buitenlandse arbeidskrachten moest vermeden worden, want die kon de syndicale representativiteit – o.a. in de Driedledige Commissie voor de Vreemde Arbeidskracht – enkel maar verzwakken. Daarom riep het ACV reeds vanaf 1947 aparte migrantenstructuren in het leven⁸³.

3.1 Situering

Op interprofessioneel vlak stond een Service des Travailleurs Migrants/ Dienst voor Migrerende Werknemers (DMW) in voor de organisatie van syndicale aansluitingen van niet-Belgische werknemers. Zij werden over hun mogelijke taalbarrières heen geholpen door speciaal daartoe aangestelde migranten-vrijgestelden die als tolk fungeerden, alsook via speciale zitdagen en krantjes in de eigen taal⁸⁴. De op confederale leest geschoeide DMW organiseerde ook vormingscyclussen en studieweekends voor buitenlandse arbeiders. Naast de DMW zagen ook speciale afdelingen per nationaliteit het licht. Zo was er bijvoorbeeld een Italiaanse afdeling en een Poolse. In de loop der jaren 1960-70 kwamen daar nog nieuwe afdelingen bij, zoals de Arabische of de Turkse⁸⁵. De ACV-benadering van diversiteit en nationale eigenheid via specifieke migrantenstructuren vloeyde

⁸². H. De Witte heeft veel onderzoek verricht naar het ACV en migranten. Zie onder andere: H. De Witte, *Hoeveel zwart zit er in groen? Een onderzoek naar de houding van het ACV-personeel van de gewestelijke verbonden ten aanzien van migranten, uiterst-rechts en het Vlaams Blok*. Leuven, KUL-HIVA, 1994; J. Billiet, H. Waeghe, H. De Witte, *Betrokkenheid bij de christelijke arbeidersbeweging en houding tegenover migranten: een onderzoek naar de verklaringskracht van de notie sociaal-culturele christenheid*. Leuven, KUL-Departement sociologie, 1999.

⁸³. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 61-62; CSC, *Rapport du Service des Travailleurs Migrants pour la période 1947 à 1949*, Bruxelles.

⁸⁴. Zie hierover bijvoorbeeld: G. Canini, *Migratie en vakbonden: Sole d'Italia: een publicatie van de christelijke arbeidersbeweging ten dienste van de Italiaanse arbeiders in België: inhoudsanalytisch onderzoek 1948-1966*. Brussel, VUB, onuitgegeven licentieverhandeling, 1987.

voort uit een personalistische levensbeschouwing die kenmerkend is voor het christen-democratische gedachtegoed en waarin de eerbied verdedigd wordt voor individuele cultuurbeleving en sociale participatie van migranten in een pluri-etnische samenleving, dit in tegenstelling tot de assimilatiegedachte die steunt op (gedwongen) overname van de West-Europese gewoontes en cultuurpatronen⁸⁶. Uit die vroege migrantenkernen in het ACV zou een generatie van syndicalisten groeien die eind jaren 1970 opkwam voor meer rechten en voor de verdediging van de socio-politieke belangen van migranten. Het is in diezelfde context van de jaren 1970, met zijn hernieuwde aandacht binnen de christelijke vakbond voor migranten, beschouwd als een volwaardig onderdeel van de arbeidersklasse, dat het Nationaal Bureau van het ACV in april 1975 – dit is negen jaar voor het ‘*Manifest voor de Integratie der Gastarbeiders*’ van het ABVV- ‘*Het Statuut van de Gastarbeider*’ goedkeurde. Een jaar voordien waren alle gastarbeiders van het ACV samengekomen en waren ze overeengekomen dat het op komst zijnde statuut alle aspecten van het migrantenbestaan moest beslaan, dus niet enkel de klassieke problemen verbonden aan verblijfsvergunningen, etc. De tekst van *Het Statuut* bevatte in haar drie luiken zowel socio-economische eisen (zoals het recht op arbeid, ongeacht de conjunctuur), culturele eisen (o.a. het recht op het behoud van de eigen identiteit en/in het kader van socio-culturele migrantenverenigingen), als politieke eisen (gemeentelijk stemrecht). Die totaalbenadering wees erop dat het ACV nu een visie hanteerde waarin de migrant – eigenlijk als een beloning voor zijn bijdrage aan de economische voorspoed van het land – het recht (verworven) had op sociale en professionele promotie als mens en als burger, net als elke andere (Belgische) arbeider⁸⁷.

Het ACV zou in de loop der jaren 1970-80 – o.a. in het kader van het brede actieplatform *Objectif 82* – deze eisen m.b.t. verblijfs- en bestaanszekerheid, de toegang tot het openbaar ambt en het respect van de culturele eigenheid, blijven ondersteunen; na de mislukking met betrekking tot het stemrecht voor de verkiezingen van 1982 en daarna voor die van 1989, zou de vakbond zich evenwel gaan heroriënteren naar de strijd tegen racisme en extreem-rechts. En ondanks *Het Statuut* van 1975 (gepubli-

⁸⁵. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 61-62; CSC, *Rapport du Service des Travailleurs Migrants pour la période 1947 à 1949*, Bruxelles; FMDO, papieren S. Abdeslam, map ‘sensibilisering’, ACV-Dienst Migrerende Werknemers, tekst van E. Loof, 24-11-1988; Interview met G. Tordeur, 24-11-2003.

⁸⁶. FMDO, papieren S. Abdeslam, map ‘onderwijs en migranten’, nota van de Vlaamse Raad, s.d.

⁸⁷. *Statut du travailleur immigré, proclamé par la CSC à Bruxelles, le 12 avril 1975 (et publié le 11 avril 1976)*, pp. 1-8; A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, p. 62.

ceerd in 1976), bleven de speciale instanties voor migranten zoals de DMW eigenlijk marginale structuren binnen de vakbond. De DMW was niet diep geworteld in de professionele Centrales en kon dus ook niet zwaar genoeg wegen om de algemene confederatie tot strategische keuzes aan te zetten. Binnenskamers werden migranten veeleer getolereerd dan met open armen ontvangen. Hun kansen op professionele promotie *binnen* de vakbond bleven lang na 1975 nog vrij gering⁸⁸. Wel was in de loop der jaren 1970-80 de samenwerking versterkt tussen de christelijke vakbond en verschillende migrantenverenigingen die (ook) buiten het ACV opkwamen voor meer sociale en politieke rechten voor buitenlandse arbeiders en hun families. De DMW bevorderde voorts de oprichting van organisaties die in het verlengde van de syndicale acties voor migranten, initiatieven namen in het educatieve, culturele en religieuze vlak. Het ACV slaagde er zo in om haar actieterrein en wervingsradius te vergroten. De vakbond had deelgenomen aan acties tegen de plannen van verschillende Europese regeringen (inclus de Belgische coalitie CVP/PSC-PRL/PVV) met betrekking tot terugkeermaatregelen en -premies voor migranten en formuleerde ook concrete voorstellen voor een intercultureel onderwijs, organiseerde actiedagen 'voor een goede integratiepolitiek'. En in 1987 werd er opnieuw een algemene bijeenkomst van de gastarbeiders in het ACV op touw gezet, ditmaal rond de plaats van de migrant op de arbeidsmarkt en omtrent arbeid als factor tot integratie⁸⁹.

Tijdens de jaren 1990 verschoof in het ACV, net zoals in de socialistische vakbond, de aandacht naar de problematiek van de zogenaamde nieuwe migraties. Nota's hieromtrent maakten een duidelijk onderscheid tussen humanitair-politieke immigratie enerzijds en economische immigratie anderzijds; mochten de slachtoffers van de eerste categorie rekenen op begrip en op onthaal door de Belgische overheid, dan was men in de christelijke arbeidersbeweging niet eenparig te vinden voor een versoepeling van die tweede vorm van immigratie, in de eventualiteit van een lichte achteruitgang van de werkloosheid. Die stelling kaderde in de zoektocht naar een meer menselijke benadering van de immigratie. De meer expliciet politieke kanten van het (im)migrantenprobleem werden echter, en worden nog steeds, bij voorkeur aan het ACW en de MOC overgelaten: die overkoepelen sinds 1921 alle organisaties van de christelijke arbeidersbeweging in België, inclus dus het ACV dat zich onafhankelijk verklaart ten aanzien van de politiek⁹⁰. De christelijke vakbond heeft een

⁸⁸. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 63-64.

⁸⁹. *ibidem*, pp. 63-64.

⁹⁰. MOC, Propositions du MOC pour une nouvelle politique d'immigration: position du Bureau National du 21 juin 2001, pp. 3-6; ACV, *Het ACV kennen. Speciale uitgave ACV-Vakbeweging*, nr. 522, 10-2-2000, p. 30.

sterk imago van dienstverlenende instantie en is, veel nadrukkelijker dan het ABVV, zeer aanwezig op het lokale vlak: in Vlaanderen is er een dienstencentrum en een plaatselijke afdeling van het ACV in vrijwel elke gemeente. In Wallonië bestaat dit over het algemeen per grotere geografische entiteit. Tegelijk heeft het ACV, in vergelijking met haar socialistische concurrent, ook een structuur met een sterke federale interprofessionele inslag. De confederatie – dit is het Nationaal Secretariaat – coördineert immers de acties van heel de vakbeweging: die van de Beroepscentrales en die van de gewestelijke Verbonden. Deze laatste staan in voor de dienstverlening aan vakbondsleden en de uitbouw van de zogenaamde ‘bewegingswerking’ – dit is de collectieve belangenbehartiging of de aanpak van problemen in een bepaalde streek of van een specifieke groep – die haar weerslag vindt in de ‘bewegingsdiensten’ op het niveau van de confederatie, zoals bijvoorbeeld de vrouwenwerking, de jongerenwerking, de werkzoekendenwerking of de migranten/integratiewerking. Naast dit alles zijn er in de jaren 1970-80 tenslotte ook nog regionale comités en gemeenschapscomités opgericht, met regionale en gemeenschapsbevoegdheden. Verschillend van de ABVV-structuur op basis van Intergewestelijken, is in het ACV de federalisering dus op economische én op culturele basis gebeurd. Het Waals Regionaal Comité en het Vlaams Regionaal Comité werden in 1979 formeel opgericht. Het Brussels Regionaal Comité zag in 1983 het licht. In deze beleidsorganen gaan de mandaten voor de helft naar vertegenwoordigers van de Beroepscentrales en voor de helft naar vertegenwoordigers van de gewestelijke Verbonden, dit in tegenstelling tot de nationale beleidsinstanties, waar de Beroepscentrales zwaarder doorwegen⁹¹.

Op het ACV-congres over basissyndicalisme van 1998 werd beklemtoond dat de nationale en regionale beleidsinstanties van Centrales en Verbonden representatief samengesteld moesten zijn en voor de helft bestaan uit militanten met daarin een betekenisvolle vertegenwoordiging van vrouwen en migranten. Het besef bestond wel degelijk dat deze laatste veel te weinig aan bod kwamen in de werking en structuren van de vakbond. Gelijke kansen en mogelijkheden werden daarom nog maar eens onderstreept als de basiswaarden van het christelijk syndicalisme, naast die van respect, rechtvaardigheid, solidariteit, verdraagzaamheid en gelijkheid⁹². Sinds de jaren 1970 waren de accenten van het ACV inzake migranten verlegd van aanvankelijk een specifieke dienstverlening per nationaliteit, over een samenwerking aan het integratiebeleid via socio-culturele verenigingen, naar de algemene strijd tegen uitsluiting *tout*

⁹¹. ACV, *Het ACV kennen*, 10-2-2000, pp. 11, 22-24, 27-28.

⁹². *ibidem*, pp. 14-17, 19.

court. Ook in het Verbond Brussel werd ‘uitsluiting’ hét grote thema vanaf 1997. De thematiek ‘*problématique des immigrés*’ werd overgelaten aan een speciale werkgroep in het overigens niet zeer betekenisvolle Brussels Regionaal Comité (BRC). Beide instanties – het Verbond Brussel en het BRC – vormen samen wat men de Brusselse koepel van het ACV zou kunnen noemen. Die is over de jaren heen, na een soms moeizaam groeiproces, tot syndicale maturiteit geëvolueerd.

3.2 Recuperatie te Brussel

Onder leiderschap van achtereenvolgens A. Cool, P. Vansintjan, R. Desmeth en sinds 1995 G. Tordeur als Verbondssecretarissen, is het ACV-Brussel – aanvankelijk het ‘Brussels Verbond der Kristelijke Vakverenigingen’ – met haar 200.000 leden in 2004, waaronder zo’n 30.000 migranten, vandaag uitgegroeid tot de grootste vakbond in de hoofdstad. Nochtans leek de situatie aanvankelijk verre van veelbelovend: de constante spanningen tussen de overkoepelende ACW-functie en de aangesloten Verbonden leidden na de Tweede Wereldoorlog tot grote organisatorische en ideologische verwarring in de christelijke arbeidersbeweging. In het bijzonder te Brussel lijken de conflicten tussen het plaatselijke ACV-Verbond en het ACW hevig te zijn geweest. Wellicht waren die meningsverschillen aanvankelijk een rem op de groei van de vakbond in Brussel, die eigenlijk maar vanaf de jaren 1960-70 van start is gegaan⁹³. Teken van die langzame maar zekere inhaalbeweging ten aanzien van de socialistische vakbond, was dat ook het ACV-Brussel in 1963 begon met een eigen Dienst voor Buitenlandse Arbeiders. Twee jaar later werd daar een Spaanse vrijgestelde *full-time* voor aangesteld⁹⁴.

Begin jaren 1960 werd het ACV-Brussel er stilaan van bewust dat ‘het probleem van de vreemde arbeiders’ meer en meer uitbreiding nam. Derhalve besloot men om naast de vaste permanenties die voor de Italianen reeds bestonden ook zitdagen en speciale avondsessies te organiseren voor andere nationaliteiten, zoals Polen en Portugezen⁹⁵. Deze activiteiten werden aanvankelijk geconcentreerd te Brussel en Sint-Gillis. Midden de jaren 1960 vonden voor het eerst ook syndicale scholing en contactdagen plaats voor buitenlandse leden en militanten van Brussel met – de diversiteit steeds indachtig – eerst sectievergaderingen per nationaliteit en

⁹³. G. Kwanten, *De Pletinckxstraat. Een eeuw sociale strijd in en rond Brussel*. ACW-Brussel-Halle-Vilvoorde, 1985, p. 118; Interview met G. Tordeur, 24-11-2003.

⁹⁴. ACV in het arrondissement Brussel, Activiteitenverslag juli 1963-juni 1967, Congres 27-4-1968, pp. 39-41.

⁹⁵. ACV-Gewestelijk Verbond Brussel, Activiteitenverslag juli 1959-juni 1963, p. 84

daarna een gezamenlijke slotvergadering. Vormingscycli en voorlichtingsvergaderingen werden telkens per belangrijkste groepen van buitenlandse arbeiders (per nationaliteit dus) of per taalgemeenschap gehouden. Een 'college van buitenlandse vrijgestelden en zitdaghouders' bereidden het geheel van deze activiteiten voor, door tweemaal per maand samen te komen en éénmaal per jaar te vergaderen met de vrijgestelden van de Beroepscentrales. Toen al was er in het ACV sprake van 'de integratie van de buitenlandse arbeiders in ons land', meer nog, deze integratie werd gezien als 'een plicht (van de vakbond) tot arbeiderssolidariteit, tot wereldsolidariteit'⁹⁶ – een Brusselse klemtoon, daar noch op nationaal vlak, noch in Vlaanderen 'solidariteit' écht tot het christelijke ACV-vocabularium behoorde. De overtuiging van de slechts tijdelijke aanwezigheid van deze buitenlandse arbeiders en het streven naar hun maximale impregnatie met de (christelijke) waarden van het ACV in die tijdspanne, bleek desalniettemin uit de geformuleerde doelstelling om hen 'de boodschap (te doen) uitdragen die wij hen meegegeven hebben', éénmaal deze arbeiders 'terug naar hun vaderland gaan'⁹⁷. De dubbele opdracht van enerzijds de integratie van gastarbeiders in de Belgische gemeenschap en anderzijds de verbetering van hun arbeids- en verblijfsvoorwaarden, bleef ook in de jaren 1970 kenmerkend voor de acties van het ACV-Brussel inzake migranten. Om dit te verwezenlijken trachtte men de arbeiders zo veel mogelijk te benaderen in hun eigen taal, met bijkomende hulp van de nationale DMW indien nodig. Het reeds uitgebreide ACV-net van permanenties en speciale diensten voor geïmmigreerde arbeiders te Brussel werd nog verder doorgetrokken en op het vlak van het Verbond werd bovendien ook een adviserende Commissie voor Buitenlandse Arbeiders geïnstalleerd. Onder de 47.000 leden die het ACV-Brussel begin jaren 1970 telde waren er een 4.000-tal gastarbeiders, voornamelijk Grieken, Italianen, Marokkanen en Spanjaarden⁹⁸.

Tussen 1974 en 1997 werden er voor Brussel geen vierjaarlijkse Verbondscongressen meer georganiseerd. Wel vonden er regelmatig uitgebreide bijeenkomsten plaats van het Hoofdbestuur dat in die periode fungeerde als het hoogste beleidsorgaan. In die eerste jaren is men te Brussel ook van start gegaan met een specifieke dienstverlening voor Turken en is de aanzet gegeven tot de oprichting van een Arabische afdeling. Die zal verder in deze tekst uitgebreid aan bod komen. De jaren 1970-80 lijken voornamelijk gespendeerd te zijn aan het zoeken naar een antwoord op de vraag *hoe en in welke mate* de christelijke vakbond zich (verder) moest

⁹⁶. ACV in het arrondissement Brussel, Activiteitenverslag juli 1963-juni 1967, Congres 27-4-1968, pp. 40-41.

⁹⁷. *ibidem*, pp. 40-41.

⁹⁸. ACV-Brussels Verbond, Activiteitenverslag 1967-1972, Congres 18-11-1972, pp. 26-27.

inschrijven in de federale logica. Een van de eerste nota's gewijd aan de evaluatie van de werking en structuur van het begin jaren 1990 pas opgerichte BRC, toont de complexiteit aan van deze materie. Breder gezien, blijken uit deze tekst de mogelijkheden en de beperkingen van de rol die het ACV in Brussel kon spelen: omdat het Gewestelijk Verbond Brussel betrekking heeft op het (federale) kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde, kan het eigenlijk geen gewestelijke functie vervullen, aangezien zijn mandatarissen in verschillende regio's (Vlaanderen en Brussel) met eigen overlegorganen zetelen. Daar Halle-Vilvoorde in vergelijking met Brussel te zwaar doorwoog, gingen bovendien langs Franstalige zijde al gauw stemmen op om het Verbond (alsnog) te splitsen. Het BRC, waarvan de bevoegdheden wél overeenkwamen met de grenzen van het Brusselse Gewest, moest daarop een alternatief bieden. Maar ook in het BRC bleek ongenoegen te bestaan bij de Franstaligen over het gelijke – en dus, in verhouding tot de samenstelling van de Brusselse bevolking, te sterke – gewicht van de Vlamingen in deze syndicale structuur. Zowel bij de modale Brusselse militant als bij de directe betrokkenen en verantwoordelijken, bleek er trouwens nogal wat verwarring te bestaan over de precieze afbakening van de bevoegdheden tussen het BRC en het Verbond Brussel. In 1996 besloot men de zaken enigszins te herschikken en het BRC via de media beter bekend te maken. M. Van Bambeke bleef de Voorzitter van het BRC en G. Bonnewijn de Vice-voorzitter; Gewestsecretaris D. Piersoel, G. Tordeur en J. Debatty, zijn Adjunct-Verbondsecretaris, zetel(d)en mee in zijn bestuur⁹⁹.

Van de eerder geciteerde migrantenwerkgroep van het BRC was voor het eerst sprake op het einde van 1994. Deze werkgroep was zijn werkzaamheden gestart aan de hand van een problemen-inventaris die door de DMW was opgesteld op basis van zijn permanenties. Aan de hand van die lijst stelde het BRC een werkplan op voor de aanpak van 'specifieke problemen van migrantenarbeiders' zoals werkvergunningen, naturalisaties, visums, godsdienst en discriminatie. 'Minder specifieke problemen' waren die van huisvesting, onderwijs en opleiding, werk en werkloosheid, met andere woorden de problemen die ook eigen waren aan de Belgen 'van dezelfde geminoriseerde lagen'. De BRC-werkgroep had voor ogen 'een emancipatiepolitiek van migrerende arbeiders die zich inschrijft in een algemene politiek van strijd tegen sociale uitsluiting, zonder daarbij in de valkuil te trappen die erin bestaat om het geheel van de migrantenbevol-

⁹⁹. CRB, Propositions d'amélioration du CRB de la CSC: note de M. Van Bambeke, 29-4-1993, pp. 2-6; CRB, Quels sont les défis que nous devons rencontrer pour donner une impulsion syndicale à Bruxelles?, par M. Van Bambeke, 29-12-1994, pp. 1-5; CRB, Proposition de réforme du CRB adoptée par le CRB le 22-5-1996; Installation du nouveau comité régional bruxellois de la CSC. In: *Info CSC*, 21-2-1997, p. 7.

king te beschouwen als een sociaal gemarginaliseerde bevolkingsgroep¹⁰⁰. Men refereerde naar de vroegere standpunten van het Koninklijke Commissariaat om, eens te meer, te pleiten voor culturele diversiteit, doch ‘zonder deze te laten resulteren in een sociale ongelijkheid’¹⁰¹. De uitbouw van het verenigingsleven en, via een gemeenschappelijk vakbondsfront, van sociaal overleg met het oog op een betere sociale zekerheid, werden vooropgesteld. De wens tot syndicale acties in samenwerking met de socialistische vakbond én met de bestaande mensenrechtenorganisaties, werd in het BRC trouwens ook geuit in het kader van een meer efficiënte strijd tegen extreem-rechts¹⁰². In navolging van de nieuwe koers van het Gewestelijk Verbond vanaf 1997, zou ook in het BRC mettertijd het thema ‘uitsluiting’ aan belang winnen. Een nieuwe werkgroep werd hiervoor opgericht; een reeks andere groepen boog zich over de dossiers beroepsopleiding en economie/tewerkstelling. Acties voor behoorlijk betaald voltijds werk moesten voor het BRC kaderen in de strijd tegen discriminaties en voor gelijke kansen op de arbeidsmarkt.... in eerste instantie ten gunste van vrouwen¹⁰³. Migranten behoorden dus niet per se meer tot de meest prioritaire doelgroep in de samenleving. En dit gold eveneens in het beleid van het ACV-Brussel.

Na bijna 25 jaar vond in maart 1997 voor het eerst weer een congres plaats van het ACV-Verbond Brussel-Halle-Vilvoorde, onder de titel ‘*Creatief en solidair naar 2003*’. Ondertussen was dit Verbond het grootste van het ACV geworden. Nieuwe Verbondssecretaris G. Tordeur, afkomstig uit de Landelijke Bedienden Centrale – Nationaal Verbond van Kaderpersoneel, gaf met overtuiging de krachtlijnen aan voor de volgende jaren. Dit was natuurlijk allereerst de strijd tegen sociale uitsluiting¹⁰⁴. Andere belangrijke thema’s op het congres van 1997 waren: de ‘uitdaging voor de eigenheid en solidariteit’ met betrekking tot de grote verscheidenheid van Brussel (met zijn multiculturaliteit en zijn contrast rand-platteland-industrie), de KMO’s, de zogenaamde netwerkbedrijven en het netwerksyndicalisme, de mondiale economie en het internationale syndicalisme. Wat dit laatste punt betreft, kwam er een nieuwe impuls met Tordeur die in het Verbond Brussel een ‘werkgroep-internationaal’ oprichtte. Tordeur en zijn medewerkers waren evenwel vooral geïnteresseerd in contacten met de syndicaal sterk ontwikkelde landen van Zuid-Amerika, met Congo, Roemenië en Rusland; veel minder met de Arabische landen die zélf ove-

¹⁰⁰. Note pour le Bureau du CRB du 9-11-1994, p. 2.

¹⁰¹. *ibidem*, p. 3.

¹⁰². *ibidem*, pp. 3-4.

¹⁰³. BRC van het ACV, Krachtlijnen voor de toekomst, 5-6-1998, pp. 16-17.

¹⁰⁴. ACV-Brussel, Ontwerpresoluties over de activiteiten van het Brussels Verbond, Verbondcongres 22-3-1997, pp. 1-6.

rigens geen vragende partij waren; de vakbonden hebben daar immers een overwegend politieke connotatie¹⁰⁵. En waren de plaatselijke Arabische ACV-militanten van mening dat ook de nieuwe Brusselse leiding nog steeds te veraf stond van de migrantengemeenschap, dan werd er sinds 1997 onmiskenbaar vooruitgang geboekt wat betreft de aanwerving en promotiekansen van allochtonen binnen het Verbond Brussel: in 2003 waren daar een tiental personeelsleden van Marokkaanse oorsprong tewerkgesteld¹⁰⁶.

In juni 1996 had het Hoofdbestuur van het Verbond een principiële beslissing genomen over een vernieuwing van de syndicale structuren in de richting van een versterking van het interprofessioneel niveau, een verbetering van de dienstverlening en een verruiming van de democratische werking via een vereenvoudiging van de beslissingsstructuren (onder andere in het BRC). Een toename van het aantal syndicale mandaten opgenomen door werknemers van vreemde origine werd daarbij eveneens vooropgesteld. De nog van de jaren 1960 daterende Dienst voor Buitenlandse Arbeiders van het ACV-Brussel functioneerde nog steeds, maar moest zijn profiel gaan hertekenen in die zin dat hij, sterker dan voordien, een interprofessioneel verbindingsorgaan moest zijn tussen het Verbond en de verschillende dienstencentra, tussen de meest betrokken Beroepscentrales zoals die van de bouw, schoonmaak en horeca – onder andere in de zoektocht naar allochtone vakbondsmilitanten – en tussen de militanten onderling in het kader van de zogenaamde specifieke groepen¹⁰⁷. Arabische militanten in het Verbond werden ertoe aangespoord om meer samen te werken met een zender als radio Almanar of met het Forum voor migranten; binnen de vakbond zélf had men hen graag een hechtere band zien ontwikkelen met de jongerensecties van het ACV of met de Commissie Migranten van de MOC. Tenslotte werd ook vaagweg de oprichting in het vooruitzicht gesteld van een Verbondelijke werkgroep ‘om een syndicaal beleid voor de geïmmigreerde werknemers op te maken’ en om de Beroepscentrales ertoe aan te zetten om antiracistische clausules in de arbeidsreglementen van bedrijven te doen opnemen¹⁰⁸. Dit laatste lag in

¹⁰⁵. Zie hierover onder meer: R. Gallissot (red.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier: Maghreb*. (Collection Jean Maitron, dirigée par Claude Pennetier), Editions de l'Atelier/Éditions Ouvrières, 1998, pp. 7-25.

¹⁰⁶. ACV-Verbond Brussel-Halle-Vilvoorde, Een nieuw congres – een nieuwe lente. Creatief en solidair naar 2003!. In: *Visie*, 21-3-1997, pp. 15, 20; ACV Congres – 22 maart 1997. Uitdagingen worden opdracht voor de toekomst. In: *Visie*, 11-4-1997, p. 16; Interview met J. Ben-Allah, 9-12-2003; Interview met G. Tordeur, 24-11-2003.

¹⁰⁷. ACV-Brussel, Activiteitenverslag, januari 1997, pp. 5-31.

¹⁰⁸. ACV-Brussel, Het basissyndicalisme uitbouwen in Brussel. Radioscopie van de interprofessionele actiegroepen, september 1999, pp. 15-16.

het verlengde van de algemene politiek die het ACV-nationaal hieromtrent reeds voerde.

Het congres van 1997 had de basis gelegd voor het volgende congres vijf jaar later. Het Brussels Verbondelijk Congres van 2002 vond plaats onder de titel *'Samenwerking loont!'*. Dit sloeg voornamelijk op de net zoals in het ABVV noodzakelijk geachte wisselwerking tussen de Beroepscentrales onderling en tussen hen en het Verbond¹⁰⁹. De vakbond, zo valt uit het congresverslag op te maken, moest zich aanpassen aan de nieuwe vereisten van de tijd, aan de multiculturele samenleving en aan de internationalisering. In navolging van het ABVV, werd de mogelijkheid overwogen tot lidmaatschap van 'vreemde staatsburgers die leven en werken in onzekerheid', dit zijn de illegalen en de zwartwerkers¹¹⁰. Hier week het discours van het Brussels Verbond, met haar eigen klemtonen, dan wél weer af van dat van het ACV-nationaal. In samenwerking met het ACW had het ACV-Brussel eerder al informatiesessies en zitdagen georganiseerd voor mensen-zonder-papieren met het oog op hun regularisatie¹¹¹. Verder werd nog maar eens een paragraaf besteed aan 'integratiewerking, gelijke rechten en extreem-rechts: neen, bedankt'. Hieronder diende men te verstaan: gelijke rechten op werk en op deelname aan de vakbondswerking voor alle werknemers, strijd tegen het gedachtegoed van extreem-rechts en tegen discriminaties bij aanwervingen in samenwerking met de Beroepscentrales... Bij de 'specifieke groepen' waren blijkbaar enkel nog die van de Vrouwen, de Jongeren en de Werkzoekenden actief. Maar de commissie van Arabische werknemers, zo werd aangekondigd, zou binnenkort vernieuwd en verjongd worden¹¹². Dit laatste punt verbergt in werkelijkheid een lange ontwikkeling waarbij het voorlopige eindpunt zich situeert in 1998, toen het Verbond Brussel besloot om (op gewestelijk vlak dus) de (tot dan op nationale leest geschoeide) Arabische sectie over te nemen. Zowel de wisselende posities (van diversiteit naar eenheid) van het ACV inzake migratie, als de federalisering van de vakbond en de plaats van Brussel daarin, komen impliciet tot uiting in de evolutie van de DMW en de aanvankelijk daaronder ressorterende Arabische sectie. Onder meer op basis van interviews met de belangrijkste (gewezen) militanten in deze twee structuren¹¹³, kunnen we die evolutie vrij nauwkeurig weergeven.

¹⁰⁹. ACV-Brussel-Halle-Vilvoorde, Verbondcongres en goedgekeurde resoluties 16-3-2002, p. 2.

¹¹⁰. *ibidem*, p. 25.

¹¹¹. ACV-Brussel, Activiteitenverslag 1997-2001, Statutair Congres 16-3-2002, p. 7.

¹¹². ACV, *Vakbeweging. Militantenmagazine van het ACV*, nr. 593, 25-10-2003, p. 9.

¹¹³. Met respectievelijk E. Loof, S. Abdeslam, J. Ben-Allel, A. Bakkali en R. Kaaiss.

3.3 De Dienst Migrerende Werknemers

De DMW vindt zijn oorsprong in de vroege mijnsecretariaten, waar een sterke migrantenconcentratie was. Deze secretariaten groepeerden leden van eenzelfde nationaliteit en hingen af van de interprofessionele Verbonden op gewestelijke basis. De DMW moest de professionele en sociale belangen verdedigen van de buitenlandse werknemers en bovendien optreden als hun vertegenwoordiger in de syndicale instanties zelf en in de betrokken ministeries. De leden van de DMW beschikten evenwel niet over een mandaat in de werkelijke beslissingsorganen van de vakbond. De DMW ressorteerde bovendien onder de nationale ACV-structuur en had bijgevolg weinig invloed op een Beroepscentrale als die van de *Vrije Mijnwerkers / Francs-Mineurs*, waarbij zich aanvankelijk bijna alle migranten aansloten. De DMW was meer een instrument tot rekrutering dan een spreekbuis om de migrantenproblematiek binnen of buiten de vakbond aan gehoor te doen winnen. Deze instantie functioneerde mettertijd wel als een ‘institutionele trampoline’ voor de syndicale carrières van een reeks migrantenleden en -vrijgestelden binnen de vakbond, maar dan nog kon die promotie enkel plaatsvinden ‘doorheen een filter van het (christelijk) aanvaardbare en onaanvaardbare in het discours van deze gastarbeiders’¹¹⁴.

Reeds tijdens een bijeenkomst in 1979 van het Nationaal Coördinatiecomité, dat de verschillende migrantencommissies-per-nationaliteit groepeerde, was er nogal wat ongenoegen aan het licht gekomen over de passiviteit van het gros van die migrantencommissies – deze konden op nationale of op provinciale, regionale en lokale basis functioneren – en hun gebrek aan contact met de basis. Van hun kant, en vooral bij de Arabische militanten, bleek er dan weer ontevredenheid te zijn over het algemene gebrek aan informatie die ze kregen over de werking van de DMW en het gemis aan inspraak in het ACV-migrantenenbeleid¹¹⁵. De wederzijdse irritaties gaven aanleiding tot een herbezinning over de rol en opdracht(en) van de DMW. Begin 1981 werden daarover twee studiedagen georganiseerd, waarbij ruime aandacht besteed werd aan de noodzakelijke aanpassing van de migrantenstructuren van de vakbond aan het federaliseringsproces. Met de vervanging van het Nationaal Coördinatiecomité door een jaarlijkse nationale vergadering van de militanten in de migrantencommissies-per-nationaliteit, werd er besloten om een nieuwe deelnamestructuur op te richten. De meeste van die commissies kwamen

¹¹⁴. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 71-72.

¹¹⁵. FMDO, papieren S. Abdeslam, map ‘Arabische kern Limburg, Antwerpen, Gent en Mechelen’, verslag vergadering Provinciaal Comité Gastarbeiders, 13-1-1979.

echter nog maar zelden samen – de relatief jonge Arabische sectie was hierop een uitzondering – en doordat de eerste generatie buitenlandse ACV-militanten stilaan de pensioenleeftijd bereikte, verdwenen er langzamerhand ook meer en meer vrijgestelden in die commissies. Het ontbrak aan dynamiek en in de nieuwe context van crisis en werkloosheid begonnen velen in de vakbond openlijk te twijfelen aan het nut van het behoud van structuren en strategieën op basis van verschillende nationaliteiten. De DMW werd gedeeltelijk afgebouwd ten gunste van een migrantenbeleid op maat van de drie gewestelijke Verbonden, waar de syndicale opties sterk bepaald werden door de Beroepscentrales die erin vertegenwoordigd waren¹¹⁶.

Tussen de verantwoordelijken voor de migranten in de gewestelijke Verbonden en die van de DMW bleek, eveneens, de communicatie regelmatig spaak te lopen. Verschillende Verbondsverantwoordelijken klaagden erover dat zij door de DMW vaak in het ongewisse werden gelaten over de laatste (financiële) ontwikkelingen en dat zij aan hun informatie moesten komen via het achterpoortje van de externe migrantenorganisaties¹¹⁷. Maar ook op dit vlak waren er tamelijk wat problemen. Tussen het Verbond Antwerpen bijvoorbeeld en de lokale migrantenwerking bestonden er heel wat samenwerkingsmoeilijkheden. In 1984 had de confederatie immers, in overleg met het ACW en met die Verbondssecretarissen die het meest bij de immigratieproblemen betrokken waren, besloten om de socio-culturele activiteiten van onder andere de Arabische gemeenschap te gaan coördineren en financieel steunen via een reeks v.z.w.'s. Dit op voorwaarde evenwel dat in de beheerraden van die migrantenorganisaties ook vertegenwoordigers van het ACV en het ACW zouden worden opgenomen. Een reeks bestaande verenigingen, zoals het *Centrum Marokkaanse Arbeiders* te Antwerpen, werden op die manier in het ACV geïntegreerd en een aantal nieuwe werden opgericht: *Ibn Khaldoen* bijvoorbeeld, dat instond voor de coördinatie van subsidieaanvragen bij de Vlaamse Gemeenschap en voor de verdeling van de gelden nadien over de verschillende centra; later echter werd deze vereniging overgedragen aan de regionale werking¹¹⁸. Voor het ACV was het vaagweg de bedoeling geweest om op termijn ieder migrantencentrum te laten wortelen in plaatselijke Arabische afdelingen van de vakbond. Om de migranten en hun socio-cultu-

¹¹⁶ A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 72-74; *Le STM de la CSC: sa raison d'être, sa mission, ses structures et son fonctionnement*, Bruxelles, 1981; Interview met E. Loof, 19-12-2003.

¹¹⁷ FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Ibn Khaldoen', brief H. Herremans e.a. aan de DMW, Brussel, 21-12-1989.

¹¹⁸ FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Ibn Khaldoen', brief M. Geerts aan D. Daemen, Antwerpen, 20-7-1989.

rele activiteiten in deze centra desalniettemin hun eigen gelaat te laten behouden, was men overgestapt naar de formule van v.z.w.'s. Die pasten trouwens in het toenmalig Vlaamse tweesporenbeleid, bestaande uit enerzijds het wegwerken van de achterstand en achterstelling via een gelijke-kansenbeleid en anderzijds het bevorderen van de emancipatie en participatie via de ontwikkeling van het verenigingsleven. Die noodzaak tot zelforganisatie bij migranten was in 1981 het onderwerp geweest van een groots opgezet colloquium, met als uitgangspunt de aanvaarding van de blijvende aanwezigheid van gastarbeiders in Vlaanderen. Hierop volgde dan een aanvraag tot erkenning en subsidiëring van de begeleidingsdiensten – het Vlaams Overlegcomité Opbouw Migratie – gericht aan Vlaamse minister van Gezin en Welzijnszorg¹¹⁹.

De omvorming – en impliciet de zekere professionalisering – van die migrantenverenigingen tot v.z.w.'s was echter een moeizaam proces¹²⁰. Juist omdat de ACV-militanten van die migrantencommissies zo'n grote moeilijkheden ondervonden om hun specifieke eisen in de leidende vakbondsinstanties ingang te doen vinden – en laten we niet vergeten dat de Arabische en de Turkse afdelingen van het ACV zich onder verschillende voorwaarden ontwikkelden waardoor er over de jaren heen een weinig gestructureerd samenwerkingsverband ontstaan was met de Beroepscentrales – waren velen onder hen zich vooral gaan concentreren op socio-culturele animaties. Deze tendens werd nog versterkt door de mogelijkheid om gesubsidieerde medewerkers aan te werven. En doordat die socio-culturele verenigingen zich per definitie bijna enkel richtten tot hun eigen migrantengemeenschap droegen zij slechts in beperkte mate bij tot een versterking van de vakbeweging, verschaften zij haar niet meer armslag in de belangenbehartiging van migranten-werknemers¹²¹. Kortom, in dat socio-culturele labyrint moet een onderscheid gemaakt worden tussen verenigingen die effectief ijverden voor de ontvoogding van hun leden en voor een toenadering tussen de verschillende gemeenschappen en deze die vooral begaan waren met het in stand en in ere houden van de cultuur van het land van herkomst, of het behoeden van hun leden voor buitenlandse invloeden. Deze twee categorieën liepen echter wel eens door elkaar. Ook in de Arabische sectie van het ACV was dat af en toe het geval.

¹¹⁹. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'onthaalbeleid', werknota 'subsidiëring en zelforganisatie migrantenorganisaties', 6-12-1983.

¹²⁰. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Tbn Khaldoen', brief G. Bistrot aan de leden van het Dagelijks Bestuur, Brussel, 14-11-1988.

¹²¹. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'sensibilisering', ACV-Dienst Migrerende Werknemers, tekst van E. Loof, Brussel, 24-11-1988.

3.4 De start van de Arabische sectie

De Arabische sectie was in juni 1970 opgericht als de laatste van de migrantencommissies-per-nationaliteit in het ACV. Samen vormden al die secties in de vakbond één grote culturele mozaïek... maar tegen het midden van de jaren 1970 ook één grote warboel, want sommige van die commissies waren toen al helemaal uitgebloeid als andere nog maar net van start gingen. Die verschillende nationaliteiten genoten een relatieve autonomie in de vakbond. Maar dat betekende ook een grote heterogeniteit en een verdeeldheid van de middelen en personen, een soms verlamme diversiteit aan prioriteiten en strategieën. De immigratiestop van 1974 had een vorm van dienstbetoon per nationaliteit eigenlijk overbodig gemaakt en vanaf de jaren 1980 groeide in de leidende vakbondsinstaties de idee om die specifieke commissies langzamerhand op te doeken of ze te op te nemen in de algemene vakbondsstructuren. Aldus werd op het niveau van het Dagelijks Bestuur van het ACV besloten om, onder het begeleidende discours van 'de noodzaak tot integratie', de heersende lethargie weg te werken via éénmaking¹²². Wat de Arabische sectie betreft, was alles nochtans met veel enthousiasme begonnen. Zoals in de meeste van die migrantencommissies in een eerste stadium, was het elan van de eerste generatie Arabische militanten ingegeven door de overtuiging dat ze uiteindelijk naar het moederland zouden terugkeren, in casu Marokko. Want ondanks het feit dat, in de lange discussies onder de initiatiefnemers van deze migrantencommissie over haar exacte benaming, uiteindelijk het pleit gewonnen werd door de voorstanders van de term 'Arabische', was de grote meerderheid onder hen van Marokkaanse afkomst. Het waren veelal progressieve idealisten, die hun landgenoten een vorm van bewustzijn wilden bijbrengen over de politieke situatie in hun moederland en die doordrongen waren van de wens om van hieruit 'de revolutie' naar Marokko te exporteren. Velen zouden met teleurstelling ondervinden dat de dagdagelijkse gang van zaken in het ACV mijlenver stond van het politiek-sociale radicaalbeeld dat ze zich, vóór hun aankomst in België, gevormd hadden van het vakbondswezen in West-Europa¹²³.

In de jaren 1970 bereikte het Marokkaans politiek verzet een hoogtepunt. In combinatie met de uitlopers van het studentenverzet van de jaren 1960, zou daar rond de Université Libre de Bruxelles een *Rassemblement Démocratique Marocain* uit voortkomen, een oppositiegroep die opkwam voor meer democratie en mensenrechten in Marokko en die ook syndicale

¹²². Interview met E. Loof, 19-12-2003.

¹²³. Interview met S. Abdeslam, 31-3-2004.

militanten van het ACV en het ABVV verenigde. Het is uit deze groep dat iets later de Arabische sectie van de DMW én de migrantencommissies van het ABVV zouden ontstaan¹²⁴. Die voerden overigens gezamenlijk strijd tegen de *amicales* die vanuit de Marokkaanse ambassade in België geleid werden: zogenaamde vriendschapsverenigingen die zich sinds de jaren 1960 bezig hielden met het doen en laten van Marokkanen in België, inclusief het boycotten van activiteiten die niet in overeenstemming werden geacht met het Marokkaanse regime. Ook syndicale participatie werd daaronder gerekend. Aan die bemoeizucht en de daaruit voortvloeiende schermutselingen en af en toe zelfs gevechten tussen de Marokkanen van het ACV en de voorstanders van Hassan II, kwam eigenlijk maar een einde in de jaren 1980¹²⁵. Tegen dan was het (midden)veld grotendeels ingenomen door een reeks alternatieve (en gesubsidieerde) socio-culturele migrantenorganisaties: taalcentra bijvoorbeeld, of vrouwen-, culturele en jeugdverenigingen. Initiatieven als een *Ecole de l'Unité Arabe*, of de *Maisons Arabes de Culture Ouvrière* die vanaf 1973 te Brussel werden opgericht en die onderdak verschaften aan huiswerkscholen, alfabetiseringscursussen en bibliotheken, lagen in het verlengde van de activiteiten van de Arabische sectie en werden gedeeltelijk ook financieel gesteund door het ACV. De manier waarop deze verschillende initiatieven beheerd werden, was soms echter ronduit ondoorzichtig. De motivatie was er wel, maar de vorming en het verantwoordelijkheidsbesef bij het leidinggevende kader – een reeks figuren die telkens opnieuw in die verschillende initiatieven aanwezig waren – liet vaak te wensen over. Sommige van die verenigingen ontbrak het aan de vereiste statuten en zij werden, na jaren van aanslepende problemen, begin jaren 1990 uiteindelijk opgedoekt. Enkele jaren voordien was trouwens een groot politiek-financieel schandaal losgebarsten na onthullingen in *Le Vif L'Express* over de Libische connecties van N. Lebki, oprichter van de Arabische sectie van de christelijke vakbond. N. Lebki was de man die in de eerste jaren verschillende militanten tot het ACV had weten aan te trekken en die door de vakbond was aangesteld als vrijgestelde in de Arabische sectie voor heel België. Toen later S. Abdeslam als tweede persoon werd aangeworven voor Vlaanderen, werd N. Lebki voor de Arabische sectie aan Franstalig België toegewezen. Tot wanneer hij door het ACV opzij geschoven werd op verdenking van financiële fraude en persoonlijke verrijking met gelden van de vakbond¹²⁶.

¹²⁴. N. Ouali (red.), *Trajectoires et dynamiques*, pp. 306-311.

¹²⁵. Interview met A. Bakkali, 4-3-2004.

¹²⁶. N. Ouali (red.), *Trajectoires et dynamiques*, pp. 306-311; Interview met A. Bakkali, 4-3-2004; Interview met J. Ben-Allel, 10-1-2004.

Ondertussen waren de tijden veranderd en de idee van terugkeer naar het moederland, waar het gros van die socio-culturele verenigingen om draaiden, sprak de tweede generatie veel minder aan. In de Arabische sectie werd men er zich van bewust dat men misschien minder aandacht moest schenken aan Marokko en meer aan de blijvende Marokkaanse aanwezigheid in België. Naar aanleiding van de openbare discussies over gezinshereniging drong ook het besef door dat men de Arabische sectie en de daarmee samenhangende organisaties een te sterke politieke lading had (mee)gegeven en dat men vanaf dan beter een sociale koers zou volgen. S. Abdeslam werd de nieuwe sterke figuur in de Arabische sectie en bouwde deze voort uit volgens de principes van enerzijds de organisatie van vormingsweekends en informatieavonden en anderzijds de verdere ontwikkeling van het verenigingsleven. Dit laatste door de oprichting, in alle Verbonden met een sterke migrantenvertegenwoordiging, van minstens één Arabische cel of door vervangende v.z.w.'s. Groepen of verenigingen konden zich evenwel niet aansluiten bij de Arabische sectie; enkel individuen konden er lid van worden. Alle Arabische leden van het ACV – volgens Abdeslam minstens zo'n 35.000 tijdens de jaren 1980 – ontvingen thuis het maandblad *Le Travailleur Arabe*, dat door de Arabische sectie werd uitgegeven en door het ACV gefinancierd. *Le Travailleur Arabe* verscheen zeer onregelmatig tussen 1975 en 1986, was opgesteld in het Arabisch, met in de laatste nummers ook korte vertalingen in het Frans en in het Nederlands¹²⁷.

De Nederlandstalige Abdeslam die in 1971 naar België was gekomen en in het Antwerpse aan de slag ging als lasser en dokwerker, concentreerde zich vooral op Vlaanderen. Onder zijn impuls besloeg de werking van de Arabische sectie van Boom al snel heel Antwerpen. Samen met een reeks andere nationaliteiten vormde die plaatselijke sectie het Provinciaal Comité Gastarbeiders van Antwerpen (later: 'Migrantencommissie van Antwerpen' of 'Verbondscmissie Migranten')¹²⁸. In dit Provinciaal Comité (in deze tekst: PCGA) heerste grote onvrede over de voorbereiding en organisatie van de jaarlijkse militantenbijeenkomsten te Brussel: de deelnemers klaagden over een gebrek aan aandacht voor die vergaderingen vanwege de vakbondspers, over hun beperkte mogelijkheid tot tussenkomst tijdens de besprekingen en vooral over het grote gewicht van de Franstaligen in het Nationaal Coördinatiecomité. Pas met de komst van de Belg E. Loof als hoofd van de DMW in september 1979 ter vervanging van de Italiaan W. Canini leek er, wat de 'Vlamingen' in het PCGA betrof, beterschap in zicht. Maar ook binnen het PCGA waren er spanningen en

¹²⁷. Interview met A. Bakkali, 4-3-2004; Interview met S. Abdeslam, 31-3-2004.

¹²⁸. Interview met S. Abdeslam, 31-3-2004.

taalproblemen tussen de Nederlandstalige Marokkanen en de Franstalige Spanjaarden. Dit waren de twee enige nationaliteiten die de facto in het PCGA vertegenwoordigd waren en wel door een aantal vrijwilligers die het overigens niet gewend waren om te vergaderen. Ook dat zorgde voor problemen. Bovendien kwamen de secretaris van de commissie en de Verbondsafgevaardigde tijdens de vergaderingen zelden opdagen, hetgeen kwaad bloed zette bij de militanten¹²⁹. Met zijn aparte maandelijks vergaderingen en studieweekends voor Spanjaarden en voor Arabieren, was het PCGA desalniettemin één van de meest actieve migrantencommissies van het ACV, zeker in vergelijking met Brussel¹³⁰.

3.5 De Arabische sectie in een midlife-crisis

Maar er bleef een gebrek aan samenhang tussen de verschillende migranteninstanties van het ACV bestaan. De syndicale top en de buitenlandse militanten zaten dikwijls op een verschillende golflengte¹³¹. De vakbondsleiding stelde in de heersende crisiscontext steeds meer die migrantenwerking in vraag en vond op zijn minst dat de structurele banden aangehaald moesten worden tussen die migrantencommissies en de leiding erboven. De leden van de Arabische sectie, van hun kant, waren dan weer van mening dat de christelijke vakbond zich niet enkel om (hun) beroepsbelangen moest bekommeren, maar ook steun en antwoorden moest bieden op de educatieve, culturele en religieuze problemen, eigen aan de migrantengemeenschap; een totaalbenadering dus, waarbij zij trouwens regelmatig naar het vroegere *‘Statuut van de Gastarbeider’* verwezen. Ze waren ervan overtuigd dat een wisselwerking tussen het syndicale werk en de socio-culturele initiatieven van migranten zou bijdragen tot een verruiming binnen het ACV, in de zin van een grotere aanwezigheid en inspraak van de gastarbeiders in de vakbond¹³². Ter gelegenheid van een bijeenkomst te Hengelhof in 1986 van alle migrantencommissies die de DMW telde en waar meer dan 120 deelnemers aanwezig waren, werd nogmaals het recht op meer politieke inspraak en syndicale autonomie voor

¹²⁹. FMDO, papieren S. Abdeslam, map ‘Arabische kern Limburg, Antwerpen, Gent en Mechelen’, verslag bijeenkomst Antwerpen, 4-2-1978; verslag vergaderingen Provinciaal Comité Gastarbeiders, 13-1-1979 en 8-9-1979; map ‘Arabische kern Antwerpen’, verslag vergaderingen 31-1-1986 en 28-2-1986.

¹³⁰. FMDO, papieren S. Abdeslam, map ‘Arabische kern Limburg, Antwerpen, Gent en Mechelen’, verslag bijeenkomst Provinciaal Comité Gastarbeiders, 14-10-1978.

¹³¹. FMDO, papieren S. Abdeslam, map ‘Arabische kern Limburg, Antwerpen, Gent en Mechelen’, verslag Migrantencommissie, 8-4-1984.

¹³². FMDO, papieren S. Abdeslam, map ‘Arabische kern Limburg, Antwerpen, Gent en Mechelen’, algemene vergadering van de militanten, 8-3-1986.

migranten opgeëist. Elke actie en ieder werkplan voorgesteld door die migrantencommissies-per-nationaliteit moest immers voorafgaandelijk worden goedgekeurd door zowel de betrokken Verbondscommissie Migranten, als door de nationale DMW. De congressisten kwamen overeen dat 'de wil van de migrerende werknemers om zich in de vakbeweging te integreren, moest samengaan met een inspanning vanwege de vakbond om zich voor de migrerende werknemers open te stellen'¹³³. Duidelijke taal dus, verwoord door voornamelijk de Arabische sectie, die vanaf toen ongeveer tot aan het begin van de jaren 1990 een hoogtepunt kende, met per jaar zo'n vijf nationale studiedagen waarop telkens tussen de 15 en 30 Waalse, Vlaamse én Brusselse deelnemers aanwezig waren¹³⁴.

Vanaf het einde van de jaren 1980 gebeurden er in de Arabische sectie verwoede pogingen om meer jongeren bij de werkzaamheden te betrekken. S. Abdeslam en de zijnen waren er zich van bewust dat zij, door voorbij te gaan aan het definitieve karakter van de Marokkaanse emigratie naar België, de problematiek van de tweede generatie uit het oog verloren hadden. Met een verjongingsoperatie wenste men ook het beeld bij te stellen van de 'passieve' en 'louter defensieve houding' van de Arabische militanten, zoals dit blijkbaar circuleerde binnen de ACV-instanties. Meer stabiliteit in de structuur, een sterkere aandacht voor de inhoud en een grotere efficiëntie in de acties, waren de voornemens waar men in de Arabische sectie mee hoopte aan het *sérieux* van de vakbond tegemoet te komen¹³⁵. Men had natuurlijk echo's opgevangen over de nakende reorganisatie van de syndicale diensten in het kader van de verdere federalisering van de christelijke vakbond, inclusief de DMW¹³⁶. Dat in de loop van dat herstructureringsproces ook de Arabische sectie herbekeken zou worden stond buiten kijf en daarom probeerde men te anticiperen op de feiten: op de jaarlijkse vergadering van de Arabische sectie in september 1994 stelde S. Abdeslam een uitvoerige tekst voor, door de militanten gezamenlijk opgesteld, rond 'de herstructurering en de programmering' van de sectie. Men gaf de intentie aan om de sectie open te stellen voor de andere nationaliteiten die in het ACV aanwezig waren en/om zo 'hun integratie te bevorderen op plaatselijk, op gewestelijk en op nationaal vlak'. Dat moest allemaal kaderen in de nieuwe beleidslijn van de DMW, goedgekeurd door het Dagelijks Bestuur van 2 februari 1994 en aangenomen

¹³³. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Arabische kern Limburg, Antwerpen, Gent en Mechelen', Arabische kern Limburg, 16-3-1986.

¹³⁴. FMDO, papieren S. Abdeslam, blanco map, deelnemerslijsten studiedagen Arabische afdeling.

¹³⁵. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Arabische afdeling allerlei', note de réflexion de la section arabe, Ter Nood, 14-1-1989.

¹³⁶. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Arabische afdeling allerlei', section arabe-CSC, rapport de la réunion du Bureau de la section arabe, Ter Nood, 18-9-1993.

door het ACW op 10 juni 1994, die draaide om de as 'integratie-mensen-rechten'. Daarnaast beklemtoonde S. Abdeslam de noodzakelijke communicatiefunctie van de Arabische sectie in twee richtingen: als een spreekbuis naar het ACV toe om haar de noden en grieven van de Arabische gemeenschap kenbaar te maken enerzijds, als een orgaan dat deze gemeenschap inlichtte over het beleid van de vakbond en dat migranten informeerde over hun rechten en hun plichten anderzijds. In een goedbedoelde poging om de sectie aan te passen aan de algemene evolutie van de structuren in het ACV, was men overeengekomen om naast het Bestuur en de Algemene Vergaderingen van de Arabische afdeling nu ook drie Gewestelijke Arabische Commissies op te richten en een reeks plaatselijke Arabische Comités. De samenstelling van de nationale Arabische sectie zou aangepast worden met een representatieve vertegenwoordiging van 10 militanten uit Brussel, 5 uit Vlaanderen en 5 uit Wallonië. Het Bestuur bestond uit drie kadermilitanten –     n uit elk Gewest – en twee vrijgestelden: Nationaal Secretaris van de Arabische sectie S. Abdeslam en Adjunct-secretaris Jadir Ben Allel. Deze laatste was evenwel in de eerste plaats aangesteld voor de Brusselse Dienst Migrant  n¹³⁷.

Het geheel van deze voorstellen kwam al bij al nogal artificieel, formalistisch, maar tegelijk ook naief over. Van de vele voornemens kwam dan ook niet veel in huis. In Wallonië alleszins heeft de Arabische afdeling nooit wortel kunnen schieten. Over het algemeen is men er trouwens niet echt in geslaagd om een duurzame relatie op te bouwen met de eigen migrantengemeenschap. Daarvoor was het programma van de Arabische sectie en de socio-culturele organisaties er rond wellicht te weinig solide en te ongecoördineerd. Bovendien was er bij de Arabische migranten vanouds een gebrek aan kaders die de heersende en veelal korte-termijnvisies bij de militanten, hadden kunnen ombuigen tot meer theoretisch onderbouwde discussies op sociaal en politiek vlak¹³⁸. Kenmerkend hiervoor was de waarschijnlijk t   feitelijke benadering van het eisenpakket omtrent de erkenning van de Islam, het Hoofd van de Islamitische cultus, het statuut voor de leraars Arabisch en Islamitische godsdienst en de oprichting van een Hoger Belgisch Instituut voor de Islam. Ook de vele acties van de Arabische afdeling in de loop der jaren voor de oprichting van een Raad der Wijzen, zijn niet kunnen resulteren in een duurzame, democratische en doorzichtige structuur ter vertegenwoordiging van de moslimgemeenschap in Belgi  ¹³⁹. Daarnaast zagen S. Abdeslam en zijn naaste collega's ook wel in dat zij, wilden ze de inschakeling van Arabische militanten in de ACV-structuren bevorderen, zij zich niet enkel

¹³⁷. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Arabische afdeling allerlei', Règlement d'ordre intérieur de la section arabe-CSC, s.d.

¹³⁸. Interview met A. Bakkali, 4-3-2004.

moesten blindstaren op de eigen gemeenschap en haar typische problemen met betrekking tot onder andere de gezinsherenigingsprocedures, het vrij verkeer en de rechtstreekse pensioenuitkeringen voor gewezen gastarbeiders, een heractualisatie van de Belgisch-Marokkaanse conventie, de oprichting en financiering van een Arabische zender in Brussel... Men moest zich ook meer engageren voor 'traditionele' Belgische syndicale thema's zoals de strijd tegen neoliberalisme, racisme en xenofobie, het belang van de sociale verkiezingen en de bevordering van gelijke kansen, verdraagzaamheid, humanisme en solidariteit in de samenleving. Dit kon gebeuren door een actiever deelname van de Arabische militanten aan ook vakbondsactiviteiten die *niet* op immigratieaangelegenheden betrekking hadden en door hun manifestere aanwezigheid op de congressen van de MOC, het ACW, de Confederatie, de Centrales en de Verbonden. En dit laatste gold meer bepaald voor Brussel, waar de grootste concentratie van Marokkanen in België te situeren was en waartoe de hoofdmoot van het bestaan van de nationale Arabische afdeling in de loop der jaren beperkt was geworden. Met het fameuze document van 1994 over 'de herstructurering en de programmering' van de Arabische afdeling, wilden de Arabische militanten aan de Verbondelijke en nationale instanties van het ACV het bewijs leveren dat de Arabische gemeenschap écht wenste deel te nemen aan het politieke, sociale en culturele leven van België¹⁴⁰.

Een uitvoerige studie die de Arabische sectie in 1996 maakte over de werkgelegenheid en de werkloosheid bij de Noord-Afrikaanse bevolking in België, kan als een signaal in die richting geïnterpreteerd worden. Tegelijk was ook hier weer impliciet een beschuldigende vinger gericht naar de Belgische overheid en politici. De rellen van Vorst hadden een licht geworpen op de vaak penibele levensomstandigheden van de tweede en derde generaties Marokkanen in dit land. Zij waren in schril contrast met de vroegere beloftes, in de oorspronkelijke bilaterale akkoorden, met betrekking tot de zekerheid van een betrekking voor iedere werknemer die in het buitenland gerekruteerd werd¹⁴¹. Meer aandacht en meer inspraak: daar bleven de Marokkanen van de eerste generatie in de Arabische afdeling

¹³⁹. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Arabische afdeling allerlei', CSC-section arabe, projet de réflexion et de discussion dans le cadre de la restructuration et la réorganisation concernant le travail syndical et socio-culturel au sein de la communauté arabe en Belgique par Bakkali, 11-3-1989; ACV-Dienst Migrerende Werknemers, Arabische afdeling, Erkenning van de Islam en van het Hoofd van de cultus, september 1994; Interview met A. Bakkali, 4-3-2004.

¹⁴⁰. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Arabische afdeling allerlei', Herstructurering en programmering, met een inleiding door S. Abdeslam, 24-9-1994.

¹⁴¹. FMDO, papieren S. Abdeslam, map 'Arabische afdeling allerlei', Arabische afdeling, Werkgelegenheid en werkloosheid van de Noord-Afrikaanse bevolking in België, 1996.

voor ijveren. Met het verdwijnen van S. Abdeslam – deze ging in 1997 met pensioen – verdween voor de nationale leiding echter ook de laatste barrière om voorgoed een einde te maken aan de vakbondstructuren per nationaliteit.

3.6 Het einde van de Arabische sectie?

De imminente afschaffing van de laatste nationaliteitensectie van het ACV stuitte op hevig verzet vanwege de Arabische militanten. Op hun expliciete vraag is E. Loof van de DMW en van de Commissie Migranten van de MOC, sinds jaar en dag eveneens ‘observator’ in de Arabische afdeling, daarom gaan onderhandelen met Brussels Verbondssecretaris G. Tordeur over een mogelijke overname van de nationale Arabische afdeling door het Verbond Brussel. Een gelijkaardige operatie was voordien ook al te Bergen uitgevoerd voor de Italiaanse afdeling. Brussel stemde in, onder voorwaarde dat de militanten zélf voor de nodige steun en financiële middelen zouden zorgen. De daaropvolgende conventie die in oktober 1998 afgesloten werd tussen beide partijen, stelde dus eigenlijk niet veel meer voor dan een pro forma overeenkomst, maar het was natuurlijk wel een garantie dat de afdeling niet bij de eerste tegenvaller zou worden afgeschaft¹⁴². Op het niveau van de confederatie probeerde men de zaak te verkopen met het argument dat de Arabische militanten in Brussel dichter bij de basis zouden staan. Wat er nog overgebleven was van de interregionale werking van de Arabische afdeling, zou nu echter wel verloren gaan. En tegenover de beschermplicht van het Verbond Brussel stonden er voor de Arabische militanten ook een reeds plichten: externe acties moesten eerst door het Verbond worden goedgekeurd en in de Arabische afdeling moest minstens één vertegenwoordiger van de ACV-Jongeren/Jeunes-CSC aanwezig zijn, één van het ACV-Nationaal en één van de Dienst Migranten van het Verbond Brussel¹⁴³. Die laatste persoon was in de praktijk altijd Jadir Ben-Allel, vrijgestelde voor de Dienst Migranten en als vrijwilliger dus ook lid van de Arabische afdeling. J. Ben-Allel was sinds haar oprichting betrokken geweest bij de Arabische afdeling en werd er na het vertrek van S. Abdeslam de belangrijkste persoon, gezien zijn functie in het ACV. De meeste andere leden van de afdeling hadden weinig gewicht in de vakbond, laat staan in het ACW of de MOC. Samen

¹⁴². Interview met E. Loof, 19-12-2003; Interview met J. Ben-Allel, 10-1-2004.

¹⁴³. *Convention entre la fédération bruxelloise des syndicats chrétiens et la section arabe de la CSC*, Bruxelles, 27-10-1998.

met S. Abdeslam waren trouwens een aantal oude strijdmakkers uit het ACV vertrokken¹⁴⁴.

E. Loof was de architect van de recuperatie door Brussel van de Arabische sectie en was ook daarna de persoon die de afdeling op nieuwe wegen trachtte te leiden. Onder zijn invloed stapte men over tot een minder formele werkwijze rond bepaalde '*thèmes vécus*', of werkgroepen over onderwerpen als 'discriminatie bij aanwerving', 'stemrecht voor migranten', of de zogenaamde 'nieuwe migranten'. Het was bovendien de bedoeling om af te stappen van het (al te gemakkelijke) amalgaam 'discriminatie, extreem-rechts, racisme', om op een meer efficiënte wijze concrete actie(s) te voeren rond die onderscheiden strijdvelden. Precies daarom had Loof de Arabische sectie het liefst bevolkt gezien niet met die vrijwillige externen, maar met afgevaardigden van allochtone afkomst van de Beroepscentrales. Gezien de assimilatiekracht (tot Belg of tot woordvoerder van de eigen Beroepscentrale) die in de vakbondscultuur bijzonder groot is – ook bij migranten – was het echter zeer de vraag of die allochtone afgevaardigden in de Arabische afdeling een bijzondere aandacht aan de dag zouden leggen voor de traditionele thema's waar J. Ben-Allah en zijn generatiegenoten aan bleven vasthouden, zoals de bilaterale akkoorden, of de geval-pergevalproblemen van administratieve aard omtrent pensioenen, visums, werkvergunningen, enzovoort¹⁴⁵. Naast deze 'sociale strekking' zijn er in de huidige Arabische afdeling evenwel ook andere stromingen vertegenwoordigd, bijvoorbeeld een meer politieke die zich vooral wil bezighouden met de problematiek van het Midden-Oosten¹⁴⁶. Niet iedereen in de afdeling zit (en zat) dus op dezelfde lijn, maar samen hebben deze mensen in de loop van de laatste dertig jaar toch een aantal belangrijke punten kunnen verwezenlijken: de regularisatie van clandestienen in 1974, het toekennen van een werkloosheidsuitkering aan jonge Maghrebijnen in 1991, de afschaffing van verplichte werkvergunningen in 1995 en de regularisatie van mensen-zonder-papieren in 2000¹⁴⁷. Maar ondanks de constante en relatief grote toestroom van economische en politieke migranten naar de christelijke vakbond, bleef bij velen onder hen het gevoel aanwezig dat de Belgische arbeidersbeweging maar moeizaam hun eigen, typische migrantenproblemen wilde erkennen, de veelbelovende vakbondsretoriek en speciale migrantenstructuren ten spijt.

¹⁴⁴. Interview met S. Abdeslam, 31-3-2004.

¹⁴⁵. Interview met E. Loof, 19-12-2003; Interview met J. Ben-Allah, 9-12-2003 en 10-1-2004.

¹⁴⁶. Interview met A. Bakkali, 4-3-2004.

¹⁴⁷. Interview met J. Ben-Allah, 9-12-2003 en 10-1-2004; Interview met S. Abdeslam, 31-3-2004.

Het is in de laatste decennia dan ook duidelijk geworden dat de aandacht van het ACV voor de verschillende nationaliteiten steeds meer door strategie en pragmatisme was ingegeven, dan door een theoretische bespiegeling over de gevolgen van immigratie op lange termijn op het vlak van sociale stratificatie. We konden ons, niettegenstaande de recente en reële inspanningen van het Verbond Brussel, niet van de indruk ontdoen dat migranten in de vakbond vooral kans maken op promotie en invloedrijke functies, als zij zich volledig inzetten en identificeren met de dominante problematiek van de autochtone arbeidersklasse. De posten van waaruit migranten in de vakbond belangrijke verantwoordelijkheidsposities verworven hebben, situeren zich vooral *buiten* de structuren die zich in de vakbond specifiek met migranten bezighouden, wat niet wil zeggen dat hun carrière daar niet begonnen is. Misschien zijn juist die mensen de sociale en professionele ladder opgeklommen die al derwijze geïntegreerd zijn in de Belgische maatschappij dat zij er, naast de gangbare normen, waarden, verwachtingspatronen en levenspatronen – bijvoorbeeld wat betreft een goede taalbeheersing, een vlekkeloos schooltraject, naturalisatie of huwelijk met een Belg(ische) – ook de heersende syndicale concepten van hebben overgenomen, inclusie de concepten met betrekking tot de rol en plaats van migranten¹⁴⁸. Bij de tweede en derde generaties allochtonen met belangrijke functies in de vakbond, hebben we in ieder geval een zekere distantiëring vastgesteld ten aanzien van die specifieke migrantenstructuren. Die jonge generatie vakbondsmedewerkers, die op basis van hun diploma's en technische vaardigheden geselecteerd werden, vinden zich vaak niet terug in een constructie als de Arabische sectie. In de huidige multiculturele samenleving achten zij die afdeling voorbijgestreefd en is in dit kader zelfs de term 'autodiscriminatie' gevallen: het bestaan alleen al van die structuur zou de discriminatie in stand houden, 'aangezien buitenlanders allemaal toch, ongeacht hun oorsprong, dezelfde – en dus niet specifiek 'Arabische' – problemen ondervinden'. Het oordeel van die nieuwe generatie is ondubbelzinnig: de Arabische afdeling moet óf van naam veranderen óf van betekenis óf ze moet gewoon verdwijnen¹⁴⁹.

¹⁴⁸. A. Bastenier, P. Targosz, *Les organisations syndicales*, pp. 74-78; Interview met S. Abdeslam, 31-3-2004.

¹⁴⁹. Interview met R. Kaaoiss, 2-3-2004.

4. Besluit: diversiteit als uitdaging voor de syndicale solidariteit

Het gros van de huidige (im)migratie- en migrantenproblemen vindt zijn historische wortels in een dubbel en enigszins contradictoir maatschappelijk proces: enerzijds het ontstaan van natiestaten, gegrondvest op het principe van de soevereiniteit van het volk – de Franse revolutie was daarbij het startpunt – en anderzijds de industriële revolutie die de menselijke mobiliteit dan weer bevordert heeft. Door deze laatste evolutie, door de technische vooruitgang en de ontwikkeling van het kapitalisme, werd migreren gemakkelijker en volgden opeenvolgende migratiegolven elkaar ook steeds sneller op. Tezelfdertijd hebben die natiestaten hun grenzen scherper afgebakend, om de eigen nationale bevolkingsgroep(en) en hun belangen te beschermen tegen inmenging en negatieve invloeden van buitenuit¹⁵⁰.

Bij het spreken en schrijven over (im)migratie en migranten, speelt de keuze van de terminologie waarmee we de ‘anderen’ aanduiden een grote rol, want mede daardoor worden (nationale) identiteiten in het leven geroepen of wordt een welbepaalde beeldvorming over die anderen onderhouden. G. Noiriel merkte bijvoorbeeld op dat de term ‘*étranger*’, etnisch en religieus onbepaald, aanvankelijk vooral voorkwam in het juridische en statistische taalgebruik; ‘*immigré*’ had van in den beginne dan weer betrekking op iemand die in het onthaalland woont maar er niet geboren is, waarbij het accent niet ligt op de nationaliteit van de persoon in kwestie, maar op zijn vertrek naar een ander land en zijn toekomstperspectieven aldaar; ‘*immigrant*’ daarentegen is veel meer een verwijzing naar de geschiedenis, naar de sociale oorzaken en gevolgen van migratie(s) en de ontworteling, de uitsluitings- en integratieprocessen waarmee die gepaard zijn gegaan¹⁵¹. Ik wees in de loop van deze tekst ook op de verschillende connotatie die in Franstalig en Nederlandstalig België gehecht wordt aan termen als respectievelijk ‘*immigrés*’, ‘*exclusion / insertion sociale*’ en ‘allochtonen’ of ‘etnische minderheden’, ‘gelijke-kansenbeleid’. Waar in ieder geval wel consensus over bestaat, is het feit dat de aanwezigheid van migranten vanaf de jaren 1970-80 van een arbeidsmarktprobleem tot een probleem van nationale cohesie en identiteit geworden is. De evolutie van de ‘gastarbeider’ tot een ‘allochtoon’ ging gepaard met een heroriëntering van de aandacht voor migratie vanwege de vakbonden. Niet dat die interesse ooit bijzonder groot (geweest) was.

¹⁵⁰. G. Noiriel, *Atlas de l'immigration en France*. Editions Autrement, 2002, p. 6.

¹⁵¹. *ibidem*, pp. 7-8.

Na de Tweede Wereldoorlog waren gastarbeiders een belangrijk deel gaan vormen van de Belgische arbeidersklasse. De spanningen die na verloop van tijd ontstonden naar aanleiding van de aanwezigheid van deze buitenlandse werkers en hun gezinnen, de afwijzende reacties in de samenleving én binnen de arbeidersklasse, de formulering van een 'migrantenprobleem', uitten zich ook binnen de vakbonden en stelden hen voor verschillende uitdagingen. Vakbonden zijn, afhankelijk van de periode, belangrijke actoren geweest in het uittekenen van het (im)migratie- en migrantenbeleid, zij hebben gestreden voor de participatie van allochtonen op de werkvloer en zij namen regelmatig stelling in omtrent de omgang met diversiteit. Met de permanente vestiging van de voormalige gastarbeiders en hun nakomelingen in België, is het migrantenthema voor de vakbeweging – en voor de samenleving in haar geheel – een onontkoombaar thema geworden; sinds de electorale doorbraak van xenofobische en extreem-rechtse tendensen in de jaren 1980-90, is deze thematiek bovendien steeds dwingender op de maatschappelijke en politieke agenda komen te staan. Toch is de houding van de Belgische vakbonden ten aanzien van migranten/allochtonen nog steeds een onderbelicht thema. Met een onderzoek naar het vakbondsdiscours en de syndicale structuren van de arbeidersbeweging in Brussel ten aanzien van migranten en dit in de meertalige en multiculturele context van het hoofdstedelijke gebied, wenste ik voor een stuk die lacune op te vullen.

Vakbonden zijn niet enkel sociaal-economische en politieke drukkingsgroepen, het zijn ook organisaties met een welomschreven collectieve identiteit, die door de toenemende diversiteit in de samenleving – zij het door de aanwezigheid van migranten, zij het door de opkomst van regionale identiteiten – steeds meer onder druk komt te staan. De komst van buitenlandse arbeiders binnen de eigen rangen confronteert de vakbonden immers met het vraagstuk van de eigen identiteit en de belangen of idealen die zij dekt, zoals die van eenheid, gelijkheid en internationale solidariteit. De contradicties waarmee de Belgische arbeidersbeweging geworsteld heeft in de omgang met het (im)migratie- en migrantenvraagstuk, zijn als het ware een samenvatting van de problemen waarmee ook een samenleving in haar geheel geconfronteerd wordt in het denken over migratie. Hoe kunnen een klassenbewustzijn en een nationaal of cultureel bewustzijn aan elkaar gekoppeld worden? En ook de vier klassieke vakbondsdilemma's inzake (im)migratie (voor of tegen; voor of tegen lidmaatschap van gastarbeiders en/of specifieke migrantenstructuren binnen de vakbond; wat met de plaats van het antiracisme binnen de vakbondsstrategie?) die ik in de inleiding aanhaalde, hebben betrekking op die vaak tegenstrijdige nationale, culturele en sociale belangen. Hoe kan culturele diversiteit gerijmd worden met de idee van nationale eenheid in de arbeidersklasse? Op welke manier kunnen vreemdelingen ingeschakeld wor-

den in een nationale arbeidersstrijd? In de Brusselse context worden deze vragen bovendien doorkruist door de communautaire breuklijn, die de identiteitskwestie en het denken in termen van solidariteit nog scherper stelde. Gelet op de federale context, is ook binnen de vakbeweging de migrantenwerking opgedeeld: noch de visie(s), noch de concrete werking inzake de migrantenthematiek vormen binnen de Belgische arbeidersbeweging een eenheid. De Vlaamse, Waalse en Brusselse afdelingen van de christelijke en socialistische vakbonden werk(t)en op dit vlak bijna autonoom en los van elkaar, hetgeen geleid heeft tot een versnippering van de middelen en een rem op de dynamiek¹⁵². M.b.t. het antiracisme – een discours dat trouwens gekenmerkt wordt door een gebrek aan eensgezindheid over de universele vaste waarden die het zou moeten dekken – werden wel standpunten ingenomen op het overkoepelende interprofessionele niveau, maar zelden gebeurde dit op het niveau van de verschillende sectoren en dus vergezeld van concrete, efficiënte acties op dit vlak.

Onze aandacht ging in deze tekst zowel naar het actuele beleid van de twee belangrijkste vakbonden in verband met migratie, naar de visies en meningen van allochtone migranten zélf binnen de organisatie, als naar de historische evolutie van enkele representatieve syndicale structuren hieromtrent. Wat daarbij in hoofdzaak opvalt, is de vaak enorme discrepantie tussen de voornemens en de uiteindelijke resultaten. Het ACV en vooral het ABVV bleken voor een groot stuk het niveau van de woordelijke beloftes niet te kunnen overstijgen, maar het besef van deze tekortkoming was wel degelijk aanwezig en de spanning tussen een politieke en meer pragmatische visie omtrent migratie en migranten was in beide vakbonden een constante. De Brusselse afdelingen van de christelijke en socialistische vakbond weken in wezen niet af van deze algemene lijn, maar een andere vakbondstraditie en syndicale implantatie dan in Vlaanderen en Wallonië en een grotere aanwezigheid van migranten dan in de rest van het land, droegen in Brussel bij tot misschien meer strijdlust in de plaatselijke arbeidersbeweging. De kloof tussen intenties en realisaties was er daarom niet minder om, maar het ACV stelde zich wel pragmatischer op dan haar socialistische evenknie. Een instantie als de Arabische sectie was, net zoals voordien de Italiaanse sectie, voor het ACV van belang zolang het ging om het onthaal van vreemde arbeiders en het bestendigen van hun lidmaatschap, bijvoorbeeld door werkelijk aandacht te besteden aan mogelijke taalproblemen. Men ‘vergat’ hierbij evenwel na te denken over migratie als een factor tot herverdeling van de arbeidersklasse. In tegenstelling tot het ABVV waar men de idee van een ééngemaakte arbeiders-

¹⁵² A. Detant, *Nationals and 'others'*, pp. 3-4, 17-19; A. Detant, *The politics of anti-racism in Belgium. A qualitative discourse of the anti-racist movement Hand in Hand in the 1990s*. In: *Ethnicities*, nr.5, 2005, pp. 86-87.

dersklasse liever niet in vraag stelde, heeft de christelijke vakbond gedurende lange tijd een derwijze grote aandacht besteed aan de 'menselijke problemen' (van migranten), dat de dieperliggende realiteit van klassen-tegenstellingen er quasi door verwaarloosd werd. Vanaf het ogenblik waarop de eerste fase van onthaal en aanwerving plaatsmaakte voor een blijvende aanwezigheid en bestendiging van het aantal gastarbeiders in België, gingen de verschillende nationaliteitensecties van het ACV echter in tegen een definitieve integratie van de migranten in de vakbond. We stelden immers vast dat veel van de Arabische militanten in de loop der jaren op hun eigen eilandje – van specifiek Arabische socio-culturele initiatieven en vraagstukken zoals islamonderwijs, bilaterale akkoorden, enzovoort – zijn blijven zitten. Maar misschien was dit juist een reactie op het feit dat zij binnen de hoge echelons van de vakbond bijna geen gehoor kregen. De Dienst Migrerende Werknemers – zélf een min of meer marginale structuur binnen de vakbond – was aanvankelijk meer een rekruteringsinstrument dan een spreekbuis voor migranten(rechten). De verhouding tussen deze overkoepelende Dienst en de nationaliteitensecties die eronder ressorteerden, evenals de relaties tussen de DMW en de gewestelijke Verbonden, of die tussen de gewestelijke Verbonden en de plaatselijke socio-culturele migrantenverenigingen, waren niet altijd optimaal. Toch is het ACV er in geslaagd om, door middel van een permanente samenwerking met externe socio-culturele organisaties, ook buiten de vakbond haar actieradius in migrantenmilieus uit te breiden. In het ABVV daarentegen is men steeds blijven vasthouden aan een strikte scheiding tussen syndicale en niet-syndicale activiteiten.

Zowel het ACV als het ABVV zouden zich vanaf de tweede helft van de jaren 1990 in Brussel gaan profileren rond het thema van de 'uitsluiting' en de daaraan verbonden ruime doelgroep van de niet nader bepaalde 'kansarmen'. Samen met de intrede van het thema uitsluiting, heeft men in de christelijke vakbond een definitief punt willen zetten achter de laatste migrantencommissies op basis van verschillende nationaliteiten. De verdere afbouw van deze structuren werd ingezet en zo is de Arabische sectie, nu weliswaar zonder middelen, uiteindelijk in het Brussels Verbond terechtgekomen. Het gewicht van de Arabische sectie in de vakbond was vrij klein: deze Arabische militanten bekleedden, enkele uitzonderingen daargelaten, geen belangrijke functies in het ACV. Zij moesten voor elk initiatief vooraf de toestemming vragen aan de controlerende DMW én aan de betrokken Verbondscommissies. Het enthousiasme en de enorme inzet van die eerste generatie Arabische militanten botste regelmatig op een muur van onverschilligheid en desinteresse vanwege de vakbondsleiding, voor wie de migrantenthematiek duidelijk niet behoorde tot de vakbondsprioriteiten. Die desinteresse bleek herhaaldelijk naar aanleiding van de jaarlijkse militantenbijeenkomsten. Veel van deze militanten waren na hun

aankomst in België in de loop van de jaren 1960-70 in eerste instantie naar het socialistische ABVV gestapt... Om daar vervolgens vast te stellen dat voor de plaatselijke vakbondscultuur migrantenthema's geen *issue* waren: gastarbeiders moesten zich gewoon integreren in de bestaande 'éénge-maakte arbeidersklasse', zo heette het; te veel of specifieke aandacht voor hen vanwege de vakbond zou immers tot verdeeldheid leiden. Tot gelijk-aardige conclusies zou dertig jaar later ook de ACV-top komen.

Langs socialistische zijde bestond er wel steeds een migrantencommissie, maar vaak werkte deze gewoonweg niet en daarenboven zetelden er nauwelijks migranten in. Bij gebrek aan bestendige, evenwichtige structuren op lange termijn, waren de bestaande initiatieven vooral het resultaat van de persoonlijke inzet van de personen – zoals J. Ledo of A. Faust – die op dat ogenblik beschikbaar waren. Dit ging uiteraard gepaard met hoogtes en laagtes. Het ABVV kwam dus, voor de nieuwe lichter Arabische gastarbeiders vanaf de jaren 1960-70, weinig aantrekkelijk over. Daarentegen maakte de christelijke concurrent al gauw aanstalten om met een eigen Arabische sectie te beginnen. En bovendien was het ACV met haar *'Statuut van de Gastarbeider'* van 1975 ontegensprekelijk voor op haar tijd én was deze tekst, in tegenstelling tot de latere ABVV-teksten in dit verband, mede opgesteld door de migranten zelf. De gastarbeider was voor de socialistische vakbond lange tijd enkel een socio-economische categorie (die de lonen van de Belgische werknemer drukte). Het is maar rond het midden van de jaren 1980, ten tijde van de nieuwe Gastarbeiderskommissie van het ABVV, dat er voor het eerst ook aandacht geschonken werd aan de andere facetten van het migrantenbestaan in België. Commissievoorzitter H. Carpentier argumenteerde tijdens zijn interventie op het nationale congres in 1986: *"als andere vakbonden denken dat zij de gastarbeiders een dienst bewijzen door ze op te delen per nationaliteit, dan stellen wij daartegenover dat de eenheid het beste bewijs is van de door ons beoogde gelijkheid. (Maar) dat betekent (voor het ABVV) niet dat elke andere kulturele inbreng dan de onze verwaarloosd moet worden. Wij hebben integendeel steeds meer nood aan een pluri-kulturele samenleving die ons door haar rijkdom en haar verscheidenheid in staat moet stellen ook op dat vlak te reageren tegen de kulturele verarming die het kapitaal ons wil opdringen. Wij zijn er ons wel van bewust dat de kulturele verscheidenheid van de arbeidersklasse, vanuit dit standpunt, een kracht is waartoe de gastarbeiders moeten bijdragen"*¹⁵³. Een schoorvoetende erkenning van de culturele diversiteit dus, maar op voorwaarde dat die de socialistische belangen van de arbeidersklasse ten goede zou komen.

¹⁵³. ABVV, Statutair Congres, Brussel, 5/6/7-12-1986, Interventie van Henri Carpentier over de gastarbeidersproblemen in België, pp. 13-14.

Voor het politieke radicalisme dat eigen is aan de Brusselse vleugel van het ABVV, was het thema van het 'antiracisme, fascisme en extreem-rechts' bijzonder dankbaar, want het kon in éénzelfde discours gemakkelijk gekoppeld worden aan andere, algemene strijdvelden zoals de strijd tegen het kapitaal. In laatste instantie was het ook een manier om het eigen linkse profiel te benadrukken en te laten contrasteren met dat van de rechterzijde binnen de eigen vakbond. Dat deze strategie wel eens de aandacht afleidde van de échte migrantenproblemen, hoeft geen betoog. De soms moeizame interprofessionele samenwerking in het ABVV, meer nog dan in de christelijke vakbond, werkte ook als een rem op het uitstippen van een coherent migrantenbeleid; de kracht van de Centrales kan op dit vlak echter ook een voordeel zijn, want die staan dicht bij de werkvloer en bij diegenen die de discriminatieproblemen op het terrein kunnen (h)erkennen en bekampen¹⁵⁴. Maar uiteindelijk heeft de regionaliseringsproblematiek de mogelijke acties inzake migranten vanwege de vakbonden bijna volledig overschaduwd. De Waalse militanten van het ABVV hebben in de jaren 1960 als eersten de stap gezet naar een regionalisering van de vakbeweging. Ook het ACV stond onder druk van haar Waalse militanten, maar de leiding heeft zich lang verzet tegen iedere poging tot decentralisatie van de structuren, uit angst voor aantasting van de vakbondseenheid. In beide vakbonden is de staatshervorming ten koste gegaan van de migrantenwerking en meer algemeen kan men stellen dat de positie van de vakbonden in de maatschappij is afgezwakt ten gevolge van de federalisering. Ook al heeft het ACV, waar de herstructurering uiteindelijk op economische én op culturele basis is gebeurd, munt geslagen uit haar regionalisering wat betreft het ledenaantal. De slotsom na vijftig jaar migratie- en migrantenbeleid is er een van moeizame, geringe resultaten: een weinig succesvol gelijke-kansenbeleid op arbeidsvlak en een problematische integratie op het vlak van godsdienst, cultuur en onderwijs; zeer laat pas de toekenning van een politiek recht: stemrecht op gemeentelijk vlak¹⁵⁵.

¹⁵⁴. Interview E. Loof, 19-12-2003.

¹⁵⁵. P. Pasture, *Divergent Developments, Regional Alliances and National Solidarity in Belgium*. In: J. Wets (red.), *Cultural Diversity*, pp. 45-62; M.-T. Coenen, R. Lewin, *La Belgique et ses immigrants*, p. 11.

Kroniek

Rudi Janssens

Etnische relaties en onderwijs in verdeelde samenlevingen: een vergelijking tussen België en Canada

Themanummer Canadian Ethnic Studies /
Études Ethniques au Canada

Situering

In het kader van het wetenschappelijk netwerk rond onderwijs in 'verdeelde' samenlevingen (CRSH) werd van 21 tot 23 mei 2002 in Gent een bilaterale werkontmoeting georganiseerd voor Belgische en Canadese onderzoekers. Het initiatief voor deze ontmoeting ging uit van de *Groupe de recherche sur l'ethnicité et l'adaptation au pluralisme en éducation* (GREAPE) van de Université de Montréal die de dynamiek van de interculturele relaties in Québec wou uitdiepen op basis van een vergelijking met andere regio's met verschillende traditionele taalgemeenschappen. Gastheer voor het Belgische luik was het *Steunpunt Intercultureel Onderwijs* van de Universiteit Gent. Als titel voor de ontmoeting werd gekozen voor *Burgerschap, taal en diversiteit: de rol van het onderwijs*.

Er werd geopteerd voor 4 subthema's waarbij telkens experts uit beide landen hun onderzoek toelichtten en samen over de respectievelijke bevindingen konden discussiëren. Een eerste thema was 'Immigratie en de aanpassing van het onderwijs aan de diversiteit' dat voornamelijk handelde over het omgaan met diversiteit in het leerprogramma en de consequenties van etnische diversiteit voor leerlingen en leraars. Een tweede thema behandelde de 'Taalpraktijk en meertalige onderwijsprogramma's' waarbij zowel de puur didactische als sociolinguïstische aspecten aan bod kwamen. In een derde workshop werd de onderwijsstructuur zelf nader bekeken in het kader van de multiculturele en meertalige urbane regio's van Montréal en Brussel. Een laatste thema was 'Identiteitsvorming bij jongeren, concepties van burgerschap en burgerschapsopvoeding. Hier werden vooral studies voorgesteld rond de onderlinge percepties tussen allochtonen en autochtonen, loyaliteit en burgerschap en de consequenties van deze diversiteit op de opvoeding inzake burgerschap.

Het doel van deze ontmoetingsdagen was viervoudig: Canadese onderzoekers kennis laten maken met Belgische onderzoekstraditie en metho-

dologie en vice versa; Belgische onderzoekers stimuleren Québec in vergelijkend onderzoek op te nemen; een beter inzicht te verwerven in de rol van het onderwijssysteem inzake taal, etnoculturele diversiteit en burgerschap; en last but not least het aanmoedigen van samenwerking tussen onderzoekers uit beide landen inzake de geselecteerde materies.

Eén van de resultaten van deze ontmoeting is dit themanummer *Canadian Ethnic Studies / Études Ethniques au Canada*

Inhoud

In een inleidend artikel gaan Guy Bourgeault (Université de Montréal), Marie-Hélène Chastenay (Université de Montréal) en Marc Verlot (Universiteit van Gent) dieper in op de specifieke verhouding tussen beide taalgroepen in België en Canada. Het is duidelijk dat in beide situaties een enkelvoudig 'meerderheids- minderheidsperspectief' geen adequaat kader biedt om de feitelijke situatie te beschrijven en nader te analyseren. Beide landen worden gekenmerkt door twee taalgroepen die, afhankelijk van de regio, elk als meerderheid of minderheid kunnen beschouwd worden. Deze complexe relatie tussen beide autochtone minderheden is in beide landen in belangrijke mate geïnstitutionaliseerd. Een eerste opdracht is dan ook via onderzoek op zoek te gaan naar alternatieve modellen die de traditionele 'single dominance' modellen overstijgen. Dit themanummer vormt hiertoe een aanzet waarbij de respectievelijke bijdragen door het vergelijken van verschillende situaties, alternatieve benaderingsmethoden en een diversiteit inzake methodologie en onderzoeksinstrumentarium elk een deeltje van de puzzel invullen.

In een eerste bijdrage gaan Marie Mc Andrew (Université de Montréal) en Marc Verlot (Universiteit van Gent) dieper in op het gegeven van culturele diversiteit als uitdaging voor het schoolsysteem. De auteurs benadrukken de dualiteit in de relatie tussen allochtonen en autochtonen die het duale onderwijssysteem in beide landen kenmerkt. Enerzijds legt het onderwijs de nadruk op openheid en pluralisme als basis voor de identiteitsvorming van de leerlingen, anderzijds richt het zich ook op de fragiele collectieve, historische en culturele identiteit van de taalgroep die als inrichtende macht fungeert. Het begeleiden van de identiteitsvorming bij jongeren vormt dan ook een centrale uitdaging in de scholen die tot een specifieke taalgroep behoren, waarvan de klassen pluri-etnisch zijn samengesteld en waarvan de individuele leerlingen in belangrijke mate meertalig zijn. De complexiteit van de relatie tussen de twee autochtone bevolkingsgroepen in beide landen zou hier een garantie moeten bieden tegen het hanteren van te simplistische denkbeelden in deze scholen. Maar naast het discours van openheid en diversiteit die de verschillende

taalgroepen hanteren, staat de vaststelling dat deze taalgroepen toch vrij geïsoleerd naast elkaar leven. Het oplossen van de conflicten tussen de oorspronkelijke groepen is een *conditio sine qua non* wil de aanpassing aan de gegeven diversiteit lukken.

Maryse Potvin (Université de Montréal), Anne Morelli (Université Libre de Bruxelles) en Laurence Mettewie (Vrije Universiteit Brussel) analyseerden het racistische discours tussen de beide bevolkingsgroepen dat in het kielzog van de constitutionele en linguïstische problematiek geregeld opduikt in zowel België als Canada. Als illustratie selecteerden ze uit elk land een typisch voorbeeld: de vervanging door de aartsbisschop van een parochiepriester in Wezenbeek-Oppem, een Vlaamse faciliteiten-gemeente in de Brusselse Rand, die een negatieve houding vertoonde t.a.v. zijn Franstalige parochianen; en de zaak 'Levine', die aan het hoofd van een nieuwe hospitaalstructuur kwam te staan maar vroeger nog militteerde in de Parti Québécois. De basis voor het onderzoek wordt gevormd door persartikels uit de Vlaamse en Franstalige media enerzijds en Frans-talige en Engelstalige media anderzijds. De auteurs gaan uitgebreid in op de methode van 'kritische discoursanalyse' die ze dan op beide zaken toepassen. Kenmerkend is dat redeneringen die vertrekken vanuit universele en democratische principes toch in een racistische retoriek kunnen uitmonden. Het gaat hier dan niet zozeer over het 'klassieke' racisme gebaseerd op etnische verschillen maar om een 'neo'-racisme gebaseerd op verschillen inzake cultuur, zeden, taal, levenswijze ...

Marie Mc Andrew (Université de Montréal) en Rudi Janssens (Vrije Universiteit Brussel) hebben het in hun bijdrage over de rol van het onderwijs in het behoud dan wel transformatie van de grenzen tussen beide taalgemeenschappen. Vertrekkende van een vergelijking tussen beide onderwijssystemen stellen ze niettegenstaande de verschillen toch een aantal belangrijke overeenkomsten vast. Ongeacht het om een territoriale indeling gaat (de Belgische casus) of een onderwijssysteem gekenmerkt door de erkenning van bepaalde groepsrechten (zoals het geval is in Canada), streven alle gemeenschappen naar een maximale en strikte controle over het eigen onderwijssysteem. Het is slechts een kleine minderheid die in de school van de 'andere' gemeenschap terecht komt, de keuze voor het 'eigen' systeem lijkt dan ook de meest logische gezien ook buiten de school de contacten tussen beide erg beperkt zijn. In de grote steden, in casu Montréal en Brussel, is de situatie duidelijk anders en kiezen een aanzienlijk aantal Engelstaligen dan wel Franstaligen voor het onderwijs van de 'andere' groep. In beide landen liggen echter vooral instrumentele motieven aan de basis van deze keuze en geen integratieve. Dit wordt bevestigd door het feit dat deze keuze vooral op niveau van de lagere school wordt gemaakt en deze leerlingen op secundair niveau naar de school van de eigen gemeenschap terugkeren. Het gaat echter om een

beperkte groep en de loyaliteit met de eigen groep blijft sterker dan de instrumentele motieven. De belangrijkste uitdaging voor het onderwijs in beide steden is echter de diversiteit van de schoolpopulatie die het traditionele conflict tussen de taalgroepen overschrijdt. De vraag is dan ook in hoeverre dit fenomeen een depolariserend effect heeft of zal hebben op de traditionele taalverhoudingen en of de relatie tussen taal en cultuur hierdoor zal wijzigen.

In het vierde artikel van dit themanummer hebben Marie-Hélène Chastenay (Université de Montréal), Michel Pagé (Université de Montréal), Karen Phalet (Universiteit van Utrecht), Marc Swyngedouw (Katholieke Universiteit Leuven) en Jean-Claude Lasry (Université de Montréal) over het begrip 'burgerschap' in een multiculturele omgeving bij verschillende etnische en/of taalgroepen. Los van elkaar gingen de genoemde onderzoekers in hun eigen land in verschillende studies op zoek naar een individuele invulling van burgerschap, naar de verschillende dimensies binnen dit begrip en naar de relatie tussen de onderscheiden dimensies. Alhoewel geen van de onderzoeken qua opzet uitging van een internationale vergelijking onderkennen ze toch grosso modo drie dimensies die overal terugkomen: identiteit, participatie en sociale gelijkheid/normen. Alhoewel er geen sprake is van een uniek model onderscheiden ze een relatie tussen identiteit/nationaliteit enerzijds en participatie anderzijds. Deze relatie kan sterk verschillen van groep tot groep, maar blijkt niettemin aanwezig. De mate van openheid t.a.v. anderen lijkt hiervan echter los te staan. Ondanks de complexiteit en vaak moeilijke vergelijkbaarheid kunnen deze onderzoeken toch bijdragen in beleidsbeslissingen en wijzen ze op de mogelijke verschillen tussen wat het beleid als burgerschap definieert en de perceptie van de individuele burgers zelf.

Een laatste artikel van Annie Montreuil (Universiteit van Utrecht), Richard Y. Bourhis (Université de Québec) en Norbert Vanbeselaere (Katholieke Universiteit Leuven) gaat dieper in op de houding van Vlamingen en Franstalige Québécois ten aanzien van migranten. De gegevens werden via een identieke vragenlijst verzameld bij studenten in zowel Montréal als Leuven. Alhoewel studenten over het algemeen positiever staan tegenover migranten, onder meer omdat ze hen veel minder als concurrenten zien op de arbeidsmarkt zoals dit bij lagere klassen wel het geval is, blijken er toch verschillen op te treden tussen beide steden. Zo is er wel een duidelijk verschil tussen de 'valued' (meestal westerse) en 'devalued' (meestal islamitische) migranten al staan Franstalige studenten uit Québec algemeen positiever ten aanzien van migranten die Frans als eerste of tweede taal spreken en aldus het francofone karakter van Québec versterken maar worden ze tegelijkertijd toch als een bedreiging voor de eigen identiteit gezien. Bij de Leuvense studenten blijft de kloof tussen de 'valued' en 'devalued' migranten maar worden deze veel minder

als een bedreiging ervaren. Hoe minder zeker een student zich evenwel voelt, hoe groter de kloof tussen beide categorieën studenten en hoe meer men de 'devalued' migranten als een bedreiging gaat ervaren en meer geneigd is deze uit te sluiten. De auteurs onderstrepen tenslotte het belang van de invloed van nationalistische partijen die de linguïstische en culturele onzekerheid doen toenemen en migranten veel meer als een bedreiging gaan beschouwen. Het belang van de ideologische oriëntatie die de nadruk legt op de superioriteit van de eigen groep wordt als construct in sommige onderzoeken binnen de sociale psychologie wel eens verwaarloosd.

Enkele bemerkingen

In de opzet van dit speciaal nummer liggen reeds de positieve en negatieve kritieken besloten. Het is geen verslagboek van de werkontmoeting die eraan vooraf ging en evenmin een gerichte selectie of systematisch overzicht van een aantal belangrijke onderzoeksdomeinen. Ook hadden de auteurs, met uitzondering van de laatste bijdrage, bij de aanvang van hun onderzoek nergens ingecalculeerd dat dit zou uitmonden in een vergelijking met het onderzoek van hun Canadese dan wel Belgische collega's. De mate van vergelijkbaarheid is dan ook niet overal even evident. Ondanks al deze nadelen openen de bijdragen ongetwijfeld een aantal interessante onderzoekspistes en worden methodologieën aangereikt die verder onderzoek verdienen. Denken we bijvoorbeeld aan de vaak te statische traditionele 'meerderheid-minderheid' benadering en de hiermee samenhangende dualiteit tussen de autochtone en allochtone minderheden waarvan de tekortkomingen hier duidelijk worden geïllustreerd. Dit onderwerp biedt niet enkel mogelijkheid tot reflectie over de eigen situatie en verder onderzoek in vergelijkend perspectief maar zal bijvoorbeeld in een uitgebreid Europa dat op zoek is naar een eigen grondwet en een eigen bestuurlijk kader evenmin uit de weg kunnen worden gegaan. En zo zitten we bij een tweede aspect waar dit themanummer zeker zijn verdienste heeft, namelijk bij het beleidsgerichte karakter van de meeste bijdragen. Niet-tegenstaande de theoretische uitgangspunten van elk onderzoek en de bijdrage die de meesten ook leveren aan de verdere uitbouw van dit denkkader zitten er telkens ook interessante beleidsaspecten in elk artikel. Onderwijs in een multiculturele setting is en blijft een typisch domein waarin nieuwe inzichten zich meestal ontwikkelingen uit de confrontatie van een theoretisch denkmodel met de concrete beleidspraktijk, en dat komt hier ook duidelijk naar voor. Een laatste interessant element dat zeker dient vermeld is het multidisciplinaire karakter van dit themanummer. Aan dit nummer werkten dan ook linguïsten, pedagogen, psycholo-

gen, sociologen, antropologen en historici mee. De problematiek wordt vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines benaderd hetgeen het beleidsrelevante aspect nog extra ondersteunt. Dit multidisciplinaire karakter zal in de toekomst meer en meer de norm worden, al is het verre van evident met een diversiteit van wetenschappers rond hetzelfde thema tot een vruchtbaar onderzoeksproject te komen, zeker wanneer zowel Franstaligen, Nederlandstaligen als Engelstaligen hun medewerking verlenen, en hiervoor de nodige fondsen te alloceren. Het zou spijtig zijn als dit soort onderzoek een vingeroefening zou blijven en we kijken dan ook met belangstelling uit naar de resultaten van eventuele onderzoeksinitiatieven die uit deze ontmoeting tussen Canadezen en Belgen groeiden.

Wie meer wil weten over dit themanummer of andere nummers van dit tijdschrift kan steeds terecht op <http://www.ss.ucalgary.ca/ces/>

Jan Degadt

De Brusselse draaideur werkt onvoldoende

Lentedebat van het Studiecentrum voor Ondernemerschap

Op 24 maart 2005 hield het Studiecentrum voor Ondernemerschap Ehsal-K.U.Brussel een studiedag met debat ('Lentedebat'), met als titel *'Meer oprichtingen en stopzettingen van bedrijven: een faling?'.* De problematiek van de bedrijfsdemografie werd enerzijds in een ruimer kader geplaatst en anderzijds toegespitst op het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest. Professor Johan Lambrecht, directeur van het Studiecentrum, presenteerde er de belangrijkste resultaten van het tweejarige onderzoek dat hij hierover uitvoerde in opdracht van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest in het kader van het programma *'Prospective Research for Brussels'*.¹

Het onderzoek komt tot de misschien wat controversiële stelling dat het niet per definitie zo'n slechte zaak is voor de economische groei wanneer bedrijven hun activiteiten stopzetten. Een toename van het aantal stopzettingen leidt immers tot een toename van het aantal oprichtingen. Dit veroorzaakt op zijn beurt een toename van het aantal stopzettingen enzovoort. Anders uitgedrukt: een groter aantal stopzettingen kan een indicator zijn van een sterkere bedrijfsdynamiek, wat op zijn beurt weer goed is voor de economische groei. Johan Lambrecht noemt dit het **'draaideur-effect'**.

Hier stelt zich echter een probleem in Brussel. Johan Lambrecht gebruikt als maatstaf voor de bedrijfsdynamiek de turbulentie, de som van de toetredings- en stopzettingsquote van bedrijven. Hij stelt vast dat deze bedrijfsdynamiek een dalende tendens laat zien in België en in de drie gewesten sinds 1989. De draaideur werkt zichtbaar in Vlaanderen en in Wallonië: een stijging (daling) van de stopzettingsquote leidt tot een

^{1.} J. Lambrecht, *Determinanten van de bedrijfsdynamiek in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest. Een vergelijking met België, het Vlaams en het Waals Gewest.* Onderzoeksrapport in het kader van het programma 'Prospective Research for Brussels', Studiecentrum voor Ondernemerschap Ehsal-K.U.Brussel, maart 2005.

stijging (daling) van de toetredingsquote. Een stijging (daling) van de toetredingsquote leidt tot een stijging (daling) van de stopzettingsquote. Het verschijnsel wordt eveneens waargenomen in het buitenland. Lambrecht stelt vast dat de draaideur in Vlaanderen en Wallonië opmerkelijk trager werkt (minder stopzettingen, dus minder oprichtingen, minder stopzettingen, ...). Daarom moet het beleid volgens hem de positieve wisselwerking tussen stopzettingen en oprichtingen herstellen door stopzettingen te vergemakkelijken en barrières voor oprichtingen te slechten. Daarom stelt hij onder meer het distributieattest uit 1990 en het verstrengen van de vestigingswet in 1998 in vraag. Dit geldt niet alleen voor Brussel maar ook voor de andere gewesten.

In Brussel is er een bijkomend probleem. In het Hoofdstedelijk Gewest is er niet zozeer sprake van een 'draaideur' dan wel van een **'nooddeur'**. In Brussel leiden meer stopzettingen tot minder toetredingen in plaats van meer toetredingen. Als beleidsconclusie stelt Lambrecht dan ook dat de Brusselse overheid zijn inspanningen verder opdrijft om de sociaal-economische omgeving te verbeteren: meer investeringen in netheid, degelijke straatverlichting, voorkomen en bestrijden van de criminaliteit, voldoende en adequate huisvesting voor de middenklasse en voor de ondernemers.

Overigens stelt de onderzoeker vast dat het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest bij de Brusselse ondernemers niet echt negatief scoort als vestigingsplaats. Wel is het zo dat men in de drie gewesten de eigen regio positief beoordeelt, terwijl het beeld van de andere regio's negatief is of geen idee ('onbekend is onbemind').

De onderzoeker vindt ook dat men moet ophouden met het stigmatiseren van stopzettingen. Een stopzetting wordt al te vaak geassocieerd met een mislukking, terwijl het juist een hefboom tot succes kan zijn. Er zijn vele voorbeelden van succesvolle ondernemers die het gemaakt hebben in een tweede of derde poging, na een of twee mislukkingen. Bovendien is niet elke stopzetting een mislukking. Succesvolle ondernemers verkopen soms hun bedrijf of laten het overnemen om zich zelf te wijden aan een nieuw project. Heel wat ondernemers hebben immers meer dan één bedrijf. De onderzoeker pleit er dan ook voor om niet alleen het oprichten van een onderneming, maar ook het stopzetten van een onderneming te vereenvoudigen.

Specifiek voor Brussel is het ook duidelijk dat er een bijkomende inspanning moet geleverd worden om het **imago** van het gewest te verbeteren bij de ondernemers zowel in Vlaanderen als in Wallonië.

Na de presentatie van de onderzoeksresultaten was er een panelgesprek waar ondernemers, deskundigen en personen uit het beleid hun visie konden geven. In zijn slottoespraak formuleerde de bevoegde Brusselse minister Benoît Cerexhe alvast enkele krachtlijnen om het

ondernemerschap en de werkgelegenheid in het Brusselse Gewest aan te zwingelen.

Op 14 april werden de onderzoeksresultaten ook voorgesteld op het *'Research Seminar in Applied Economics and Management'* op het Centre Emile Berkheim aan de ULB.

Het internationaal colloquium over Brussel en Europa (december 2006)

Onder auspiciën van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap van het FWO-Vlaanderen *Onderzoek naar Brussel en andere meertalige (hoofd)steden*, waarvan het centrum BRUT de kerngroep vormt, zal in december 2006 een internationaal colloquium over Brussel en Europa doorgaan.¹ Sinds mei 2004 is een interuniversitaire stuurgroep actief, teneinde het programma van dit colloquium voor te bereiden.² In functie daarvan werd uiteraard ook een onderzoeksagenda opgesteld en zijn momenteel verschillende onderzoeksprojecten in uitvoering, teneinde tegen december 2006 nieuwe onderzoeksresultaten te kunnen voorstellen. Hieronder volgt een korte voorstelling van de opzet en het programma van dit colloquium, dat het derde deel vormt van een ‘trilogie’, die in 1998 werd aangevat met het colloquium over *Het Statuut van Brussel*³ en in 2002 werd voortgezet met het colloquium over *Het Brussels model en de negentien Brusselse gemeenten*.⁴

Qua doelgroep zal het colloquium zich richten tot onderzoekers en studenten, die zich specialiseren in Brussel, in wereldsteden, in de internationale en Europese politiek, in sociale geografie en in sociale en politieke

¹ Dit colloquium zal meer bepaald plaatsgrijpen op maandag 18 en dinsdag 19 december 2006, te Brussel. Meer informatie volgt in het voorjaar van 2006. Er zal een speciale website worden geopend, teneinde het definitieve programma en de praktische schikkingen aan te kondigen.

² De interuniversitaire stuurgroep bestaat uit de directeuren van de onderzoekscentra, die bij de WOG zijn aangesloten: voorzitter: Prof. dr. Els Witte (directeur BRUT/VUB); secretaris: Dr. Roel De Groof (coördinator BRUT/VUB); leden: Prof. dr. Alen (Instituut voor ICR/KULeuven), Prof. dr. Hugues Dumont (CIRCC/FUSL), Prof. Pierre Vandernoot (CDP/ULB), Prof. dr. Serge Jaumain (CIRHIBRU/ULB), Prof. dr. Jan Degadt (SVO/EHSAL-KUBrussel), Prof. dr. Jean-Paul Lambert (RIB/FUSL), Prof. dr. Michel Hubert (RIB/FUSL), Prof. dr. Philippe Van Parijs (Chaire Hoover/UCL – Department of Philosophy/Harvard University).

³ Zie de acta van dit colloquium: E. Witte, A. Alen, H. Dumont, R. Ergec (Eds.), *Het statuut van Brussel - Bruxelles et son statut*. Brussel/Gent, De Boeck & Larcier, 1999, 826p.

wetenschappen in het algemeen. Daarnaast beoogt het organiserend comité ook de belangstelling en participatie op te wekken van beleidsactoren op Brussels, Belgisch en Europees niveau. Naast internationaal gereputeerde onderzoekers over het wereldstedennetwerk, de globale stad en Europese politiek zullen bijdragen worden gepresenteerd door specialisten in sociale en politieke geografie, sociologie, politieke en diplomatieke geschiedenis, recht, politieke wetenschappen, economie, sociolinguïstiek en politieke filosofie.

Het programma van het colloquium zal uit twee grote luiken bestaan. Een eerste reeks bijdragen zal de positie van Brussel in het netwerk van wereldsteden en politieke metropolen duiden. Peter Taylor (University of Loughborough/Francquileerstoel 2004) zal de positie van Brussel in het *World City Network* behandelen, net zoals hij dat eerder al deed voor onder meer Amsterdam.⁵ De kenmerken van Brussel als globale stad zullen worden uiteengezet door Saskia Sassen (Department of Sociology/University of Chicago), wereldbekend specialist in de sociologie van de stad en transnationale processen.⁶ Carola Hein (Program in Growth and Structure of Cities/Bryn Mawr College) zal ingaan op de positie van Brussel als hoofdstad van Europa in de context van internationale hoofdsteden en meer bepaald de status van Brussel analyseren als unieke hoofdstad binnen een polycentrisch hoofdstedelijk systeem en dit in comparatief perspectief.⁷ De historiek van de besluitvormingsprocessen inzake de erkenning van Brussel als Europese, internationale en Atlantische hoofdstad zal ook de nodige aandacht krijgen. Roel De Groof (BRUT/VUB) zal een overzicht geven van de inspanningen van Belgische politici en internationalisten om Brussel als internationale hoofdstad te promoten in de

^{4.} De acta van dit colloquium werden ook uitgegeven: E. Witte, A. Alen, H. Dumont, P. Vandernoot & R. De Groof (Eds.), *De Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model. Les dix-neuf communes et le modèle bruxellois*. Brussel, Larcier, 2003, 726 p. Zie ook: R. De Groof, Een nieuw referentiewerk over de Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model. In: A. Housen, M. Pierrard, P. Van de Craen (Eds.), *Taal, Attitude en Onderwijs in Brussel*. Brussel, VUBPRESS, 2004, p. 325-331 (Brusselse Thema's, 12).

^{5.} P. Taylor is co-directeur van *Globalization and World Cities (GaWC) study group and network* en auteur van onder meer *Political Geography: World-Economy, Nation-State and Locality* (Longman, London, 1993), *World City Network: a Global Urban Analysis* (Routledge, London, 2004) en *Amsterdam in a World City Network* (GaWC RESEARCH REPORT, 2002, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rm1.pdf>).

^{6.} S. Sassen publiceerde onder meer: *The Global City: New York London Tokyo* (Princeton, Princeton University Press, 1991; laatste editie 2001); *Global Networks/Linked Cities* (New York/London, Routledge, 2002); *Digital Formations: Information Technologies and New Architectures in the Global Realm* (Princeton University Press, 2005, samen met Robert Latham) en zopas verscheen *Denationalization: Territory, Authority and Rights* (Princeton University Press, 2005).

^{7.} C. Hein is onder meer auteur van *The Capital of Europe. Architecture and Urban Planning for the European Union* (Westport, Greenwood/Praeger Publishers, 2004).

periode vanaf 1895 tot 1945 en zo een eerste bijdrage leveren tot de analyse van het proces van politieke metropolisering.⁸ Michel Dumoulin (Centre d'Etudes d'Histoire Européenne, UCL) zal vervolgens het besluitvormingsproces analyseren, dat leidde tot de vestiging van de Europese instellingen en de NAVO in Brussel alsook de latere evolutie volgen (1945-2005).⁹ Welk is het politiek-juridische statuut van Brussel als zetel van de EU? Koen Lenaerts (KULeuven/ Francquileerstoel VUB) zal het juridisch statuut van Brussel als Europese hoofdstad uit de doeken doen, terwijl Christian Franck, Caroline Vanwynsberghe (beiden van het Institut d'Etudes Européennes/UCL) en F. Delmartino (KULeuven) de inzet en toekomstperspectieven van Brussel als zetel van de Europese instellingen zullen schetsen. De relatie tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en het Europa der Regio's verdient uiteraard ook de nodige aandacht. Kris Deschouwer (VUB) en Hendrik Vos (RUG) zullen ingaan op de positie en rol van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest **in** het Europa der Regio's, terwijl F. Ingelaere zich zal toelagen op 'Brussel **en** het Europa der Regio's' ofwel de representatie van de Europese Regio's in Brussel. Aan het fenomeen van het lobbyen bij de Europese Unie in Brussel kan uiteraard niet worden voorbijgegaan en Rinus Van Schendelen (Faculteit der Sociale Wetenschappen/Erasmus Universiteit Rotterdam) werd bereid gevonden om zijn analyse terzake te actualiseren.¹⁰ R. Magosse (Sociale Geografie/Cosmopolis, VUB) en Vincent Calay (IGEAT, ULB) zullen de eerste reeks bijdragen afsluiten met een bijdrage over de *city imaging* van Brussel als Europese hoofdstad.¹¹

De tweede reeks bijdragen zijn erop gericht de interactie en wederzijdse impact van Europa en Brussel te onderzoeken. Over de sociaal-economische impact van de Europese en internationale instellingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd in 1998 een eerste en in 2001 een tweede rapport opgesteld door Iris Consulting, met inbegrip van een prospectie voor de periode 2005-2011. De resultaten van deze rapporten zullen systematisch worden uiteengezet en geactualiseerd op het colloquium.

⁸ Zie zijn artikel in deze aflevering van *Brusselse Thema's* over de promotie van Brussel als internationale hoofdstad en de campagne van Louis Frank vóór de Eerste Wereldoorlog, dat het eerste deel vormt van zijn bijdrage aan het colloquium.

⁹ M. Dumoulin publiceerde onder meer *Bruxelles, l'europpéenne. Regards croisés sur une région capitale. – Brussel, hart van Europa. Een verkennende blik op een kapitale regio.* (Institut d'études européennes (UCL)/Tempora, Louvain-la-Neuve/Brussel, 2001).

¹⁰ Hij publiceerde hierover recent zijn monografie *Machiavelli in Brussels. The Art of Lobbying the EU* (Amsterdam University Press, 2004).

¹¹ R. Magosse, *City Imaging from below: Branding Brussels as the capital of Europe?* (Paper presented at the Life in the Urban Landscape Conference, Gothenburg, Sweden, 29 May-3 June 2005).

http://www.urbanlife2005.com/proceedings/H/295_Reinoud_Magosse.pdf

Een stand van zaken inzake de impact van de Europese en internationale aanwezigheid op de KMO's in Brussel (en de Rand) zal door Jan Degadt en Johan Lambrecht (Studiecentrum voor Ondernemerschap EHSAL/KUBrussel) worden gegeven. De sociaal-demografische evolutie van de Europese aanwezigheid in Brussel is een thema dat voor Christian Vandermotten (Laboratoire de géographie humaine/ ULB) is voorbehouden.¹² Drie specialisten zullen gezamenlijk diverse aspecten van de impact van de EU-aanwezigheid op de woonmarkt in Brussel en omgeving behandelen: de politiek-juridische aspecten en het woonmarktbeleid (Nicolas Bernard¹³, FUSL), de economische aspecten (Marie-Laure Dekeersmaeker, UCL/Observatoire de l'habitat) en de rol van immobiliënegenschappen en het probleem van de speculaties (Anne Vincent, CRISP). Drie bijdragen zullen de politieke aspecten van de wisselwerking tussen Brussel en Europa belichten. Pascal Delwit¹⁴ (ULB) en Dirk Jacobs¹⁵ (ULB/KUBrussel) zullen de politieke participatie en de electorale impact van EU-onderdanen in Brussel onderzoeken. Johanne Poirier¹⁶ (Centre de Droit Public, ULB) zal de complexiteit van de samenwerking tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, de federale regering en de Europese Unie uit juridisch oogpunt analyseren. Daarnaast zal de rol van de Europese structuurfondsen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden onderzocht door Joost Vaesen¹⁷ (BRUT/VUB), die zich op de financiële aspecten zal toespitsen, en door Gaëlle Hubert (FUSL), die het besluitvormingsproces zal analyseren. De wisselwerking tussen en de wederzijdse impact van Brussel en Europa raakt vanzelfsprekend ook aan de sectoren van cultuur, taal en onderwijs. Rudi Janssens (BRUT/VUB) zal het taalgebruik van de Europese ambtenaren en EU-onderdanen in Brussel onderzoeken.¹⁸ Het thema 'Brussel en de Europese scholen' dient zowel uit juridisch als sociolinguïstisch oogpunt te worden benaderd. Welk is het juridisch statuut van de Europese scholen in het Belgisch en Europees recht? Op die vraag zullen Hugues Dumont, Xavier Delgrange (beiden van het CIRCC/FUSL)¹⁹ en Jan Clement (KULeuven) een antwoord geven. Alex Housen²⁰ (CLIN/VUB) zal dieper ingaan op het thema van de meertalig-

12. Zie onder meer: C. Vandermotten, *Bruxelles dans la compétition métropolitaine internationale*, In: *Revue belge de Géographie*, 123, 1999, pp. 17-29

13. Zie: http://www3.fusl.ac.be/4DACTION/rechw_detail_chercheur/39789/A

14. Zie: <http://www.ulb.ac.be/soco/cevipol/chercheurs/delwit.htm>

15. Zie: <http://users.belgacom.net/jacobs/>

16. Zie: http://www.ulb.ac.be/rech/chercheurs/chercheur_25614.html

17. J. Vaesen, *Tussen interactie en autonomie. De financieel-politieke verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten*. Brussel, VUBPRESS, 2004.

18. Zie: <http://www.vub.ac.be/BRUT/>

19. Over de leden van het CIRCC en hun publicaties, zie: <http://centres.fusl.ac.be/CIRCONSTIT/>

heid en Europese scholen in Brussel, terwijl een analyse van het cultuurbeleid en de imagovorming met betrekking tot Brussel als Europese hoofdstad de analyse van de impact en wisselwerking in het culturele veld compleet zal maken.

Daarnaast behoeven twee grote knelpunten en spanningsvelden ook actuele analyses. Zo vormt ruimtelijke ordening een eerste knelpunt in het spanningsveld tussen Brussel en Europa. De Europese Wijk is de stadszone bij uitstek waarin het spanningsveld tussen de EU en de *civil society* voelbaar tot uiting komt. Annette Kuhk (Sint-Lucas/WENK) zal het conflictmanagement in de ontwikkeling van de Europese Wijk behandelen.²¹ Yseult Marique²² (Centre de Droit Public/ULB) zal ingaan op het partnerschap tussen de publieke en privé sectoren en de ruimtelijke ordening. 'Vrijheid versus veiligheid' of de impact van de EU-aanwezigheid in Brussel op het openbare veiligheidsbeleid kan uiteraard niet buiten beschouwing blijven en deze opdracht werd toevertrouwd aan Julien Pieret²³ (ULB). Philippe Van Parijs²⁴ (Chaire Hoover d'éthique économique et sociale, UCL/Department of Philosophy, Harvard University) zal tot besluit van het colloquium een algemene, synthetische en prospectieve conclusie formuleren onder de titel *Brussels capital of Europe: perils and promises*. De acta van het colloquium zullen in de loop van 2007 worden uitgegeven.²⁵

^{20.} Zie: http://www.vub.ac.be/infovoor/onderzoekers/research/person.php?person_id=21912

^{21.} Zie: http://www.humanarc.be/CO_cv_annette.php; www.uso.tue.nl/Conferences/lausanne_2002/papers/kuhk.pdf

^{22.} Zie: <http://www.ulb.ac.be/cdrom/rech/inventaire/chercheurs/8/CH7848.html>

^{23.} Zie: http://www.ulb.ac.be/droit/droitpublic/equipe_35.html

^{24.} Zie: <http://www.etes.ucl.ac.be/PVP/VanParijshomepage.htm>

^{25.} Meer nieuws over het programma, de sprekers en de praktische schikkingen van dit colloquium zullen worden bekend gemaakt via de website van het BRUT: <http://www.vub.ac.be/BRUT/>

Abstracts

ABSTRACTS

Els Witte en Roel De Groof

Flemish attitudes toward Brussels (1995-2005)

The Brussels Manifest/Manifeste bruxellois was published in early 2003. This bilingual manifesto calls for the establishment of a Brussels Community and was produced by a semi-professional pressure group of highly educated Brussels residents concerned about the implications of the language split between the two Communities. The non-profit Manifesto Association promotes a multicultural and multilingual regional model. Proceeding from a deliberately provocative and negative assessment of the existing structure of the state and the position of the Brussels Capital Region within it, Manifesto recommends a reform of the Brussels institutions, a multilingual education system and a multicultural culture policy in Brussels. This article's analysis of the Manifesto opens with a review of Flemish policy regarding Brussels since 1995. The results of a survey of Brussels politicians regarding the Manifesto proposals reveals that their responses are generally critical, but the debate is now well launched.

Réflexions flamandes sur Bruxelles (1995-2005)

Le "Manifeste bruxellois" a été publié début 2003. Ce texte plate-forme bilingue plaide en faveur de la création d'une Communauté bruxelloise et est diffusé par un collectif d'universitaires bruxellois désireux de dépasser le clivage linguistique bicommunautaire. L'asbl Manifesto défend le modèle d'une région multiculturelle et multilingue. Partant d'une évaluation délibérément provocante et négative de l'actuelle structure étatique et de la place qui y est réservée à la Région de Bruxelles Capitale, Manifesto revendique concrètement la réforme des institutions bruxelloises, un système d'enseignement multilingue et une politique culturelle multicul-

turelle à Bruxelles. Le présent article se livre à une analyse du Manifeste, précédée d'une synthèse de la politique flamande à l'égard de Bruxelles menée depuis 1995. Les résultats d'une enquête effectuée auprès des politiciens bruxellois à propos des propositions du Manifeste révèle ensuite que les réactions sont généralement critiques mais contribuent néanmoins à amorcer le débat.

Vlamingen denken over Brussel (1995-2005)

Begin 2003 werd het "Brussels Manifest" gepubliceerd. Die tweetalige platformtekst houdt een pleidooi in voor de oprichting van een Brusselse Gemeenschap en wordt uitgedragen door een haast professionele vertoog-gemeenschap van hooggeschoolde Brusselaars, die zich boven de bicom-munautaire taalkloof opstellen. De vzw Manifesto promoot het model van een multiculturele en meertalige regio. Uitgaande van een bewust provocatieve en negatieve evaluatie van de huidige staatsstructuur en de plaats van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest daarin komt Manifesto concreet op voor een hervorming van de Brusselse instellingen, een meertalig onderwijssysteem en een multiculturele cultuurpolitiek in Brussel. In dit artikel wordt het Manifest geanalyseerd, voorafgegaan door een overzicht van het Vlaamse beleid inzake Brussel sinds 1995. De resultaten van een enquête onder de Brusselse politici over de Manifestvoorstellen laten vervolgens zien dat de reacties doorgaans kritisch zijn, maar het debat wel aanzwengelen.

ABSTRACTS

Roel De Groof

The promotion of Brussels as an international capital

Louis Frank's campaign for the development of
Brussels as Federal World District (1905-1914)

This article investigates the background to Belgian lawyer and publicist Louis Frank's publications, *Les Belges et la Paix* (1905) and *La Paix et le District Fédéral du Monde* (1910-1911). At the beginning of the 20th century, Brussels was developing into the capital of 'associative' internationalism, and both the government and opinion makers sought to strengthen the status of Brussels in this respect. But Brussels was also experiencing competition from cities such as Bern and, in particular, the Hague, where the 1899 and 1907 Peace Conferences took place. 1907 saw discussion of the expediency and necessity of establishing a world capital. Louis Frank planned his publication project in anticipation of the national jubilee celebrations of 1905 and the Brussels world exhibition of 1910. His campaign and publications on a Federal World District were realised thanks to cooperation with the famous Parisian publishing house Larousse. The analysis of Frank's campaign for the promotion of Brussels as a Federal World District in the years 1905-1914 shows that the development and growth of Brussels as an international, European and political world capital was not only due to government initiatives but also owed much to the influence on public opinion of publicist-entrepreneurs such as Frank. Efforts to have Brussels recognised as the European and international capital city thus go back much further in time than the attempts in the inter-war period to establish the headquarters of the League of Nations in Brussels. Finally, reactions to Frank's proposal show that contemporaries did not consider the concept of a Federal World District a merely utopian goal, but recognised it as a constructive and forward-looking 'world community' project. Of course his proposal did not meet with international unanimity: the competition between Brussels and the Hague was too strong for that, while there was in any case no consensus regarding the expediency of a

single world capital, and the current polycentric system was already developing. Finally, Frank's campaign provides a striking example of the combination of pacifism and patriotism, and of development of the Belgian nation as a *terre d'internationalisme* with a mission in the world.

La promotion de Bruxelles comme capitale internationale

La campagne de Louis Frank pour la construction de Bruxelles
comme District Fédéral du Monde (1905-1914)

Cet article s'intéresse au contexte dans lequel le projet de publication de l'avocat publiciste bruxellois Louis Frank sur *Les Belges et la Paix* (1905) et *La Paix et le District Fédéral du Monde* (1910-1911) a vu le jour. En effet, au début du 20ème siècle, Bruxelles est devenu la capitale de l'internationalisme 'associatif' et tant les pouvoirs publics que les leaders d'opinion souhaitaient renforcer la position de Bruxelles comme telle. Mais Bruxelles subissait aussi la concurrence de villes comme Berne et surtout La Haye, où se sont tenues les Conférences pour la Paix de 1899 et 1907. En 1907, on s'est interrogé sur l'opportunité et la nécessité de créer une capitale mondiale. Louis Frank avait inscrit son projet de publication dans la perspective des jubilés nationaux de 1905 et de l'exposition universelle de Bruxelles en 1910. Il a pu mener sa campagne et réaliser la publication sur le District Fédéral du Monde grâce à la coopération des célèbres éditions Larousse de Paris. L'analyse de la campagne menée par Frank pour la promotion de Bruxelles comme District Fédéral du Monde dans les années 1905-1914 prouve que la construction et la croissance de Bruxelles comme capitale mondiale internationale, européenne et politique n'est pas seulement le fait d'initiatives gouvernementales, mais aussi du travail de l'opinion par un publiciste entrepreneur comme Frank. Les efforts consentis pour faire reconnaître Bruxelles comme capitale européenne et internationale sont nettement antérieures aux tentatives entreprises dans l'entre-deux-guerres pour établir la Société des Nations à Bruxelles. Il ressort enfin des réactions à la proposition de Frank que ses contemporains n'écartaient pas le concept de District Fédéral du Monde comme étant de l'utopie pure, mais y voyaient un projet constructif de 'société du monde' tournée vers l'avenir. Sa proposition ne pouvait pas emporter l'unanimité internationale: la compétition entre les villes de Bruxelles et de La Haye était trop forte, alors qu'aucun consensus ne pouvait se dégager sur l'opportunité d'une capitale du monde unique et que le polycentrisme actuel était déjà en pleine élaboration. Finalement, la campagne de Frank est un exemple éloquent de la combinaison entre le pacifisme et le patriotisme, ainsi que de la construction de l'identité de la nation belge comme *terre d'internationalisme*, appelée à accomplir une mission dans le monde.

De promotie van Brussel als internationale hoofdstad
De campagne van Louis Frank voor de constructie van Brussel
als federaal werelddistrict (1905-1914)

In dit artikel gaan we in op de context waarin het publicatieproject van de Brusselse advocaat-publicist Louis Frank over *Les Belges et la Paix* (1905) en *La Paix et le District Fédéral du Monde* (1910-1911) tot stand kwam. Brussel groeide immers tegen het begin van de 20ste eeuw uit tot de hoofdstad van het 'associatieve' internationalisme en zowel de overheid als de opiniemakers wensten de positie van Brussel als dusdanig te versterken. Maar Brussel ondervond ook de concurrentie van steden zoals Bern en vooral Den Haag, waar de Vredesconferenties van 1899 en 1907 plaatsgrepen. In 1907 werd de vraag gesteld over de opportuniteit en noodzaak van de oprichting van een werelddistrict. Louis Frank plande zijn publicatieproject in het vooruitzicht van de nationale jubileumfeesten van 1905 en de werelddistricttentoonstelling van Brussel van 1910. Zijn campagne en publicatie over het federale werelddistrict kon worden gevoerd dankzij de samenwerking met de gerenommeerde Parijse uitgeverij Larousse. De analyse van Franks campagne voor de promotie van Brussel als federaal werelddistrict in de jaren 1905-1914 toont aan dat de constructie en groei van Brussel als internationale, Europese en politieke werelddistrict niet alleen aan regeringsinitiatieven is te danken maar ook aan het opiniëringswerk van een publicist-ondernemer als Frank. De inspanningen om Brussel te doen erkennen als Europese en internationale hoofdstad gaan dus nog verder in de tijd terug dan de pogingen in het interbellum om de hoofdzetel van de Volkenbond in Brussel te vestigen. Uit de reacties op Franks voorstel blijkt tenslotte dat de tijdgenoten het concept van federaal werelddistrict niet als puur utopisch afdeden maar er een constructief en toekomstgericht 'wereldmaatschappij'-project in zagen. Over zijn voorstel kon uiteraard geen internationale unanimiteit ontstaan: de interstedelijke competitie tussen Brussel en Den Haag was daarvoor te sterk, terwijl er in ieder geval geen consensus bestond over de opportuniteit van een unieke werelddistrict en het nu bestaande polycentrische systeem al in opbouw was. Tenslotte vormt Franks campagne een treffend voorbeeld van de combinatie van pacifisme en patriottisme én van de constructie van de identiteit van de Belgische natie als *terre d'internationalisme*, bestemd om een missie in de wereld te vervullen.

ABSTRACTS

Jan Fransen

**Cultural and urban revival: an evaluation of policy practices
in the Brussels Capital Region, 1995-2005**

This article considers the relationship between cultural policy practices in the Brussels Capital Region and its policy of urban regeneration. Three 'cultural policy models' can be distinguished from the international literature on urban regeneration: the 'promotional model', the 'cultural industry model' and the 'social affairs model'. Over the last decade the Brussels Capital Region has developed an embryonic cultural policy of its own, with elements from these three models. Practical examples include the cultural subsidies supporting the image policy, (cultural) tourism, the culture industries, cultural initiatives within neighbourhood regeneration projects and monuments and landscapes. However, the policy framework for cultural and urban regeneration is not particularly transparent, while policy planning also remains somewhat vague. This may be ascribed to the political and institutional distinction between regional and municipal matters. Strictly speaking, the Region has no powers as regards culture, while there is no consultation with the Communities. If we are to make successful use of culture in the urban regeneration process, there must be a debate on the relationship between culture and regional issues, rather than a rigid Community approach. By way of conclusion, the article considers a few suggestions to get such a debate off the ground.

**Relance culturelle et urbaine: une évaluation des pratiques
politiques de la Région de Bruxelles-Capitale
entre 1995 et 2005**

Cet article traite de la relation entre les pratiques de politique culturelle de la Région de Bruxelles-Capitale et sa politique de relance urbaine. A

l'appui de la littérature internationale, nous pouvons distinguer trois 'modèles de culture politique' en matière de relance urbaine : le 'modèle promotionnel', le 'modèle culturel industriel' et le 'modèle social'. Depuis une décennie, la Région de Bruxelles-Capitale développe de sa propre initiative un embryon de politique culturelle à partir d'éléments provenant des trois modèles précités. Parmi les exemples concrets, citons les subsides culturels en matière de politique de l'image, le tourisme (culturel), les industries culturelles, les initiatives culturelles dans le cadre de la revalorisation des quartiers et les monuments et sites. Toutefois, le cadre politique en matière de culture et de relance urbaine manque de transparence, tandis que les projets politiques souffrent souvent d'un manque de précision. Cela s'explique par la différence politico-institutionnelle entre les matières régionales et communautaires. D'un point de vue strict, la Région n'est pas compétente en matière de culture, tandis que la concertation avec les Communautés tarde à s'organiser. Si l'on veut intégrer avec succès la culture dans les processus de relance urbaine, il faut mener un débat sur la relation entre la culture et les matières régionales, loin de toute approche communautaire rigide. En guise de conclusion, nous examinons dans cet article quelques suggestions pour amorcer ce débat.

Cultuur en stedelijke heropleving: een evaluatie van de beleidspraktijk van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest tussen 1995 en 2005

Dit artikel gaat in op de relatie tussen de culturele beleidspraktijken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en zijn politiek van stedelijke heropleving. Op basis van de internationale literatuur kunnen met betrekking tot stedelijke heropleving drie 'cultuurbeleidsmodellen' onderscheiden worden: het 'promotional model', het 'cultural industries model' en het 'social model'. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ontwikkelt het laatste decennium op eigen houtje een embryo van cultuurbeleid met elementen uit de drie voornoemde modellen. Concrete voorbeelden zijn de culturele subsidies binnen de imagopolitiek, het (cultuur)toerisme, de culturele industrieën, de culturele initiatieven binnen de wijkherwaardering en monumenten en landschappen. Het beleidskader op vlak van cultuur en stedelijke heropleving is echter weinig transparant terwijl ook de beleidsplanning veel meer vaag blijft. Dit is te wijten aan het politiek-institutionele onderscheid tussen gewest- en gemeenschapsmateries. Het Gewest is strikt gezien niet bevoegd voor cultuur, terwijl het overleg met de Gemeenschappen uitblijft. Wil men cultuur succesvol aanwenden in processen van stedelijke heropleving, dan moet een debat gevoerd worden

over de relatie tussen cultuur en gewestmateries, wars van een stugge communautaire opstelling. Bij wijze van besluit bespreken we in dit artikel enkele suggesties om dat debat aan te zwengelen.

Project managers and subcontractors

Some institutional aspects of urban regeneration in Brussels (1994-2004)

Despite an urgent need, for many years urban regeneration in Brussels was in a state of crisis. From 1989 onwards, the Brussels Region Executive tried to give the process a new impetus via 'neighbourhood contracts'. This new urban regeneration programme not only focused on a 'bricks and mortar' approach for investment in the building and renovation of housing, as projects for public space and socio-cultural initiatives were also needed. Residents' participation in these projects also constituted an important aspect of the new programme, although their input was restricted to expressing their opinions and relations were initially awkward. The neighbourhood contracts also needed to persuade private companies to invest in "deprived neighbourhoods". For the first neighbourhood contracts, however, this public-private cooperation largely failed to appear. That meant that most of the investment in these deprived neighbourhoods had to be borne by the public authorities concerned, and the original housing targets were not met. The different policy approaches of the authorities involved (Region, municipalities and Communities), coupled with the regulations which varied from one programme to another, meant that cooperation between the public players was not without its difficulties. Various changes were made to the programme over the years in order to resolve or at least minimise problems of many kinds.

Neighbourhood contracts also provide an example of the relationship between the Brussels Capital Region and the Brussels municipalities. In the past, the Region attempted to impose its policy ideas locally via conditional grants of this kind, simultaneously maintaining control of municipal spending. Thus, an examination of these neighbourhood contracts throws a searching light on the institutional organisation and operation of the Brussels model.

Le maître d'ouvrage et les entrepreneurs

Quelques aspects de la rénovation urbaine bruxelloise (1994-2004)

En dépit des besoins criants existant en la matière, la rénovation urbaine bruxelloise a vécu de nombreuses années de crise. Dès 1989, le nouvel Exécutif Régional Bruxellois a tenté de lui insuffler un nouvel élan par le biais des fameux “contrats de quartier”. L’essentiel de ce programme de rénovation urbaine ne se résumait pas exclusivement à une approche “briques” prévoyant des investissements dans la production ou la rénovation de logements: il fallait également réaliser des projets dans le domaine des espaces publics et lancer des initiatives à caractère socioculturel. Dans ce nouveau programme, une part importante était également réservée à la participation des habitants à ces nouveaux projets, même si celle-ci se cantonnait à la formulation d’avis et a connu des débuts difficiles. Les contrats de quartier devaient aussi convaincre des entreprises privées à investir dans des « quartiers en difficulté ». Ce partenariat public-privé est toutefois resté largement absent dans les premiers contrats de quartier. Les pouvoirs publics ont par conséquent dû prendre en charge l’essentiel des investissements réalisés dans ces quartiers en difficulté et les objectifs initialement fixés en termes de production de logements n’ont pu être atteints. La coopération entre acteurs publics a été compliquée par des divergences de vues politiques entre les pouvoirs concernés (Région, communes, mais aussi Communautés), auxquelles s’ajoutent les diverses réglementations contenues dans les différents programmes. Au fil des ans, le programme a été amendé pour remédier à toute une série de problèmes ou du moins en limiter l’impact.

Les contrats de quartiers illustrent en outre les rapports entre la Région de Bruxelles-Capitale et les communes bruxelloises. La Région a tenté, par l’intermédiaire de ces subventions conditionnelles, de faire passer ses concepts politiques à l’échelon local, tout en instaurant par ailleurs un contrôle des dépenses communales. Les contrats de quartier permettent d’appréhender en détail l’organisation institutionnelle et le fonctionnement du modèle bruxellois.

De bouwheer en de aannemers

Enkele institutionele aspecten van de Brusselse stadsvernieuwing
(1994-2004)

De stadsvernieuwing in Brussel verkeerde gedurende vele jaren in een crisis, ondanks de grote noden die er op dit vlak bestonden. Via de zogenaamde “wijkcontracten” trachtte de nieuwe Brusselse Gewestelijke Executieve vanaf 1989 hieraan een nieuw elan te geven. Centraal in dit stads-

vernieuwingsprogramma stond niet alleen een “stenen” aanpak waarbij geïnvesteerd zou worden in de productie of renovatie van woningen: er dienden ook projecten op het vlak van openbare ruimten en initiatieven in de sociaal-culturele sfeer gerealiseerd te worden. Bewonersparticipatie bij deze projecten vormde eveneens een belangrijk aspect van dit nieuwe programma, zij het dat de inbreng van bewoners zich beperkte tot adviesverstrekking en in het begin stroef verliep. De wijkcontracten dienden ook privé-firma's te overtuigen om te investeren in zgn. “achtergestelde buurten”. Die publiek-private samenwerking bleef echter grotendeels uit voor wat betreft de eerste wijkcontracten. Dat impliceerde dat de meeste investeringen in deze achtergestelde buurten door de betrokken overheden gedragen dienden te worden en dat de oorspronkelijke doelstellingen op het vlak van woningproductie niet gehaald werden. De verschillen in beleidsvisie tussen de betrokken overheden (Gewest, gemeenten maar ook de Gemeenschappen), gekoppeld aan de verschillende reglementeringen van de verschillende programma's, zorgden ervoor dat de samenwerking tussen de publieke actoren niet zonder problemen verliep. Verschillende aanpassingen aan het programma werden in de loop der jaren doorgevoerd om allerhande problemen weg te werken of op zijn minst te beperken.

De wijkcontracten zijn daarenboven een voorbeeld van de verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Brusselse gemeenten. Via dergelijke voorwaardelijke toelagen trachtte het Gewest haar beleidsconcepten ingang te doen vinden op het lokale niveau, waarbij bovendien een controle op de gemeentelijke uitgaven werd behouden. Ze werpen dan ook een diepgaande blik op de institutionele organisatie en werking van het Brussels model.

ABSTRACTS

Rudi Janssens

Dutch language courses for adults in Brussels

In Brussels, more than 100 schools, organisations and individuals organise Dutch language courses. This article is based on a study trying to reveal who is eager to learn a minority language and where he or she plans to use it. The attitudes of the two main groups of adult students substantially differ. French speakers refer to the fact that they want to become bilingual for job reasons and rarely use Dutch in other situations. Migrants see their courses as a further step in their integration process into the multilingual Brussels society after learning French and try to use it in different circumstances. This article explores these findings and tries to link them with the current language policy and its future challenges.

Cours de néerlandais pour adultes à Bruxelles

A Bruxelles, plus de 100 écoles, organisations et individus organisent des cours de langue en néerlandais. Cet article est basé sur une étude qui essaie de révéler qui veut apprendre une langue minoritaire et où il ou elle ont l'intention de l'utiliser. Les attitudes des deux groupes principaux d'étudiants adultes diffèrent substantiellement. Les francophones se réfèrent au fait qu'ils veulent devenir bilingues pour des raisons de travail et rarement parlent le néerlandais dans des autres situations. Les migrants voient leurs cours comme une étape suivante dans leur processus d'intégration dans la société Bruxelloise multilingue après avoir appris français. Ils essaient de l'utiliser dans des circonstances différentes. Cet article approfondit ces résultats et essaie de les relier avec la politique de langue actuelle et ses défis futurs.

Taalonderwijs Nederlands bij volwassenen in Brussel
Een onderzoek naar het profiel, de motivatie en het taalgebruik van de cursisten Nederlands in het volwassenenonderwijs

In Brussel worden door meer dan 100 scholen, organisaties en individuen cursussen Nederlands aangeboden. Deze bijdrage is gebaseerd op een studie die peilt naar het profiel van diegenen die een minderheidstaal willen leren en naar waar hij of zij deze taal willen gebruiken. De attitudes van de twee belangrijkste groepen verschillen duidelijk. Franstaligen leggen de nadruk op de noodzaak van tweetaligheid in hun arbeidssituatie maar denken in andere omstandigheden zelden Nederlands te zullen spreken. Migranten daarentegen beschouwen hun taallessen, na het verwerven van de Franse taal, als een volgende fase in hun integratieproces in het meertalige Brussel en nemen zich voor in verschillende omstandigheden Nederlands te spreken. Dit artikel gaat dieper in op deze bevindingen en legt de link met de huidige taalpolitiek en de toekomstige uitdagingen.

ABSTRACTS

Luk Van Mensel

Dutch language proficiency of Francophone pupils in the Dutch-language schools in Brussels: a longitudinal approach

The system of Dutch-language education in Brussels is originally designed for a homogeneous monolingual Dutch-speaking pupil population. The actual population, however, turns out to be distinctly heterogeneous, including, among others, many Francophone children. For years now, many Francophone parents in Brussels have sent their children to Dutch-language schools in the expectation that this will enable them to become bilingual French and Dutch. This contribution discusses the results of a longitudinal study which allows us to compare Dutch language proficiency of Dutch and French-speaking pupils in secondary Dutch-language schools in Brussels. More specifically, we examine to what extent the Francophone pupils have become bilingual by the end of secondary school.

Les compétences linguistiques néerlandaises chez les élèves francophones dans l'enseignement néerlandophone à Bruxelles: une recherche longitudinale

L'enseignement néerlandophone à Bruxelles était à l'origine destiné à un public d'enfants monolingues néerlandophones. Cependant la population scolaire de ces établissements s'avère être très hétérogène d'un point de vue linguistique, comprenant entre autres un nombre important d'enfants francophones. En effet, depuis plusieurs années un nombre sans cesse plus important de parents francophones à Bruxelles choisissent de mettre leurs enfants dans une école néerlandophone dans l'espoir que ceux-ci deviennent ainsi des bilingues français/néerlandais. Cet article présente les résultats d'une étude longitudinale permettant de comparer le déve-

loppement linguistique en néerlandais des élèves néerlandophones et francophones dans les écoles secondaires à Bruxelles. La question à laquelle nous avons essayé de répondre est la suivante: En quelle mesure les élèves francophones atteignent-ils le bilinguisme espéré en fin de parcours?

Nederlandse taalvaardigheid van Franstalige leerlingen in
het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel:
een longitudinaal onderzoek

Het succes van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel bij de niet-Nederlandstalige bevolking heeft geleid tot een complexe taalsituatie binnen de scholen, die de laatste jaren zowel door het schoolbeleid als door een aantal ouders steeds vaker als problematisch ervaren wordt. Eén van de voornaamste redenen waarom niet-Nederlandstaligen in Brussel voor het Nederlandstalig onderwijs kiezen, is ongetwijfeld de mogelijkheid om door onderdompeling in een Nederlandstalige schoolomgeving tweetalig te worden. Veel anderstaligen in Brussel beseffen immers de noodzaak van tweetaligheid vanwege het belang en groeiende prestige van het Nederlands, vooral op de Brusselse arbeidsmarkt. In deze bijdrage stellen we de resultaten voor van een longitudinaal onderzoek dat ons in staat stelt om de Nederlandse taalvaardigheid van Nederlandstalige en Franstalige leerlingen in het Nederlandstalig secundair onderwijs met elkaar te vergelijken. De vraag waarop we een antwoord pogen te geven is: in welke mate bereiken de Franstalige leerlingen de beoogde tweetaligheid (Nederlands-Frans) tegen het einde van de secundaire schoolloopbaan?

ABSTRACTS

Karen François

A quality label for the Dutch-language
secondary education in Brussels.
At what price?

The quality of the Dutch-language secondary education in Brussels is undeniably high. 79% of its pupils progresses normally whereas in Flanders this share is 57% (François, 2002; Van Damme, 2001). However, the differences between schools are just as large. Thus 'the most prestigious school' succeeds in having 97% of its pupils progressing 'normally', whereas another school's ratio is a mere 30% (François, 2002). As Brussels has more prestigious, 'white' schools than minority schools, it can keep up its good reputation. Apart from this, the Brussels Dutch-language education is deployed as political arena to defend the interests of the Flemish minority in Brussels. The end justifies the means, but at the cost of what exactly?

This paper presents the results of a study into the progression in Dutch-language secondary education in Brussels. We explain its high quality label by a threefold social selection mechanism which is systematically applied. First, there is the dominant supply of *general secondary education (ASO)*. Second, there are the *linguistic requirements* which have to be met. Third, secondary schools particularly orient themselves to *pupils from outside Brussels*. We then present a number of points of attention which could help shift the equal opportunities education in Brussels from being a principle to becoming fact. To do so, the Flemish education project in Brussels will need to take into account three aspects. Beyond the exclusivity of its education, it should aim at the Brussels Capital Region proper. Thereby the education supply should target all social groups and their educational needs. Without necessarily harming the interests of the Flemish minority in Brussels, a culturally open policy will have to be pursued. The multilingualism of pupils in Brussels is an asset.

It needs to be seen as a point of departure, rather than as a problem which needs solving. Lastly, one will have to steer clear from the elitist monocultural perspective if one wants to improve pupils' competences as to functioning in culturally heterogeneous situations.

Un label de qualité pour l'enseignement néerlandophone
secondaire bruxellois.
A quel prix?

La qualité de l'enseignement secondaire néerlandophone bruxellois est incontestablement grande. 79% des élèves y font un parcours normal, contre 57% en Flandre (François, 2002 ; Van Damme, 2001). Mais aussi les différences entre les écoles sont fortes. Par exemple: l'école la plus prestigieuse a 97% de ses élèves qui font un parcours 'normal', contre seulement 30% dans une autre école (François, 2002). Mais Bruxelles a plus d'écoles 'blanches' que des écoles à fort taux d'étrangers, grâce à cela on peut maintenir la réputation élevée. En plus l'enseignement néerlandophone bruxellois est utilisé comme moyen de lutte politique pour la défense des intérêts de la minorité flamande à Bruxelles. Le but justifie les moyens, mais à quel coût?

Dans cette contribution, nous rapportons les résultats d'une enquête sur la transition dans l'enseignement secondaire néerlandophone bruxellois. Nous expliquons le label de haute qualité à l'aide d'un mécanisme de sélection social triple qui est opéré systématiquement. Il y a l'offre dominante du type 'enseignement général secondaire', il y a les exigences langagières qu'on applique, et il y a le fait que les écoles secondaires s'adressent surtout aux élèves venant de l'extérieur de Bruxelles. Ensuite nous donnons un nombre de points d'attention qui peuvent transformer l'enseignement à égalité des chances d'un principe à une réalité. Pour cela le projet d'enseignement flamand à Bruxelles doit tenir compte de trois aspects. En plus de l'exclusivité de son enseignement, on devra s'intéresser à la région métropolitaine bruxelloise elle-même. En faisant ça, l'enseignement devra s'adresser à tous les groupes sociaux et à tous leurs besoins éducatifs. Sans léser pour cette raison les intérêts de la minorité flamande à Bruxelles, on devra mener une politique culturellement ouverte. Le plurilinguisme des élèves bruxellois est une force. Elle doit être vue comme un point de départ, plutôt que comme un problème qui devrait trouver une solution. Enfin, la perspective élitiste et monoculturelle doit être abandonnée si on veut s'occuper de la compétence des élèves pour fonctionner dans les situations culturellement hétérogènes.

Een kwaliteitslabel voor het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs Ten koste waarvan?

De kwaliteit van het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs is ontegensprekelijk groot. 79% van de leerlingen is er normaalvorderend terwijl dat in Vlaanderen 57% is (François, 2002; Van Damme, 2001). Maar de verschillen tussen de scholen zijn al even sterk. Zo slaagt 'de meest prestigieuze school' erin 97% van haar leerlingen 'normaal' te laten doorstromen terwijl dat voor een andere school slechts 30% is (François, 2002). Maar Brussel heeft meer prestigieuze, 'witte' scholen dan dat ze concentratiescholen heeft, vandaar dat men de reputatie hoog kan houden. Daarnaast wordt het Brussels Nederlandstalig onderwijs ingezet als politiek strijdmiddel voor de verdediging van de belangen van de Vlaamse minderheid in Brussel. Het doel heiligt de middelen, maar ten koste waarvan?

In deze bijdrage geven we de resultaten weer van een onderzoek naar de doorstroming in het Brussels Nederlandstalig secundair onderwijs. We verklaren het hoge kwaliteitslabel aan de hand van een drievoudig sociaal selectiemechanisme dat systematisch wordt doorgevoerd. Er is het dominante aanbod van het *ASO onderwijs*, er zijn de *talige eisen* die men stelt en de secundaire scholen richten zich vooral naar *leerlingen van buiten Brussel*. Daarna geven we een aantal aandachtspunten die het gelijkekansenonderwijs in Brussel van waarde naar feit kunnen helpen ombuigen. Daartoe zal het Vlaamse onderwijsproject in Brussel rekening moeten houden met drie aspecten. Voorbij de exclusiviteit van haar onderwijs, zal men zich dienen te richten op het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zelf. Daarbij zal het onderwijsaanbod zich moeten richten op alle sociale groepen en hun educatieve behoeften. Zonder daarom de belangen van de Vlaamse minderheid in Brussel te schaden zal men een cultureel open beleid moeten voeren. De meertaligheid van de Brusselse leerlingen is een sterkte. Ze dient als een uitgangspunt te worden gezien, eerder dan als een probleem dat moet worden weggewerkt. Tenslotte zal men het elitair monocultureel perspectief moeten verlaten wil men werken aan de competentie van leerlingen om in cultureel heterogene situaties te functioneren.

The impact of schooling on the boundaries between language communities: contrasting Quebec and Brussels

Comparing Quebec and Belgium, this article discusses schooling in societies divided by a conflict between two traditional language communities. First the historical, social and political context regarding language relations and education is presented. Based on this context, the current educational system is discussed, communalities are identified and some reflections on potential future challenges highlighted. Finally the challenges of education in a multilingual environment and their effect on the traditional language communities are discussed.

L'impact de l'éducation sur les frontières entre les communautés linguistiques: une comparaison entre le Québec et la Belgique

En comparant le Québec et la Belgique, cet article discute la scolarisation dans des sociétés divisées par un conflit entre deux communautés linguistiques traditionnelles. Premièrement, le contexte historique, social et politique concernant les relations linguistiques et l'éducation est présenté. Basé sur ce contexte, le système éducatif actuel est discuté, des points communs sont identifiés et quelques reflets sur les défis futurs potentiels soulignés. Finalement les défis d'éducation dans un environnement multilingue et leur effet sur les communautés linguistiques traditionnelles sont discutés.

De impact van het onderwijs op de grenzen
tussen taalgemeenschappen:
een vergelijking tussen Québec en België

Op basis van een vergelijking tussen Quebec en Brussel gaat dit artikel dieper in op de onderwijsproblematiek in gemeenschappen die door taalconflicten worden verdeeld. Eerst wordt de historische, sociale en politieke context inzake taalverhoudingen en onderwijs geschetst. Dit leidt tot een bespreking van de huidige onderwijsstructuur, de overeenkomsten en verschillen en de toekomstige uitdagingen. Tenslotte staan we stil bij de uitdagingen waarmee het onderwijs in een meertalige omgeving wordt geconfronteerd en wat het effect hiervan is op de traditionele taalgemeenschappen.

ABSTRACTS

Marie Mc Andrew, Francine Lemire & William J. Smith

Education and the relation between francophones and anglophones in Quebec: the perception of the headmasters

The objective of this study was to explore the perceptions of French-speaking and English-speaking school principals in Quebec regarding the role that education, and especially parallel school structures, play in the relationship between Francophones and Anglophones. Three issues were specifically covered through a structured questionnaire filled by 210 school principals from Montreal and two outlying regions: 1) the state of contacts between students and school personnel in school- and out-of-school-activities; 2) the degree to which the curriculum in each sector provides opportunities to acquire knowledge and a balanced vision about the other community; 3) the actions undertaken in these schools, or considered desirable, to foster a better understanding of the other community. Results show, among others, that structured contacts between schools, as well as the discussion of Francophone-Anglophone relationships during teaching activities, are extremely limited. Nevertheless, school principals consider that students have a good opportunity to get to know the other community and develop a balanced vision of it through the teaching of regular subjects (history, social sciences, or second language). Finally, all the respondents, but especially the English-speaking ones, agree that schools should pay more attention to the issue of Francophone-Anglophone relationships, and provide more opportunity for students of each sector to meet.

L'éducation et les relations entre les Francophones et les Anglophones au Québec: les perceptions des directions d'écoles

L'objectif de cette étude était d'explorer les perceptions des directeurs des écoles Francophones et Anglophones au Québec concernant le rôle de l'éducation, et particulièrement des structures parallèles, dans le rapport entre Francophones et l'Anglophones. Trois issues ont été spécifiquement couvertes par un questionnaire structuré rempli par 210 directeurs à partir de Montréal et de deux régions périphériques: 1) l'état de contacts entre les étudiants et le personnel dans l'école et pendant les activités parascolaire; 2) le degré auquel le programme d'études dans chaque secteur fournit des occasions d'acquérir la connaissance et une vision équilibrée au sujet de l'autre communauté; 3) les actions prises dans ces écoles, ou considérées comme souhaitables, pour stimuler un meilleur compréhension de l'autre communauté. Les résultats montrent, entre autres, que les contacts structurés entre les écoles, aussi bien que la discussion des rapports Francophone-Anglophones pendant des activités d'enseignement, sont extrêmement limitée. Néanmoins, les directeurs considèrent que les étudiants ont une bonne occasion de connaître l'autre communauté et développent une vision équilibrée par l'enseignement des sujets réguliers (histoire, sciences sociales, ou deuxième langue). En conclusion, tous les répondants, mais particulièrement les Anglophones, confirment que les écoles devraient prêter plus d'attention à la question des rapports Francophone-Anglophones, et devraient présenter plus de moyen pour que les étudiants de chaque secteur se rencontrent.

Onderwijs en de relatie tussen Franstaligen en Engelstaligen in Quebec: de visie van de onderwijsdirecteurs

Het doel van deze studie was de visie te onderzoeken van Franssprekende en Engelstalige schoolhoofden in Quebec op de rol die onderwijs, en vooral de parallelle schoolstructuren, speelt in de verhouding tussen Francofonen en Anglofonen. Drie aspecten stonden centraal in een gestructureerde vragenlijst ingevuld door 210 schoolhoofden van Montreal en twee perifere gebieden: 1) de aard van de contacten tussen studenten en schoolpersoneel op de school zelf en bij buitenschoolse activiteiten; 2) de mate waarin het leerplan van de verschillende richtingen mogelijkheden biedt om kennis over en een evenwichtige visie op de andere gemeenschap te ontwikkelen; 3) de acties die in deze scholen worden ondernomen, of als wenselijk worden beschouwd, om een beter begrip ten aanzien van de andere gemeenschap te cultiveren. De resultaten tonen onder meer aan

dat de gestructureerde contacten tussen scholen, evenals het aankaarten van de onderlinge verhoudingen tijdens de onderwijsactiviteiten, uiterst beperkt zijn. Niettemin, zijn de schoolhoofden van mening dat de studenten via het onderwijsprogramma (geschiedenis, sociale wetenschappen, of tweede taal) de mogelijkheden krijgen om de andere gemeenschap te leren kennen en een evenwichtige visie over hen te ontwikkelen. Tot slot zijn alle ondervraagden, maar vooral de Engelstaligen, het ermee eens dat de scholen meer aandacht zouden moeten besteden aan de problematiek van de verhoudingen tussen Franstaligen en Engelstaligen, en meer mogelijkheden zouden moeten bieden aan de studenten van alle studierichtingen om elkaar te kunnen ontmoeten.

ABSTRACTS

Els Witte

Immigration in Brussels. Historical perspectives
1815-1975

This contribution provides an overview of the historical literature regarding migration to Brussels. The study takes 1815 as its starting point, the year that Brussels was designated the capital, and covers the period up to the mid 1970s. After that time, an examination of this problem has also been taken up by the other social sciences. By reviewing the most important studies, we get an insight into the factors that make Brussels an attractive host town, as well as into the migrating groups themselves and their integration. Two main themes are considered: economic migration, with the spotlight on the middle classes and in particular on migrant labour; and political migration, where the focus is on the 19th century refugees from absolutist regimes, followed by those fleeing racism, fascism and dictatorships in the 20th century. Although this overview makes it clear that there are still a number of blind spots and crucial periods which remain uninvestigated, it nevertheless indicates the importance of the historical perspective. The close correlation between socio-economic cycles and waves of migration emerges very clearly, as does the fact that certain groups encountered more resistance from the indigenous population than others. Some form of integration however has ultimately always been achieved.

Immigrations à Bruxelles. Perspectives historiques
1815-1975

Cette contribution dresse le panorama de la littérature historique consacrée aux migrations bruxelloises. L'analyse retient comme point de départ les débuts de la fonction de capitale (1815) et se poursuit jusque vers le milieu des années 70. A partir de ce moment, le problème devient le

champ d'étude des autres sciences humaines. L'examen de la teneur des principales études permet d'identifier les attraits de Bruxelles en tant que ville hôte qui ont séduit les groupes migratoires et influencé leur intégration. L'historique est retracé suivant deux axes : l'immigration économique décortique les migrations civiles des classes moyennes, mais surtout sur les migrations ouvrières ; les migrations politiques se concentrent sur les réfugiés du 19ème siècle fuyant les régimes absolutistes, suivis par ceux qui au 20ème siècle fuient le racisme, le fascisme et la dictature. Même si cette analyse révèle l'existence de nombreuses zones d'ombre et le manque d'étude de périodes cruciales, elle a le mérite de souligner l'importance de la perspective historique. L'étroite interaction entre la conjoncture socio-économique et les migrations est clairement mise en lumière, de même que le fait que certains groupes suscitent davantage l'opposition des autochtones. Le processus se clôture néanmoins systématiquement par une certaine forme d'intégration.

Immigraties in Brussel. Historische perspectieven 1815-1975

In deze bijdrage wordt een overzicht gegeven van de historische literatuur over Brusselse migraties. Het begin van de hoofdstedelijke functie (1815) dient als uitgangspunt en de lijn wordt doorgetrokken tot het midden van de jaren 1970. Van dan af wordt het probleem immers vooral het studiedomein van de andere menswetenschappen. Door de inhoud van de belangrijkste studies de revue te laten passeren, krijgen we zicht op de aantrekkingsfactoren van Brussel als gaststad, op de migrerende groepen zelf en op hun integratie. Rond twee assen wordt de historiek geschetst: de economische immigratie richt de schijnwerper op de burgerlijke, op de middengroepen en vooral op de arbeidersmigraties; in de politieke migraties komen de 19de-eeuwse vluchtelingen voor de absolutistische regimes aan bod, gevolgd door diegenen die in de 20ste eeuw op de vlucht zijn voor racisme, fascisme en dictatuur. Hoewel dit overzicht goed laat zien dat er nog tal van blinde vlekken zijn en cruciale periodes nog onbestudeerd blijven, geeft het toch ook het belang van het historisch perspectief aan. De nauwe wisselwerking tussen de sociaal-economische conjunctuur en de migraties komt heel duidelijk aan het oppervlak, evenals het feit dat bepaalde groepen meer autochtoon verzet opwekken dan andere. Een bepaalde vorm van integratie is echter steeds het eindpunt van het proces.

ABSTRACTS

Eva Schandevyl

**Brussels' labour movement and the immigrants:
the evolution of discourse and organizational structures of the
unions since the 1970-80s**

The Brussels Capital Region is not only confronted with the complexity brought about by the cohabitation of the two officially recognized communities and its repercussions on the institutional and political organization of the Region; in addition to this, the composition of its population forces us to consider the matter of the economical and social exclusion and integration of immigrants and their descendants. The contradictions with which the workers' movement has been struggling, coping with the (increasing) cultural diversity – because of the presence of immigrants and because of the emergence of regional identities – have also been present within society as a whole. In this article I focus on the evolution of discourse and organizational structures within the Brussels sections of the Belgian socialist and christian trade unions since the 1970-80s.

**Les syndicats bruxellois face aux immigrés: l'évolution du
discours et des structures depuis les années 1970-80**

La région de Bruxelles capitale n'est pas uniquement confrontée à la complexité due à la présence des deux communautés reconnues et ses repercussions sur l'organisation institutionnelle et politique de la région; la composition de la population bruxelloise met également à l'ordre du jour le problème de l'exclusion sociale et économique et l'intégration des immigrés et de leurs descendants. Les contradictions avec lesquelles le mouvement ouvrier a eu à débattre à l'égard de la diversité culturelle croissante – soit par la présence d'immigrés, soit par la montée des identités régionales – se retrouvent aussi au sein de la société en son ensemble. Nous les

exposons ici en suivant l'évolution du discours et des structures syndicaux des sections bruxelloises de la FGTB socialiste et de la CSC chrétienne depuis les années 1970-80.

Het Brusselse vakbondswezen en de migranten/allochtonen: discours en syndicale structuren sinds de jaren 1970-80

Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt niet enkel geconfronteerd met de complexiteit die het samenleven van de twee gemeenschappen met zich meebrengt en de repercussies daarvan op de institutionele en politieke organisatie van het Gewest; de samenstelling van de Brusselse bevolking stelt bovendien de economische en sociale uitsluiting en integratie van migranten en hun nakomelingen aan de orde. De contradicties waarmee de arbeidersbeweging geworsteld heeft ten aanzien van de (toenemende) culturele diversiteit – zij het door de aanwezigheid van migranten, zij het door de opkomst van regionale identiteiten – zijn ook terug te vinden in de samenleving in haar geheel. Ze worden hier belicht aan de hand van de evolutie van het vakbondsdiscours en de syndicale structuren van de Brusselse afdelingen van het socialistische ABVV en het christelijke ACV sinds de jaren 1970-80.

De auteurs

Els Witte is gewoon hoogleraar van de vakgroep geschiedenis van de VUB en sedert 1977 directeur van het Centrum BRUT. Ze doceert onder meer 'Politieke geschiedenis van België' en 'Maatschappij en instellingen van de hedendaagse periode'. Haar wetenschappelijk onderzoek spitste zich toe op diverse thema's van de politieke geschiedenis van België. Ze publiceerde daarover een groot aantal boeken, verzamelwerken en artikels. Ze is lid van diverse wetenschappelijke instellingen en lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Ze was ook rector van de VUB (1994-2000). In 1996 ontving ze de Prijs van de Vlaamse Gemeenschap op voorstel van de Vlaamse minister van Brusselse Aangelegenheden en Gelijke Kansenbeleid. Ze is promotor-coördinator van het 'Brussels Informatie-, Documentatie- en Onderzoekscentrum van Brussel' (BRIO).

E-mail: Els.Witte@vub.ac.be

Roel De Groof is doctor in de geschiedenis (VUB, 2002), bijzonder licentiaat in het internationaal en Europees recht (VUB, 1988) en geaggregeerde voor het hoger secundair onderwijs (1991); was eerst assistent aan de vakgroep geschiedenis van de VUB (1988-1995), dan secretaris van de rector van de VUB (1995-2000) en is sedert oktober 2000 coördinator van het Centrum BRUT en sedert februari 2003 ook deeltijds doctor-assistent van de vakgroep geschiedenis van de VUB. Hij fungeert tevens als co-hoofdpromotor van het 'Brussels Informatie-, Documentatie- en Onderzoekscentrum van Brussel' (BRIO). Hij verrichtte zijn doctoraal onderzoek over kerk, staat en onderwijs in België (1830-1919). Zijn publicaties handelen over verschillende aspecten van de politieke geschiedenis van België, in het bijzonder over de schoolstrijd, de rol van drukkingsgroepen in het taalpolitiek besluitvormingsproces, de taalkwestie en de culturele autonomie in België, de kwestie Groot-Brussel, de August Vermeylenkring (1954-2004).

E-mail: rdgroof@vub.ac.be

Jan Fransen is doctor in de geschiedenis (VUB, 2002) en was aan het Centrum BRUT verbonden van 1998 tot 2004. Hij verrichtte onderzoek over de relatie tussen en het beleid van de Brusselse gemeenten en de Vlaamse gemeenschapsinstellingen (1994-2001) en publiceerde recent zijn doctoraatsverhandeling *Herdenking, identiteit en verbeelding*. (Brussel, VUBPRESS, 2005, Brusselse Thema's 13)

E-mail: janfransen@hotmail.com

Joost Vaesen is licentiaat in de geschiedenis (VUB). Hij is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum BRUT. Momenteel werkt hij als doctorandus aan een onderzoeksproject omtrent de verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Brusselse gemeenten. Hij publiceerde onder meer de monografie *Tussen interactie en autonomie. De financieel-politieke verhouding tussen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de gemeenten* (Brussel, VUBPRESS, 2004; Brusselse Thema's 10 en 11).

E-mail: jvaesen@vub.ac.be

Rudi Janssens studeerde sociologie aan de VUB en promoveerde in 1995 tot doctor met het proefschrift 'A Boolean Approach to Attitude Measurement applied to the Integration Process of Women from Turkish and Moroccan Islamic Minorities into a Western Value System'. Hij was achtereenvolgens verbonden aan het 'Centrum voor Statistiek en Operationeel Onderzoek', het 'Centrum voor Vrouwenstudies' en het 'Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel' aan de VUB. Hij publiceerde in verschillende binnenlandse en buitenlandse tijdschriften over de methodologie van het wetenschappelijk onderzoek, de problematiek van de toelatingsproef in het universitair onderwijs en over verschillende aspecten van het taalgebruik en taalbeleid in Brussel. Momenteel werkt hij vooral rond taalgebruik in meertalige en multiculturele steden, de impact van taalpolitiek, de relatie taal-onderwijs-economie in vergelijkend perspectief en het taalgebruik van enkele specifieke groepen in Brussel.

E-mail: Rudi.Janssens@vub.ac.be

Luk Van Mensel studeerde Oosterse Talen en Culturen aan de Universiteit Gent en behaalde in 2003 een interuniversitair postgraduaat in de taalwetenschappen. Vervolgens was hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum voor Linguïstiek van de Vrije Universiteit Brussel waar hij onderzoek uitvoerde naar de taalvaardigheid en attitudes van leerlingen in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Momenteel is hij aangesteld als onderzoeker bij het Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel en verricht er enerzijds onderzoek naar attitudes en motivaties van anderstalige ouders met kinderen in het

Nederlandstalig onderwijs, en anderzijds naar het publieksbereik van de Nederlandstalige gemeenschapscentra in Brussel.

E-mail: lvmensel@vub.ac.be

Karen François studeerde Wetenschappen-Aardrijkskunde aan de Rijksmiddelbare Normaalschool Gent (1980), Moraalwetenschap (1984) en Filosofie (1986) aan de Universiteit Gent en Vrouwenstudies aan de Universiteit Antwerpen (1996). Ze werkte aan het Centrum voor Intercultureel Onderwijs aan de Universiteit Gent waar ze het onderzoek deed dat aan de basis ligt van haar bijdrage in deze publicatie. Momenteel is ze verbonden aan het Centrum voor Logica en Wetenschapsfilosofie aan de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek betreft de filosofie van de wiskunde, politiek van de wiskunde en wiskunde en onderwijs. Dit onderzoek kadert in het project: Interuniversitaire Attractie Pool, Fase V. "De verbondenheden van het weten. De posities en verantwoordelijkheden van de wetenschappen en de wetenschappers in een democratische rechtsstaat."

E-mail: Karen.Francois@vub.ac.be

Marie McAndrew is als gewoon hoogleraar verbonden aan de Faculteit Opvoedkunde van de Universiteit van Montreal. Zij staat aan het hoofd van de 'Groupe de recherche sur l'ethnicité et l'adaptation au pluralisme en éducation (GREAPE)' en is momenteel houder van de leerstoel 'Chair en études ethniques'. Ze behaalde haar doctoraat in de richting vergelijkende onderwijsstudies en de grondslagen van het onderwijs en specialiseerde zich in het onderwijs bij minderheden en intercultureel onderwijs. Ze leverde in dit domein een belangrijke bijdrage zowel wat het wetenschappelijk onderzoek als de ontwikkeling en de evaluatie van het beleid betreft. Van 1989 tot 1991 was ze adviseur van de onderminister van 'Communautés culturelles et de l'Immigration du Québec' en speelde ze een belangrijke rol in de ontwikkeling en verspreiding van de 'Enoncé de politique en matière d'immigration et d'intégration'. Van 1996 tot 2002 leidde ze 'Immigration et métropoles' een interuniversitair studiecentrum rond immigratie, integratie en stedelijke dynamiek. Met 'Immigration et diversité à l'école; Le débat québécois dans une perspective comparative (University of Montreal Press)' won ze in 2001 de Donner Prize voor het beste boek over het Canadese publieke beleid.

E-mail: Marie.mcandrew@umontreal.ca

Francine Lemire studeerde sociologie van de Universiteit van Montréal en verleende als onderzoekster haar medewerking aan verschillende studies over het onderwijsmilieu van Quebec. Ze is in die hoedanigheid ook co-auteur van verschillende artikels die de resultaten van deze onderzoeken presenteren. Zij werkte eveneens rond burgerschap, genderverhoudingen en pluralisme. Haar onderzoeksinteresses gaan vooral uit naar de aanpas-

sing van de instellingen van Quebec aan de ethnoculturele diversiteit en de betrekkingen tussen de Franstaligen en de Engelstaligen in Québec.

E-mail: francine.lemire@umontreal.ca

William J. Smith behaalde zijn doctoraat in 'Administration and Policy studies in Education' aan de Mc Gill University in Montréal. Als specialist op het gebied van onderwijsrecht publiceerde hij vooral over onderwijs en de verhouding tussen Franstaligen en Engelstaligen in Québec, over de relatie tussen de rechten van leerlingen en de organisatie van het schoolstelsel, en over gelijke toegang tot het onderwijs. Momenteel gaat zijn interesse uit naar het Zuid-Afrikaanse schoolstelsel. In 2002 was hij co-auteur van "The road less travelled: establishing an academy for educational leadership in Gauteng" (University of the Witwatersand, Johannesburg).

Eva Schandevyl is doctor in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel (2003) en momenteel als onderzoekster verbonden aan het BRUT en aan de vakgroepen Geschiedenis en Metajuridica van de Vrije Universiteit Brussel, is de auteur van een thesis getiteld *Tussen revolutie en conformisme: linkse intellectuelen in België tijdens het interbellum en de vroege koude oorlog. Een onderzoek naar hun engagementen, netwerken en denkbeelden* (te verschijnen).

E-mail: Eva.Schandevyl@vub.ac.be

Jan Degadt is doctor in de Economische Wetenschappen (K.U.Leuven, 1982) en is heden hoogleraar aan de K.U.Brussel. Hij doceert macro-economie en statistiek aan de K.U.Brussel en Entrepreneurship aan Ehsal. Hij vervulde diverse bestuursfuncties aan de K.U.Brussel en was van 1992 tot 1996 decaan van de faculteit Economische en Toegepaste Economische Wetenschappen. Zijn onderzoek en publicaties richten zich op de thematiek van het ondernemerschap en op de regionale economische ontwikkeling van Brussel. Van 1998 tot 2002 was hij directeur van het toenmalige KMO-Studiecentrum, sinds 2002 is hij voorzitter van het nieuwe studiecentrum, het Studiecentrum voor Ondernemerschap K.U.Brussel-Ehsal. Hij is tevens een van de initiatiefnemers van het 'Brussels Informatie-, Documentatie- en Onderzoekscentrum van Brussel' (BRIO). Hij was en is promotor van diverse onderzoeksprojecten over regionaal-economische vraagstukken in het Brusselse Gewest. Hij adviseerde diverse overheden over het KMO-beleid en over het regionaal economisch beleid te Brussel. Hij is onder meer lid van de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (federaal) en de Gewestelijke Ontwikkelingscommissie van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest.

E-mail: jan.degadt@kubruksel.ac.be